

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Vol.}
^{Ser.} 461

Title: *Brahma Sutra*
Bhasya

ब्रह्मसूत्र भाष्य

461

: Brahma Sutra Bhāṣya.		Title
:	: Rama Kinkara	Author
:	:	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
461	:	Remarks

सूत्र०

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामचरणचंद्रमदपानंदसाधने ॥ नमामि यद्गोयोगात्पा।
पाणोपि सुखंगतः ॥ संगतिः संग्रहः पूर्वपरपज्ञोतयोः फले ॥ भाष्यस्यः श्रुतयः सर्वा।
सूत्राण्येन वशेषतः ॥ व्याख्यायां ते स्फुटस्याये मतिभेदोपि कुत्रचित् ॥ उच्यते सुखवो
धायं श्रीरामो वीक्षतामिदं ॥ इह खलु नित्याध्ययनविधिनाधीतसाध्यायमापातज्ञानव
तंपुरुषार्थकामरोहिकासुष्टिकफलेषु विरक्तसुपलभमानः परकारुणिको मुनिः सूत्र
यामास ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ १ ॥ अत्रायं शब्देन साधनबुद्धयसंपत्त्यानेतर्य
सुच्यते तद्यथेह कर्माचेतो लोकः ॥ स्वीयतरावमेवायुत्रपुण्यचित्तो लोकः स्वीयतइत्या
दिकर्मात्मफलानामतित्यत्वं परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ॥ ब्राह्मणो निर्वेदमायात्रास्य
व्रतः ॥ तत्रेतेनैति वैराग्यं कर्मफलेषु दक्षितिं ॥ शांतो हंत इत्यादिना शांत्यादि ॥ न च पु।

नरावर्तत इत्यादिना मोक्षस्य नित्यत्वेन तत्रेच्छा ॥ एतदानंतर्धमेव साधनचतुष्टयसंपत्त्यानेत
तर्धं अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ अतः शब्देन साधनचतुष्टयस्य संभावना ब्रह्मजि।
ज्ञासं त्यनेनाज्ञातत्वेन विषयत्वं ज्ञातत्वेन प्रयोजनत्वं ब्रह्मण उक्तं भवति एवं च बुद्धिवर्तमान
वत्सुष्टयंगभूताधिकायादिसर्षकत्वेन समन्वयाद्यखिलविचारोपोद्घाततादादावस्य
सूत्रस्य संगतिः ॥ अत्राविधि विषयवेदांतवाक्यैः साधननिर्मायामास्यापेक्षणावृत्तिसं।
गतिः एवं सर्वेषां सूत्राणां श्रुतिसंगतिः विशेषतो ब्रह्मपरवाक्यतात्पर्यनिर्मायिकृत्योयसूत्र
कत्वा ब्रह्मविचारात्मकशास्त्रसंगतिः ॥ रावमप्येपि शास्त्रसंगतिरुह्या अतोथा ब्रह्मजिज्ञा
सेत्यादिभिः सूत्रैः सर्वैरेतांब्रह्मपराइतिसमन्वयप्रतिपादनात्तेषामध्ययंसमन्वयाध्या।
यसंगतिं प्रथमपादेस्यष्टब्रह्मलिगानां वाक्यानां विचार्य तारापादपादसंगतिः प्राथम्याद।

सूत्र०

२

स्यसूत्रस्याधिकरणासंगतिर्नापेक्षिता॥ एतदानंतयंतितरेषामपेक्षितं तच्च तत्र दधिकरणं प्र
स्तावेव ह्यामः॥ तत्र तावदात्मावारेऽष्टवा श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति वाक्यं दृष्टव्य
इत्यात्मसाकारफलमश्नुद्यतसाधनत्वेन श्रवणं विदधाति॥ श्रवणं नाम सर्वेषां उपनिषा
दाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्याविधारणानुक्कलयाय विष्णोः चारः श्रवणं॥ तादृशविचा
रात्मकं वेदांतशाः सुमारेभराणीयं नेवेति संदेहः सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयसंशयः बी
जं दृष्टव्यं॥ तत्र पूर्वः पक्षः शास्त्रानारेभराणीयं विषयप्रयोजनं शून्यत्वात्॥ तथा हि संदिग्धं वि
षयः ब्रह्मणुजीवात्मना ब्रह्मात्मना वा न संदिग्धं अहंप्रत्ययेन सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति वाक्ये
न निश्चितत्वात् न च तत्त्वमस्यादिवाक्ये वैक्यं प्रतिभासनादहंप्रत्ययेन मेराऽवभासनात्सं
शयः॥ अबाधिताहंप्रत्ययविरोधेनैक्यकृतेरुपचरितार्थत्वाच्च बाध्यत्वात् तद्विषयत्वमहंप्र

सूत्र०

२

२

त्ययस्य स्वयंप्रशोकोऽप्यात्मविश्रद्धासायोगात्॥ नापि प्रयोजनं उक्तरूपं ब्रह्मात्मानेपि मुक्ते
रदर्शनात्॥ तस्माच्छास्त्रानारेभराणीयमिति प्राप्तेराधतः॥ शास्त्रानारेभराणीयं विषयप्रयोजन
न्योः संभवात्॥ अतएव प्रत्ययविरोधेन जीवाभिन्नब्रह्मणाः संदिग्धत्वेन विषयत्वात्॥ न च शु
तेरुपेचरितार्थत्वं उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गसहकृतानेकवाक्यानामुपचरितार्थत्वायो
गात् मनुष्यो हमित्यादौ परैरपि भ्रमत्वेन स्वीकारात् कर्तृत्वाद्यंशोपिश्रुतिवत्त्वाद्भ्रमत्वमास्थे
यमिति नाध्यासानुपपत्तिः॥ न केवलं संदिग्धत्वेनाऽपि तु विपर्यस्तत्वेनापि विषयत्वं ननु स
यंप्रकाशस्यात्मनिकथं संदेहादिरिति चेत्॥ न अनाद्यविद्यावशात्तादृशोऽप्यात्मन्यध्यासा
स्यानुभवमिदं नयात्वरूपं ज्ञानस्य तदविरोधित्वात् नापि फलाभावः यथा वस्वरूपसाक्षात्का
रस्मैदानीं संभवेयं संभवनादिशंका कलंकितत्वेन निवर्तकत्वाभावेपि श्रवणमनननिदि

सूत्र०

३

ध्यासनेः शंकायां निरस्तायां ब्रह्मसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ प्रतिबंधकाभावात्तथा च
तिः। अतश्चोक्तमात्मवित्तत्वाद्यो वेदनिवृत्तं गृहायां सोऽविद्यायुं थिं विकिरतीह सोम्येति।
तस्माद्विषयफलसंभवाद्धासुमारंभराणां यंच न कस्यशास्त्रप्रतिपाद्यब्रह्मच्यध्यायैस्तु प्र
तिपाद्यानिसमन्वयाविरोधसाधनफलनाहितदुर्कं वा संब्रह्मविचारस्य मध्यायास्युश्च
तुर्विधाः। समन्वयाविरोधौ दोषाधनं च फलं तथेति। तत्र विवरणमतात्तु सारिणः सूत्रे फ
लं व्येति पदमध्याहर्तव्यमिति वदंति। तथा हि दृष्टव्य इति परमपुरुषार्थसाधनं तान्म
नूवाहं कृत्वा तत्रासु पक्षेत्यादिना ब्रह्मवेदब्रह्मैव ब्रह्मवतीत्यादिना च मित्रविचारयोः सा
धनत्वेन पक्षप्राप्तौ श्रोतव्य इत्यनेन प्रकृतितत्त्वज्ञानायाः मित्रात्मविचारवसाक्षात्कार
साधनमिति नियम्यते। एवं च नावेदविन्मुनेतं वदंतं तवौपनिषदं पुरुषमित्यादिना ब्र

प्र०

१

३

धातुविचारेण

उपश्रुमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वनाफला इत्यर्थपादोपपत्तीचलिंगतान्ययनिसर्गोः॥१॥

सर्वप्रत्ययः

ह्यणिप्रमाणान्तराभावात्तन्मननिदिध्यासनं सहकृतं विचारितदेहांतवाक्यमेव हेतुरितिसंप्र
द्युते। तथा च विचारविधौ पेक्षिताधिकायादीनामागमिकत्वेपिन्यायेन निसर्गार्थमिदं सूत्रं
तस्यानुवादकत्वेऽनार्थक्यं स्यादितिकर्तव्यपदाध्याहारः शास्त्रे पुरुषप्रवृत्तिसिद्धयेत्युक्ति
सारूप्यायवा। एवं सति जिज्ञासैत्यत्र प्रकृत्या साध्यतानमजहृत्तत्वायाप्रत्ययेनेह सा
ध्यविचारो जहृत्तत्वाया बोधात् इति नवीनमतं विवरणार्थेण तु प्रकृतेः सिद्धतानमात्रवा
चकत्वेमं गीकृत्य साध्यतानेपि न ह्यज्ञातौ वेत्युक्तं। तथा चायं सूत्रस्य श्रोतव्यः साधनच
तुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं। वेदांतो नाविचार्यते चा
याह्यन्यतेन याचोक्ताधिकारिणो मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदांतवाक्यविचारः कर्तव्य इत्या
र्थिकार्थ इति। मिश्रमतानुसारिणस्तु श्रुतिसूत्रयोरैकरूप्यनियमाभावं विषयप्रयोजनं

सूत्र०
४

ज्ञानादेवपुरुषप्रवृत्तिसिद्धिश्च वराविध्यसंभवं च मन्वानो कर्तव्येति पदेनाध्याहर्तव्यमिति वा
देतितेषां मते साधनचतुष्टयसंप्रत्यनंतरंब्रह्मज्ञानेच्छा भवतिकर्मफलस्यानित्यत्वाद्ब्रह्म।
ज्ञानात्परमपुरुषार्थश्च वराच्चेति श्रौतोऽर्थः॥ ज्ञानस्य विचारसाध्यत्वाच्चिचारकर्तव्यतां हि
ज्ञानिनस्तु प्यत इति विचारकर्तव्यता र्थिको वेति॥ अत्र विचारानां रंभवादि न उपायांतरसा
ध्यमुक्तिरिति फलं॥ सिद्धांतिनस्तु विचारसंभवाद्ब्रह्मज्ञानसाध्यैव मुक्तिरिति फलफलभावा
एवं प्रथमसूत्रे ब्रह्ममीमांसायाः प्रतिपादितत्वात्तस्याश्च जज्ञाणा प्रमाणा समन्वया विरोध
साधयिष्यते॥ २॥ इति न फलविषयतया नेकविधेतेपि प्रथमंब्रह्मराः प्राधान्यात्तद्व्या
ज्ञाणार्थमिदं सूत्रं जन्माद्यस्य यत्॥ ३॥ इति च स्पष्टवधिकरणेन संदिग्धत्वाद्ब्रह्मविचार्यमि
त्युक्तं॥ जन्मादेरेत्यानिष्टत्वेन ब्रह्मणो जज्ञाणा भावेन सूरूपस्यैवाभावादित्येवं रूपाक्षेपसं

प्र०

१

४

गधिः एवं श्रवधिकरणसिद्धांतयुक्तिमुत्राधिकरणश्रवपक्षयुक्तिंचावेत्यप्यासंभवमाक्षे
पसंगतिस्तत्र तत्रोह्या॥ इष्टं तत्प्रत्युदाहरणं संगती च सर्वत्र भवतः प्रकृतेरुपया संदिग्धत्वे
न हेतुना ब्रह्मविचार्येण जन्मादेरेत्यनिष्टत्वेन हेतुना ब्रह्मणो जज्ञाणा नास्तीति इष्टं तसंगतिः
यथा विचार्यते हेतुर्न तथा जज्ञाणा सजावे हेतुरन्यस्तीति प्रत्युदाहरणसंगतिः॥ पूर्वसूत्रस्य ब्र
ह्मजज्ञाणा परीक्षाणा तदेवात्र फलं॥ अस्मिन् विषयवाक्यं यतो वा इमानि भूतानि जायते ते पन
ज्ञानानि जीवन्ति यत्पुं संप्रत्यभिज्ञांति तद्विजिज्ञासस्तद्ब्रह्मेति वृत्तिरिति प्रियमाणा नीत्यर्थः
अत्र श्रवणमात्रं जन्मादिकं ब्रह्मजज्ञाणा न वेति संदेहः॥ जन्मादेः प्रपंचनिष्टत्वेन ब्रह्मसंबंधा
भावात्तजज्ञाणा तमिति प्राप्तेन न संत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यस्य सत्यत्वादिकं जज्ञाणा न वृत्तिरिति
वांच्यं अत्र सिद्धत्वादिति प्रोप्तेभिर्धीयते जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो जज्ञाणा तदस्य सत्या

सूत्र०

५

दिकं स्वरूपलक्षणं॥ न च लोकसिद्धिनिर्वायत्वात् सत्यादीनामेकब्रह्मलक्षणसमप्रसिद्धि-
तिवाच्यसंन्यादिप्रदानामसंज्ञायत्वेनैकब्रह्मपर्यवसायित्वेन लक्षणसंभवादिति सूत्र-
ार्थस्तु॥ जन्मआदिर्यस्येति तदुक्तं संविज्ञानबहुवादिः॥ जन्मस्थितिभंगं समासायः॥ पूर्व-
सूत्रस्य ब्रह्मपरावृत्तौ सत्त्वराधाहारस्तेनास्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितस्य प्रपञ्चस्य जन्म-
स्थितिभंगं यतो भवति तद्वत्त्यर्थः॥ यद्यप्यप्यभिधाराकृत्मादिकारणत्वं प्रत्येकं लक्ष्ये
कं लक्षणं संभवति॥ तथाप्युत्पादकत्वमात्रं निमित्ते पीत्युपादानत्वसिद्धयंत्रयग्रहणं ना-
चल्यग्रहणं नैव तसिद्धौ शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यं न ह्युपादानसंक्रान्तधर्मतयोच्यते॥ किंतु
प्रकृतिविकारन्यायेनाद्वितीयब्रह्मसिद्धयर्थं रावं च नैवं तु ब्रह्मोपादानं कृत्वा लवदधिकौ-
तान्य एवास्वराज्यस्थितौ राजवच्चान्य एव स्थितौ कर्त्ता स्तित्याशंका माभूदिति त्रितयग्रह-

त्र०

१

श

५

णं कृतमित्याह॥ एवं जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणाः सर्वतत्त्वमयं दुक्तं तदार्थिकं सर्वतत्त्वं हेतुं त-
रेण समर्थयितुमाह॥ शास्त्रयोनितात्॥ ३॥ शास्त्रं वेदस्तद्योनि तत्कर्तृत्वं सर्वतत्त्वफल-
वेदकर्तृत्वादपि ब्रह्मसर्वतमित्यर्थः॥ अत्र सर्वतत्त्वानिद्वारिणं पूर्वपक्षफलं॥ तद्विद्वारि-
णं सिद्धौ तत्फलं॥ अथवा वेदनित्यत्वाद्ब्रह्मणो विश्वयोनिता नैतिशं कामपाकतुं शास्त्र-
योनित्वमुच्यते॥ अस्मिन् पक्षे यो न प्रतिज्ञयेव संगतिः॥ पूर्वसूत्रोक्तजगत्कारणत्वस्यैव
समर्थत्वात्॥ अस्मिन् महतो भूतस्य निश्चयितमेवैतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदसित्यादि-
वाक्यमस्य सूत्रस्य विषयः॥ अस्य नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणो निश्चासद्वा नायासे नैव वेदः सि-
द्ध इत्यर्थः॥ अत्र ब्रह्मवेदं करोति न करोति वेति संदेहेन करोति वाचा विरूपनित्ययेति नि-
त्यत्वश्रवणात्॥ अस्मिन् मंत्रे विरूपेति देवतां संबोध्य नित्यया वाचा स्तुतिप्रयेति वाचा वि-

सूत्र०

三

रूपते॥ अनादिनिधनानि त्यावागुत्सृष्टास्यंशुवा॥ आदौ वेदमेवैदिव्यायतग॥ सर्वाः प्रवृत्तयः॥
इति स्मृतेः॥ अतो न वेदकर्तृत्वं ब्रह्मण इति न जगद्यो नित्यमिति प्राप्तेः निश्चयितव्यायेन वे
दोत्पत्तिश्च वणात्॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वं दुत ऊचः समानि जतिरत इति सर्वे यज्ञैर्हयमानाद्य
जगद्व्याख्या ब्रह्मणो जतिर इति वेदकर्तृकत्वे पौरुषेयत्वमुपेक्ष्य वितीते विश्वयो नित्यं
एतदमु रोधेन वाचेत्यादि श्रुतिस्मृत्योरर्थवादत्वं न न वेदस्य सकर्तृकत्वे पौरुषेयत्वमुपेक्ष
भ्य विरचिततानं गीकारादिति॥ अस्य सन्नस्य सितीयं वसं कं श्वसूत्रे जन्मादिकारणात्क
थनेनोक्तसदिकं सकर्तृकं कार्यता इव वदित्यनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणमित्यात्रांका स्यात्
तस्मान्नादितोऽमुच्यते॥ ब्रह्म न मानांतरैवेद्यं कृतः शास्त्रयोनितात्॥ शास्त्रं वेदो योनिः प्रमाण
यस्य तत्त्वादित्यर्थः॥ तंतौ पनिषदं पुरुषं दृष्ट्वा मीत्युपनिषदेद्यत प्रतीतेः॥ नावेदविन्मनुते

३०

ने हर्तमिति श्रुत्या स्पष्टं मानांतरनिषेधाच्च अनुमानेन अनुकूलतर्कतयैवोपयुज्यते॥ न स
तं ज्ञेयोत्यभिप्रायः॥ अनुपतो वाचो निर्वर्तते इति श्रुतेर्वेदवेद्यत्वं कथमिति चेन्न तत्र साहचर्याद्विधि
षये तेन शास्त्रानित्वंचेतन्याविषयत्वेनाप्रमेयत्वमित्यविरोधात्॥ पूर्वसूत्रे द्वितीयब्रह्मकेव
ल्लक्षणैः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं तदा हि प्यसमाधीयते तथा चाज्ञापसंतिः॥ फले तु पूर्वे पक्षे उप
निषत्सु मुमुक्षु ब्रह्मनुपपत्तिः सिद्धांते प्रवृत्ति सिद्धिरिति वेदांताः कर्मशेषभूतकर्तृदिपराः
उत नित्यमुद्ब्रह्ममुक्तब्रह्म परावेति संशयेन ब्रह्म पराः अहेया पुपा देय सिद्धब्रह्म परत्वे
निःप्रयोजनात्सापेक्षतयोः प्रसंगात्॥ तदुभयतिवारणा यकर्तृदेवतादिप्रतिपादनकारक
मपरत्वमिति प्राप्तेराद्यंतः॥ तनु समन्वयात्॥ तुलाः सर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः॥ तद्ब्रह्म वेदांतेषु तात्प
र्येण प्रतिपाद्यते उतः समान्वयात्॥ सम्पगन्धः समन्वयश्चास्मात्॥ अन्यस्य सम्पत्कंता

सूत्र०
७

त्यथैवं वेदांता न कर्त्तारि प्रविष्टादकाः भिन्नप्रकरणा स्य तात् ॥ न च प्रकरणा भेदादुपासदादि
धिपरादृतिवाच्यं तत्त्वमस्यादीनां विधिरहितानां बहुलमुपलब्धेः ॥ सूरूपज्ञानादपि नायं सर्प
इत्यादिवदनर्थनिवृत्तेः ॥ प्रयोजनस्य सजावादपि विधिषोषत्वकल्पनायोगात् ॥ न च सापेक्ष
ज्ञतं रूपादिविहीनस्य ब्रह्मणः प्रमाणांतरागम्यत्वेन तत्प्रविष्टादकवेदांतानां सापेक्षत्वाभा
वात् तस्मादुपक्रमालिङ्गैर्वेदांतानां ब्रह्मपरत्वमेवेति उपक्रमादिकंच ह श्रुते स देवसो
म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ॥ तदेतद्ब्रह्मा सर्वमनपर
मनेतस्मिन्वाह्यमयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूः ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादि श्रुतीनामयमर्थः ॥
सदित्यस्ति तास्मात् संबोध्येते एवेत्यवधारणे किंतदवधीयते तदाह इदमिति यदिदं व्याकृतं जग
त् ॥ तत्तच्च यत्तत्तत्तः प्राक् स देवासीत् ॥ अत्र व्याकृतं सत्कारणात्मकं स देवासीदित्यर्थः ॥ हे सोम्य

प्र०

७

प्रियदवनेति पित्रा पुनः संबोध्यते पुत्रियाहं सूर्यं पृथिव्यादिप्रागुत्पन्ने मा भूत् ॥ अन्यत्तु महदा
दिमूर्त्तमासीदेवेति नेत्याह ॥ एकमिति सतो न्येकार्यं वासीदेवेत्यर्थः ॥ तथा मृदो घटाकारपा
रिणामपि वृद्धजालवज्रगन्धिमित्रं सतो न्यदासीदित्याशंक्याह द्वितीयमिति ससोपि चिन्ने विना
प्रधानवन्नहेतुतेत्याशंक्यमुत्तरमुदाहृतं ॥ आत्मा वो इति आ प्रोतीत्यात्मा मूलकारणं वैश
हेन प्रागवस्था स्मयति ॥ अवशिष्टमुक्तायं तस्मिन् विविशोषतायं श्रुत्यंतरं ॥ तेदेतदिति तच्च हेन
जोभायाभिरिति प्रकृतात्मोक्तः ॥ विधेयं ब्रह्मा येन पुंसं कं एतद्यत्तद्ब्रह्मैत्यर्थः ॥ तत्किं लक्षणा
कंतरं वाहाऽपूर्वकारणं यस्य वास्ति तदपूर्वकार्यमित्यर्थः ॥ अतरेकार्यं वास्ति त्वं नास्तीत्यन
परं चकारा मित्यर्थः ॥ अतरेजात्यंतरालेनास्तीत्यनंतरं एकरसमित्यर्थः ॥ तथा विधुमन्यदीप
तदस्य मस्ति किं नेत्याह वाह्यमिति वाह्यमनात्तभूतं एवं विधुमस्त्यनास्तीत्यवाह्यं अद्वितीयमि

सूत्र०
८

त्यर्थः। तस्यास्योद्गतामाहाश्चयमितितत्सर्वमिध्यर्थं चित्स्वरूपत्वमाह सर्वेति बुद्ध्यात्मना सर्व
मनुभवतीति चतुर्भुः। अतु नाव्यस्य श्रुत्यैतमित्याशंक्युत्पत्तरं ब्रह्मेति मत्तु रस्ता।
तद्वत्स्योदित्यं ब्रह्मेवाविदुषां भातितत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मेव वस्तु त इत्यर्थः। एवं चोक्तिकवा
क्यानां सिद्धये प्रामाण्यमभ्युपगच्छतां वेदांतेषु विधिपरं विना न पेक्षत्वं फलवत्त्वं च न लभ्य
त इति वदतां वेदांतेभ्यो ब्रह्म सिद्धि मनेगी कुर्वतां मतं ब्रह्मणो मोनांतरागम्य तास्ति वस्तु।
ज्ञानात्फलभाच्च प्रत्युक्तं संप्रतिसिद्धे व्युत्पत्तिम निवृत्तां उपास्ति विधिद्वारा वेदांतेभ्यो ब्रह्म सिद्धि
मिच्छतां मत निरासा यवसांकारेते मारभ्यते तत्र वेदांता विधेयो पासना विषयतेन ब्रह्म समर्प
यंति उत साक्षादिति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संक्षेपे सर्वपक्षः। प्रवृत्त्यादिलिङ्गाभावाच्च सि
द्धे व्युत्पत्तिः संभवति न सिद्ध ब्रह्म परावेदांताः किं वप्रति परस्यैव शास्त्रत्वेन सिद्ध ब्रह्म परतेशास्त्र

प्र०
९

८

त्वं च न संभवति। नापि प्रयोजनवत्त्वं। अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाने सत्यपि प्रयोजनस्य संभवादर्शनात्
यद्येवं भूतज्ञानात्प्रयोजनवत्त्वं सिद्धिर्हि मननादिविधानं न स्यात्तस्मादात्मेत्येवोपासीत ब्रह्मेव
भवति ब्रह्मेव नवति ब्रह्म भवन कामो ब्रह्म वेदनं कथादित्येवमादिविधिषु कौसावात्मेत्याकां
क्षायां तत्समर्पकत्वेन सर्वे वेदांता उपयुज्यंते। उपासना साध्यश्च सोऽज्ञ इत्युच्यते तत्र समन्व
यात्। तद्वत्साक्षादेवांत प्रतिपाद्यं कृतः समन्वयादित्यर्थः। न तावदुपासना साध्या मोक्षः
उपासना सास्तारतम्येन तत्साध्य मोक्षस्यापि तारतम्यमनित्यत्वं च स्याद्विधेयकर्मफल
भोग इत्यायादारी स्यावश्यकत्वेन मोक्षे पिदारीरं स्यात्। किंचादारीरेवावसंतं विपात्रिये
सृष्टात इति मुक्तस्य विपात्रियस्य शीनिषेधो न स्यात्। मोक्षस्य धर्मफलेन तस्यैव प्रियस्य वि
द्यमानत्वात्। व्युत्पत्त्यस्तु वस्तुतोऽद्वारा संत मात्मानं वैषयिके सुखदुःखेनैव सृष्टातः वावे

सूत्र०
१५

त्यवधारणादिति॥ ननु धर्मजन्या शरीरत्वाख्य मोक्षातिरिक्तसुखादिनिषेधपरमिदं वाक्यमिति
चेन्नञ्च शरीरं शरीरेषु नवस्येषु वस्यितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥ अथ शरीरो ह्य
मनाः शुभः॥ अथ संगो ह्ययं पुरुष इत्यदिभ्युतिभ्योऽशरीरत्वस्य स्वाभाविकतावगमात्॥ अतः
नामयमर्थः॥ वस्तुतोऽस्य न शरीरं तत्र हेतुः॥ शरीरेष्विति नवस्येषु नित्येषु च वस्यितं नि
त्यं॥ तत्रैव हेतुं तं महान्तं मिति अथैदिकमहत्त्वं चारयति॥ विभुमिति मन्त्रं तव्युनेदं प्र
त्याह॥ आत्मानमिति इदं शमात्मानं मत्वा धीरो भवति॥ न हि नमति विभुमन्त्रं तव्युनेदं प्रत्यु
धीरत्वं न च शोकोपलक्षितं संसारमनुभवतीत्यर्थः॥ सूक्ष्मशरीराभावेऽतिरूपाणां इति किं
याशक्तिमान्वाणोऽप्यवस्तुतो नास्तीति॥ तत्र निषेधात् तत्त्वानां सायानिकमैदियाणि नि
षिद्धानि॥ तदभिप्रायेणादिशब्दः॥ तानशक्तिमन्मयोऽप्यवस्तुतो नास्तीति तत्र निषेधात् तत्त्वभा

प्र०
१

१५

नानि ज्ञानैदियाणि सायानि निषिद्धानि॥ अतएव शुभः शुद्ध इत्यर्थः॥ स यत्तत्र किंचित्पश्यत्य
न तागतस्तेन भवतीति स्वप्नादिकृतकर्मस्वप्नकर्ममिति उक्तेऽर्थे हेतुरुच्यते अथ संग इति श्रुत्या सू
क्ष्मातिरेकपुन्यमानं स्पन्दते॥ आत्मानुशसन्ति न मूर्तेन स्युः न सूक्ष्मशरीरादिना केन चिद्युज्य
ते अतो न कर्तव्यः॥ एवं स्वाभाविका शरीरता परपरायि मोक्षारव्यवस्थेऽपि सुखादिसंस्पृश
भावेऽप्युत्तरमपि अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात्कृता कृतात्॥ अन्यत्र धर्माच्च नृव्याच
यत्तत्पश्यति तद्देति धर्माच्च नृव्याच सुखादधर्माच्च नृव्याच दुःखात्॥ कृतात्कृत्यादिकृ
ताकारणात् तद्भादतीतात् भव्याद्भाविनः॥ च शब्देन विद्यमानादृश्यवान्यदित्यर्थः॥ रातुसवसि
स्य श्रितियावत्॥ एवं कृतं यत्पश्यति तद्देति मृत्युं प्रति न चिकेत सो वचनं॥ अपि च मोक्षस्य
कर्मफलत्वेऽपि दिवत्सु सुखादेयत्वेन स्यात् तद्विद्वाक्केव तस्यैव भवति शीयंते चास्य कर्मा

सूत्र०
१०

गितस्मिन् दृष्टे परावरेऽनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति ऊतश्च नेति च भयं वै जनक प्राप्नोति ।
तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मस्मीति । तस्मीन्त्सर्वमनभवत् तत्र को मोहं कः शोका कलमनु
पश्यतः । तच्चैतत्पश्यन् पिबामि देवः प्रतिपेदेहं मनु रभवत्सूर्यश्चेतीत्येवमादीनां ब्रह्म विद्या ।
कायं जरा वमो हं दृश्यंतीनां बाधश्च स्यात् । कर्मफलानां कालान्तर भवितव्यमिति । श्रुतीनां
मर्थस्तु यो ब्रह्म प्रत्यक् को न वेद साक्षात् करोति स तदेव वैद्यं ब्रह्म भवति स्व भवति तस्मिन् पर
मात्मनि परंकारणं च परं कार्यं तदुपेत दधिष्ठाने प्रत्यक्तेन साक्षात्कृतं सत्यं स्य विदुषः । अमु
क्तफलानि कर्माणि क्षीणानि भवन्ति ब्रह्मणो रूपमानंदं विद्वान् न यहेत् भावतिर्न यो भव
ति । इति शः श्लोकः । सरणार्थः हे जनक त्वमभयं ब्रह्म प्राप्नोति वत्साक्षात्कारवत्तात्पद
स्मिन् देहे जलसूर्यवत्पु विष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वं कल्प

३०

१०

जातीतं भवेत् । विदितवत्कथं च हं ब्रह्म द्वितीयमस्मीति । तस्मात्तज्ज्ञानं च ज्ञानकृताऽस
र्वज्ञं वादिति ब्रह्मा तद्ब्रह्म पूर्णात्मना स्थितमासीत् । यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजा
नत इति यः सर्वात्मभावो विद्यायं ग्यत्वेनोक्तस्तत्रात्मनि तद्दीकालेन तदात्मैकमुपदेशेन प
शतः । श्लोकाद्यप्यलक्षितः संसारेनेति तत्तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मण तदात्मत्वेनावस्थितमहाम
स्मीति पश्यन्स्मादेव दर्शनादपि बामि देवार्थः परं ब्रह्मा विद्याध्वं सधारा प्रतिपेदेह प्रतिपत्त
वान् । किलेति ह शब्दो व्यवक्षानेन संबध्येते स चास्मिन् दर्शने स्थितः । सर्वात्मभावप्रकाशका
नहमनु रभवत्या मिदी नमं चांश्च ददर्श इतश्च ब्रह्म धर्म विधेया तत्फलं च न वै धमिति गम्य
ते तया हितं हिनः पिता योस्माकमविद्याया परंतारयसि । श्रुतं ह्येवं मे भगवद्दर्शयः नरति
श्लोकमात्मविदिति । सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् श्लोकस्य परंतारयतु तस्मै मुदि

सूत्र०
११

तकषायायतमसः पारंदर्शयति॥ भगवान्सनत्कुमारस्त्याद्याः सुतयो ब्रह्मविद्याया विद्या।
निवृत्तिद्वारा मोक्षहेतुत्वं दर्शयति॥ अविद्या निवृत्तकत्वं न प्रमाणावस्तु परतंत्रज्ञानस्यैवेति न।
विधेया ब्रह्मविद्या तत्फलं वनविधेयसाध्यमिति श्रुतं पश्यतः पादयोः प्रणम्योचिरे तं हि
नः पितेतित्वं विष्यन्ता राख्यं गुरुं विद्या निष्कृयाय मन्यदमनुरूपं पश्यतः पादयोः प्रणम्यो
चिरे तं हि नः पितेतित्वं खलस्माकं पिता ब्रह्म देहस्याजरा मरणस्य विद्याया जनयितृत्वा
त्॥ पितरौ तु देयदेहमात्रमेव जनयतः॥ जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवा विद्या निरासादित्याह॥
यस्तु मस्मान् विद्यामहादेधेः परं पुनरावृत्तिरूपं पारंतारयति॥ प्रापयसि विद्यां प्रवेते।
ति श्रुतं हीत्यादि तारयत्तित्यंतमुपक्रमस्य शेषस्तु पसंहास्य॥ अमिति नेदः मेममम
बहोऽभ्यः भगवतुल्येभ्यः कृतमेव यदात्मविद्योऽकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिंतरतीति सोह॥

प०
१

११

मनात्मविद्यो चामिच्छतस्त्वं मां शोचंतं शोकसागरस्य पारमंतं तारयतु प्रापयतु भगवानात्मता
नोदुपेनेति नारदेन प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै नारदाय मुदितकषायाय वैराग्यादिना क्षिप्त
गादिसमस्तरोषाय योग्याय तमसः॥ अविद्यायाः पारं परमात्मतत्वं दर्शितवानिति ननु ब्रह्मैवा
धेयमस्तु मुक्तेः फलस्य सत्तात्॥ न च ब्रह्मणोऽकारकत्वाद् विधेयत्वाद् विधेयत्वे वेदेत्यादिना कर्म
त्वप्रतीतिरिति चेन्न फलासंभवस्योक्तत्वात्॥ ब्रह्मणः कृतित्यसाध्यत्वेन विधेयत्वात्तु पश्येत्
नापि कर्मत्वं किं विदिक्रिया कर्मत्वमुत्तपासना कर्मत्वं नाद्यः अन्यदेवतदिहितादयोऽविदिता
दधिपेनेह सर्वं विजानाति यं केन विजानीयादित्यादिना धिविदिक्रिया कर्मत्वप्रतिषेधात् न हि
तीयः तदेव ब्रह्म तं विदिनेदं यद्विमुपासत इत्युपासना कर्मत्वप्रतिषेधात् अतस्तत्त्वस्य यस्तु
तद्ब्रह्म विदिता कार्यादन्यदेव अथोऽपि अविदिता कारणादप्यन्यदेव अविउपरिशादप्य

न्यदेवेतियेन प्रमात्रा इदं सर्वं वस्तु लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात् करणस्य ते यवि
षयत्वात् ज्ञातय प्रवृत्तेः ॥ तस्मात्प्रमात्रा ज्ञेयः किं साक्षीति ॥ यद्वा चानस्युरितं येन वागभ्युद्य
त इति अविषयत्वमुक्त्वा तदेवेति प्रमात्रादेः कल्पनामपोह्यात्मभूतं ब्रह्म सदत्तममिति त्वं
विधियदुपाधिविशिष्टं देवतादिकमिदमित्युपासते जनाः ॥ नेदं त्वं ब्रह्म विधीत्यर्थः ॥ इतश्च ब्र
ह्मणोऽकर्मत्वं गम्यते ॥ यस्यामतं यस्य मतं यस्य न वेद सः ॥ अविज्ञातं विज्ञानं विज्ञानं वि
ज्ञातमविज्ञानं ॥ न ह्येदं शरणं पश्येः न विज्ञाते विज्ञातारं विज्ञानी या इत्यादि श्रुतयः ॥ अविषयत्वं
बोधयंति यस्य ब्रह्म मतं अविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्प्रकृता तं यस्य मतं विषयत
या ज्ञातुं शक्यं ब्रह्मेति धीः ॥ नासौ तदेदं नेदधीमत्वात् ॥ रावमेवेति नियमार्थमुक्त्वा यस्मिन्नुपदेष्ट
विज्ञातमिति श्रुतिः ॥ विषयतया ज्ञातमेव ब्रह्म सम्प्रकृता तं विशेषज्ञानवता ज्ञातमेव विषयत

या यथावदज्ञानतामिति बुद्धिमान् विषयतया न जानाति सूरवस्तु विषयतया जानातीति तात्पर्य
यर्थः ॥ इदं ब्रह्म जन्मन्यायाः ५ कर्मभूतायाः ५ शरणं स्वभावभूतमित्यदृष्ट्या च शरणं दृश्यया अनया
दृष्ट्या न पश्येः विज्ञाते बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं तथैव वेद्यया विज्ञात्या न विज्ञा
नीया इति मैत्रेयी प्रतियाजवचनं ॥ नन्वविषयाते कथं शास्त्रप्रमाणकत्वमिति चेन्न शा
स्त्रन्याविद्याभ्यां तिष्ठं सरूपातिशयवत्त्वेन तद्विषयत्वं संभवादिति ॥ किंच ॥ न तावद्विधेयक्रिय
योत्पाद्यत्वं मोक्षस्य स्वरूपत्वेनानादितावद्विकार्यत्वं अविभाज्येयमुच्यते इति श्रुतेः ॥ नाप्या
द्यत्वं नित्याप्रत्वात् ॥ नापि संस्कार्यत्वं निर्गुणात् न गुणधनलक्षणसंस्काराभावात् नापि दो
षोपनयः ॥ संस्कारः संभवति ब्रह्मणि क्रियायाश्च भावेन स निश्चयया दोषापगमायोगात्
अन्यतिष्ठक्रिययाऽन्यत्र संस्कारायोगात् न नदेहनिष्ठक्रिययात्मनिसंस्कारो दृष्ट इति वाच्यं

सूत्र०
१३

हादिसंहतनिष्ठक्रिययातस्यैवसंस्कार्यसंतत्फलभोक्तृत्वेत्यवगमात्तथाचश्रुतिः। त्वा
त्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति॥ आत्मीयशरीरमात्मेत्युच्यते॥ तथाचशरीरा
शरीरादिसंयुक्तमात्मानंभोक्तेनिमनीषिणा आहुरित्यर्थः॥ यदा॥ आत्माभोक्तेत्याहु रिति
संबंधः॥ इन्द्रियेत्यादिक्रियाविशेषणं॥ आत्मनिदोषाभावाच्चनदोषनिवृत्तिः संस्कारः सं
भवतिनिर्गुणत्वेनिर्दोषत्वेत्युतिरेवमानं॥ यथाहिराकादेवः सर्वभूतेषु गुरुः सर्वव्यापी स
र्वभूतांतरात्मा॥ कमध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेतोकेवलनिर्गुणश्चे सपर्यगाक्तः
कर्मकायमब्रह्मसत्ताविरेशुद्धमपापविद्वन्मनोमंत्रयोरयमर्थः॥ मुक्तिश्चयस्यवत्पुरु
षाद्यापंतमनमिदंप्रत्याह॥ एक इति जाहं प्रत्याहरेव इति ज्ञानवन इत्यर्थः॥ त्वादित्यादिवै
षम्यमाह॥ सर्वेति तर्हि किमिति न प्रतीयेतेतत्राह॥ गुरु इति च नादिमायया छेद इत्यर्थः त

प्र०
१

१३

तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परेच्छिन्नत्वेनेत्याह॥ सर्वव्यापीति न भोवत्तादस्यां वारयति सर्वभूतांतरात्मे
तिसर्वेषुभूतेषुतः स्थितस्पृशतत्क्रियाकर्तृत्वंनास्तीत्याहुकमध्यक्ष इति॥ सर्वकर्मसाक्षीत्यर्थः
सर्वभूतेष्वित्यादिनाभूतानां पृथगुक्तेः स द्वितीयत्वमाशङ्क्याह॥ सर्वेषांभूतानामधिवासोऽधिष्ठा
नंनचकल्पितमधिष्ठानादयंतिरमित्यर्थः॥ न केवलं कर्मणामेवाध्यक्षः अपितु तत्कर्तृणां
मपीत्याह॥ साक्षीति साक्षित्वेहेतुमार्हत्वेनेति॥ चित्सुभाव इत्यर्थः॥ केवलोद्वेगविवर्जितः
द्वितीयः निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः॥ चकारोदोषाभावसमुच्चयार्थः॥ गुणदोषाभावेमंत्र
तरंसपर्यगादिति सः॥ यस्तु सर्वाणिभूतानीति प्रकृत्यापरितः समतात् अनात्सर्वतो
गत इत्यर्थः॥ शुक्रमित्यादिशराः पुद्गलत्वेननेपाः स इत्युपक्रमात्॥ शुक्लोदीप्तिमान् च
कायोलिंगशरीरहितः अत्राणः अक्षतः अस्वाविरः अनाशी च न्यास्यूनदेहाभाव उक्तः

सूत्र०
१४

शुद्धोरागद्विगुणारहितः प्रपविद्धो धर्मधर्मविधुरः तस्मान्न संस्कारो मोक्षस्तस्मान्न कर्तव्य
विधिरोषतया ब्रह्मोपदेशा संभवः ॥ यत्तु सिद्धे प्रवृत्त्यादि जिगाभावात्तत्राक्रियह इति तत्र प्रवृ
त्तिनिवृत्तीरावलिंगमिति निर्वन्धः पुनस्तज्जातइत्यादौ हर्षादिलिंगे पिशक्तिग्रह संभवात् ॥ यत्तु
प्रवृत्त्यादि प्रसंगेव शास्त्रमिति तदपि न हितशासनाद्वेदांतां शास्त्रोपपत्तेनापि फलाभा
वः ब्रह्मात्मज्ञासाकारस्य मोक्षफलकत्वात् ॥ तादृशसाक्षात्कारार्थं मननादिसार्थकं चेति न क
थंचिदपि विधिप्रवेशः ब्रह्मात्मावगतेः प्रवृत्त्यादितिरपेक्षायामोक्षहेतुत्वं श्रुतिरपि दृश्यति ॥
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषं किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंजरेदिति
अथ परमात्माहमस्मीत्युपरोक्षतया यदिकश्चित्पुरुषो विजानीयात् ॥ आत्मसाक्षात्कारोर्जा
न्यद्योती चेच्छब्दः स स्वातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन् कस्य वा पुत्रादेः कामाय फलाय तदजा

प्र०
१

१४

भेन शरीरं तप्यमानं चतुर्दशपाधिः स संसारे तथेति न त्वशरीरत्वाख्यमोक्षस्य साभाविकत्वं सि
द्धवत्कृत्स्नतर्जयत्वमित्युक्तं तदयुक्ते शरीरत्वाख्यमोक्षस्य साभाविकत्वं सिद्धस्याभावेन ॥
धर्मजन्यत्वसंभवादिति चेन्न स शरीरतस्य मिथ्यात्वेनाशरीरवशा यामस्य साभाविकत्वात् ॥
तथा च ब्रह्मविधिषया श्रुतिः ॥ तदद्यथा हि निर्व्वयनीवत्मा के मृता प्रत्यस्ती शयीतरावमेवेह श
रीरं ॥ शोतेथायमशरीरमृतो प्राणो प्राण इवेति च ॥ बुद्धौ वते जरावेति स चक्षुरचक्षुरिव स
कसोकि स ईव स वागवागिव सृमनाश्च मना इव स प्राणो प्राण इवेति च ॥ अथ नया श्रुत्याहं ब्रह्म
स्मीति ज्ञाने सत्यपि मुक्तिर्न दृश्यते ॥ किंतु ॥ यथा पूर्वसंसारित्वमेवेति शंकापि परिहृता भवति श्रु
त्योरर्थस्तु च ब्रह्मसमुत्पत्तिश्च पूर्ववाक्ये जीवमुक्तिरुक्ता स जीवमुक्तो देहतोऽपि पूर्ववत् संस
रतीत्यवशंतमाह ॥ तद्यथेति तत्तत्र जीवमुक्ते देहे ईदृशदेहेदृशतो यथेति ॥ यथा लोके अहि

सूत्र०
१५

निर्व्ययीसर्पविमुक्तावकवल्मीकेप्रत्यस्ताप्रतिप्रास्ताश्वमिवसर्वेणात्मेवेनाऽग्रहीतावर्त
तेरावमेवेदंतिदुषोदेशसितिरं प्रागिवाऽत्मवेनाग्रहीतंतिष्ठतीत्यर्थः॥ तस्मात्साम्प्रशरीरस्योक्तास
पसाम्प्रशरीविदुषोदेशयति॥ अथेतितथायकोयशब्दः यथाप्रस्तुतांतचमहिरहमितिना
भिमन्यतेतथायंजीवंमुक्तोदेहेतोपिनतत्राहंधिययास्थातीत्यशरीरः॥ अशरीरत्वादेवा
मृतःदेहाभिमानवतोहिमृतिःनिरुपाधिकःसर्वप्राणितिजीवतीतिप्राणःसाक्षीसचब्रह्म
वतश्चतेजोविज्ञानज्योतिः॥ अनयास्पृशदेहस्यमितियातंदशयित्वासचक्षुस्चक्षुरितिश्रुत्या
लिङ्गशरीरस्यनिष्प्रातंदशयितिवस्तुतोऽचक्षुरपिबाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्यासचक्षुरिवित्या
दियोजनातस्मादेवांताःसाक्षादेवब्रह्मणिसमन्वयंगतानविधिद्वारेणिसिद्धंब्रह्मसंतंमैवा
शास्त्रप्रमाणाहमिति॥ एवंचतुर्भिःसूत्रैःसर्वज्ञंसर्वशक्तिजगत्कारणवेरांतप्रतिपाद्यंब्रह्मेत्यु

३०
१

१५

क्तंवस्तुतस्तचेतनमचेतनंचेतिसंशयःतत्रसांख्याःकूटस्थब्रह्मणोक्तानशक्त्यंभावाव्रजगा
कारणप्रधानस्यतुतस्तत्ताजगत्कारणंसंतंराणामाद्यज्ञानशक्तिमत्तंविगुणात्ताक्रियाश
क्तिमत्तब्रह्मणकत्वात्रक्रियाशक्तिःतस्मात्सर्वसंतंशक्तिप्रधानमेवतदनुवादकावेदांता
इतिवदंतितस्म्यतनिगमायमिदं सूत्रमारभ्यते॥ इति तेनांशब्दः॥ ५॥ सांख्यस्यपरिकल्पितेप्रधा
नेजगत्कारणंनभवतितत्रहेतुरशरीरमितिहेतुर्गर्भविशेषणमेतत्॥ अशरीरत्वादेवप्रमाणाकत्वा
दित्यर्थःवेराऽप्रमाणाकत्वेहेतुरीदृतेतिधातुवाचकेक्षतिशब्दोऽनुक्षणायाथावयवेक्षणापतः
इतिरुतत्वश्रवणादित्यर्थः॥ अस्यावासेपसंगतिःफलंचप्रधानैक्यसंपदुपाप्तिःपूर्वपक्षे
सिद्धांतैतुब्रह्मेक्यप्रमितिरिति विवेकः एवंहिंश्रयते॥ सदेवसोम्येदमग्रस्यासीदेकमेवाद्वि
तीयंइत्युपक्रम्यतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेतितत्रप्रधानस्यैवोपक्रमेइतिरुतत्वश्रवणाविरुध्य

सूत्र०
१६

तदिति ज्ञास्यं चेत्तन धर्मत्वात् न च ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्युभावः ॥ अविद्या भिन्ना सर्व
स्याप्युपपत्तेः सत्प्रधानपरमाणुपैरंक ईश्वरः स द्वितीय ईक्षितेति पातं ज्ञादिमत्त निराक
रणाथं श्रुतावेक पदमुपादानस्य चेतनत्वायं तदेहेतेति उपादानत्वायं बहुस्यामिति ॥ एव
मेतरेयश्रुतिः ॥ आत्मा वार इदमेकरावाय आसीन्नान्य किंच नमिषत् ॥ स ईक्षत लोकां नु
सृजादिति स इमांश्चोक्तान् सृजतेति दिक्षणा पूर्वकामेव सृष्टिमाचष्टे मिषत् च तत्सत्त्वाक्रा
तमिति यावदएवं सर्वत्रेण सृष्टिपूर्वकसृष्टिश्च वणा इत्येव जगत्कारणमिति न चोक्तं मात्रे
ण न ब्रह्म जगत्कारणमिति निश्चयः ॥ तत्रेजरोक्तता आ परोक्षं तेत्यचेतनयोरप्येव सौरीक्ष
णश्च वणात् तत्समभिव्याहारात् प्रधानेपि ईक्षति गौरा इति प्रपञ्च्यते ॥ गौराश्चेवात्म
शब्दात् ॥ ई ॥ अप्येव सौ दिव प्रधाने ईक्षति गौरा इति चेत्तन ऊतः आत्मशब्दात् आत्मश

३०

१५

三

इष्टवराणादित्यर्थः॥ सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य ततश्चेजो सृजते तितेजो ब्रह्मनां
सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षिततानि च तेजो ब्रह्म निदेवता शब्देन परामुक्त्वा ह सेयं देवतेति
तदंताह मिमांसिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणातिश्रुतिः
तत्र पद्यचेतनं प्रधानमेवेति तदरासेयं देवतेति तस्यैव परामुक्त्वा तदात्मत्वेन जीवकी
र्तनमनुपपद्यते॥ आत्मा हि स्वरूपं न च चेततो जीवो चेतनस्यात्मा ब्रह्मणितु जीवविष
य आत्मशब्देन पपद्यते यरावोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्च
तकेतो इति श्चेतकेतो जीवस्यात्मनारात्म्योपशब्देन हि चेतनस्याचेतनाभेदे शंकाशूक
नवाप्लेजसौगौणोत्तराश्ववराणां तस्याप्यपवितत्वेन तदेवेति तस्यासौगौणोत्तराभेदेति वाच्यं संश
यस्य नरावप्राप्यावस्य निश्चायकत्वं प्रकृतं नुगौणमुत्प्राप्यौणिम्यजघ्न्यत्वेन संशयाभा

सूत्र०
१७

वातश्चतरावभवावज्ञैमिनिः विज्ञेयैप्रायदर्शनादितिसंशयस्य लेप्रायदर्शानि स्य निश्चायक
तमाह। अत्रेजसोस्तु नैवं मुख्यत्वे किंचित्कारणमुक्तीति गौरामाज्ञां कूलं पिपतिपतीति वत
श्रुत्यर्पस्तु आकाशं वायुं च सृष्टा तत्तदेवेत्युपक्रांतं सत्त्वं वाच्यं ब्रह्म तेजः। सृष्टवदिति प्रकृ
तसदात्मा परा मृत्पते सेयमिति सन्निहिते हित परा मत्रोर्दिवे तेत्यऽन्यो किमु कं कमी ज्ञाण
मभिनयति हंतेति सृष्टिवाक्येनोक्तानि वैजोवन्नानि परा मृत्पति इमा इति सूक्ष्मभूतास्ति स्रो
देवतामपासृष्टा इत्यर्थः। सूक्ष्मत्वेन परोक्षत्वादेवताशेषप्रयोगः तासां व्यवहारो गतंकथं
मित्यत आहानेनेति पूर्वसृष्ट्यानुभूतेन प्राणावृत्तिहेतुना जीवेनात्मना मद्रूपेणोक्तदेवतास
गतिंतरं नामरूपं चेति विस्पष्टमासमंताकरवर्णातिपराधिदेवतेति तवतीत्यर्थः। यः स
दास्यः सरापो गिमा अणुरित्यर्थः दुर्विज्ञेय इति यावत्तरेतदात्म्यमेतदात्मकं भावनादि

पु०
१

१७

चो रभेदात्परमसूक्ष्मं सर्वात्मकं सदेवसत्यं पारमार्थिकं तच्च सारव सर्वस्यात्मानिरूपचरि
तसुरूपं हेतुत केतो तं च संसारीनासि किंतु तदेव ब्रह्म तत्तत्तज्जो नानात्मा शोपि प्रधानेणो।
गौस्तु नाना यकतया मुख्यो वेत्यत आह। तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्। न प्रधानमात्मशब्दा
च्यं तत्सत्यं स आत्मेति प्रकृतं सर्वं गिमानमादातपत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्वेतकेतो श्वेतन।
स्य मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठतामुपदिश्य आचार्यवात्पुरुषो वेदतस्य तावदेव चिरं यावत्तद्विमो
क्षे अथ संपश्य इति मोक्षोपदेशात्तद्विद्युचेतनं प्रधानं सत्त्वं वाच्यं तत्सुमुह्येत केतुं चेत
नं तत्त्वमसीति शास्त्रादप्येतरे श्वेतकेतो चेतनश्चेतनोस्मीति तदा शास्त्राप्रामाण्यादचित
तोस्मीति ध्यायमानो मोक्षाद्यहं न्येताऽनर्थं चेया तथा च शास्त्रसु न्यतप्रलापो भवेत्। तत्क
निष्ठं तस्मादात्मशब्दे श्वेतन पर इति रेखा परोक्षप्रतिबंधकनिवृत्तिमाह। श्रुतिराचार्यवात्पुरुष

सूत्र
१८

इति उक्तप्रमित्या सर्वबंधनिवृत्त्या देहादिहिरपि निवृत्तिप्राप्ताप्राप्यकर्मणा तद्व्यापुर्निमा
ह तः **स्पैतिक** कथं तर्हि प्रारब्धकर्म निवृत्तिरित्याशंका भोगादित्याह वावरेति प्रारब्धधृत्ताव
पिकथं देहोदिधुं स इत्याशंक्यप्रतिबंधादित्याह **अथेति** उक्तमयुरुपस्तुभयत्रयमपु
रुषेष्ठां सत्तादिदितुस्तुल्यारुंधतीन्यायेन प्रधानोपदेशादारात्मात्मेयपदेशो यमस्तुतत्राह
हेयत्वावचनाच्च **यद्यनात्मेव** प्रधानं सत्त्वरवाच्यं सत्त्वात्मा तत्त्वमस्ति इतीहो परिहृय्यात्
सत्तदुपदेशाच्च वराणां दत्तात्मज्ञतया तन्निष्ठाभाभूरिति सुशोभं तस्यैवैव्यमात्मानमुपरिदि
शशास्त्रं तस्य हेयत्वं यावयात् यथाऽसंधतीदिदं यिषुस्तत्समीपस्य ताराया हेयत्वं ब्रूते तव
द्वैत्यर्थः **एक** विज्ञानाशर्वविज्ञानं विपक्रमविरोधसमुच्चयार्थश्च शब्दः **तथा** हि जनेन मा
देशमप्राप्त्या येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञानं विज्ञानमिति कथं तु न गवः सत्त्वादेशो

प्र०
१

१८

भवतीति यथा सोम्येकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृत्मा यं विज्ञातं स्यात् **आचारं** भणं विकारो नामधेयं मृ
त्तैकेत्येव सत्यमेवं सोम्य सत्त्वादेशो भवतीति वाक्ये एवाविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमः श्रुया
ते स विरुध्यते प्रधानज्ञानात्तद्विकारज्ञानेभिर्भोक्तवर्गज्ञानात्सर्वविदितिश्रुत्यर्थसुहेयतके
तो येन श्रुतेन शास्त्रेन न्यहः श्रुतमपिश्रुतं भवति येन मतेन तर्कतो न्यहमतमपिमतेन येन
विज्ञातेनान्यदपि विज्ञातं भवति तमादेशाच्चारिष्यत इत्यादेशः शास्त्राचार्योक्तिगम्यवस्तुप्रा
प्त्यः शृष्टवानसित्वमाचार्यमिति पितृवकायः **अन्य** ज्ञानादन्यत्र ते यमिति पुत्रो ब्रूते कथं तु
मगव इति कार्यस्य कारणा नान्यत्वमित्याह **यथेति** ज्ञातेपि मृत्पिंडे कथं तद्विकारधीरित्यत
ह्यहवाचेति यो विकारः स वागालं वनमुच्यते **परं** वस्तु तो नास्तीत्यर्थः **तत्र** हेतुर्नामधेय
मिति नाममात्रेव नाथोस्तीत्यर्थः **तर्हि** मृद्वयोरभेदे घटनाशो मृदोपि नाशः स्यादतश्चा

सूत्र०
१५

ह। मृत्तिकेति घटी मृद्भिन्नत्वेन निर्वक्तुं न शक्यत इति सततोऽन्निन्न एव मृतुवदा निद्यत इति न।
दोष इति सदेव सौम्येति सद्यश्चात्प्रधानमितिोपि न भवतीत्याह। साप्ययात्। एण। तदेव स
द्यश्चात्प्रकाराणां प्रस्तुत्यस्य यते तत्रैतत्पुरुषः स पितिनाम सतासौ म्यतदा संपन्नो भवति स।
मपीतो भवति तस्मादेवं स पिति त्याचक्षते स्वत्यपीतो भवतीत्येषा श्रुतिः पुरुषस्य लोकप्रसि
द्धं स पितिनाम निर्वक्ति सद्यश्चैव सद्यश्चात्परा मृश्यते संप्रति च पीतो भवतीति ली।
नो भवति अतिरूपि पूर्वस्येतेन यार्थत्वात्। सुषुप्त्यवस्थायां मुपाधिकृत विज्ञेयाभावात्तात्म
निश्चयस्य याते निष्पत्ती न प्रवेति संक्षपीतो भवतीत्युच्यते तथा च सूत्रार्थः। तस्मिन् प्रकृतस
द्यश्चात्तात्मनि च प्ययात् लयश्च वरादिति। तत्र यदि प्रधानमेव सद्यश्चैव नोच्येत तदा।
चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धं स्यात्। अत एव तत्रैतद्यथापि यथास्त्रिया संगतिश्च कोन

प्र०

१

१५

बाह्यं किंच। न वेदनांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्कृतो न बाह्यं। किंच। न वेदनां
तरमिति सुषुप्त्यवस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयितुं च तोयस्मिन्नप्ययं सर्वेषां चेतनानां चेतनं
सद्यश्चात्प्रकाराणां किंच गतिसामान्यात्। १०। गतिः सर्वेषु वेदांतेषु चेतनकारणावगते
समत्वादिभ्यर्थः। न हि किंचिदपि विरुद्धमुपलभ्यते कुत्रचिदाकौ चेतनं कारणं कुत्रचिदचे
तनमिति। किंतु सर्वत्र चेतनमेव कारणमुपलभ्यते यथा येन लितः सवादिशो विस्फुलि
गाविप्रतिष्ठे रत्नेषु मेवोतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथा यतनं विप्रतिष्ठते। प्राणेभ्यो देवा देवे
भ्यो लोका इति तस्मादात्मनः प्राकाशः संभूत इति आत्मन एवेवं सर्वमिति य आत्म
न एव प्राणो जायत इत्याद्याः श्रुतय आत्मन एव कारणं त्वं दर्शयितुं आत्मशब्दश्चेतना
पर इत्युक्तं। किंच। श्रुतत्वाच्च। ११। सद्यश्चैव सर्वज्ञे श्वरो जगतः कारणमिति। अथ ते ये

ताश्चतराणांमंत्रोपनिषदिज्ञः कालकासोयुगासर्वविद्य इति सर्वज्ञ इत्येवं प्रकृत्यसंका-
 राणां करणाधिपाधिपोनचास्यकश्चिन्नितानचाधिप इति यथा ये रित्यादेरयमर्थः ॥ स्फु-
 लिंगप्रसंगाद्यं कालत इति विप्रतिष्ठे रनुना नागतितेन दिशो विप्रसृताः स्युः प्राणाश्चक्षुराह-
 यः यथायतनं यथागोलुकं विप्रतिष्ठेते विविधमुद्भूयंतीति यावत् ॥ प्राणोभ्यो नंतरमादित्या-
 दयो देवास्तदनुग्रहकास्तेभ्यो नंतरं लोकान्त इति लोकाविषयानवतीत्यर्थः ॥ प्राणो हि राया-
 गर्भः ज्ञः सर्वज्ञः सकारणमिति कारणत्वोक्तेः सर्वज्ञताविशेषतः ॥ सर्वविद्यः स सर्वज्ञः का-
 राणां तस्य सर्वेश्वरत्वमाह ॥ कारणोति कारणानीदियाणि तेषामधिपाः स्वामिनो जवास्तेषा-
 मधिपः परमेश्वरस्तस्य सर्वहेतुत्वमाह न चेति सर्वजीवान् यतीश्वरत्वं हि रायगर्भस्याय-
 स्तीति ततो विशेषमाह न चाधिप इति तस्य नियंता स्वयं न स्वस्व नियंती स्तीत्यर्थः ॥ तस्मा

सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं न चाचेतनं प्रधानमन्यदोति सिद्धं इति इति त्वधिकरणं च स्मिन्नधि-
 कारणोऽस्त्विति पदं ॥ न चैव यथा त इत्यारभ्यारम्भश्रुतत्वाच्चैत्येतदंतैः सूत्रैः सर्वेषां वेदां तानां
 सर्वज्ञसर्वज्ञाकिं ब्रह्म परत्वं समर्थितं किं परमवशिष्टं पदार्थमुत्तरसूत्रसंदर्भ इति उच्यते नि-
 विशेषब्रह्मणः स्वरूपेणोपदेशायोगात् किंचिदुपाधुपरितत्वेनोपदेश इति वक्तव्यं तत्र कस्मि-
 नाक्ये उपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्वाक्येन विवक्षित इत्याकांक्षायां तद्विवेचनायुत्तरसूत्र-
 संदर्भेति वाच्यं इति ॥ तथैव सविशेषनिर्विशेषं च ब्रह्म श्रूयते ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदित-
 रद्वैतं पश्यति श्रूय यन्नान्यत्पश्यत्यन्यद्वृणोत्यत्यदिज्ञा नातितदन्वयो वैभूमातदमृतम-
 र्थयदन्वयं नमस्य सर्वाणि रूपाणि विचिंत्यधीरः ॥ नामानि कृतामिव दन्वरोत्ते इत्यादिसवि-
 शेषवाक्यानि ॥ यत्र तु स्य सर्वमात्मैवाहृतकतकं पश्येत् यत्र नान्यत्पश्यति नान्यद्वृणोति

नान्यद्विज्ञानातिसंभूमानिक्कलं निश्चियं ॥ शान्तं निरवद्यं निरंजनं च मृतस्य परं सेतुं दग्धं धनमि
वानलं ॥ स एषो नेति नेत्यात्मा ॥ अस्मन्मनस्य इत्यादि निविशोषवाक्या निवृत्त्या विरूप
तां दर्शयितुं तत्र कानिचित्कममुक्तं यत्पुनः सनातिक्रिनिविदभ्युदयाद्यथानिती बोध्यं
त्यर्थस्तु यत्र यस्यां स्वत्वनिद्यावस्यायां तुल्यमपि द्वैतसदिसंभूतितत्वे तत्संसारसन्निहि
तं पश्यति दृष्ट्या दिगोचरमुपाधिमदुस्तु न वतीत्यर्थः ॥ यस्मिन्नात्मनि दृष्ट्या दिव्यं रादि
नाऽनुसंधत्ते तदस्य परिच्छिन्नमुपहितमिति यावत्तन्मोप्यस्य च विज्ञोषांतरमाह ॥ यो वा इति
द्योतिने विज्ञोषो नेन प्रकटितः ॥ सर्वज्ञ इत्युच्यते नामरूपादिकं विज्ञे निमायतत्र प्रविश्यती
वरूपेणाभिवदनादिकु सर्वव्योवतिष्ठतेत्यतर्था मीतं विज्ञानि हेतुमत्तो भवतीत्यर्थः ॥ यत्र
यस्यां विद्यावस्यायां अस्मिन् विदुषः सर्वकर्तारि आत्मातिरेकेणा सदेवासीत्तत्तत्कृतं न करणं

नंधमरिह

नकं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्याहोपादयवहार्यमनोपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः ॥ यत्र भूमिस्थिते
विज्ञानं न्युदृष्ट्यं चक्षुषानपश्यति अन्त्यतः श्रोतव्यं श्रोत्रेणा नश्चणोति न चान्यन्तं यत्त
तव्यं तातव्यं वा मनसा बुद्ध्या वा मनुते जानोति संभूमा दृष्ट्या दृगोचरो निरतिशयमहत्त्वसंपन्न
परमात्मेत्यर्थः ॥ निष्कलं निरंशं च तत्तत्तद्विज्ञेयत्वादेव शान्तं परिणामरहितं निरवद्यं रागादि
रहितं निरंजनमित्यर्थः ॥ यथा मृत्तकमयः सेतुः नदी कुलादिपरकुलप्राप्तेरुपायस्तथा सं
सारसागरस्य परंबुद्धतद्भावस्या मृतस्य वाक्यो तद्वद्व्यभिचयकं सत्साधनं सेतुवदव
स्थितं वाक्योत्तरानस्य कथं नाशस्तत्राह दग्धं धनमिवेति यथा दग्धं धनो वक्रिः शाम्य
तितथा ज्ञानमपीत्यर्थः ॥ इति रिहमर्थे इदं न रं नेति निषेधावति हि भूत आत्मेत्यर्थः ॥
नया सविशेष निविशोष निविशोष परं वाक्योतरमपि नूनमन्यतस्याने सं प्रसमन्यदिति ॥

वज्रवहाधकापनोद्यो नियमोत्सर्गः ॥

सूत्रं
२२

अस्यार्थः ॥ निश्चयं चादन्यदुपास्यगुणानां स्थानं नूनं परिच्छिन्नं ॥ ततो न्यविष्णुपंचमुक्तोपस्यं
विष्णुपनिष्ठेदृश्यं सच्चिदानंदात्मकमिति ॥ एवं च यत्र सगुणवाक्ये गुणविवक्षा तत्रोपासा-
नाभवति ॥ यत्र तु श्रुयमाणोपि गुणो न विवक्षितस्तदा कथं ते यद्वत्परमैवेति निश्चयार्थं
सुतरसूत्रसंदर्भेति फलेते ॥ आनंदमयो न्यासात् ॥ सर्वतात्त्विकवेषावेरांतानां निर्गुणब्रह्म
परमत्वसुत्सर्गः सिद्धं तत्सगुणवाक्यदर्शनेनापोद्यसगुणवाक्यविचारः प्राप्तस्तमपो-
द्येदमधिकरणं निर्गुणविचारात्मकमारभ्यते ॥ यद्यप्युपवाहशकाऽपवाहकत्वादस्य
सगुणविचारानंतयसिद्धिर्न ॥ तथापि पृथक् अधिकरणं संशयकोभावात्प्रायमाणेन निश्चाय-
कइत्युक्ते अन्योनरात्मा आनंदमयइत्यत्रमपरो विकारे प्रावृत्त्ये च मुख्यत्वात्संशयेति
कारप्रायपावोनिश्चायकोस्त्विति सर्वधिकरणसिद्धां तयुक्तभावेन प्रवृत्तत्वात् ॥ वस्तुतः

पृ०
१

पा

२२

हरणोत्तराणां संगतिरस्तातिसगुणविचारात्प्रागिदमारभ्यते ॥ पूर्वपक्षे जीवस्य आनंदमयत्वेना-
पार्थिवकलं सिद्धांते निर्गुणब्रह्माप्रमिति रिति सिद्धां ॥ तगत्यापकृतेति मते तु भयत्रोपास्तिरिति
विवेकः ॥ तेन त्रीयके अत्रमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोशचतुष्टयानंतरं तस्मादागत-
स्माद्विज्ञानमयात् अन्योनरात्मा आनंदमयइति श्रुयते तन्न संशयः ॥ किं आनंदमयशब्देन सत्यं
ज्ञानमिति प्रकृतं परंब्रह्मोच्यते उपा नंदमयादिविकारवत् ॥ ब्रह्मणो यान्ति रंजीवइति ते चाना-
मयादिविकारप्रायपागत्तस्य प्रियमेव शिरः मोक्षेदक्षिणः पक्ष इत्यादिना ॥ प्रियाद्यवयवा-
योगात्तस्यैषा वशा रीर आत्मेति श्रुत्यरीरवयवणाच्च जीवइति प्राप्तं तस्य पूर्वोक्तं स्य विज्ञा-
नमयस्यैष आनंदमयरावशा रीर आत्मेति श्रुत्यर्थः ॥ एवं प्रोक्ते उच्यते ॥ आनंदमयो न्या-
सात् ॥ आनंदमयः परमात्मा भवितुमर्हति श्रुतः ॥ अन्यथा सात् ॥ आनंदमयशब्दस्य ब्रह्म

सूत्र०
२३

एषेवबहुक्तोभ्यासादित्यर्थः॥ तथा हि आनंदमयं प्रस्तुत्य रसो वै स इति तस्यैव रसत्वमुक्तोच्यते
ते रसो ह्येवायं लब्धवानं दी भवति को ह्येवा न्याकः प्राणादपदेष्टव्या काशश्चां न हो न स्यात् ॥ एष
ह्येवानंदयाति सैषानंदस्य मीमांसा भवति एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति आनंदं
ब्रह्मेणो विद्वान् विभेति कुतश्च नेति ॥ आनंदो ब्रह्मेति व्यजानीति बहुधाभ्यासः श्रूयते न चा
बंदपदस्यैवाभ्यासो नानंदमयपदस्येति ॥ वाच्यं वसंते वसंते ज्योतिषाय जेत्यत्र ज्योतिः पदं
स्य ज्योतिशो मपरत्ववदानं पदस्यानंदमयपदत्वात् ॥ अत्यर्थस्तु रसः सारः आनंद इत्यु
र्थः ॥ अप्यं जीवः सुखानंदः सर्वसाक्षी सर्वप्रेरको न स्याच्चैर्हि प्राणादेरचेतनस्य चेशानयु
क्त्या हकीर्त्तयित्वा जीवे तु यत्पदि आनंद इत्यनंतरं प्रेरक इति शेषः ॥ आनंदपितृत्वा
दपि परमानंदत्वमित्याह ॥ एष हीति आनंदयतीत्यर्थः स्वयंधनी परंधनी परंधनिनं करोति

प्र०

२३

लोकेन च त्वयसा नंदः परमानंदयतीति यत्तु प्रायपागानंदमयस्य विकारितमिति तत्र सूत्रा
रंधतीत्यायेन स्पष्टमयादिविकारा ॥ मुख्यत्वं प्रदर्शनस्यात्मज्ञानार्थत्वेनानंदमयस्य सर्वो
तरत्वात् ॥ स एव आत्मेत्यवधारणात् अनंतरमस्य स्यात्मानो नुपदेशात्सर्वतिरतुमवगम्य
ते विज्ञानकोशवशादौ पाधिकप्रियादायवयोगो न विरुध्येते ब्रह्मणो नमयादिकोशपरंपरा
या शारीरत्वमुष्णवपुमेव तस्मादानंदमयः परमात्मा ॥ विकारशब्देति चेत्तच्च प्राचुर्यात्
१३ ॥ ननु मानंदमयं ब्रह्म कुतः विकारार्थकमयद्वयत्वात् ॥ ब्रह्मण आनंदविकारत्वानु
पपत्तेरिति चेन्न कुतः प्राचुर्यात्तमयद्वयः प्रकृतेश्चानंदप्राचुर्यवाचकत्वादित्यर्थः ॥ मयद्वयः
प्राचुर्यार्थकत्वे हेतुतरमाह ॥ न हेतुव्यपदेशान् ॥ १४ ॥ तमानंदं प्रतिब्रह्मणो हेतुत्वमपदे
शादित्यर्थः ॥ एष हि रानंदयातीति ब्रह्मण आनंदहेतुत्वव्यूते यो न्यमानंदयति स प्रजु

परिग्रह

सूत्र०
२४

रानंद इति प्रसिद्धं ॥ इतश्चानंदमयः परमात्मेत्याह ॥ मां न वसिंके मेव च गीयते ॥ १५ ॥ यद्वत्तु विदा
प्रोतिपरमित्युपक्रम्य संत्यक्तानं मनं तं बुद्धयोर्वेद नितंगुहायामित्यस्मिन्मंत्रे सर्वेति रंते यद्वत्तु
विदा प्रोतिपनोक्तं तस्मां न वसिंके बुद्ध्या च न्यांतरात्मानंदमय इति गीयते मंत्रब्राह्मणयोरेक्य
प्राति ॥ यद्यप्यत्र व्याख्या नव्या ख्ये यभावाभावेन त मंत्रब्राह्मणभावात्तथापि ब्राह्मणस्य व्या
ख्या न रूपत्वेन व्याख्येय मंत्रं प्रत्युपायत्वा तत्र ते सुपामोपयभास्तीति मां न वसिंके मित्यु
क्तं ॥ इतश्चानंदमयः परस्य त्मान जीव इत्याह ॥ नेतरोनुपपत्तेः ॥ १६ ॥ ईश्वरादितरो जीवो ना
नंदमयः कुतः अनुपपत्तेः सीकामयतेति सृष्टेः पूर्वमीक्षणां बहुस्यां प्रजायेपेति सृष्ट्यात्मा
कत्वं स तपोनयत सतपतैः सप्तार्द्धं सर्वमसृजतेति सृष्टित्वे तु त्वं च श्रूयते तत्सर्वस्यानुप
पत्तेरिति सूत्रार्थः ॥ जीवज्ञानस्य शरीरसाध्यत्वादीक्षणांनुपपत्तिर्बोध्यमस्युतौतपः शब्द इति

प्र०
१

२४

रापरः ॥ किंच भेदस्य पदेशाच्च ॥ १७ ॥ नानंदमयो जीवः कुतः जीवानंदमयो भेदेन सै पदिश्यमा
नत्वादित्यर्थः ॥ तथा च श्रूयते रसो वै सः रसः हो वायं लक्ष्म्या नंदी भवतीत्यानंदमयस्य लक्ष्य
त्वेन जीवस्य लक्ष्यत्वेन भेदेस्य पदेशः न हिलक्ष्येवलक्ष्यो भवति न त्वानंदमयशब्देन प्रधानमुच्य
तान्नाह ॥ कामाच्च नामुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ अनुमीयत इत्यनुमानेनैकगम्यं प्रधानमि
त्यर्थः ॥ आनंदमयत्वेन कारणत्वेन वा प्रधानस्य नापेक्षानसंकारः कुतः कामात् आनंदम
याधिकारे सोकामयतेति ॥ कामयितृत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ न ह्यचेतने प्रधाने कामः संभवति इ
क्षतेन शिष्टमित्यत्र निराकृतमपि प्रधानं गतिसामान्यं प्रपंचनाय पुनर्निराकृतमिति बोध
य ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शोक्ति ॥ १९ ॥ इतश्च न जीवे प्रधाने वा नंदमयशब्दः ॥ यस्मादस्मिन्ना
नंदमये प्रकृत आत्मनि प्रबुद्धस्य जीवस्य तद्योगं तदात्मयोगस्तद्योगस्तज्ज्ञापति मुक्तिं

अ

सूत्र०
२५

रित्यर्थः ॥ तं शास्त्रं तस्मादित्यर्थः ॥ यदा हो वैषातस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽविलम्ब-
नेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सोऽभयं गतो भवति यदा हो वैषातस्मिन्नदृश्येऽनिरुक्तेऽविलम्ब-
स्य भयं भवतीति शास्त्रं अस्यार्थः ॥ यस्याभैक्यज्ञानावस्थायामेष विद्वानेतस्मिन् ब्रह्मणि पंच-
कृतभूतपंचकेततकार्येण समष्टिस्थानदेहेन विराजाहृयशाश्वत्कनतादात्म्यशून्येह-
उपनिवेससंबंधितयाध्यस्तैः प्रियजातेनाऽपंचकृतभूतकार्येणात्म्येन तादात्म्यहीनेऽना-
त्म्ये निवृत्त्योत्पद्यत इति निरुक्ता निभूतसूक्ष्माणि तैश्चाभेदवर्जितेऽनिरुक्ते निःशेषलया-
स्यानं निजयनं ॥ संकलकार्यसंस्काराधाराविद्यातदभेदशून्ये प्रकर्षेण स्थितिपुनरावृ-
त्तिरहितं लभते अथ भयं यथा स्यादित्युक्तं यनक्ति अथैति तान फलमुक्ता तानाभावे दो-
षमाह श्रुतिः ॥ यदा हीति यथा स्मिन्ननेदमथे ब्रह्मणि अन्यमप्यंतरं अतादात्म्यसक-

प्र०
१

२५

पं पश्यति तदा संसारमपान्ननिवर्तत इत्यर्थः ॥ इदं शास्त्रं प्रधानपरिग्रहेवानवदत इति तस्मात्
आनंदमयः परमात्मेति सिद्धं ॥ इदं ते कदेशिमत् ॥ भगवत्यादास्तु अन्यस्याना नंदपदस्यानं-
दमपेक्षरणा अन्योतरी आत्मानंदमय इत्यनंदमयपदस्य प्राचुर्यार्थकत्वे ब्रह्मणि दुःख-
लवसंगः स्यादिति प्रचुरानंदे लक्षणा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यब्रह्मा पदस्यावयवविशेषे लक्षणे-
तिसुरव्यवितलं यदनेदिकारणमपावपरित्यागश्चैकदेशिमते स्यात् ॥ स पदे तु ब्रह्म पुच्छमि-
त्यत्र पुरुषश्च पदस्यावयवप्रापपावपरित्याग एवेति मन्त्राना आनंदमय इति मयद्विकारा-
र्थक एवेति मन्त्रानाः सूत्राण्यन्यथा व्याचक्षुः ॥ अधिकरणरचना तु ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्येव किं-
मानंदमयावयवत्वेन ब्रह्मो व्यतेजतस्व प्रधानत्वेनेति ब्रह्म पुच्छं शांशान्यां संशयः ॥ इदं स्य-
धिकरणे संशयाभावात् प्रापपावस्य न निश्चायकत्वमिह पुच्छपदस्यावयवाधारत्वे यो न-

सूत्र०
२६

ज्ञासामान्यात्मशपेऽवयवप्रापपावस्यनिश्चायकत्वेमितिप्रत्युदाहरणसंगतिःप्रयो
जनंनपूर्वत्रोक्तंननुपुच्छशब्दवयवत्वेप्राप्तेउच्यते॥आनंदमयोभ्यासात्आनंदमयश
हेनानंदमयवाक्यस्यब्रह्मपुच्छंप्रतिषेत्त्यत्रविद्यमानंब्रह्मपदमुपलक्ष्यतेतत्तुब्रह्मपदंप्रधान
परंऊतः॥अभ्यासात्असन्नेवसंभवतिअसद्ब्रह्मेतिवेदचेतअस्तिब्रह्मेतिचेदेत्यादौब्रह्म
यदस्याभ्यासादितियत्तुपुच्छशब्दवयवपरत्वमितितत्राह॥विकारशब्दनेतिचेन्नप्राप्त्यति
विकारशब्दवयवपरपुच्छशब्दतत्समानाधिकरणब्रह्मपदंसंःप्रधानब्रह्मपरमितिचेत्
नऊतःप्राप्त्यादिवयवशब्दोपपत्तेःसंचुर्यंचात्रावयवप्रापप्रयोगःरावेचात्रमयादीनूपु
छांतानवयवास्तुक्ताऽनंदमयस्यापीतरावयवोक्तेपुच्छस्यबुद्धौसन्निधानादपुच्छमपिब्र
ह्मपुच्छमित्युक्तंश्रुत्यानहिब्रह्मेणोमुख्यपुच्छतमानंदमयस्यपरमात्मत्वपक्षेपियुक्तंसे

प्र०
१

२६

प्रतिसस्यपुच्छत्वानुपपत्तेः॥तस्माद्ब्रह्मपुच्छवत्युच्छंसर्वविधानंप्रतिष्ठापरायणालोकिकस्या
नंदजातस्याधारइत्यर्थः॥सर्वधिरत्वात्प्रतिष्ठापदसमभिव्याहारादाधारलक्षणायुक्तोतिइ
तथपुच्छशब्देनाधारोच्यतेइत्याह॥तदेतुव्यपदेशाच्च॥२१॥तत्तुब्रह्मणोविकारजातंप्रतिहे
उत्तेनइददःसर्वमसृजतेतिवाक्येव्यपदेशादित्यर्थः॥नहिसुविकारमानंदमयंप्रतिब्रह्म
णोवयवत्वंसंभवतिमुख्यतइतिसुप्रधानंब्रह्मपुच्छंतेयत्तेनविवकोक्ततइति॥मात्रवस्मिन्
मेवचगीयते॥२२॥यत्तत्तज्ज्ञानमित्यादिमंतवस्मिन्प्रकाशितंब्रह्मतुब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिब्र
ह्मणवाक्येसुप्राक्षयेनगीयते॥मंत्रेब्राह्मणयोरैकाग्र्यादित्यर्थः॥इतश्चानंदमयोत्रन
प्रतिपाद्यःतस्यैवैषयिकेप्रियाद्यवयवयोगेनस्रष्टाद्यनुपपत्तेरित्याह॥नेतरोनुपपत्तेः
२३॥ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यत्रब्रह्मप्रधानंनेतरःऊतः॥अनुपपत्तेःब्रह्मेणोवयवत्वेअवयवा

सूत्र०
२७

नंदमयोत्रप्रतिपाद्यत इति वक्तव्यं॥ न हितसंभवति सावयवस्यापि मवाक्योक्तसदृशाद्यनुप
पत्तेरित्यर्थः॥ अतो ब्रह्मसप्रधानं॥ इतश्चात्र पुच्छवाक्ये ब्रह्मसप्रत्याह॥ भेदव्यपदेशाच्च॥ २४
रसं ह्येवायं लब्धो नंदी भवति अयमानंदमयो जीवो रसशक्तिं ब्रह्मानंदं प्रति विंवितं ह्य
आनंदी भवतीति लब्धव्यरूपेण भेदव्यपदेशादित्यर्थः॥ इतश्च ब्रह्मपुच्छक आनंदमयो
त्रन प्रतिपाद्य इत्याह॥ कामाच्च नानुमाना पेक्षा॥ २५॥ काम्यत इति कामे आनंदस्य ब्रह्म
त्वदष्टेनानुमानेनानंदमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यं विकाराद्यं कमयद्विरोधादित्यर्थः॥
आनंदमयशब्दो ब्रह्मपरः आनंदशब्दो तादात्म्यं ब्रह्मत्वानंदशब्दवत्॥ इत्यनुमानं इतो
पि ब्रह्मपुच्छवाक्ये ब्रह्म प्रधानमित्याह॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगो ग्रास्ति॥ २६॥ अस्मिन् पु
च्छवाक्योक्तं ब्रह्मणि प्रबुधस्यानंदमयस्य जीवस्य पदाहो वैषयतस्मिन्नित्यादि॥ शास्त्रे

प्र०
२

२७

तद्योगं मुक्तिं ग्रास्तीत्यर्थः॥ तस्मादानंदमयस्यात्रा प्रतिपाद्यतात्पुच्छं ब्रह्मैव सप्रधानं नंदो विज्ञेयः
ज्ञेयमिति सिद्धं॥ अतस्तद्वर्गोपदेशात्॥ २७॥ पूर्वत्र ब्रह्मपदमानंदमयपदमानंदपदाभ्यामस्येति
मुख्ये त्रिधा तयात्मकं षडुप्रमाणवशां निगुणं ब्रह्म निरूप्यते यथा तद्वत्पदवत्त्वादिवदुप्रमाणा
त्संसारो हिरण्यमयः पुरुषो स्तितिर्ब्रह्मसिद्धा तयुक्ता पूर्वपक्षोत्तरीना दृष्टान्तरूपा वांतरसंग
त्या पूर्वसिद्धनिगुणं ब्रह्म समत्वापवादकमिदमारभ्यते फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिरेव पा
दसमाप्तिपयं तच्छांरो ग्ये श्रूयते अथ षोडशतारित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हि रण्यत्रयश्रुति
रण्यकेशाश्चाप्रणरसत्सर्वरावसुवर्गस्य यथा कय्या संपुंदरीकमेव मुक्तिं गीतस्योदिति
नाम सराषसर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एव वेदेत्यधिदैवतम
याध्यात्ममय य एषो तदिति गि पुरुषो दृश्यत इत्यादि॥ उपास्तिप्रस्तावा योर्थि शब्दः य ए

षशासु सिद्ध्यादित्यमंडलमध्यवर्तिस्थानाद्यवयवकथनं परमात्मन उपास्य यं दृश्यं
 हिरण्यो ज्योतिर्मयः ॥ तत्रावहितधियामनुभवं प्रमारायति दृश्यत इति हिरण्यमपदे ज्यो
 तिः परं सुवर्षपदमपि ज्योतिर्मयः ॥ तत्रावहितधियामनुभवं प्रमारायति नखायं चक्षु
 षो विशेषमाह ॥ तस्येतिकेपेर्मकरस्य आसः शृष्टमागो त्यंतं ते जसीत नृत्यं पुंडरीकं ता
 यात्यंतं ते जसितया स्य देवस्याशिणी नेत्रे ध्यानाय मेव नाम करोति तस्येति नाम निर्वक्ति
 स इति उदित उरुतः सकार्यसर्वपापासृष्ट इत्यर्थः ॥ ध्यानफलमाह उदेतीति अधिदे
 वतं देवतामधिकृतोपासित्वा क्यमित्यर्थः ॥ अधिदेवध्यानोक्त्यनंतरं आत्मानं देवमधिदे
 वापि तदुक्तिरित्याह ॥ अथेति एतादृशक्यानद्यस्य पुरुषमधिकृत्य रूपवत्तुत्या सर्वपापा
 सशश्रुत्यावसंशयः किमयं पुरुषो विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोक्तर्षः कश्चित्संसारोत्तनित्य

सिद्धः परमेश्वर इति किं तावत्प्राप्तं संसारीति कृतः हिरण्यश्चाश्रुतिरित्यादि ॥ रूपं वत्तु अवगात ॥
 अक्षिपुरुषस्यापि तस्यैतस्य तदेवरूपं पदमुष्यरूपमिति श्रुतं वत्तु अवगात ॥ पेये चामुष्मात्परा
 चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यादित्यपुरुषस्य स एष ये चेतस्मादवांचो लोकास्तेषां च
 ऐमनुष्यकामानां चेत्यक्षिपुरुषस्यैवैश्वर्यमपराह अवगात न हि परमात्मनो मपराह वदे
 श्वर्यं युक्तं स एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः ॥ स आदित्यपुरुषो मुष्मादित्यादूर्ध्वगालो कानामीशि
 तादेवकामानां देवभोगानां चेत्यर्थः ॥ एतस्माच्चक्षुषोर्वागतानां लोकानामीशिताक्षिपुरुषः
 मनुष्यभोगानां चेत्यर्थः ॥ तस्मान्नादित्ययोरंतरः पुरुषः परमेश्वर इति प्राप्ते उच्यते अंत
 र्गतमेव पदेशात् ॥ य एषोतरादित्ये य एषोतराक्षिणीति च श्रुयमाणाः परमेश्वरावनसंसा
 रीकृतः ॥ तद्वमोपदेशात् तस्य परमेश्वरस्यैव मस्तिषामस्मिन्नाको उपदेशादित्यर्थः ॥

सूत्र०
२१५

तद्युयातस्योदिनिनामेत्यादिना॥ सर्वपापविरहेणादित्यपुरुषस्य नामोक्ता तदेव नामा
क्षिपुरुषस्यातिदिशानियन्नामतन्नामेतितत्सर्वपापराहित्यब्रह्मधर्मः॥ एवं सैव तत्कृतत्वा
मतदुकुञ्जंतद्युसद्बुद्धेति कागाद्यात्मत्वं निश्चरियति श्रुतिः॥ तच्च सर्वस्मिन् कब्रह्मणो
पपद्यते सैव त्मगित्यादेरर्थमर्थः॥ तच्च हेनपुरुष परमेशः॥ विधेयोपेक्षयान्यलिंगय
पदेशः॥ अवयंशसुविशेषः॥ तस्मात्तव पाप्मानमस्तोत्रं उक्त्वादन्यच्च संसृज्य ब्रह्म नृयो वे
दा इति॥ एवं सर्वगान॥ गीयमानत्वं श्रुतौ निर्दिष्टं तद्यस्मै वीणायां गायंते तमेव ते गाय
तीत्यादौ॥ हिरण्यश्मश्रुकेशादिकं मायिकं परमेश्वरस्य लोकावुग्रहाय सुपपद्यत इ
ति न तेन विरोधः॥ तस्मादह्यादित्ययोरंतः परमात्मा॥ किंच॥ नेदव्यपदेशाच्चा न्यः॥
आदित्याहोरात्रं॥ श्रूयमाणाः पुरुष आदित्यशरीराभिमानि जीवादयः कृतः नेद

२१५

२१५

व्यपदेशाच्चा न्यत आदित्याशरीराभिमानि जीवादयः परमात्मनो तयामितयां तयामिवा
ह्यगो नेदेन व्यपदेशादित्यर्थः॥ ये आदित्ये तिष्ठेनादित्यादंतरोगे यमादित्यो न वेद यस्यादित्य
ः शरीरेण आदित्यमंतरोगे यमयत्येष त आत्मा तयाम्यमृत इत्यादि श्रुत्यंतरे तयोर्भेदव्या
पदेशादत्रापि आंतराश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्परमेश्वरवाच्यादित्ययोरुपास्य इति
सिद्धं॥ आकाशस्त्रिंशोत्॥ पूर्वमव्यभिचारिब्रह्मलिंगेनापहगतपाप्मादिना रूप
वत्त्वादिकमन्यथानीतं॥ इह तु लिंगादाकाशश्च श्रुतिरन्यथानेतुं न शक्यते लिंगापेक्षया
श्रुतेः॥ प्रवज्जनादिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमारभ्यते॥ आरोग्ये श्रूयते अस्म्यलोकं स
कागतिरित्याकाश इति॥ होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यते आ
काशं प्रत्यस्तं पंतीत्याकाशो हो वैभ्योज्यायानाकाशः परापरामितितत्रोभयवाकाशश्च

सूत्र०
३०

स्यप्रयोगदर्शनात्संशयः॥ किंभूताकाशोवाकाशशब्देनाभिधीयते॥ उभपरंब्रह्मेति॥ यदेवा
आकाशश्चानंस्यांशेनेत्यादिदेवब्रह्मण्यकाशशब्दप्रयोगःभूताकाशरूपइतिविषया
कार्यस्तुशास्त्रावस्यनामकःकश्चनऋषिःजैवलिराजानंष्टुतिस्त्यस्येति सर्वस्यप्रपंच
स्य किमधिकरणमितिप्रश्नार्थः॥ जैवलिरुत्तरमाह॥ आकाशइतिकथंभूतआका
शः॥ सर्वजगत्पुतिशतमाह॥ सर्वाणितिभूताकाशव्यावृत्तयेहेतुंतरमाह॥ आकाशो
हीति॥ तत्रैवहेतुंतरमाकाशइतिप्रयंसिद्धांतार्थः॥ तत्ररूपाभूताकाशइतियुक्तंनचवा
क्येषोपातुपपत्तिः॥ आकाशस्तद्धिंगात्वाकाशपुरित्यादौतस्यापिवाद्यादिकारणात्तत्रव
गात्ततस्माद्भूताकाशइतिप्राप्तेर्बुधः॥ आकाशस्तद्धिंगात्॥ आकाशशब्देनब्रह्मणोयद
रांयुक्तंकुतस्तद्धिंगात्तस्यब्रह्मणोयद्धिंगंमहाभूतस्रष्टादिकंतस्यास्मिन्नाकोदृष्टः

प्र०
२

३०

तादित्यर्थः॥ ननिर्भूताकाशस्यापिवाद्यादिकारणात्तद्विशितमितिचेन्नकूलकारणाब्रह्म
णोऽपरिग्रहेआकाशादेवेत्यवधारणंसर्वाणिचिभूतविशेषांआकाशप्रत्यस्तयंता
तिकारणालयप्रदर्शनिन्नाननुकूलस्यात्॥ न्यायस्तपरायणात्प्रदर्शनंचब्रह्मण्येवस
मंजसंश्रुत्यंतरांचस्यष्टब्रह्मणरावंपरायणात्तद्विशयित्विज्ञानमानंदंब्रह्मरातेदतिः
परायणमिति रातेर्दनस्यदातुर्यजमानस्यरातिरितिपावेरातिबंधुरित्यर्थः॥ किंच॥ सएव
परोवरीयान्उगीयःसराषोनेतद्विहीयेआकाशरूपदेवताधर्मान्परत्वादानुपसंहर
तिजैवलिःतद्भूताकाशोनयुज्यतेनहितस्यानंत्यंसंभवतिश्रुतौपरत्वेगुणतउकृष्टतंब्र
रीयस्तंकालतोवस्तुनश्चापरिच्छिन्नतंच्यनंततंदेशतोऽपरिच्छिन्नतंडृष्ट्यं॥ यत्तुलिंगा
द्युतिर्वलीयसीतितन्नत्यजेदेकंकूलस्यार्थेइतिन्यायेनवकीनामनवकाशलिंगश्रुतीना

मनुष्यायेकस्याश्चाकाशश्चतेवधिस्युक्तत्वात् तस्मादाकाशश्चाहं ब्रह्मेवात्र देवतोऽङ्गी
येन पास्येति सिद्धं ॥ अत एव प्राणः ॥ ३५ ॥ तत्र चातिदेशत्वात् नष्टयकं गत्यपेक्षा ॥ यदा ॥
पूर्वत्राकाशश्चुतेरव्यभिचारिब्रह्मलिंगोपहृतितादाक्षो युक्तः इह तु श्रुयमाणा संवेशः
नादिलिंगस्य प्राणोपि संभवेनाऽव्यभिचारिब्रह्मलिंगसहवाराभावात् प्राणश्रुतिबाधो
न युक्त इति प्रत्युदाहरणं संगतिः ॥ तत्रैवाकाशवाक्यानंतरं श्रूयते ॥ उक्तं येषां स्तोत्रादे
वता प्रस्तावमन्त्रायत्तां तां च विद्वान्प्रसोष्य सिद्धं ते विषतिष्यतीति कतमासादेवते
ति प्राण इति इहोवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्रसामेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युक्ति
कित्ते सैषा देवता प्रस्तावमन्त्रायतेत्यादि ॥ अत्रार्थः ॥ प्रतीयाधिकारे प्रासमिकं प्रस्ता
वधनमिति वक्तुं मङ्गीय इत्युक्तं कश्चिद्विश्वाकायणनामाधनायराज्ञोपागमत्वात्तान

वै नवं स्वस्य प्रकटयन् प्रस्तोतारमुवाच हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं सामभक्तिविशेषमन्त्राय
त्राचनुगत ॥ स प्रस्तोताभीतः सन्वाकायणं पप्रच्छ कतमासेति तस्य प्रतिवचनं प्राण इति
मुख्यप्राणवापुव्यावर्तयति ॥ सर्वाणीति संविशंति लीनानि भवंति लयकाले ॥ अत्र युक्तिरते
जन्मकाले प्राणमभिलक्ष्योऽहंतीति तत्र प्राणपंधनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणमित्या
दौ ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रयोगात् ॥ प्राणवायौ च प्रसिद्धतरत्वात् संशयः किं न च प्राण इति ब्रह्मा
भिधीयते उत वायुविकार इति मनः शब्दलक्षितं तस्माद्विचैतन्यं प्राणोपरस्मिन्नेकोनस्थित
मित्यर्थः ॥ प्राणस्य पंचस्थितिर्वृत्तेः वायुविकारस्य प्राणसत्ता स्फूर्तिमात्मानं ये विदुस्ते
ब्रह्मजानंतीत्यर्थः ॥ तत्र प्रसिद्धिबलाद्वायुविकारः प्राण इति प्राप्तेऽश्वाकाशस्यायमसि
दिशति न गवान् सूत्रकारः ॥ अत एव प्राण इति ॥ ३६ ॥ अत एव पूर्वसूत्रोक्ततल्लिंगादिति ॥

सूत्र०
३२

हेतोरेव प्राणाशश्च ब्रह्मेत्यर्थः। सर्वाणि ह वा इमा निभूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यादिनामसं
भूतसंवेशनादित्यंब्रह्मलिंगं प्राणावाक्येभ्यस्तत्तेन च यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्ये
ति प्राणिचक्षुः प्राणमनः प्राणिश्रोत्रं स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधिसु नर्जायंत इति श्रुत्या वा
युविकारेऽपि संवेशनादिश्रूयत इति वाच्यं तर्हि तत्र महाभूतसंवेशनादिश्रूयते किं त्विन्द्रियसं
वेशनादिकमेव श्रूयत्यर्थस्तु तर्हि तस्यांस्तु पुण्यवस्था यामित्यर्थः। वाक्यदमनुक्तकमेन्द्रिय
लक्षकं चक्षुः श्रोत्रे बुद्धीन्द्रियाणि सुपलक्षणांतस्मादनन्यथा सिद्धब्रह्मलिंगात्प्राणाशश्च
वाच्यं ब्रह्मेवोपास्य प्रस्तावदेव तेति सिद्धं॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥ ३२॥ सर्वा प्राणावाक्ये
ब्रह्मलिंगसत्ता इव तु ब्रह्म परता इहा स्पष्टा को तदभावात्तु ब्रह्म परतेति प्रत्युदाहरणसंग
त्या इदमन्यते ह्योरो ग्येभ्यस्तत्तेन च यदा वै पुरुषः परेदिवो ज्योतिरित्येते विश्वरः एतेषु सर्वतः॥

प्र०

२

३२

रंउपास्यत

एतेषु सर्वतः एतेषु नूतनेषु नूतनेषु लोकेष्विदं वावत इति दमस्ति त्रुतः पुरुषे ज्योतिरिति॥ अस्मा
र्थः। गायत्र्युपधिब्रह्मोपास्यनंतरोक्तपथेऽप्यशब्दः॥ अथ दिवो ह्युलोकात्परः परस्ताद्य
ज्योतिरिष्येते तदिदमित्योदरज्योतिष्यध्यास्तते कुत्र तदाप्येते तत्राह विश्वत इति विश्वस्मा
त्प्राणिवगादिपरीत्यर्थः॥ विश्वशब्दस्य कतिपयार्थत्वं व्यावर्तयन्ति सर्वत इति सर्वस्माद् इदं
रादि लोकात्सर्वसंसारमंडलादपरीत्यर्थः॥ उन्नमानविद्यंते येभ्यस्तनूतमास्तेषु इदं शब्दार्थः।
स्फुटयति यदि तिलोकावेदयो भौतिक तेजसे ब्रह्मणि च प्रयोगात्संशयः किमिह ज्योतिः शब्द
शेनादित्यादिकं भेदो भिधीयते उपब्रह्मेति किं तावदत्र युक्तं भौतिक मिति कुतः प्रसिद्धत्वात्॥
अतो दिव इत्यादिनामयादि श्रवणाच्च न हि सर्वव्यामिनो ब्रह्मणो मायादिदिकं युक्तं त
स्माद्भौतिकं ज्योतिरिति प्राप्ते ब्रह्मः॥ ज्योतिश्चरणाभिधानादिति॥ अतज्योतिः शब्दार्थः

सूत्र०
३३

ब्रह्मैवकृतः चरणाभिधानात्यादाभिधानादित्यर्थः ॥ तथा हि ज्योतिर्विकांश्चूर्ववाकोचतुष्पा
ब्रह्मनिर्दिश्यते तावानस्य महिमा च तो ज्यो योश्च पुरुषः ॥ पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादा
स्यामृतं दिवीति एतदर्थस्तु गात्रेयत्रीवा इदं सर्वमित्यत्र भूत एषिवीशरीरहृदयवाक्
प्राणोऽपि ब्रह्मचतुष्पादा गायत्रीति यदुक्तं तदा यत्र पाधि ब्रह्मणो महिमा विभूतिः ॥ ता
वानवायोनयप्रपंचः स्वयं पुरुषस्ततो ज्यो यान्न तदेवाह पाद इति सर्वाणि भूतान्यस्यैकः
पाद एकदेशस्त्रिपादमृतं दिविद्योतनवति स्यात्मानि स्थितमिति ॥ एवं च यदतः ॥ ३३ ॥
त्यत्र यच्च ह्यस्य सर्वनामचेन प्रसिद्धार्थवाचकत्वात् पूर्ववानाश्रुतं ब्रह्म धितेन प्रसिद्धं ब्रह्मा
त्रापि ह्यसंबंधाय ह्येन प्रत्यभिज्ञायते अतः परं इत्यादिनाश्रुतं ब्रह्मणो मया दारिकमु
पासनायमित्युक्तं ज्योतिः शशो ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धो वैदो तेषु तस्मात् ॥ इह ज्योतिः शंभु ॥

३०

३३

ह्या छंदोभिधानाचेति चेन्न तथा चेन्नोपनिगदा तथा हि दर्शनं ॥ ३३ ॥ यदुक्तं पूर्ववगायत्र्या
ख्यं छंद उपाधिकं ब्रह्मण उक्तत्वात् तदत्र प्रत्यभिज्ञायते इति तत्र गायत्रीवा इदं सर्वं भूतं यदि
दं किंचेति गायत्र्या ख्यं छंदः प्रकृतत्वात् स्येव पादोऽस्य सर्वाणि भूतानि भूतपादव्यपदेशो
न ब्रह्मेण इति पूर्ववाको छंदरावाभिधीयते न ब्रह्मेति चेन्न गायत्र्या ख्यं छंदो ह्यरेण तदनुगतं
ब्रह्मणि सर्वात्मिकत्वं प्रतिपाद्यते ॥ गायत्रीवा इदं सर्वमित्यादिना ॥ न हि अक्षरसन्निवेशमा
त्रायाया गायत्र्याः सर्वात्मिकत्वं समं जसंतस्मात् गायत्र्या विकारे यदनुगतं ब्रह्म तदेव गायत्र्य
वा इदं सर्वमित्यादिना प्रतिपाद्यते इति निष्कृता शयस्तु छंदोभिधानात् ॥ गायत्र्या ख्यं
हसं एव पूर्ववाको प्रकृतत्वात् ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्न कृतः ॥ तथा छंदो ह्यरेण तदेव ब्रह्म
णि चेन्नोपनिगदास्य चित्रममाक्षनस्य निगदाऽदभिधानात् तत्र दर्शितः तथा हि दर्शनं अन्यत्रा

सूत्र०
३४

पिविकारद्वारेण ब्रह्मणोपासनं दृश्यते इति दर्शनेन दृष्टमित्यर्थः ॥ एवं ह्येव ब्रह्मणो महत्तु कथं मां संतेरातमवग्रावधमविरावं महाब्रूते ह्येहो गा इति तदर्थस्तु एतमेवात्मानं कृत्वेदि नो महत्तु वद्वे प्रक्षानेश्वेतदनुगतमुपासते यजुर्वेदे नो गौ क्रतो सामावदि नो महावता रव्यं क्रतो तदनुगतं ब्रह्म त्वुसंरुधत इत्येतरेषु दृष्टमित्यर्थः ॥ एवं च गायत्री शब्दो ब्रह्म लक्षक इति पूर्ववाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं यद्वा गीयत्री शब्दो ब्रह्मणो गोराः ॥ तथा च सूत्रे सिद्धं तन्मासस्यायमर्थः ॥ यथा गायत्री षडक्षरैः ॥ मादैश्चतुष्पदा एवं ब्रह्म पितृभ्योऽप्यादिति गायत्री शब्देनाभिधीयते चतुष्पात्तु गुणयोगात् तथा गायत्री सादृश्येन चेतो परास्याध्या नृस्य निगदादिष्वानादिति ॥ तथा हि दर्शनेन मिति ॥ ह्येहो भिक्षां यि शब्दस्य सादृश्यादनु च प्रयोगे दृष्टं त ॥ तथा हि ते वा एते पंचाम्ये पंचान्ये दश संतस्तत्कृतमित्युपक्रम्याह सैषा विराडिति ॥ अस्यार्थः ॥ सं

पृ०
१

३४

वर्मविद्यायां अधिदैवमग्निस्त्वयं च ज्ञां मां सिवा यौली यंते अथ्या तं प्राणो वाक् चक्षुः श्रोत्रं मनो सीत्युक्तं ते वा युना सह पंचाधिदैविका अथ्या त्मिकेभ्यः प्राणादिभ्योभ्येतथा प्राणादेयः पंचाधिदैविकेभ्योभ्ये एवं सर्वे दश संतः ॥ कृतमित्युच्यंते ॥ कृताऽपरपयापि चतुरायनी मकद्यतगतवतुरं कवचुत्तारः पदार्थाः प्रकृते संति च्यं कायवच्चयः च्यं कायवच्चोरा कायवदैक्यं एवं प्रकृते दशं के सवन्तरभावात् नक्तये सर्वजपो न वतियथा कृते जिते नेता हि संज्ञानि च्यं कायादी निजितानि भवंति तत्कृतं च चतुरायं का परपयापि चतुरं कायनां मकद्यतस्य कृतमिति संज्ञां स च चतुरं कायो दशात्मकः ॥ चतुर्कां केषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोः द्वयोरेकस्य चान्न भवित ॥ वाद्यादयोऽपि दश तथा च दश तसंख्या सा दृश्या द्वाद्यादयः ॥ कृतमित्युच्यंते ॥ एवं मेव दशाक्षरा विराडिति श्रुत्या विराटो नो मकलं दसौ दशात्मकः ॥

सूत्र०
३५

तावाद्यादौ विराट्शब्दयोग इति यथा तद्वत्तुपात्तसाम्यानायत्रीशब्दयोगः
इति ह शान्तार्थः तस्मात्पूर्ववाक्ये ब्रह्मैव निर्दिष्टं तच्छब्द इति सिद्धं ॥ नृतादिव्यपदेशोपपत्तेर्येवं
३४ ॥ इतश्च गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपादितमित्युपगतं व्यमित्येवं शब्दार्थः कृतः सन्ता
दिव्यपदेशोपपत्तेः ॥ अतश्च यित्रीशब्दो रहर्ये चतुष्पदा गायत्रीति व्यपदेशस्य ब्रह्मण्ये
वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ न ह्यक्षरसन्निवेशरूपगयत्रीच्छं रसिद्धतादिपादव्यपदेशः संभवति किं
च ते वागते पंचब्रह्मपुरुषा इति श्रुतिः ॥ पूर्वब्रह्मणः प्रकृतत्वे संगच्छते तथा हि गायत्र्या स्व
ब्रह्मणो हार्दस्योपास्मंगत्वेन हारपात्नादिगुणविधायनं स्पृहवारतस्पृहयस्य पंचदैव
सुषय इत्यादिवाक्यं तत्र ते वागते पंचब्रह्मपुरुषा इति श्रुतं तथा चोपास्मंगानां हारपात्ना
नो हृदयच्छिद्रेषु स्थितानां प्राणादिवासनाब्रह्मपुरुषलोके हृदयच्छिद्रेषु पितृब्रह्मसंबंधो बं

३०
१

३५

गंधो वगम्यत इत्यतोऽस्ति पूर्ववाक्ये ब्रह्मप्रकृतत्वेनेह गायत्रीमात्रस्यैवोपास्मंगत्वेन दंगानां ब्रह्मपु
रुषत्वं युक्तं ॥ अतो हृदयच्छिद्रेषु ब्रह्मसंबंधात्तत्र स्पृहायूनां ब्रह्मपुरुषत्वमिति ब्रह्मपुरुषस्य
स्युपपत्तिरिति श्रुत्यर्थस्तु हृदयस्य पंचदेवच्छिद्राणि आदित्यादिनामकेः प्राणादिवायुभि
दैवैः परिपाल्यतां देवसुषितं छिद्राणामुपचयते ॥ तानि हृदयच्छिद्राणि हृदयप्रादुरवदक्षि
णां मुखप्रत्यक्षमुखोर्ध्वमुखरूपाणि तत्स्थाः प्राणापानव्यामसमानादीनात्मका
वायवः ॥ कमेणादित्यचंद्राणि पर्जन्याकाशमामकाः पंचब्रह्मपुरुषा इति तस्मान्नाया
त्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमिति न्योति वाक्ये ह्यसंबंधात्तदेव प्रत्यभिज्ञाया त इति सिद्धं ॥
उपदेशभेदो नेति चेन्नोभयस्मिन्नस्य व्यविरोधात् ॥ ३५ ॥ अनुपूर्वस्मिन्वाक्ये विपादस्यामृतं
दिवीति सप्तम्याद्योराधोरत्वेन निर्दिश्यते ॥ अथ यदतः परं दिवो ज्योतिरित्यत्र पंचम्यावा

सूत्र०
३६

धित्वेनद्योनिर्दिश्यतो तथा च विभक्तिभेदेनोपदेशभेदकथनमेवात्र ॥ ज्योतिर्विकोपत्यभिज्ञा
नं न संभवतीति चेन्न कृतः ॥ उभयस्मिन्नप्यविरोधात् विभक्तिभेदेनोपदेशभेदकथनमेवात्र ॥ ज्योतिर्विकोपत्यभिज्ञा
भिज्ञायाश्च विरोधादित्यर्थः ॥ प्रधानप्रातिपरिकार्येन प्रत्यभिज्ञायाः गुराभूतविभक्त्यर्थो
न प्रतिबंधक इत्यतिभावः ॥ तस्मात्परंब्रह्मैव को ह्येयकायावुपासां ज्योतिः शब्देनाऽन्यद्वै
तिकं तेज इति सिद्धं ॥ प्राणास्तथानुगमात् ॥ ३६ ॥ पूर्वस्मिन्नधिकरणो यदतः पर इत्यत्र यच्च
स्य ह्युपसिद्धार्थवाचकस्य बलवत्तात् तत्सहकृतं ब्रह्म निगते जो जिगापेक्षया बलवदित्युक्तं
न तथेह किंचिद्वलवत्वं संपादकमस्तीति प्रत्युदाहरणसंगतिः ॥ स्याधिकरणस्य यद्वा पूर्वं
दिविदिष इत्यत्र प्रत्ययविरोधाद्गुराभूतप्रत्ययाद्योन्ययानीतो यथा तद्वदिहापि स्वतंत्रं
प्राणादिपदार्थभेदप्रतीतिस्तस्मापेक्षब्रह्मरूपवाक्यार्थप्रतीतेर्गुराभूताया अपत्ता पोषुः

प्र०
१

३६

क इति दृष्टान्तसंगतिः ॥ पदार्थप्रतीतिः स्वातंत्र्यजनकत्वेन वाक्यार्थप्रतीतेर्गुरात्वं तत्कृत्यत्वे
नेति बोध्यं ॥ अस्मिकोऽपि तर्कब्राह्मणोपनिषदिदं प्रतर्दनामोऽस्याधिकाप्रतर्दनो ह वै देवो
दासिरेदं स्पृष्टं प्रियं धामोपाजगाम युद्धेन चापौरुषेणोत्पारभास्माना तस्याश्च यत्ने स होवाच
प्राणोऽस्मि प्रजात्मानं मामापुर मृतसु पास्पृति तथोत्तरत्रापि अथर्ववत् प्राण एव प्रजात्मा
दंशरीरं परिग्रह्योत्थापयतीति तथानवाच विजिज्ञासीति वक्तारं विद्यादित्यादि ॥ अत्रेव
सराषप्राण एव प्रजात्मानंदोजरो मृत इत्यादि ॥ अस्यार्थः दिवोदासस्यापत्यं पुमान् देव
दोदासिः प्रियं प्रेमास्पदं धाम गृहं तज्जितौ हेतुः ॥ युद्धेनेति तत्कारणेन युरुषकारप्रदर्शने
न च प्रतर्दनो राजा इदं स्पृष्टं गृहं जगाम त्वय्ये ॥ तद्वद्वा इदं उवाच प्रतर्दनं वरं ते हरा नीतिसा
होवाच प्रतर्दनं ॥ हे इदं त्वमेव वरं हरा नीतिसा ॥ यत्वं त्वं ममुप्याय हितं तं मम न्यस इति तं दं उवा

सूत्र०
३७

च प्राणोऽस्मीत्यादिमुख्यप्राणां व्यावर्तयति प्रज्ञात्वेति निर्विशेषचिन्मात्रं व्यावर्तयति तं मामि
ति ॥ इदं च प्राणस्यैव रूपदेवतोत्वे लिंगप्राणस्य मुख्यप्राणरूपत्वे लिंगमयत्वं चित्त्वादिदे
हधारणं न चागादिकृतमित्युक्त्या नंतर्यमयशायार्थः ॥ प्राणवायेर्दिहधारणं तदुक्त्या पनच
कार्यमिति प्रसिद्धमिति ॥ स्वचित्तुक्तं प्राणस्य जीवत्वे लिंगं न वाचमिति प्राणस्य परमात्मा
त्वे लिंगं सराष इत्यादि ॥ एवं च प्राणशब्दस्यैव प्राणवायुजीवपरमात्मपरत्वे लिंगानां वि
द्यमानत्वा संशयः ॥ किं परः प्राणशब्द इति तं च प्रसिद्धत्वात् प्राणवायुपर इति प्राप्ते उच्यते ॥
प्राणस्तथा नुगमात् ॥ तत्र प्राणो ब्रह्मैव कृतः तथानुगमात् ॥ तथा ब्रह्म परत्वे च नुगमात्
गमादित्यर्थः ॥ तथा हि स तर्ह नः खलु हितं तं पुरुषार्थं शृण्वान् तस्य परमपुरुषार्थकाम
स्य प्राण उपास्यते नो परिश्यते प्राणोऽस्मीत्यादि नारवं च परमपुरुषार्थं तिनो परिश्यमानः

प्र०
१

३७

प्राणः कथं प्राणवायुः स्यात् तन्मथो ह मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते न स्ते ये
न च्छूण ह तस्य येत्यादि ब्रह्मपरिग्रहे घटते शीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इत्यादि
ना ब्रह्मज्ञानिनः कर्मज्ञयश्च वणात् तदर्थस्तु योधिकारी मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य
विदुषो लोको मोक्षो न मीयते ॥ न हि स्यते महता पि पापेन ज्ञानमाहात्म्येन सर्वस्यापि पापस्य
दग्धत्वादिति भावः ॥ एवं प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मण एव युक्तं एवं उपास्यं हारे न्यूनं होऽजरोऽइत्यपि
ब्रह्मपरत्वे घटते ॥ तथा स न साधुना कर्मणा भूयान् भवति नो एवा साधुना कर्माणां दूराप
हो व साधु कर्मकारयत्येष उपाववा साधु कर्मकारयत्येष लोकाधियुतिरेष लोक मोक्ष
एष लोकेश इति च ब्रह्मण्येव समं जसं च हि धर्मसंस्पृष्टत्वं तत्कारयितुं तदी श्रितत्वं
च ब्रह्मणोऽसाधारणं लिंगमस्तीति तस्मात्पूर्वापरपमाहास्मिन् च न या ब्रह्म परमेव प्रा

सूत्र०
३०

रापदमिति॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधं भूमाहस्मिन्॥ अनुयुक्तं प्राणो ब्रह्मेति
तदयुक्तमिति न नर्थः॥ **कृतवक्तुरात्मोपदेशात्॥** वक्तुरिदस्यात्मत्वेनोपदेशादित्यर्थः॥ **तात्प्रा**
हिवक्ताहीनो नाम कश्चिद्विग्रहवादेवताविशेषः समात्मानं प्रतर्दनायोपरिश्रितिनमोमेव
विजानीहात्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्यहंकारवादेऽपि किंच॥ **देवतायाः प्राणात्वे** लिंगांत
रमस्ति अत्रासुरवान्मतीह्यालाहकेभ्यः प्रायश्चमितिज्ञातवेदांतवाक्यंतद्येषां मुखेन वर्त्त
ते अक्रमुखाः शालाहकेभ्यः अरण्यश्चभ्यः नहीदंब्रह्मणो युक्तं रावमिदं परत्वे इतरद्य
यासंभवेयाजनीयमिति॥ **अत्रोच्यते॥** अध्यात्मसंबंधं भूमाहस्मिन्निति हि परमादस्मिन्
ध्यायेध्यात्मसंबंधस्य परमात्मसंबंधस्य भूमावाहल्यमुपलभ्यत इत्यर्थः॥ **तद्यथायाव**
दस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्वनः परमात्मभूतस्यायुः प्रद

प्र०

३०

नोपसंहारयोः स्वातंत्र्यं दर्शयति॥ न पराचीनस्येन्द्रस्य॥ एवमस्मिते च प्राणानां निश्चयेयसमि
तिस्युति॥ **रात्मानमिन्द्रियाश्च यं प्राणं दर्शयति॥** प्राणस्यास्मिते स्थितौ प्राणानां निश्चयेयानां नि
श्चयेयसंस्थितिरिति श्रुत्यर्थः॥ **एवमेव नवाचं विजितासीत वक्तारं विद्याति परमात्मानं वक्तारसु**
पक्रम्य तद्यथास्थस्यारेषु नेमिर्पितानां भावरा अपि ता एवमेवेताभूतमात्राः प्रज्ञा मात्राः
स्वर्पिताः प्रज्ञा मात्रा प्राणोर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानं दर्शयति मृत इति कथं वा विषयेन्द्रि
यव्यवहारनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति श्रुत्यर्थस्तु तत्र न भूतमात्रादीनां नामा
त्वेनेत्यर्थे हि श्रुतः॥ **तथा लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मध्यवर्तिशकोलास्तु च कोपातेनेमिरा**
पितानाभ्यो च कपिंडिकायामरा अपि तास्तद्भूतानि पृथिव्यादीनि मात्राः शशरयो विष
याः मीयंत इति मात्राः प्रज्ञा मात्रासुखस्वबोधकोषिंदियेषु बुद्धिद्वारा अपि ताः कर्मेन्द्रिये वा

सूत्र०
३१५

ह्यपितद्विषयाश्चर्षिताः तदधीनत्वात्तद्यवहारस्य॥ ताश्च प्रज्ञा मात्राः प्राणोपरस्मिन्नर्षिताः॥
प्राणस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं सराश्रयितं स्मारध्यात्मसंबंधवाहुल्यात्प्राणात्मकब्रह्मोपदेशराना॥
यं न देवतात्मापदेश इति सिद्धं॥ कथं तर्हि वक्तुं रात्मापदेश इत्याशंकाह॥ शास्त्रदृष्ट्या तु प
देशो वामदेववत्॥ इन्द्रस्य वक्तुं मात्मीयैवे विज्ञानी हीत्युपदेशः॥ शास्त्रदृष्ट्या तातव्यः अहमे
व परंब्रह्मतिशास्त्रदृष्ट्या परंपरे वक्तुं वानित्यर्थः॥ तत्र दृष्टं तः वामदेववदिति॥ यथा वा
मदेवः शास्त्रदृष्ट्या अहं मनु रभवं सूर्यश्चेत्याह तद्वदित्यर्थः॥ यदुक्तं मित्रो यती नित्यादिदे
वता परत्वे लिङ्गमिति तत्र यदेवं तवाकोत्तरं न प्रभावादहमेवं भूतोस्मीति दृष्टावेवं तवाका
न्यध्येयानि नो चेदरायश्चभ्यः प्रायश्चित्ते तदर्थकित्वेनाविरोधात्तस्मीति दृष्टात्मकब्रह्म
परमेतद्वक्तुमिति सिद्धं॥ इजीवमुख्यप्राणलिङ्गात्रे चोपासात्रैविध्यताश्चित्तादिह तद्यो॥

पृ०
३१

३१५

गात्॥ ननु यदुक्तं माध्यात्मसंबंधवाहुल्यात्तदेवतीत्मा प्राण इति तत्सत्यं तथापि न ब्रह्माप
रमेवेदं वाक्यं किंतु जीवमुख्यप्राणवायुगपरमपि कुतः जीवलिङ्गात्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च न वाच्यं
विजिज्ञासीतवक्तारं विद्यादिति जीवलिङ्गं वागादिकरणौ व्याप्तस्य वेक्तुं निवस्य विज्ञे न त्वमुप
लभ्यते॥ एवं प्राणरावप्रज्ञात्मेदं शरीरं परिहृत्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गं देहधारणस्य प्रा
णलिङ्गत्वात्॥ तथा हि प्राणसंवादे श्रूयते वागादयः सर्वे प्राणाः प्रत्येकं श्रेष्ठतामात्मनो म
न्यमानास्तत्रिर्दिक्षरपिषया प्रजापतिमुपजग्मुः॥ स च तानुवाच यस्मिन्नुक्तांते शरीरं
पपिष्ट तस्मिन्मिव भवति॥ स युष्माकं मध्ये श्रेष्ठ इति तस्मिन्प्राजापतावेवमुक्तवति वागादि
षु क्तांतेषु पिमुक्तादिभावेन शरीरं स्वस्य मस्यात्॥ मुख्यप्राणोच्चिकमिषायां तु वागादी
नां व्याकुलत्वात्ताम्रतिप्राणा उवाच मात्रीह मापद्ययमोहमेवैतत्करोमि किंतु पंच

सूत्र०
४०

आप्राणपानादिभेदेनात्मानं विभज्येतद्वारांशरीरं चतिगच्छतीतिवानं वानमेववारांशम
स्तिरंशरीरमिति॥ यावत्तदवुष्टम्यविधेरयामीतिश्रवणात्देहधारणंप्राणलिंगमेव
अर्थतोनुकांताश्रुतिसुमामोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्येतद्वारांशमव
ष्टम्यविधारयामितिप्राणावायोः प्रजात्मकत्वं कथमितिचेतज्ञानेन्द्रियावयत्वादितिब्रूमः
तस्मादुपक्रमारिपर्यन्तिलोचनयाब्रह्मरूपैकवाक्यार्थप्रतीतावधितस्याजीवसुरव्य
प्राणरूपपदार्थप्रतीतिजन्यत्वेगुणात्वात्पदार्थप्रतीतिश्चतत्जनकतयाणामुनत्वादेक
वाक्यार्थप्रतीतिमपोद्यवाक्यभेदरावन्याय्यइतिजीवसुरव्यप्राणब्रह्मणात्रयाणामुपास्या
नांप्रत्येकंस्वातंत्र्येणवाक्यार्थत्वमितित्रीणिवाक्यानिनैकंब्रह्मवाक्यमितिचेन्नउपासना
त्रैविध्यव्रीण्युपासनानिप्रसूयेरन्नित्यर्थः॥उपक्रमोपसंहाराभ्यांब्रह्मपरत्वेनैकवा

प्र०
१

४०

कृतेसंभवतिवाक्यभेदोनयुक्तः॥नचपदार्थप्रतीतेर्मुख्यतंतस्यावाक्यार्थप्रतीतिशेषत्वेसं
भवतिवाक्यभेदोनयुक्तः॥नचोनतस्याएवप्रधानत्वात्॥नहिजनकत्वमात्रेणप्राधान्यंयु
क्तंसन्निपत्योपकारकारणमपिप्राधीनत्वापत्तेः॥अन्यवब्रह्मलिंगवशात्प्राणशशस्यब्रह्म
णिप्रवृत्तेराश्रितत्वाच्चइहापिहिततमोपन्यासादिब्रह्मलिंगयोगात्॥ब्रह्मणरावायसुप
देशइतियत्तुजीवादिजिंगमस्तीतितस्यरत्वमितितत्रप्राणव्यापारस्यापिपरमेश्वराय
तत्वेनदिहधारणस्यापिब्रह्मण्युपचरितुंशकृतेनाऽनन्यथास्यैसिद्धप्राणवायुलिंगभा
वात्॥तथाचश्रुतिः॥नप्राणेनापानेनमर्त्येजीवतिकश्चन॥इतरेणातुजीवंतियस्मिन्ने
तावुपाश्रितावितिप्राणादिव्यापारस्येश्वरायतत्वमाहनापिनवाचविजितासीतित्यादिजी
वलिंगविरोधःजीवस्यब्रह्मानन्यत्वेनसर्वोपाधिपरित्यागेनजीवस्यस्वरूपंब्रह्मदर्शयि

सूत्र०
४१

तुंनवाचंविजिज्ञासीत्यादिः प्रत्यगात्मानिमुखीकरणा यजुपदेशोनविरुध्येतेयकाचानस्युदि
तयेनवागीत्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविधीतिश्रुत्येतरेवागादिव्याष्टतस्यवक्तुर्ब्रह्मत्वंदर्शयतित
स्माद्ब्रह्मपरमेवदेवाक्यंनप्राणादिवितयपरं॥ एकदेशिनस्तुनोपासात्रैविध्यमदाश्रित
त्वादित्तद्योगादित्यास्यायंतिरमाचसतेतथाहिनब्रह्मवाक्येजीवमुख्यप्राणातिगयो
विरोधः॥ कृतःउपासात्रैविध्यतृतीवधर्मेणप्राणाधर्मेणब्रह्मधर्मेणचसहितस्यवि
विधिस्योपासनस्यैकस्यविवक्षितत्वादित्यर्थः॥ अतो नवाक्यभेदइति॥ तत्रायुरमृतमि
त्युपासकः प्राणइतिइदंशरीरंपरिगृह्यत्वा एवतितस्मादेतदेवोक्त्यामुपासीतितिप्रा
णाधर्मः अथयथास्येप्रज्ञायैसर्वाणिभूतान्येकंभवंतितद्याख्यास्यामइत्युपक्रमवा
गेवास्याएकमंगमद्गुरुतस्येनामपरस्तात्प्रतिविहिताभूतमात्राप्रशयावाचंसमारुह्य

प्र०
१

४१

चासर्वाणिनामान्याप्रोतीत्यादिवधर्मः॥ तावाएतादशैवभूतमात्राअधिप्रज्ञंदशप्रज्ञाना
त्राअधिभूतंयद्विभूतमात्रानस्युनप्रज्ञामात्राःस्युयदाप्रज्ञामात्रानस्युभूतमात्रानस्यु
नह्यन्यतरनोरूपंकिंचनवसिद्येनोएतद्यथारथस्यारेषुनेनिरर्पितानाभावेराअर्पिता
एवमेवेताभूतमात्राःप्रज्ञामात्रास्वर्पिताःप्रज्ञामात्राःप्राणोर्पिताःसुराषप्राणाएव
प्रज्ञात्मेत्यादिव्रह्मधर्मः॥ एतदर्थस्तुप्राणोहिभूतानामायुरिति श्रुत्यंतरेणप्राणास्यायु
ष्टंसिद्धंजीवनस्यतदधीनतात्रस्मात्प्राणस्यैवदेहाद्यत्वापकत्वादेहादिकमुक्त्यापय
तीत्युक्तंप्राणाः एवमायुह्यामृतवोक्तं तंप्राणाधर्मइत्यर्थः॥ सहवासःसहोक्तांतिश्रुत्यु
क्त्यानंत्यमथशार्थः॥ अस्याजीवारव्यप्रज्ञायाःसंबंधिनिभूतासर्वाणिभूतानिइत्य
निदस्यत्वेनकल्पितानि॥ वास्तुनोयथैकंभावीतेतथानहस्तुव्याख्यास्यामइत्युपक्रमो

सूत्र०
४२

कं वागेवेति बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वरूपस्य शरीरमिन्द्रियसाध्यं त
त्र नाम प्रपञ्चविषयित्वमर्शशरीरबुद्धेरहंकारे लक्षणायाः तथारूपप्रपञ्चविषयित्वमर्शश
रीरंतथाचकर्मिन्द्रियेषु मध्ये वास्याः प्रज्ञाया देवताईमेकमंगमदुर्द्वैचितवती हरयासा
सेत्यर्थः ॥ नामात्मकप्रपञ्चे वाग्वारा प्रविष्टा बुद्धिर्नाम प्रपञ्चविषयित्वलक्षणा मर्शश
रीरं व्याप्नोतीति यावत् ॥ तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किं न परस्तादपरभागे रूपप्रपञ्चविषय
यित्वलक्षणोर्ध्वशरीरे च क्षुरादिना प्रतिविदिता समुत्पद्यमाना भूतमात्रारूपादिरूपाका
रणं भवतीत्यर्थः ॥ चक्षुरादिना प्रकाशितो र्यप्रपञ्चो बुद्धेरितरभागं रूपप्रपञ्चविषयित्वल
क्षणं हरयासासेतियावत् ॥ एवं चागिन्द्रियेणार्थप्रपञ्चेन च जीवाख्यप्रज्ञासं विषयित्वल
क्षणं शरीरं प्राप्य दृष्टी भवतीति सिद्धं ॥ तदुपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपे दृष्टत्वात्मा समाह्व

प्र०
१

४२

ज्ञयेति तथा द्वा राया चं करेण प्रतिचिदात्मा हं वक्तेत्यध्यासमनुभूयवाचा करणेन सर्वा
णि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपानि पश्यतीत्येवं दृष्टे तमुनुभवतीत्यर्थः
सर्वभूतविषयकत्वं आत्मनिष्ठत्वादिसंपादकत्वं च बुद्धेर्धर्म इति फलितं चक्षुरेवास्या इत्या
दिपयांतरा योपि सं गृहीतः सर्वाक्षरत्वा नंदत्वादिब्रह्मधर्म इत्याह ॥ नावा इति भूतानि ए
षिव्यादीनि पञ्चमात्राश्च शशदयः पञ्चराता दशा भूतमात्रा अधिप्रज्ञं प्रज्ञा इन्द्रियाणि तदु
त्पत्तानानि वा अधि कृत्य प्रवर्तन्ते ॥ दश प्रज्ञा मात्राः पञ्चेन्द्रियाणि तदुत्पत्तबुद्धयश्च अधिभूत
भूतानि मिट्टयिव्यादीनि शशदीति च अधि कृत्य प्रवर्तन्ते एवं भूते मात्राणां यो ह्यनुदशानो
या ह्यतेन प्रज्ञा मात्रात्मकग्राहकापेक्षत्वं मुक्तं प्रज्ञाना प्राणा दशानां ग्राहकाणां ग्राह्यत्वं
तमात्रापेक्षत्वं चोक्तं इह मेवमिदं सापेक्षत्वं ग्राहकयोः साधयति यदीति तदेव स्पष्टयति

सूत्र०
४३

हीतिग्राह्याग्राह्यं न सिध्यति किंतु ग्राहकादेव ॥ एवं ग्राह्यं विना ग्राहकं न निर्तहतीत्यन्योन्यसा-
पेक्षत्वमित्यर्थः ॥ इदं ग्राह्यं ग्राहक इयं वस्तुतो न विन्नमित्याह नो इति किं त्वेकस्मिन्नात्मन्याः
रोपितमिति शेषतः ॥ तद्यथा दिकृतं व्याख्यातं तस्माद्ब्रह्मणो ग्राहकमत्र येणोपासनमेकं वि-
वक्षितं अन्यत्रापि मनो मयः ॥ प्राणा शरीर इत्यादौ उपाधिधर्मेण ब्रह्मोपासनस्याश्रित-
त्वादित्यापितक्यते ॥ तस्माद्ब्रह्मवाक्यमिति इदमेकदेशे स्मृत्युक्तं तथा हि किमत्रोपास-
नात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधेयं ॥ उत ब्रह्म विशिष्टोपासनात्रयं किंचा ब्रह्मोत्तुवादेन तदाश्रित्यो-
पासनात्रयं नाद्यः ब्रह्मणः सिद्धत्वेन विध्ययोगात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ वाक्यांतरेण ब्रह्मणोऽपि
तत्त्वानुपापितृतीयः ब्रह्मात्तुवादेनोपास्तिविधौ वैकविशेषावशीकारादुपास्तीनां मिथोऽप्य-
संबंधात्पुनरुपास्तिविधौ ब्रह्मवाक्यभेदस्य नुपरेकवत्वात् ॥ तस्माद्यथा व्याख्यातमेव रम-

प्र०
१

४३

णीयमिति ज्ञेय परमेवेदं प्रतर्दनवाक्यमिति सिद्धं न्यायाः ॥ ११ ॥ सूत्राणि ॥ ३१ ॥ अनुचनेकप्रा-
णाजीवब्रह्मविषयकगुणाविषंब्रह्मविषयकंब्रह्मोपासनं विधीयते ॥ यथा आरुणानुये-
कगुणाविशिष्टः ॥ कयो विधीयते इति न दोष इति चेत्तत्रवक्तव्यं ॥ आरुण्यादीनां क्रमेणा-
नयेमश्चादनुयोगाविजायते तद्वत्तत्रुक्तं नवतीति प्राणादाविति चेत्तत्रेतेषां प्रकृतेऽस-
त्वात् ननु वयं प्राणादिगुणानां प्राणैः संबंधमुक्तां पश्चात्तुपासनाविषये संबंध इति बुभुक्षति
चेत्तत्रापि वक्तव्यं प्राणादिगुणाविशिष्टत्वेन साध्यत्वं प्राणादीनां तद्विशिष्टत्वेन च उपासना-
याः साध्यत्वं तत्र भावनाभेदे वाक्यभेदः ॥ प्राणादिकर्मिका उपासनाकर्मिका च एकैव भावने-
ति चेत्तद्विवैरूप्यप्रसंगः ॥ एकैव भावनागुणाकरणाकप्राणाकर्मिकासुणाविशिष्ट-
प्राणाकरणाकाब्रह्मविषयक उपासनाकर्मिका चेति वैरूप्यं ॥ इति श्रीपरमहंसपरि-

सूत्र०
४४

ब्रह्मकार्यश्चामनुकुंदगोविंदसरस्वतीसूत्रपादशिष्यरामकिंकरवैयासिकसूत्रवृत्तौ ब्रह्म
सूत्रवर्षिण्यां प्रथमाध्यायस्य स्पष्टार्थिगारयः प्रथमः पादः ॥ १ ॥ एवं प्रथमे पादे स्पष्टब्र
ह्मलिंगनिवाक्यानि सर्वज्ञसर्वशक्तिनगदुत्पत्तिस्थितिजयकारणब्रह्मपरतीतीतीनिका
निविद्याक्यानि च स्पष्टब्रह्मलिंगानि संदिह्यमानानि द्वितीयतृतीयपादाभ्यां ब्रह्मपरत
यानीयं ते तत्र द्वितीयपादे प्रायशः उपास्य ब्रह्म पराणि विचार्यंते तृतीये ज्ञेयब्रह्मपराणीति
विभागः ॥ सर्वज्ञप्रसिद्धोपदेशात् ॥ पूर्वस्मिन्पादे सर्वज्ञत्वादिरूपस्य ब्रह्मणः सिद्धत्वात्तदु
पजीवास्योत्तरस्योत्थानादुत्पत्तेरुत्पत्तेः संगतिः पूर्वोत्तरयोः पूर्वधिकरणस्योत्तरसंग
तिस्तु यथा पूर्वजीवादि लिंगबाधया ब्रह्मपरत्वमुक्तं स्पष्टब्रह्मवत्त्वाजीवस्य मनोमयत्वादि
द्विंशलिंगवशात् ॥ नतथेह ब्रह्मलिंगमस्ति किंतु ब्रह्मणः प्रकरणोत्तमेव तद्याच प्रकर

३०
१

४४

एवमेव त्रया लिंगस्य ब्रह्मवत्त्वाजीवस्य मनोमयत्वादिति गमस्तीति तत्परमेव स्तिति प्रत्युदाहरेण
संगतिः यथा पादोत्तरत्वाच्चांतरसंगत्यपेक्षेति सर्वत्राधिकरणोऽसविशेषवाक्यविचाररूप
वोत्तरपक्षयोरुपपत्तिरेव फलं यत्र तु निर्विशेषवाक्यविचारस्य पूर्वपक्षे तदुपासिः सिद्धो
ते प्रसिद्धिरिति भेदः ॥ आहो ग्येभ्यः यते सर्वस्वत्विदं ब्रह्मतत्त्वज्ञानितिज्ञातउपासाताऽथरव
लुक्कृतमयः पुरुषो यथा कुरुस्मिं ह्योके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्ये भवति सकृत्तुं कर्वा
तमनोमयः प्राणाशरीर इत्यादि न्यस्यार्थः ॥ सर्वजगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह तज्ज्ञेति तस्माज्जा
यत इति तज्ज्ञेति तस्मिन् लीयत इति तस्मिन् निति चेष्टत इति तदने ॥ तज्ज्ञेति तस्मिन् च तदने च तज्ज्ञे
ज्ञानं च वयवलोपः आह सः इति शब्दे हेतौ यस्मादेवं तस्मात्सर्वजगद्ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ सकृत्तुं
कुर्वीतेत्यत्र विहितमुपासनमनुद्यत्वा तत्तत्पुरुषा विदधाति शीत इति यतो ब्रह्मातिरिक्तं किं

विनास्ति अते देष्यादीनामभावात् शान्तः स ब्रह्मपासीति त्वर्थः। गुणविधायगुणिविधित्वपापुं
 प्रयत्नसाध्याया उपसनायाः फलमाह॥ अथेति पुरुषोऽधिकृत उपसकः क्रतुमयः संका
 ल्यमयः॥ तत्र हेतुयथेति ज्ञानं कर्म वा यथास्मिन् देहे स्थितः॥ संकल्पयति तथा तदनुस
 रित्वा फलं परं ब्रह्म ते सोऽधिकृतः॥ क्रतुं ध्यानेन कुर्विति किं ध्यायेदित्याकांक्षाया माहम्।
 नो मय इति विभक्तिव्यवयेन मनोमयं प्राणशरीरं परमात्मानं ध्यायेदित्यर्थः॥ अत्र म
 नोमयत्वादेः प्रकृतब्रह्मसापेक्षत्वं निरपेक्षत्वाभ्यां संशयः॥ किमत्र मनोमयत्वादिगुणकः
 शरीर उपास्यत्वेन गृह्यते किं वा परमात्मेति किमत्र तु कं शरीर इति कृतः॥ अत्र प्राणाहम
 नाः शुभ्र इत्यादिना॥ ब्रह्म तन्मोमन आदिसंबंध इति रासा त्जीवस्पृशमन आदिसंबंधस्य स
 र्वसिद्धत्वात्। तस्मात् मनोमयत्वादेः प्रकृतब्रह्म निरपेक्षत्वात्तदुक्तः कः शरीर एवोपास्य

इति प्राप्ते बुद्धिः॥ सर्वत्र प्रसिद्धो पदेशात्॥ अत्र परमेव ब्रह्म उपास्यत्वेन गृह्यते कृतः॥ सर्वत्र प्र
 सिद्धो पदेशात् सर्वेषु वेदांतेषु यस्य सिद्धं ब्रह्म जगत्कारणं तस्यैवात्र सर्वं ब्रह्म इत्यादिना उ
 पदेशादित्यर्थः॥ यदुक्तं मनोमयत्वादिप्रकृतब्रह्म संबधीति तत्र॥ मनोमयत्वादेर्विशो
 द्याकांक्षायां यत्सर्वं ब्रह्म इदं ब्रह्मेति प्रकृतं तदेवाचेति ना प्रकृतो जीवः॥ अन्यथा प्रकृतत्वा
 न प्रसंगात्॥ न च तदसांभवः सर्वात्मकत्वे न सर्वस्याप्युपपत्तेरिति किंच॥ विवक्षितगुणो
 पपत्तेश्च॥ विवक्षित उपसनाया मुपादेयत्वेनोपरिष्ठापे गुणाः सत्यं संकल्पतादयस्तेषां ब्र
 ह्मण्येषोपपत्तेरित्यर्थः॥ मनोमयः प्राणशरीरो ना रूपः सत्यं संकल्पः॥ आकाशात्मा स
 र्वकर्मसर्वकाम इत्यादि॥ नोपरिष्ठः यद्यपि मनोमयत्वादि जीवस्या साधारणं तथापि स
 त्संकल्पताद्यनुरोधे न सर्वात्मकं ब्रह्मणि मनोमयत्वाद्युपपत्तिः॥ जीवधर्मान् ब्रह्मणि द

सूत्र०
४६

श्रयित्वश्रुतिः त्वंस्वीत्वंपुमानसित्वं कुमाश्चतवाकुमासीत्वंजीसोदिदेनवंचसित्वंजातो
नवसिश्चतोमुखइतिजीर्णः स्यविरोधतायोदंडेनवंचतिगच्छतिसोपित्वेमेवेत्यर्थः ॥ अ
प्राणाइत्यादिश्रुतिस्तुनिर्गुणब्रह्मविषयेत्यविरोधः ॥ एवंसत्यसंकल्पत्वादीनांब्रह्म
ण्युपपत्तिमुक्त्वाजीवैतेषामनुपपत्तिमाह ॥ अनुपपत्तेस्तुनशारीरः तुशशोवधारणा
यः ॥ अत्रमनोमयत्वादिगुणकंब्रह्मोपास्येननुशारीरः कृतः ॥ अनुपपत्तेः सत्यसंक
ल्पत्वादीनांजावेऽजस्येनानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ शारीरस्यमनोमयत्वादिगुणकत्वाभावे
हेत्वंतरमाह ॥ कर्मकर्तव्यपदेशाच्च ॥ नशारीरइत्यनुषंगः ॥ नशारीरोमनोमयत्वादिगुण
कइहोपास्यः कृतः कर्मकर्तव्यपदेशात् रातमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति एतस्मिन्तिप्र
कृतंमनोमयत्वादिगुणकमुपास्यकर्मत्वेनव्यपदिशतिअभिसंभवितास्मिन्नाप्तास्मीति

प्र०
१

४६

शारीरमुपासकं कर्तृत्वेनव्यपदिशतिनचसत्यांगतौ एकस्मिन्शारीरे कर्तृभावऽजस्ये
नोपपद्येतेतस्मान्नशारीरउपास्यः ॥ किंच ॥ शश्वेशोपात् ॥ मनोमयत्वादिगुणाः परमात्मे
वनशारीरः कृतः शश्विशोपात् मनोमयत्वादिविशिष्टपरमात्माभिधायकस्यप्रथमाना
शश्वस्यसत्तादित्यर्थः ॥ तथाहि समानप्रकरणोबीहिवयिवोवाश्यासाकतंडुलोवाएवम
यमंतरात्मनूपुरुषो हिरण्ययइत्यादौपुरुषो हिरण्ययइतिप्रथमांतशश्वेनपरमात्माभि
धीनंअंतरात्मन्नितिसप्रम्यंतेनशारीराभिधायकइतिइहापिप्रथमांतत्वेनश्रुतमनोम
यइत्यादिशश्वः परमात्मपरवेति ॥ ननुकर्मकर्तव्यपदेशोनसंभवतिजीवब्रह्मणोरभेदा
दित्याशंक्याह ॥ स्मृतेश्च ॥ स्मृतिवशाज्जीवपरमात्मनोर्भेदइत्यर्थः ॥ इत्यरः सर्वभूतानां
हृदेशोक्तंनतिष्ठतिवामयत्सर्वभूतानिपंचारूढानिमाययेत्याद्यास्मृतिः कल्पितंभेदंश

सूत्र०
४७

यतिश्चतः कार्मकतृच्यपदेश उपपद्य इत्यर्थः॥ अर्भको कस्तात् तद्यपदेशाच्चेति चेन्न नि
चाय्यत्वादेव्योमवच्च॥ ननु नात्र परमात्मोपास्यः कृतः॥ अर्भको कस्तात् अर्भकं च व्य
ञ्चोकः स्यान्नयस्य लोऽर्भको काक्षस्य भावस्तत्तन् समादित्यर्थः॥ सपमन्त्रात्मा तर्ह्यदय इति
रूपपरिच्छिन्नाय तन्नादित्यर्थः॥ किंच॥ तद्यपदेशाच्चाहेनैवैष आणीयान् बीहेवाप
वाहेत्सणीयस्त्वस्य पदेशादगममात्रो जीव इहोपास्यः॥ न सर्वगतः॥ परमात्मेति चे
त्तन्निचाय्यत्वादेवैवमर्भका कस्ताणीयत्वादिविशिष्टत्वेन रूपेण परमात्मन इह
निचाय्यत्वात्तुपास्यत्वादित्यर्थः॥ सर्वगतस्य ह्यन्यदेशमतत्वं कया विद्यपेक्षया संगच्छते
यथा सकललोकाः धीशः परमात्मा आरामं च दः॥ अयोध्याधीश इति व्यपदिश्यते नैताव
ता सर्वगतत्व इति॥ तत्र दृष्टान्तः योमव इति यथा सर्वगतमपि व्योममूची पाशात्पवच्छेदे

प्र०
२

४७

नार्भको कोपि च्छणीयोपि व्यपदिश्यते तद्वत्त्वापीत्यर्थः॥ संनोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्
नन्वीश्वरस्य गव्योमवत्सर्वगतत्वे चेत्तन्ना विशेषादित्यर्थः॥ जीववत्सुखदुःखानुभवना रूपसं
भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् जीवपरमात्मनोरस्य तं विशेषादित्यर्थः॥ जीवः कर्त्ता भोक्ता धी
मदिमाश्चेति तस्य सुखदुःखसंबन्धो युक्तः परमात्मा तु तद्धित्तारा इति न तस्य संभोगप्राप्ति
रिति विशेषणवैशेष्यं स्वार्थेष्वर्जविशेषातिशयपोतनाथो वा न च जीवपरमात्मनोरभेदा
प्रोक्तत्वादिवैजज्ञायमपि न स्यादिति वाच्यं विंशतिविंबयोः परस्परधर्मासां कर्मस्या बाल
सिद्धत्वादिवैजज्ञतस्मान्मनोमयत्वादिरुणाकः परमात्मैवोपास्यो न शारीर इति सिद्धं अधिक
रणं च तत्राचरयद्गणान्॥ सर्ववृत्तानां भोक्त्वाभावे उक्ते तर्हितदृष्टत्वं मपि जीवस्यैव न
वृत्तरा इति इति दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते अत्र सर्वपक्षे उपास्तिः फलं सिद्धांते निविशेषवृत्त

सूत्र०
४८

प्रतिष्ठिरिति विवेकः॥ कठवल्लीषु श्रुयते यस्य ब्रह्म चक्षुः चोभे न वतः श्रोतः मृत्यु र्यस्यो
पसे च न कश्च वेदयत्र स इति अस्यार्थः॥ यस्य परमात्मनो ब्रह्म चक्षुः च उभे जात्या प्रसि
द्धे च वदोदमः॥ यस्य च मृत्युः सर्वमारकः॥ उपसे च भेदो न भिद्यते तं भवति तद्वत् सर्व
स्यात्ता परमात्मा कारणात्मा वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं॥ नाविरतो दुश्चरितार्थि मंत्रो
क्तो पाथवान्यथा वेदश्च मन्य उपाय रहितो न वेदेति का कुर्यः॥ अत्र श्रोतृ नोपसे च न स
चितः कश्चिदज्ञा प्रतीयते तत्र किमपि रजो न जीवः॥ परमात्मा वेति संशयः॥ त्रयाणाम
प्यस्मिन् ग्रंथे प्रश्नोपन्यासः संशयवर्जितं किं तावत्प्राप्तं अग्निरिक्ततः॥ अग्निरवाह इति श्रुति
प्रसिद्धिः जीवो वा स्यात् तयो रन्यः पिप्लवं सीदतीति श्रुतेः॥ न परमात्मेति प्राप्ते ब्रह्मः
अज्ञा चराचरमहणात् अज्ञा इत्यरो न विनुमर्हति कृतः चराचरग्रहणात् चराचरयोः स्या

प्र०
१

४८

वरजंगमयोरद्यत्वेन ग्रहणात् अवगच्छित्यर्थः॥ मृत्यु पसे च न सर्व प्राणिमात्रस्याद्यत्वेन प्र
तीयमानत्वात् ब्रह्म स्तेन ह्येव सुपलक्षणा र्थं न हि सर्वसंदर्भः परमात्मनो न्यस्य जीवादेश्चरा
चरात्वं युक्तं तस्मादने श्चराचरः प्रकरणाच्च॥ इत्येव श्चराचरात् कृतः प्रकरणात्॥ परमात्म
नः प्रकृतत्वादित्यर्थः॥ न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिना परमात्मनः प्रकृतत्वात् कश्च
तच्छ्रो वेदयत्र स इति च इति च दुर्विज्ञेयत्वं ब्रह्मणोऽसाधारणं निगंद्यं गुह्यं प्रविष्टात्मानो हि
तद्वर्जनात्॥ सर्वं ब्रह्म स च शब्दस्य मृत्यु परसांनिध्य इति वस्तु परत्ववदित्वा पिप्लवश्च शब्दस्य
सन्निहितगुहा प्रवेशादिना बुद्धिस्तत्र परत्वमस्ति तिदृशं तसंगत्या सारं भः॥ सर्वपक्षे बुद्धि
भिन्नजीवज्ञानं फलं सिद्धांते गुणब्रह्मज्ञानमिति॥ विभागः श्रुत्वा क्पा नंतरं कठवल्लीषु प्र
ते॥ कृतं पिबंतौ सुकृतस्य लोके गुणो हां प्रविष्टौ परमे पराद्यौ॥ आयात पौ ब्रह्म विदो वदन्ति पं

सूत्र०
४५

चाग्रयोयेचत्रिणाचिकेताइति॥ अस्यार्थः॥ कृतं प्रावश्यकं कर्मफलं पितृभौतं भुजानो जीवपरमात्मानोच्चत्रिणोगच्छतीति वदेशके स्पृयावस्य भोक्तृत्वेन ब्रह्मणोपि भोक्तृत्वव्यपदेशः॥ सुकृतं स्वधर्मस्पर्कायेदेह रूपलोके वतमानो परादेपरस्य ब्रह्मणः अर्द्धस्यानमर्हतीति परार्द्धाद्भयं॥ तस्मिन्परमेष्ठेयो गुहानभोलक्षणातां प्रविश्य स्थितो॥ अथातपवन्मियोवि॥ रुदो कर्तृत्वादितदेव लक्षणाभ्यां तौ ब्रह्मविदः पंचाग्रयः कर्मिणाश्च वदंति विनीचिकेतोऽपि॥ स्थितौ ये स्तेत्रिणाचिकेताः तेपि वदंतीत्यर्थः॥ तत्र संशयः॥ किमिह बुद्धिजीवो निर्दिष्टोऽत जीवपरमात्मानाविति तत्र बुद्धिजीवाविति प्राप्ते कृतः जीवस्य बुद्धिभिन्नत्वेन तानाथं प्रश्नदर्शनात् येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये स्तीत्येके नायमस्तीति चे के रत द्विद्या मनुषिष्ठस्त्वया हं वराणां मेषवत् स्तृतीया इति मनुष्ये प्रेमे मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परतो कगामी भोक्ता जीवो

प्र०
२

४५

स्तीत्येके नास्ताति चान्ये अतस्त्वयोपदिष्टो ह मेतन्निर्विचिकित्सं तत्वं ज्ञातुमिच्छामीति मृत्युं प्रमत्तिमचिकेतसो वचनमिति वराणां नचिकेता मृत्युं वरत्रयं पृष्टवान्॥ स्वपितुः सोमनस्पमयि विद्यात्मविद्याचे नितेषां वराणां मध्ये राषट्तीयो वर इत्यर्थः॥ रावं च बुद्धिजीवयोः पृष्टत्वा तावेवात्र निर्दिश्यते किंच॥ गुहा प्रवेशस्य ब्रह्मणोऽसंभवा हतपा नासंभवा च बुद्धिजीवाविति प्राप्ते ब्रूमः॥ गुहां प्रविष्टात्मानो हित दर्शनात्॥ गुहां प्रविष्टा विह जीव परमात्माना वेव कृतः॥ आत्मानो हि हि यस्मादात्मानो तस्मादित्यर्थः॥ कृतं पितृतावितिकर्मफल भोगश्च वरो नैक स्ता वरात्मे विद्धितीयोप्यात्मैव न्याय्यस्तत्र हेतुमाह॥ तत दर्शनादिति संख्याश्च वरो हि संख्यावतो रेकरूपवतो लेकि आदर्शनादित्यर्थः॥ तद्यथा अस्पृगोर्द्धितीयो नेष्ट्य इत्युक्ते गौरे बुद्धितीयो विष्टयो नाश्चो न वा मगनुष्यः॥ रावमिहापि चे तनत्व सामान्यो जीव परमात्माना वेव बुद्धिवि

सूत्र०
५०

जज्ञराजीवप्रश्नस्याश्रयदेवोत्तरं नेतृत्वा क्वं॥ नापिगुणैश्चवेज्ञानुपपत्तिः ब्रह्मणः॥ षो वेदः॥
 निहितं गुणायामित्याहो बहुलं गुणी प्रवेशवैश्याणां तच्चैतन्पानानुपपत्तिः अत्रिन्यायस्य॥
 दक्षितित्वादितितस्माज्जीवपरमात्मानावेवगुह्यं प्रविशोकिंच॥ विशेषणाच्च॥ जीवपरा
 मात्मनोरेवास्मिन्प्रयत्ने गंतुं तव्यभावेन मन्त्रमंतव्यभौवेन च विशेषितत्वादित्यर्थः॥ अत्र
 त्मानं रयिने विद्विजारीरं रयमेवचेत्यादिनाऽनंतरेण प्रयत्नेन रथादिकल्पनया विज्ञानात्मा
 नं रयिनं संसारमोक्षयोगं तारं कल्पयति सो धनः पारमात्रो तितद्विज्ञोः परमं पदमिति परा
 मात्मानं गंतव्यं कल्पयति॥ तथा तं दूर्दशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गच्छरेषुं पुराणं॥ अथ
 त्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हृषीको जहातीति पूर्वस्मिन्प्रयत्ने मन्त्रमंतव्यत्वेन ता
 वेव विशेषितो॥ स जीवः॥ अधुनाः॥ संसारमार्गस्य पारमेव विशिनष्टितदिति व्यापनम्॥

३०

40

स्य ब्रह्मणः स्वरूपं परमं कार्यकारणं तीतं पदं तदेव पारं ते यं नान्यदित्यर्थः ॥ दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वात् ॥
तद् दुर्ज्ञानं च तदा वगूतं मनुष्यविष्टं आश्चर्यरूपेण विद्यमानं कुत्रेत्यत आह ॥ गुहेति गु-
हायां बुद्ध्यावाहितं निश्चिप्रं गच्छरे बहुविधं नयं संकटे हे स्थितं पुराणं चिरंतनं तमीश्वरमध्य-
त्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृतावाद्या क्पादधिगमः साक्षात्कारस्तेन ॥
सौहमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान् हर्षाद्यप्यजितं संसारं जहातीत्यर्थः ॥ तथा समाने वृक्षे पुरु-
षो निमग्नो न शयानि शंशो चतिमुत्समानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यनव्यमीशमस्य महिमानमि-
ति वीवशोक इति मंत्रांतरे पि जीव परमात्माना वेव विज्ञिनश्चिंत्यं तव्यभावी न आत्मे श्वरयोः
समानस्कृत्यो वृक्षो देहः पुरुषो जीवो निमग्नः ॥ मनुष्यो ह मिति ॥ अभिनिवेशवान् नीशपा-
श्च विद्यया मुत्समानस्तत्त्वमजानन्नः निशंशो चति संसारमनुभवति जुष्टं ध्याना सेवितं या-

सूत्र०
५१

शतत्पकषदशायामन्यं विंशतमीश्वरं प्रत्यक्तेन पश्यति तदा अस्मै वात्मत्वेन दृष्टस्य महि
मानं स्वरूपं प्राप्नोति ततश्च वीतशोको भवति तत्र हेतुरिति शब्देनोक्तः ॥ बंधहेतोर्विद्या ।
यादधत्वादित्यर्थः ॥ न ह्यविद्याधंसानंतरं बंधकल्यनं युक्तं न ह वा रावं विहि किंच न रजः ।
आधंसत इति श्रुतेः ॥ रजः अविद्या ॥ विदुषि किंच न इषदपि सकल्पितेनाधंसतेन संपाद
यंति स्वस्या एवाभावादित्यर्थः ॥ तस्मात्तद्वत्स्मिन् परस्मिंश्च युं ये जीवपरयोरेव विशेषित
त्वात्तावेव गुहां प्रविष्टाविति जीवत्वादिधर्मविति मुक्तः परमात्मा ते य इति सिद्धं ॥ अंतर उपपा
त्तेः पूर्वपि वंताविति प्रायतमिकद्वित्युत्थाचेत न चे न तु न्युजीव परदृष्टानुसाराच्चरमश्रुता ।
गुहारां प्रवेशादयो नीतास्तर्हि तद्वदेव दृश्यत इति प्रायमिकप्रत्यक्षत्वात्क्या अक्षिप्रतिविंबात्मा
वगत्य नुरोहोच्चरमश्रुता मृतत्वादवः स्तुत्यर्थत्वेन कथंचित् नैया इति दृष्टं सैते गत्या स्यारंभः

प्र०
१

५१

उत

पूर्वयुद्धे प्रतिविंबोपास्तिः फलं सिद्धं ते ब्रह्मोपास्तिरिति उपको स ल विद्यायां आंदो ग्ये श्रुयते ॥
य एषो ज्ञिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति हो वा चेत्तरमृतमभयमेत ब्रह्मेति तद्यदध्यस्मिन्ना ।
विवादकं वा सितिवर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि अस्यार्थः ॥ पुरुषः परमात्मा दृश्यते शास्त्रतः
एष आत्मेति उपको स लं प्रति आचार्य उवाच प्रतिविंबात्मकत्वापा व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ एत
दिति इत्युवाचेत्यनुयः ॥ अक्षिरूपस्यानस्य ब्रह्मा सारूप्यमाह तदिति वर्त्मनी पश्यस्याने ।
इति द्वितीयादिवचनं ब्रह्मणो निर्लेपत्वाच्च ज्ञापो निर्लेपत्वात् ॥ सारूप्यमीह तदित्यर्थः ॥ त
त्राक्षिण्यं तत्र उपदिश्यमानः परमात्मा किंतु प्रतिविंबादिरिति संशये ॥ दृश्यत इति वचनात्सर्व
गतस्याक्षिण्यानत्वात्तु पपत्तेश्च परमात्मा किंतु प्रतिविंबादिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अंतरः अत
रः अक्षिमध्यगतः परमात्मा वैकृत उपपत्तेः ॥ आत्मत्वामृतत्वा नयत्वा राम मिहोक्तानां पर

सूत्र०
५२

मात्मेत्येवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ न च दृश्यत इत्यनेन विरोधः ॥ इति न स्पृशा स्त्री यत्वेनाविरोधात् ॥
किंच ॥ परतंसंयद्वा मा इत्या चक्षते एवं हि सर्वाणि वामान्युभिसंयंति राष उवाच वामनी
रेष हि सर्वाणि वामानि नयति राष उवाच वामनी रेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीत्यत्र निर्दिष्टं
यद्वा मत्वादिगुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेरंतःतरः परमात्मैव त्वदर्थस्तु संयद्वा मशा
र्थमाह ॥ एतं हीति ॥ वामानि कर्मफलानि एतमक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयंति उच्य
द्यंते संयंति वामान्यस्यादिति संयद्वा मः सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः ॥ वामनी रप्ययमेवे
त्याह ॥ एष इति ॥ वामनी शश्वर्थमाह ॥ एष हीति ॥ वामानि शो न नानि जनं प्रापयति ज
नस्य सर्वशुभप्राप्तकोप्ययमेवेत्यर्थः ॥ वामनी परार्थमाह ॥ एष हीति ॥ वामानि नाना
निनयतीति तामभीः ॥ अयमेव सर्वसंकाशक इत्यर्थः ॥ न हि प्रतिबिंबस्यान्यस्य वा ए

प्र०
१

५२

तादृशा गुणा भवंतीति स्मारयंतः पुरुषः परमात्मा ॥ कथं पुनः सर्वगतस्यान्यमक्षिप्यानेव ॥
पक्षिश्यत इत्यत्रोत्तरं पठति ॥ स्यानादिव्यपदेशाच्च ॥ ईश्वरस्यान्यस्यानादिव्यपदेशो नावु
पपन्नः कृतः स्यानादिव्यपदेशात् ॥ यश्चक्षुषितिष्टन्नित्यादीवीश्वरस्य चक्षुः ॥ स्या नव्यप
देश स्पष्टत्वादित्यर्थः ॥ आदिपदेन रूपवत्त्वं परियहो दृष्टं तत्वेनोक्तः ॥ हिरण्येश्वरस्य मे
श्वरित्यादौ रूपवत्त्वस्योपासनार्थत्वेनोपादानादिहापि उपासनार्थमित्यस्यानव्यपदेशो ना
विरुध्यत इति भावः ॥ अपि च ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च अक्षिपुरुषः परमात्मैवोपदि
श्यते कृतः सुखविशिष्टाभिधानात् रावकारेणानात्र संशयः ॥ कार्य इति सूच्यते सुखविशि
ष्टवत्त्वात्कोपकमेव यतेतस्यैवैहाभिधानादित्यर्थः ॥ तथा हि गुरुह आचार्याति याचि
रकालवर्तमानमुपको सलंगार्हपत्याद्ययया ऊचुः ॥ प्राणा ब्रह्मकं ब्रह्मखं ब्रह्मेति तत्र

सूत्र०
५३

कंसदेवैषयिकसुखरूपः खंशदृश्याकाशरूपश्चिंशदृश्यातिपरंस्परमेदेवाप्रेयुतिराहय।
सावकंतदेवखंयदेवखंतदेवकमिति॥ एवंपरस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादनात्सुखविशिष्टं
ह्यवाकोपकमेयुतमितितस्यैवात्रग्रहणंयुक्तमिति॥ एवंपरस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादेक
तद्धायादेरित्यस्यंतःपरमात्मा॥ किंतु॥ श्रुतोतिपेषेत्कगत्यभिधानाच्च॥ इतश्चास्यंतःपरमा
त्माकृतःश्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात्श्रुताऽन्यस्ताउपनिषद्ब्रह्मविद्यायेनसश्रुतोपनि
षत्कृतःतस्ययागतिरर्चिरादिरूपातस्याःप्रकृतेऽभिधानादित्यर्थः॥ अथोत्तरेणातपसाब्र
ह्मचर्येणश्रद्धयाविद्ययात्मानमन्विष्यादित्यभिजनंतरातदैवाणानामायतनमेतद
मृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्नपुनरावर्तंतइति॥ स्मृतावमि॥ अयिज्योतिःरहःशु
क्लःपरमासाउत्तरायणंतत्रप्रयातागच्छतिब्रह्मब्रह्मविरोजनाइति॥ यागतिब्रह्मविदं

५०

५३

दशितोमेवाक्षिपुरुषविदःश्रुपतेऽथयदुचैवास्मिन्शब्दोक्तंयुक्वंतियदुचनाविषमेवाभि
संभवन्तिइत्युपक्रम्यादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोमानवरात्राब्रह्मगमयतीत्य
षदेवपथोब्रह्मपथरातेनप्रतिपद्यमानाऽमंमानवमावर्तनावर्तंतइतिनदर्थस्तु॥ अथदेहपा
तानंतरंब्रह्मचर्यादितपसाहेतुनात्मानमनुसंधायतद्विद्ययाध्यानास्त्ययोत्तरमागमिर्विराद्य
पलक्षितंप्राप्यतेनादित्यादि॥ द्वाकायंब्रह्मप्राप्तुवंतीत्यर्थः॥ कार्यंब्रह्मविशिनष्टिरतदिति
यष्टिसमस्तेंद्रियाणांसमद्युभिमानीहिरण्यगर्भःस्यानमित्यर्थः॥ तस्यवास्तवंसरूपमाह
एतदमृतमिति॥ एतद्विशेषणसिद्ध्यर्थंहेतुमाह॥ एतस्मादितिस्मृतावय्यादिशब्दैरातिवाहिन्या
स्तदभिमानिन्योदेवतागृह्यते॥ अथेत्युक्तायंअस्मिन्नुपासकेमृतेयदिमुत्रादयःशब्दंशच
संबंधेसंस्कारादिकर्मकृवंतियदिवानकृवंतिउभययाप्यप्रतिहतोपास्तिफलास्तउपासका

सूत्र०
५४

अर्चिराद्यभिमानिनीदेवतांप्राप्नुवंति। अर्चिर्बोहदेवतांततः शुक्लपद्मदेवतां। ततः परमा सो
पलक्षितोन्नरापरादेवतां। ततः संवत्सरदेवतांततश्चादित्यंततश्चंद्रंततोविद्युतं प्राप्नुवंति तत्र
त्रिस्पितानुपासका ब्रह्मलोकादागत्याऽमानवः मनुसृष्टावनुत्पन्नः ब्रह्मलोकमवदति याव
त्सपुरुषो गंतव्यं कार्यं ब्रह्मगमयति प्रापयतीति अर्चिरादिदेवैर्नेतृनिरूपलक्षितत्वादे
वपथः गंतव्येन ब्रह्मणो पलक्षितत्वात् ब्रह्मपथश्च एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः
पुनरिमं मानवं मनोः संवन्ति नमरणाद्या हृत्त्रियुक्तत्वादावर्त्तरूपं न विनंतं तेन प्रविशंतीति।
तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मा इत्यश्चाक्षिपुरुषः परमात्मान प्रतिबिंबात्मेवर्त्तते न प्रविशंतीति।
तस्माह। अत्र नवस्थितेरे स भवाच्च नेतरः। इतरश्चाया पुरुषादिरक्षिगत इति न युक्तं कुतः। अत्र
वस्थितेः उपासकस्य सर्वत्राक्षिगिष्वाया संपादक विवभूतपुरुषांतरस्या नवस्थानादित्यर्थः।

प्र०
१

५४

असंभवाच्च। अमृतत्वादिगुणानां ब्रह्माया पुरुषेऽसंभवादित्यर्थः। तस्मात्परमात्मेवाक्षिप्या
ने उपास्य इति सिद्धं। अंतर्यामिधिदेवादिषु तद्वर्मव्यपदेशात्। एवंस्या नादिवापदेवा चेति
सूत्रेयः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्याद्यंतर्यामिब्राह्मणस्य यश्च हृषितिष्ठन्नित्यादिवाक्यमंतर्यामि।
रोगो ब्रह्मत्वं सिद्धवात्कृत्योदाहृतं तद्विषयसमाधीयत इत्याक्षेपसंग्रहे दमारभ्यते। पूर्व
पक्षेयत्पुनरतया वाक्यं नीयते तदुपास्तिः फलं। सर्वत्र सविशेषविचारेऽष्टव्यं। सिद्धांते ब्रह्मो
पास्तिरेवेतीहापि। तथा फलं दृष्टव्यं अंतर्यामिब्राह्मणोऽयते यश्च लोकं परंचलोकं सर्वा
णिभूतानि योतरो यमयतीत्युपक्रम्य यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्याद्यंतर्यामिब्रह्मणोऽयते यश्च लोकं परंचलोकं सर्वा
स्य पृथिवीशरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष तस्मात्तयाम्यमृत इत्यादि। अत्र पृथिव्यां
तिष्ठन्नंतर्यामित्युक्ते स्यादवरादिति। शंकां वारयति पृथिव्या इति तदभिमानिदेवतां प्रत्या

त्ये

सूत्र०
५५

ह॥ यमिति॥ अशरीरस्य कथं नियंत्वमित्यत आह॥ यस्येति॥ नियम्य कार्यकारणसंघाते
नव नियंत्वमिति॥ फलितमाह॥ यदिति॥ तस्य भिन्नत्वं संवारयति॥ एष इति॥ ते मम चेत्प
र्यः॥ एवं यः पृथिव्यां निश्चिन्त्याद्यधिदैवतानंतरं यः॥ सर्वेषु लोकेष्वित्यधि लोकं यः सर्वे
षु वेदेष्वित्यधि वेदं यः॥ सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञं यः सर्वेषु भुतेषु इत्यधिभूतं यः प्राणेष्वि
त्यादिय आत्मनीत्यंतं अध्यात्मं च कश्चिदंतरवस्थितो यमयितो धनयामि श्रूयते सकिमा
धिदैवाद्यभिमानादेवतात्मा किंवा प्राणाणि मादौ ध्येयः॥ कश्चिद्योगी किंवा परमात्मेति संश
यः॥ किं तावत्प्राप्तदेवतात्मेति कृतः पृथिव्येव यस्या यतनमग्निलोको मनोज्योतिरितीत्या
दिना कार्यकारणसंघातस्य देवतायां श्रुतत्वेन तस्याभियंत्वोपपत्तेः॥ यस्य देवस्य पृथिवी
आयतनं शरीरं अग्निलोकिः लोकपुतेन रूपं इति रिलोकश्चतुर्ज्योतिरेव मवमन इत्यर्थः॥ न
अस्यार्थः २

प्र०
१

५५

ह्यशरीरस्येश्वरस्य नियंत्वयुक्तं॥ तस्माद्देवतात्मा योगीवेति प्राप्तेषु मः॥ अधिदैवादिषु श्रूय
माणं तियामी परमात्मे वक्तुः॥ तद्धर्मव्यपदेशात् तस्य परमात्मनो धर्माणां मिह व्यपदेशा
दित्यर्थः॥ सर्वाति यमित्वमात्मत्वममृतत्वदृष्टत्वं चैव परमात्मनोऽसाधारणधर्म उदाहृत
वाक्ये दृष्ट्याः॥ नचाशरीरस्य कथं नियंत्वेति वाच्यं॥ नियम्य शरीरेणैव तस्य नियंत्वोपप
त्तेरिति॥ ननु प्रधानं तयाम्यस्त्वित्याशंक्याह॥ ननु स्मार्त्तमत इमां भिन्नायात्॥ स्मा
त्तं सांख्यस्मृतिकल्पितप्रधानं नाना यामिश्रं वाच्यं कृतः॥ अत इमां भिन्नायात् तत्तच्छेदेन
प्रधानमुच्यते न तत्॥ अतः प्रधानं भिन्नः॥ परमात्मेत्यर्थः॥ तस्यैव चेतनस्यैव धर्माद्वि
त्वादयस्तेषां मिहाभिज्ञायात्॥ अभिधानादित्यर्थः॥ अहं शोऽहं श्रूयते॥ श्रोताऽमता
मंताऽविज्ञातो विज्ञातेति वाक्यद्वयोपेक्षत्वात्॥ यश्चेतनधर्माः श्रूयंत इति नाचितनं प्रधानं

सूत्र०
५६

तयामित्यर्थः॥ तर्हि चेत्तन्नो जीवो योगी भवत्वं तयामित्यत आह॥ शरीरस्यो भवेत्पि हि
नेदेनैव मधीयते॥ शरीरो नांतयामिति नकारस्य सर्वसूत्रादनुषंगः॥ कस्मात्तत्र मयो
पिहिकाणवामाध्यदिनाश्चांतयामिणो नेदेनैव शरीरं पृथिव्या दिवदधिष्ठानत्वेन नियम्य
त्वेन बाधयते यो विज्ञानेति श्रुति काणवाः विज्ञानपदं जीवपरं यच्चात्मनि तिष्ठति माध्यं
दिनाः॥ तस्माः तस्मात्प्रमिद्या दिवन्नियम्यत्वमेव जीवस्य यच्चात्मनि यं त्वं नेदेनैव मधी
यत इति पावेण वं यो विज्ञानेति श्रुति त्यादिना प्रकारेणेत्यथो बोध्यः॥ तस्मादधिदेवादिषु
अंतयामीरमात्मैवेति सिद्धं॥ अदृश्यत्वादियुगाकोधमोक्तेः॥ पूर्वप्रधानविरोधि दृष्टत्वा
दिधर्मविज्ञानप्रधानमंतयामित्युक्तं॥ तर्हितदिरोधिधर्मिणामत्राश्रयत्वात्प्रधीनमेवादृ
श्यत्वादियुगाकोभूतयोनिः स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्या स्यारंभः॥ आर्थवर्णवाक्यमा॥

प्र०

५६

स्मायते अथ परायया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदक्षरमग्रह्यमगोत्रमवर्त्मचक्षुःश्रोत्रं
रपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्वतयोनिपरिपश्यंति धीरा इत्यादि
स्यार्थः॥ पूर्वमपराक्रमेदादिलक्षणं विद्योक्ता तदानंतर्पमथशार्थः॥ यथा तदक्षरम
धिगम्यते सा परात्कृष्टफलका विद्येत्यर्थः॥ अक्षरस्य वर्त्मसमुदाये त्ववारयति यदिति अ
क्षरमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाऽगम्यमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाऽविषयः॥ अगोत्रं वंशशून्यं अवर्त्मजा
तिर्हानं नलमिन्द्रियाऽविषयः किंतु तद्वहितं चेत्याह॥ अक्षररितिन विद्योते चक्षुःश्रोत्रेयस्य त
त्रथा इदं चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियोपलक्षणं कर्मेन्द्रियाभावमाह॥ तदिति पाणिश्रुपाणिपादं तद्यस्य ना
स्ति तत्रथा उपलक्षणमेतत्कर्मेन्द्रियाणां॥ नित्यं अनाशोपलक्षितं विभुं प्रभुं सर्वगतं सर्व
गतं सर्वकल्पनाधिष्ठानं सुसूक्ष्मं दुर्लभं तात्॥ तदव्ययं नाशाभावात् यत्तयथा कर्मक्षरं भूतं

समित्याणि। श्रोत्रियं ब्रह्म निष्टमिति श्रयमर्थः। त्रयं ते गच्छंतीति त्रयाः विनाशिनः। अतएव अ-
 दृष्टाः केने यज्ञरूपोः। यज्ञो रूपं उपाधिर्येषां ते तथा कृतिमिदयो दृष्टाः क्रतुसुपाजयंतीति।
 कृषिर्विजः। षोडश यज्ञोपाधिकाः तद्व्याप्ती यजमानश्च यज्ञोपाधिको रावमष्टादश यज्ञ-
 रूपाः सपिक्कलकत्वादवरंजवन्त्यं कर्म येषु श्रुत्या विहितं। एतदेव कर्म श्रेयो हेतुर्न ब्रह्म धर्म-
 रितिये मूलाह्वयं तितेषु नर्जराह्वं मरणमेवावुवंतीत्यर्थः कर्मजन्यात् लोकान् प्रत्यक्षादि-
 नाश्च नित्यनया परीक्षता तानि वैद्वैराग्यमायातु गच्छेत्तु नास्त्यकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा।
 अहंतु नित्य फलायी तस्मात्किं कर्मणोति विरक्तः संस्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं गुरुपादोपसर्पणं
 कृत्यति तत्कलो मुक्तिसाधनज्ञानाय श्रवणादि कृत्यादित्यर्थः। रिक्तहस्तस्तु नोपेया प्राज्ञानं
 हेतुं गुरुमिति न्यायेन समित्याणिरित्युक्तं। श्रोत्रेयमित्यादिनाऽध्ययनरहितस्य कर्मिणो

वा गुरुत्वं वा र्थं ते कर्मानिंद्याततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षरविद्या ब्रह्म विदेति फलेतं। तस्मिन् क-
 दृश्यत्वादिगुणाकः परमात्मा अपि च। विशेषणभेदव्यपदेशाच्च नेतरोऽदृश्यत्वादिगुणाकः
 परमात्मैव नेतरो प्रधानजीवोक्तः विशेषणादिव्योह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यंतरोत्पुजः।
 अत्राणो ह्यमनाऽभ्यस्त्यादिनादिव्यत्वादिविशेषणादिव्यवर्णादित्यर्थः प्रधानं निरासे हेतुतरमा-
 ह। भेदव्यपदेशादिति अक्षरात्परतः परस्ति प्रपंचोपादानस्याऽव्याकृतस्येश्वरशक्तिभूतस्य।
 अत्यविरुद्धस्य जडस्य परमात्मनश्च भेदेन व्यपदिष्टत्वादित्यर्थः। दित्यः स्वयं ज्योतिः अमूर्तः
 निरवयवः पुरुषः एतः बाह्यं कार्यं अभ्यंतरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन ति-
 स्तीति स बाह्याभ्यंतरः सर्वकल्पनाधिष्ठानमिति यावत्। अजः कुरुष्यः न ह्येतादृशविशेष-
 णानि अत्यक्ते जीवे वा संभवन्ति। तस्मात्परमात्मैव भूतयोनिः रूपोपन्यासाच्च किंच भूतयो-

सूत्र०
५५

निःपरमात्मैवनेतरावित्यनुषंगः॥ कृतः रूपोपन्यासात्॥ रूपं सर्वविकारात्मकं शरीरं तस्योप-
न्यासादित्यर्थः॥ अक्षरात्परतस्त्यस्यानंतरमेतस्माज्जातेष्वक्षराणां इत्यादिना प्राणादिपृथि-
यंतानां सृष्टिमुक्ता तस्यैव मूलयोनेः सर्वार्थकोत्सुकं रूपमुपन्यस्यति अग्निमूर्द्धविह्वली चंद्रस-
योदिशः शोवेवाग्निवता श्ववेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्मां पृथिवी ह्येष सर्वभूता-
तरात्मेति अग्निर्लोकः॥ असौ वाव नो को गोतमागिरिति श्रुतेः॥ विह्वता वेदा वागित्युच्यतेः॥
पद्मामिति॥ प्रथमार्थे पादौ पृथिवी पस्येतादृशं शरीरं स राष सर्वभूतानामंतरात्मेत्यर्थः॥
न ह्येतादृशरूपोपन्यासो जीवाद्यक्तयोः परियदेष्वदते परमात्मनस्तु सर्वान्मिकत्वात्॥ स-
युक्तते॥ अस्य सूत्रस्य इति कारमतरीत्या यमर्थः॥ प्रवृत्तिः॥ शंकरभगवत्पादास्तु अग्नि-
मूर्द्धिति वाक्यस्य जायमानमध्यपातात् जायमानहिरण्यगर्भरूपसूत्रात्मपरत्वेन परमात्म

प्र०
१

५५

परत्वमिति॥ वदंति तथा हिरण्यतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च॥ एवं वायुर्न्येति रापः॥
पृथिवी विश्वस्य धारिणीति पूर्वं प्राणादीनां सृष्टिरुक्ता॥ तथोत्तरत्रापि॥ तस्मादग्निः॥ समि-
धो यस्य सूर्य इति॥ यस्य ह्युलोकस्य सूर्यः समिधो गिरिव भासकः॥ यद्वा॥ अग्निर्लोकः॥
यस्य सूर्यावसमिधः॥ तस्यादित्यरावसमिदिति श्रुतेः॥ सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः॥ रा-
वं पूर्वमुत्तरत्र च जायमानानां निर्दिष्टत्वात्॥ अग्निमूर्द्धिति वाक्यं जायमानहिरण्यगर्भपरमे-
व हिरण्यगर्भस्यात्मन उत्पत्तिः॥ अत्यंतं सूयते हिरण्यगर्भः समवर्तता ये भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत्॥ स राक्षसपृथिवी ह्यसुते॥ मां कस्मै देवा य हविषा विधेम इति॥ समवर्तत-
र्तत अजायत जातः सत्री श्वरा जपा पतिर्वसूतया ग्रामस्य कस्मै हिरण्यगर्भाय विधेम परिचा-
रेमसूत्रार्थस्तु भूतयोनिः परमात्मैव कृतः॥ पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यादिना॥ सा वात्मात्मक

सूत्र०
६०

सूत्रोपन्यासादितिसर्वकर्मसुसाध्यंतपोत्तानंचपुरुषएववेत्यर्थः॥तस्मादृश्यंतादिगुण
कोनूययोमिः॥परमात्मानिर्विशेषोत्तेयइति सिद्धं॥वैश्वानरः साधारणाद्विशेषात्॥अ
त्ररूपोपन्यासप्रसंगाच्चैकोकदेहोवैश्वानरः स्मृतोविचार्यइतिप्रसंगतिः॥यद्वा॥पूर्वं
वाक्योपक्रमस्यादृश्यतादिसाधारणाधर्मस्यवाक्यशेषधर्मस्यवाक्यशेषस्यसर्वतत्ता
द्युक्तावृत्त्यविषयत्वमुक्तंनर्हितदेवेहापिउपक्रमस्यसाधारणादृश्यवाक्यशेषस्यहोमा
धारतोक्ताप्रसिद्ध्यनुगृहीतयाजातरार्थकत्वमस्तितिदृष्टांतसंगतिः॥कोनःप्रात्माकिं
होत्यात्मानमेवेमंवैश्वानरंसंप्रत्यधोषितमेवमोब्रूहीत्युपक्रम्याप्रायतयस्त्वमेवंप्रा
देशमात्रमभिविमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्तेसर्वेषुलोकेषुसर्वेषुभूतेषुसर्वेषात्मसु
चमत्तितस्यहवाएतस्मात्मानोवैश्वानरस्यमूर्ध्वसूतेजाश्रुदुर्विचरूपःप्राणाःएयव

प्र०
१

६०

त्मात्मासंदेहोबहुलोचस्तिरेवरविःएयिव्येवपादोऽराववेदिलेमिनिवर्हिर्हृदयंगार्हपत्यो
मनोन्वाहार्ययवनश्चास्पमाहवनीयइत्यादिअस्यार्थः॥आत्मनोऽसंसारित्वायंब्रह्मापदं
ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वायमात्मपदं॥प्राचीनशाजसत्ययज्ञेइत्युप्रजिनबुडिजाःसमेत्येवंमीमां
सांचक्रुःकोनःप्रात्माकिंब्रह्मेतिप्रश्नात्उदात्तकेनसहवैश्वानरोपमितिनिश्चयार्थंकेके
कराजमश्वपुतिमागत्योकिचुः॥आत्मानमित्यादिसंप्रत्यधोषिसर्वदाध्यायसिसचकेके
यराजःद्युलोकसूर्यवाद्याकाशवारिष्टयिवीनांमध्येद्युजोकादिरेकैकराववैश्वानरइति
मीमांसाकालेविवेदमानाःप्राचीनशाजादयःषट्कृषयोमत्समीपमागताइतिज्ञात्वा
तादृशविपरीतबुद्धिनिरासेनसम्पूकवैश्वानरबुद्धितियाहयिषुयातानेवत्रपेक्षकंत्वमा
त्मानमुपास्मइत्यादिना॥एष्टाश्चसंतस्तत्रैकक्रुषिद्युलोकराववैश्वानरइत्युवाचअन्यस्तु

शु

सूत्र०
६१

सूर्यो वैश्वा नर इत्येवं के मेरा पृथिवी पपंत मे कै कस्य वैश्वा नर तं शुक्ता तेषां द्यु सूर्यादीनां क
मेरा सुते जस्त विश्वरूप तथैव त्मात्म त्व बहु जतर पितृ पाद त्र गुण योगं विधाय प्रत्येकं ।
वैश्वा नर त प संसृष्ट पातां धत्त प्राणो क्रम रा देह शी कृता वसि मे द शो षणो दो षो निर्दिता ते
षा मे व द्यु सूर्यादीनां वैश्वा नर पुरुषं प्रति मूर्धा दि भा व सुक्ता कृत्वं वैश्वा नरो पा स न मु प
दिशति यस्ते त मित्यादिना ॥ अ भिमुखे न विमं मिमी ते जाना तीत्य भि विमान सं प्रा देश प
रि मा रा मु पा दिश स्ते यस्तस्य सर्व लोका द्या ययं फल मित्यर्थः ॥ नो का भोग भूमयः भूतानि
तदु पा धमः भोक्ता रः स य मा त्मा न इति मे दः ॥ तत्सं बंधि फल मत्र वा शयः ॥ ध्यान फल सुक्ता
ध्ये य मा ह ॥ तस्येति सुते जस्त गुणा द्यौ वैश्वा नरस्य मूर्धा विश्वरूप त्र गुण केः सूर्यश्च द्युः
रा षश्च कृ रा ष नी ल इत्यादि सुते विश्वरूप त्व बोध्यं तथ कृ ना ना व त्मा मन मा त्मा स्व भा वो

प्र०
१

६१

य स्य वा योः सतथानागत त्र गुण युक्तो वा पुः प्राणः बहु जतर गुण आ काशो स्य सं देहः दे
ह मध्य मित्यर्थः रयि र्द नंत गुणा आ पो स्य वसि मूर्त्त स्या नै वैश्वा नरस्य हो मा क्षर त्वं स पा द
नार्थं मुरा वेत्यादि एवं सति वैश्वा नर श श्रु स्या यम ग्नि वैश्वा नरो यो यमंतः पुरुष इत्यादौ जा
वरो विश्वस्मा अग्निं भुवना य दे वा वैश्वा नरं के उ म क्रा म कृ रा व न्नित्यादा व ग्नि सामान्ये वैश्वा
नरस्य सुमतो स्या म ॥ राजा हि कं भुवनाना म भिर्ग्यारित्यादा व ग्नि शरी रा यो देवता यो प्रयो
ग दर्शनात् उप क्र मे च को न आत्मे तु प क्र मा च सं शयः ॥ किं मत्र वैश्वा नरो जा व र उ ता यि सा
मान्य सुता यि शरी रा देवता आ हो सिद्धा रीः रः पर मा त्मा वेति ॥ शु त्त्यर्थं तु पुरुषे पुरुषा कारे
हे विश्वस्मै भुवना य वैश्वा नर म ग्नि म क्रा के तुं चि कं सूर्य म कृ रा व न्कृ तवं तो दे वा स्तु त्वं तो दे वा
स्तु दु द ये पि दिन व्यव हारा दित्यर्थः ॥ वैश्वा नर स्या य धि म शान स्य दे व स्य सु म शो तो भ त्तु

सूत्र०
६२

द्वौ वयं स्याम भवेम तस्मात्तु द्विषया सुमतिर्भवतित्यर्थः॥ अत्र हेतुः राजा हीति इति यस्माद्भवना
नामयं राजा कंसुखहेतुरभिमुखार्थी रस्येत्यभिधीराश्वरस्तस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेति स्तुति
वाक्यार्थः॥ तत्र जावरादौ वैश्वानरशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् जावरादिरेव वैश्वानर इति प्राप्ते च मः
वैश्वानरः परमात्मेव कृतः साधारणशब्दविशेषात् साधारणशब्दो रपि विशेषः साधार
णशब्दो जीवपरयोः साध्यविशेषस्तस्मादित्यर्थः॥ जावराग्निसामान्यतद्देवतासु साधारणो
वैश्वानरशब्दो जीवपरयोः साध्यरणाच्चात्मशब्दस्तयोर्वैश्वानरात्मशब्दो जीवरादौ जीवादे
साधारणयोरपि सतोः परमात्मपरत्वावविशेषो वगम्यते तस्य ह्वातस्यात्मनो वैश्वानर
स्यैवैव सुतेता इत्यादौ उक्तद्युर्द्धतादेः सवात्मकपरमात्मनपरिग्रहवोपपन्नत्वात्॥
तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति॥ किंच॥ वैश्वानरपदस्य परमा

प्र०
१

६२

त्मपरत्वे स्मर्यमाणं स्मृत्युक्तं रूपमनुमानं स्यात्॥ अनुमापकं लिङं स्यादित्यर्थः॥ यस्यापि रा
स्यद्वौर्द्धेखं नाभिश्चरणीति॥ सूर्यश्चतुर्दिशः श्रौतं तस्मै लोकात्मने नम इत्यस्याः॥
स्मृतेशरीरात्मकरूपप्रतिपादनपराया उदाहृतश्रुतिरेव मूलं मूलोत्तरकल्पनेमा नाभा
वात्॥ तथा च स्मृतौ परमेश्वरस्यैवोक्तत्वात्॥ तन्मूलश्रुतौ विद्यमानं वैश्वानरशब्दः परमा
त्मपरत्वेति तात्पर्यं॥ स्रवे इति शब्दो हेतौ यस्मादेवं लिङमस्ति तस्माद्वैश्वानरः परमात्मेवे
ति॥ शब्दादिभ्योऽतः प्रतिशानाच्चेति चेन्न तथा ह्वातपदशब्दसंभवात्पुरुषमपि चेन्न मधीयते
ननु वैश्वानरो न परमात्मा कृतः शब्दादिभ्योऽतः प्रतिशानाच्च शब्दावद्वैश्वानरशब्दो न
परमात्मपरः जावरादौ रूढत्वात्॥ आदिशब्दात्तद्दयंगार्हपत्य इत्याद्युपनिषत्ता कल्प्य
तद्वक्तव्यममागच्छेत्तद्विमीयमित्यादिना॥ प्राणादुत्पादयता संकीर्तनं च गृह्यते एते

सूत्र०
६३

भ्यो हेतुभ्यो जावरणववैश्वानरः किंचान्तः प्रतिष्ठानात्पुरुषैतः प्रतिष्ठितं वेदेति वैश्वानरस्यातः
प्रतिष्ठानश्रवणात् इदं च जावरे संभवति न च ह्यसूक्ष्मत्वाद्यमुपपत्तिः ॥ अग्निसामान्योत्मा
कश्चनोपि परिग्रहेतस्योपपत्तेः ॥ नो ह्यलोकादिसंबन्धस्य तस्मिन्मंत्रे वततत्वात् ॥ योमानु
नाष्टयिवोद्यामुतेमामाततानतानरोदसी च्यंतरिक्षमिति मंत्रः ॥ इमांष्टयिवीमुतद्यामपिद्या
वाष्टयिव्यावेवरोदसी योमानुनारूपेणाततानव्याप्तवान् च्यंतरिक्षं तयोर्मध्यं वाततानसं
देवोपि दुर्ल्लोकाद्यवयवोध्येय इति मंत्रार्थः ॥ तस्मान्न वैश्वानरः परमात्मेति चेत्तनायं लोफः
कृतः ॥ तथा ह्येषु पदशाततथा जावररूपेण परमेश्वरस्य वृष्टेरूपा सनाया उ पदे शादित्यर्थः
॥ मनोमयः प्राणशरीरोभारूप इति वत् ॥ यद्वा ॥ तथा जावररूपेण परमात्महृष्टेरुपदे
शात् मनोवलेत्युपासीतेति वदित्यर्थः ॥ ननु जावरणववैश्वानरोमुखोस्तत्राह ॥ असे

३०

६३

भवादिति सूक्ष्मवसुतेजा इत्याजावरे संभवदित्यर्थः ॥ न च भूताग्रौतत्वं भवइत्युत्तरस्तत्रैव स्या
ते ॥ अपि च पुंसपमपि चैतवैश्वानरं वाजसनेयिनः अधीयते सरावोपि वैश्वानरोपत्युरुषः
सयोहि तमेव मयि वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषैतः प्रतिष्ठितं वेदेति ॥ परमेश्वरस्य सवात्मिकत्वात्
पुरुषत्वं पुरुषैतः प्रतिष्ठितत्वं च सर्वमप्युपपद्यते पुरुषविधमपि चैतमधीयत इति सूत्रे प
ठितं ॥ अयमेवार्थः ॥ नहि जावरस्य पुरुषविधत्वं संभवति परमात्मनस्य पास्यर्थं सवात्मि
कत्वादविरुद्धं यथा चैतन्नया स्पृष्टयिष्यामः ॥ संपत्तेरिति श्रुतेन नुद्युसूक्ष्मत्वादिकं प्रदर्शितं मं
नदस्माद्धूताग्रौ संभवतितच्छरीराया देवताया चारोश्चर्ययोगादित्यत आह ॥ अतएव न हेवता
भूतं च ॥ देवताभूतं चरावकावाहुमयमपि न वैश्वानरः कृतः ॥ अतएवोक्तेभ्यो हेतुभ्यः ॥ नहि
विकारस्यापेर्विकारांतरह्यलोकाद्यात्मकत्वं संभवति अग्निशरीराया देवताया अपि न सं

सूत्र०

६४

भवति ईश्वरं धीनैश्चर्यताम् । तस्मात्सर्वत्मकः परमात्मैव वैश्वानरः साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ।
पूर्वजावरायं कलेन म्यादिशृङ्गाभ्युपेत्य जावरोपाधिकं वा जीवरप्रतीकं वा ब्रह्मोपास्य मि
थुक्तं इदानीं विनैवोपाध्यादिकल्पना साक्षादेव परमेश्वरोपासनपरिग्रहे विरोधाभावं जैमिनि
राचापोमन्यते पूर्वपरपयजोचनया वैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे निष्ठाति वैश्वानरशब्दोऽपिशृङ्गा
श्वकेन चिद्योगेन ब्रह्मपरतयानेत्यदतितात्यर्थः ॥ विश्वस्यासौ नरश्चेति विश्वरः सर्वत्म
कत्वात् । सर्वेषां नरः कर्त्तृति वा सर्वकारणत्वात् । विश्वेन रात्रिपम्या अत्येति वा सर्वेश्वरत्वा
त् । विश्वेन रात्रवैश्वानरः । रात्रसंवायसादिवश्यार्थे तद्वितः । रात्रमग्निः परमात्मा अग्नि
धेतोर्गत्यर्थकस्य निप्रत्ययां तस्याग्रेरितिरूपं तत्रागयति गमयति जगतो यं जन्म प्राप
यतीत्यग्निरप्रणीरुक्तः । रात्रं च परमात्मनो ग्राणीयत्वात् । अग्नित्वमिति । तस्मात् वैश्वान

३०

१

६४

रः परमात्मैवोपास्य इति सिद्धं । ननु परमात्मपरिग्रहे कथं प्रादेशमात्रतत्त्वमिति रित्याशङ्क्या
तां व्याख्यातुमारभते । अभिव्यक्तेरित्याशङ्क्यः । अनवच्छिन्नस्यापि परमात्मनः प्रा
देशमात्रतत्त्वमुपपद्यते कथं अभिव्यक्तेः । उपालका नाम नुग्रहाय परमेश्वरो हृदयाह्मपास
नास्यानेषु प्रादेशपरिमाणो भिव्यज्याते किलेत्याशङ्क्यः । आचायेमिन्यते ॥ अनुस्मृ
तेर्वादिः । प्रादेशमात्रहृत्युदरीकस्येन मनसा अनुस्मृतेर्ध्यानात् प्रादेशमात्रइत्युच्यते ।
तिवादि रिराचायेमिन्यते यथा प्रस्यपरिमितास्तु लाः प्रस्यइत्युच्यते न इव । संपत्तेरिति
जैमिनिस्तथा हि दर्शयति । सूक्ष्मप्रवृत्तिचिबुक्तांते प्रादेशमात्रे वैश्वानरस्योपासकत्वं प्रति
पादनात् । परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वं संपन्नतः प्रादेशमात्रत्वं संपत्तेः प्रादेशमात्रतत्त्वमु
तिरूपपद्यत इति जैमिनिराचायेमिन्यते अस्मिन्नर्थे श्रुत्यंतरसंवादमाह । सूत्रकारः । तथा

सूत्र०
६५

हिदशयितीतिवैश्वानरस्यप्रादेशमात्रत्वं संपत्तिद्वाराश्रुत्यंतरमपिदशयितीत्यर्थः॥ तथा।
हिसमानप्रकरणंवाजसनेयिब्राह्मणेषुप्रवृत्तीन्प्रतिबोध्यतांस्त्वैतौकात्मनोवैश्वानरस्य
स्यवयवान्ध्यात्मंमूर्धादिषुचिषुकपर्यंतेषुप्रसिद्धपुरुषावयवेषुसंपादयतीत्यरमा
त्मनोवैश्वानरस्यप्रादेशमात्रत्वाप्रादेशमात्रत्वं संपत्तिदशयिति॥ एवंचपुरुषावयवेषुवैश्वान
रस्यसंपादनात्॥ पुरुषविधत्वं॥ पुरुषावयवेषुसंपादितस्यवैश्वानरस्यस्थितेः॥ पुरुषे तः॥
प्रतिष्ठितं॥ यद्यपिकार्यकारणसंघातरूपस्यपुरुषस्ययावदवयवसमुदायात्मकेपुरु
षेसमुदायिनोमूर्धादिविबुक्तस्यावयवस्यशाखायाइवहृत्तेविद्यमानत्वात्॥ तन्निष्ठस्य
वैश्वानरस्यपुरुषस्यत्वंयपदिन्युतेशाखास्यपक्षिणोवृत्तनिष्ठत्वव्युपदेशावदितिरह
स्य॥ ब्राह्मणंपद्यते॥ प्रादेशमात्रमिवदेवैश्वानरस्यविदिताश्रमिसंपन्नास्तथोत्तराशमान्नस्या

प्र०
१

६५

मियथाप्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीतिसहीवाचमूर्धनिमुपदिशन्नुवाचैषवाच्यति।
शवैश्वानरइतिचक्षुपीउपदिशन्नुवाचैषवासुतेजोवैश्वानरइतिनासिकेउपदिशन्नुवा।
चैषवेष्टथगुर्त्तमावैश्वानरइतिसुर्यामाकाशमुपदिशन्नुवाचैषवेबुहलोवैश्वानरइति।
सुर्याआपउपदिशन्नुवाचैषवेरपिवैश्वानरइतिचिबुकमुपदिशन्नुवाचैषवैप्रतिशवैश्वान
रइति॥ अस्यार्थः॥ परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपिसंपदाप्रादेशमात्रमिवसम्युविदितवै
तोदेवास्तमेवैश्वरमुप्रादेशवमभिसंपन्नास्तनोयुग्रन्यंतोद्युप्रवृत्तीनवयवान्नस्यामि
यथाप्रादेशपरिमाणंवैश्वानरसंपादयिष्यामीतिप्राचीनशास्त्रादीन्मृत्युपतिःकैके
योरजोवाचकिंऊवांचित्युक्तेस्तस्यमूर्धनिमुपदिशन्कराग्रेणदशयिनेषवैमूर्त्तौकादीना
तीत्यतिष्ठतीत्यतिष्ठद्यैवैश्वानरस्यावयवइति। असिद्धमनुष्यमूर्धनिअभिदैवयोमूर्धादि

सूत्र०
६६

लोकस्तद्विःकर्तव्येत्पुत्राच एवमेव सस्य चतुषिदर्शयन् सुतेजाः स्यो वैश्चानरस्य चतुषि
तिप्रसिद्धचतुषो वैश्चानरस्याधिदैवं यदादित्याख्यं चतुस्तद्विः॥ कर्तव्येत्पुत्राच एवमप्यो
पिस्तावयवेषु वैश्चानरावयवद्विः इति इष्टं यद्युत्पत्त्यात्मावायुवैश्चानरस्य प्राणाः सुरव्या
स्वरूपावयवत्रयमस्मिन्नस्मात्तमनसि योधिदैवं ब्रह्मन् आकाशो वैश्चानरस्य दे
हमध्यवयव इति द्विः इति तु वाचेत्यर्थः॥ सुखास्वमुखसंभवोऽस्मात्तु वैश्चानरस्य वस्तिभू
तारैपि परवाच्याप्यापस्तद्विः इति तु वाच॥ एवं सच्चिबुकेऽधरमुखफलके प्रतिष्ठापरा
वाच्या वैश्चानरपादभूतादृष्टिर्वीरुप्रयेति॥ आमनन्ति चेन्नमस्मिन्॥ अस्मिन्वादेशपरिमाणे
सूक्ष्मचिबुकांतराले एतन्परमेश्वरं जाबालाऽमनन्ति॥ अतोपि प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपुत्रेत्या
र्थः॥ एवमामनन्ति य एवो नंतोऽव्यक्त आत्मा सोऽविक्रैः प्रतिष्ठित इति सो विमुक्तः स्मिकेति

प्र०
९

६६

इति इति वरणायां नास्यां मध्ये प्रतिष्ठितं इति कावै वरणा कावैना सेति सर्वाणि द्वियकृतानि पापा
निवारयति नाशयति वरणा नांसीति कतरच्चास्य स्या नमवतीति भुवो घृणि चयः संधिः सरा
षट्थौ लोकस्य चरस्य ससंधिर्भवति॥ अस्यार्थः॥ पराप्रसिद्धः परमात्मानंतः॥ अव्यक्तः
स्तुरूपेणानभिव्यक्तो दुर्विज्ञेय इति यावत् तं कथं विजानीयादित्यत्रिप्रथमे याज्ञवल्क्य
स्योत्तरं स इति सहि परमात्मा जीवात्मनि अविमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः परस्येव
प्रत्यक्तादित्यर्थः॥ पुनरत्रिरष्ट्विति॥ स इति याज्ञवल्क्यो ब्रूते वरणाया मिति॥ वरणादिपदा
र्थवदन्॥ पदे निर्वर्तिसर्वाणि॥ सवन्निर्द्विप्रवृत्तिहृता न दोषान् कारयति तेन वरणाक्क
वावित्यर्थः॥ तान् दोषान् नाशयतीति नासीति॥ तथा च नियम्य जीवद्वारा नियंतुरीश्वरस्य
विशानवात्तासाधुगोपापनाशकत्वमिति सिद्धं तच्चापि स्थानविशेषजिज्ञासया दृष्टं

सूत्र०
६७

कतमचेति॥ श्वेत्किंमध्यशशयस्यपति॥ भवोरिति॥ तदेवस्यनमित्यर्थः॥ ससंधिः
कलोकस्यसर्गस्यपरस्यचब्रह्मलोकस्यसंधितेनध्येयइत्याह॥ सइति॥ तस्मात्परमे
श्वरोपास्तिपरवैश्वानरवाक्यमिति सिद्धं॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यास्यास्य
ष्टब्रह्मलिङ्गारव्योदितयः पादः॥ २॥ द्वाभ्याद्यायतनं स्वराशत्॥ १॥ श्वेत्त्रैलोक्यात्मा
वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशंक्य समाधनादाहोपसंगतिः
यदोपक्रमस्यसाधारणत्वात्स्यवाक्यशेषस्यलिङ्गेनद्युसूक्तत्वादिनावृत्त्यपरत्वविरहा
प्युपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्यवाक्यशेषस्यसेतुस्युत्थापरिचितप्रधानादौसेतुशश
हंयवस्यस्तितिदृष्टांतसंगतिः॥ प्रायशो विविशोषे ब्रह्मणि अस्मिन्यादेवाक्यानां समन्वयः
प्रतिपादनात्सुत्यध्यापपादसंगतयो बोध्याः॥ अत्र सर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः फलं सिद्धं॥

प्र०
१

६७

६

वांते ब्रह्म प्रमितिरिति विवेकः॥ आद्यवर्गोऽयुयते॥ अस्मिन्द्योः श्रुतिवैचान्तरिक्तमोतमनः सह प्राणो
श्च सर्वैः॥ तमेवैकं जानयन् आत्मानमन्यावाचो विमुचयन् अमृतस्यैष सेतुरिति॥ अस्यायः॥ जे
कत्रयाधिशानतोक्ता पंचीकृतभूताधिशानत्वमाह॥ यस्मिन्नितिका यंब्रह्मरव्यमसंशतः॥
करास्यात्मन्येव कल्पितत्वमाह॥ मन इति॥ इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तैवेव कल्पितत्वे स
च यतिसहेति प्राणो रिन्द्रियाधिशानदेवैः॥ चकारेण भूतसहस्रमाविद्याजीवांतयामिणामध्यस्त
तंधनितं॥ स विज्ञासां प्रकृतिमायायां सुत्युक्तकीप्तिनाविज्ञाप्य तमेवाधिशानभूतम
इयमात्मानं विजानयेति सुसुहृन्वस्माह॥ माताश्रुतिसुमेवेति॥ ताच्यवाचकत्वनानामैक्य
साक्षात्कारीबाधमाह॥ अन्या इति॥ एषमाज्ञाकारः स विज्ञासाविद्यानिवृत्तिवद्वारा मृतत्व
स्य सेतुर्व्यवस्थापक इत्याह॥ अमृतस्येति॥ विजानयेत्यनेनोक्तः साक्षात्कार एष इत्युच्यते

आ

सूत्र०
६८

अमृतस्यामृतत्वस्य अत्र द्युभादीनामोतत्वव्यवहारा किंचिदोपनंप्रतीयते तत्किं प्रधानमु-
तजीवस्यो मे होस्विष्येति संशयः ॥ तत्र प्रधानादिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ गुवाद्यायतनं द्यौश्चमृ-
श्चद्युभुवोद्युभुवावादीयस्य द्यौः ॥ एषिव्यं तरिक्षमित्येवमात्मकस्तत्तत्कृत्वा दित्वा यतनं ब्र-
ह्मेव कुतः ॥ तत्राशादस्य परब्रह्मणो वाचको यश्चाश इत्यस्मादित्यर्थः ॥ तमेवैकं जानय-
न् आत्मानमित्युक्तं आशश्च वराणादिति सुक्तोपसृप्य परदेशात् ॥ २ ॥ किंच ॥ कृत्वा द्यायतनं ब्र-
ह्मेव कुतः ॥ सुक्तैरुपसृप्य सुक्तोपसृप्य भावप्रधानो निर्देशः सुक्तोपसृप्य तस्य परदेशादि-
त्यर्थः ॥ यद्वा ॥ सुक्तैरुपसृप्य प्राप्य यत्तस्यैवात्र निर्देशादित्यर्थः ॥ सुक्तोपसृप्य तस्य परदे-
शादिति ॥ पावेन कश्चित्प्रयासः ॥ निद्यते हृदयं यं यिच्छियं ते सर्वसंशयाः ॥ ज्ञीयेते चास्य-
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि-

शारी० सू०

१

६८

ति ॥ इदं च सुक्तोपसृप्य तं ब्रह्मण एव श्रुत्यंतरे प्रसिद्धं यदा सर्वे प्रमुक्ता च्यंते कामा ये स्पृहं हि स्मि-
ताः ॥ अप्यमर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति ॥ अपि च तमेवैकं जानयन् आत्मानमन्यावा-
चो विमुचयेति वाग्विमोक्षं वैकं विज्ञेयत्वं ब्रह्म लिङ्गं श्रुत्यंतरे तथा दृष्टत्वात् ॥ समेव धीरो-
विज्ञायते तां कुर्वन्ति ॥ ब्राह्मणं गृहानुध्याय द्बुध्नश्चाशात्वाचे मेव धीरौ विज्ञापनं हितं इति
हृदयं यं यिच्छियं ते सर्वसंशयाः ॥ सन्द्धारिणः कल्मषो यस्त-
स्पृहये परमात्मा प्रकाशात् इत्यर्थः ॥ दृष्ट इति निमित्तं सत्प्रमातृदर्शनाथमित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ य-
था श्रुतावार्थः ॥ यथात्मद्यः ॥ स्वनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्ताः ॥ समुद्रं पाप्यतदात्मना तिष्ठन्ति त-
था विध्वंसितास्तदात्मनामरूपकारणादविद्यातो विमुक्तः परादव्याकृताख्यादज्ञाना-
त्परं च श्रुतं यं पुरुषं ह्यस्मिन् दिव्यमखंडं विद्वान्मात्मत्वेनाप्नोतीति सुक्तोपसृप्य तत्वाक्या-

सूत्र०
६७

र्थः॥ यदाज्ञानावस्थाया मस्य विदुषो हरे स्मिताः कामादयस्तन्मूला विद्या च निवर्तते॥ पुनर्जन्म
संपादककमाभावावस्थानं कुं॥ अथेति धीरो विवेकज्ञानी विवेकज्ञानमंत्रपदार्थज्ञानं प्रदा
मभेदलक्षणं वाक्यार्थज्ञानं॥ वाक्यार्थज्ञानार्थत्वेन कर्मकांडवैमुस्यं मुमुक्षुणा कार्यमित्या
ह॥ नानुध्यायादिति॥ अवात्मार्यशश्र्वाध्यायनफलमाह॥ वाच इति॥ वाच इत्येतत्कंवता
त्वादीनामष्टस्यानानामुपलक्षणं वागादिशोषणामेबहुशश्चितनफलमित्यर्थः॥ तस्मा
द्यन्वाद्यायतनं परंब्रह्म॥ नानुमानमतवशात्॥ ३॥ अनुमीयत इत्यनुमानसंख्यपरिकल्पि
तं प्रधानं ननु भवाद्यायतनं कस्मादत्यल्लक्ष्यं तस्य प्रधानस्यानुमानस्य शब्दस्तल्लक्षः॥
न स अतल्लक्षः तस्मात्प्रधानप्रतिपादकशब्दस्याश्रयणादित्यर्थः॥ प्रत्युत तद्दिरोधिशा
शरावयः सर्वतः सर्वविरित्यादयो वर्तते इति भावः॥ प्राणभृच्च॥ ४॥ प्राणभृज्जीवोपिनद्यु

शारी० वृ०

पृ०

१

६७

आयतनं कुतः॥ अतल्लक्षदेव यद्यप्यात्मा शब्दः साधारणस्तथापि जीवस्य सर्वज्ञत्वं ब्रह्माद्य
यतनत्वं चातस्येन न संभवतीत्यात्मशब्दस्यातल्लक्षत्वमेव॥ जीव निरासे हेतुं तस्मात् हेतुदेव
पदेशात्॥ ५॥ न प्राणभृत्तदुभवाद्यायतनं कुतः हेतुदेव पदेशात्॥ तमेवैकं जानयेति ज्ञातत्वे
पभावेन हेतुदेव पदेशादित्यर्थः॥ जीवस्य मुमुक्षुत्वेन ज्ञातत्वात्॥ परिशेषात्ते यंदुभवाद्या
यतनं ब्रह्मेति तत्रैव हेतुं तस्मात्॥ प्रकरणाच्च॥ ६॥ कस्मिन्नुभगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
तु प्रकमात्परमात्मन एवेदं प्रकरणं न हि जीवज्ञानात्सर्वज्ञानं भवति तस्मात्प्रकरणादपि न
प्राणभृदित्यर्थः॥ अपिच॥ स्थित्यदनाभ्याच्च॥ न प्राणभृद्युभवाद्यायतनं कुतः स्थित्यदनाभ्यां
स्थितिश्चानने च ताभ्यामिति पंचमीदृक्च नंदुभवाद्यायतनं प्रकृत्यदा सुपसेति मंत्रे जीव
स्यादने परमात्मतः स्थिति रिति हेतुर्हि ज्ञेयते तयोरन्यः पिप्यत्सो कृतीत्यदने अनश्च नयोभि

सूत्र०
७०

चाकशातीत्योदासीत्येन स्पिति विविदिश्यते इदं च द्युन्वाद्या यतन स्पब्रह्म त्वेष दते नान्ययेति त
स्मां द्युन्वाद्या यतनं परं ब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धं ॥ भूमा सं प्रसादा दध्युपदेशात् ॥ ७१ ॥ पूर्वमात्मश
शब्द द्युन्वाद्या यतनं ब्रह्म त्वुक्तं तदप्युक्तं तदतिशोकमात्मविदित्यत्र ब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयो
गादित्याक्षेपसंगत्या स्यात् ॥ ७२ ॥ पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिः फलं सिद्धं ॥ ते ब्रह्म प्रमिति रिति ॥ रा
वमेव निविशेषवाक्यविचारे पूर्वपक्षे यस्य कस्यचिदुपास्तिः सिद्धं ते ब्रह्म प्रमितिरेवेति वो
ध्यं ॥ छांदोग्ये श्रुयते श्रुत्यं होवर्मे भगवदशेभ्यस्त रतिशोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचा
मितं मां भगवं ह्यौ कस्य परं तारं तारयतु नारदेनष्टःष्टः समकुमारो नाम ब्रह्म त्वुपदिदेशा
पुनरिदं ॥ अस्ति भगवो नामो भूय इति पप्रच्छ तस्योत्तरं वाग्वावनामो भूयसीति ॥ तथास्ति
भगवो वाचो भूय इति प्रश्ने मनोवाचो वाचो भूय इत्युत्तरं एवं प्राणपर्यंतं भूयः स श्रोत्ररेदृश्यते

शारी० ६०

१

७०

नामादिप्राणांतमतीत्यमत्यशब्दाच्चात्मोक्त इति यो वदति स एषोतिवादी ३१

प्राणोपदेशानंतरं च प्रश्नं विनैवेदं श्रुयते एषेतु वाच्यति वैदैतियः सत्येनातिवतीति भूमात्येव वि
जितासितव्य इति भूमानं भगवो विजितास इति यत्र नान्यत्यश्यति नान्यद्वृणोति नान्यद्विजाना
तिस भूमाया यत्र नान्यत्यश्यत्यन्यद्वृणोत्यन्यद्विजाना तितदप्यमित्यादि ॥ अत्रैवार्थः ॥ नाज्ये सुख
मस्तीति भूमेव सुखं तस्माच्चिरतिशोयं सुखमिच्छता भूमेव विजितासितव्यः ॥ विशेषेण तातुमेष्ट
व्य इति समकुमारेणोक्ते मुमुक्षु नरिदस्तदप्युत्तरं भगवन् भूमानमेव विशेषेण तातुमिच्छामी
त्याह ॥ भूमानं भगव इति ॥ भूमा जज्ञणमाह ॥ यवेति व्यवहारतीतं ह्रस्वविसेव भूमेत्यर्थः ॥ ज
ज्ञणं व्यतिरेकसुखेन स्पृष्टयितुं परिच्छिन्नजज्ञणमाह ॥ यतिरावं स्थिते संशयः ॥ किंप्राणो भू
मोत परमात्मेति ॥ प्राणो वाच्चाशायां भूयामिति पूर्वप्राणास्य संविधानावाणो भूमे निपुक्ती न
चतरीतशोकमात्मावेति प्रश्नवाक्ये आत्मोपक्रमे प्राणोन्मप्रकरणात्सन्निधेर्दुर्बलत्वमिति

सूत्र०

७१

वाच्यं नाम ब्रह्मोत्पत्तये निसमाधानवाक्ये नामादेरावृत्त्या एवोपदेशेन प्रशस्यमात्मशब्दः
स्यापि नामादिपरत्वेनाऽनात्मपरत्वात् सत्यप्रकरणं सिद्धं प्रश्नोत्तरयोरेकार्थत्वेनियमात्
तस्मात्प्राणो भूमेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ भूमा परमात्मैव कुतः संप्रसादादध्युपदेशात् सत्यप्रसाद
दस्य स्मिन् जीवस्वरूपमिति संप्रसादः सुप्रसवस्या तस्यां चावस्थायां प्राणो जागर्त्तिसंप्रसाद
शब्देन प्राण उच्यते प्राणा इर्ध्वं भूम्न उपदेशादित्यर्थः ॥ प्राणोपदेशानंतरं स प्रवृत्तिवदति
यः सत्येनातिवदति तु शब्देन प्राणवादस्या नतिवादत्वमुक्ता यत्तु शब्दवाच्य परमात्मवादस्या
तिवादश्चिवादींश्चेष्टवत्तात्वं बुवन् भूमानमुपदिदेशः ॥ अतो भूम्नः प्राणा इर्ध्वं सुपदेश इति
गम्यते ॥ किंच ॥ तरति शोकमात्मविदित्यात्मप्रकरणात् भूमा परमात्मा ॥ न च प्रकरणासि
द्धिः ॥ रात्मोपदेशार्थं नामाद्युपदेशेन नाम ब्रह्मोत्पत्तयेत्यादेस्त रतिशोकमात्मविदिति प्र

शारी० सू०

१

७१

श्चोत्तरत्वासिद्धेः ॥ अतो भूमा परमात्मानामादिप्राणांतमतीत्यसत्प्राणवाच्यात्मोक्त इति
योवदति स एषोतिवादीति श्रुत्यर्थः ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ किंच ॥ यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना ॥ उ
क्तानां सर्वव्यवहारानावादिधर्मिणां परमात्मन्येवोपपत्तेः परमात्मैव भूमा यत्र तस्य सर्वमा
त्मैवाभूत्तत्वेन कपयैदित्यादिश्रुत्यंतरे सर्वव्यवहाराभावात् परमात्मधर्मत्वेनावगतत्वा
त् ॥ यो वै भूमा तत्सुखं नान्ये सुखमस्तीति भूमे तसुखमिति दुःखसहितसुखविराकरणेन
भूम्नः ॥ सुखतंदरितं ब्रह्मधर्मः ॥ एवं यो वै भूमा तदमृतमिति श्रुयमाणममृतत्वं ब्रह्मधर्मः ॥
अतो न्यदात्तमिति श्रुतेः ॥ आर्त्तं अर्त्तिमहिनाशीति यावत् ॥ एवं सैमहिमिष्यतिष्ठितत्वं सर्वगत
त्वं सर्वात्मकत्वं चैते धर्मा विज्ञाप्येवोपपद्यन्ते ॥ तस्मात्प्राणो नोपास्यः ॥ किंतु भूमा परमात्मा
तिष्ठति सिद्धं ॥ अक्षरमवरोतधृतेः ॥ ए ॥ एवं सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वात् भूमा ब्रह्मोत्पत्तये

सूत्र०
७२

तद्वदत्राप्यक्षरशब्दस्यवर्णेषु रूढत्वात् **वर्णावाक्षरमस्त्विति** दृष्टान्तसंगतिः **॥** उकारभूषो
पास्तिर्वृत्तज्ञानमित्युभयत्र फलं **॥** ब्रह्मरूपयुक्तं श्रूयते **॥** कस्मिन्करेत्वाकाशचोतश्चो
तश्चसहोवाचैतदक्षरं गार्गिस्तृणा अभिवदंत्यस्य जमनगित्यादिभ्यस्तथा **॥** यद्दृष्टं
दिवीयदधस्तात्प्रथिव्याः **॥** येवोमेद्यावापृथिव्यो यदंतं पितृं यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मि
न्नोतं प्रोतं चेति गार्ग्यप्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येनाकाशोतत्सर्वमातं प्रोतं चेति निरस्ते गार्ग्यपुनर
ष्टत्वात् **॥** आकाशो व्याकृतारव्यः **॥** कस्मिन्नोतप्रोतत्वेन तिष्ठतीति तत्र संशयः **॥** किंमक्षरशब्देन
वर्णमुच्यते उत ब्रह्मेति **॥** अक्षरसमाप्ता यस्यादावक्षरशब्दस्यवर्णप्रसिद्धित्वात् **॥** वर्णावाक्ष
रशब्दाच्च इति प्राप्तं ब्रूमः **॥** अक्षरं ब्रह्मेव कुतः **॥** अक्षरं तद्धृतेः **॥** पृथिव्यादेराकाशांतस्यविका
रज्ञातस्य धारणादित्यर्थः **॥** विषयवाक्यार्थकयनसमये अक्षरं तद्धारणं प्रतिपादितं ननु

शारी० वृ०
१

७२

अक्षरं तद्धृतिः प्रधानेऽपि संभवति इत्युच्यते **॥** सा च प्रशासनात् **॥** सा च धृतिः परमेश्वरस्यैकैवे
र्मनान्यस्याच्चेन स्पृकृतः प्रशासनात् **॥** एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गिस्तथा चंद्रमसौ विधु
तोतिष्ठत इत्यादिना प्रशान्प्रवणादित्यर्थः **॥** प्रशासनं नाम आत्मा सा च चेतनस्यैव नाचेत
नस्य प्रधानस्येति तस्मादक्षरं ब्रह्म **॥ ११ ॥** अन्यभावव्यावृत्तेश्च **॥ ११ ॥** इतश्च परमात्मैवाक्ष
रशब्दाच्च **॥** तस्यैवोच्चरस्य प्रशासनं कर्मकृतः **॥** अन्यभावव्यावृत्तेश्च **॥** अन्यस्य प्रधानादे
र्नाबोधमेव न्यभावस्तद्व्यावृत्तेश्च **॥** तद्विपरीतधर्मश्च वरादित्यर्थः **॥** तद्वा एतदक्षरं गार्गिश्च दृष्टं
दृष्टश्च श्रुतः श्रोताश्च नमतमंत्रतः **॥** अविज्ञातं विज्ञात्रिति दृष्टानादयो नाचेतने संभवन्ति **॥** तस्मा
द्ब्रह्मादिसमानाधिकरणा प्रशासनवान्परमात्मैवाक्षरं नान्यदतोस्ति दृष्टानान्यदतोस्ति श्रोत
नान्यदतोस्ति मंत्रनान्यदतोस्ति विज्ञात्रिति दृष्टान्तं तत्र निषेधाच्च **॥** न जीवोऽप्यक्षरमिति तस्माद

७

सूत्र०

७३

हरं ब्रह्म ज्ञेयमिति सिद्धं । ईदृशं तिकर्म च पदेशात् सः ॥ १५ ॥ सर्वमोंकारस्य पूर्वपक्षत्वेन बुद्धौ सा
 विधा त्रिस्मिन्नोंकारे ध्यातव्यमिह निरूप्यत इति बुद्धिसान्निध्यसंगतिः ॥ यथा पूर्वमक्षरशब्द
 स्य वक्ष्यते स्यादपि जगद्विलक्षणं लिङ्गे न ब्रह्मणि न क्षरतीति व्युत्पत्त्या च चलत्वादिनादि
 ताद्यापि त्वाद्यायोगवृत्तिराश्रिता तद्वदिहा पिदेशपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिङ्गेन परशब्दस्योपेक्षि
 कपरत्वं विज्ञिष्टे हिरण्यगर्भे वृत्तिराश्रित्यतिदृष्टांतसंगतिः ॥ कार्यब्रह्मणोपास्तिः ॥ पूर्वपक्ष
 फलं सिद्धं ते परब्रह्मोपास्तिरिति भेदः ॥ अथ वरोग्यतेरातदै सत्यकामपरं च परं च ब्रह्म
 यदोंकारस्तस्मादिदं नेतेनैकयतनेनैकतस्यैतीति प्रकृत्ययः ॥ पुनरेतं विमात्रेणोमित्ये
 तेनैवाक्षरेण परंपुरुषमभिधायी तेत्यादित्यर्थः ॥ पिप्पलादौ नामाचार्यः ॥ सत्यकामेनष्टौ
 व्याचष्टे हं सत्यकामपरं निर्विशेषमपरं च कार्यब्रह्म यत्तदेतदेव यो यमोंकारः स हि प्रतिमे

शारी० व०

७३

लोकां

च विष्णोस्तस्य प्रतीकः ॥ तस्मात्परां ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोंकारध्यानाय तेनेन प्राप्ति साधने
 न परापरयोरेकतरमत्वेति ॥ यथा ध्यानं एकमात्रोद्दिमात्रे वा हिरण्यगर्भोपास्तिं कुर्व्यादिति द
 शयित्वा बुद्धीति यः पुनरोमित्येतदक्षरं ॥ त्रिमात्रमिति ॥ तृतीयादितीयात्वेन नेया ॥ ब्रह्मोंकारा
 नेदोपक्रमान्ततया विधमक्षरं सूर्याति स्य परं ध्यायी तेति स उपासकः सूर्यप्राप्तः ॥ सामानि
 ब्रह्मलोकं प्रती ॥ नीयत इति ॥ अत्र संशय किमपरं ब्रह्म ध्यातव्यमुपदिश्यते किं वा परं ब्र
 ह्म इति अपरमिति ॥ प्राप्ते ब्रह्मः ॥ स ध्यातव्यः परमात्मैव कृतः ॥ ईदृशं तिकर्म च पदेशात् वाक्य
 शेषे ध्यातव्यस्यैतद्विधमिति न व्यपदेशादित्यर्थः ॥ स एतस्मात्जीवन्मुक्तत्वात् परात्परं पुरीषा
 यंपुत्रोरीयंपुरुषमीक्षत इति स ध्याता जीवन्मुक्तश्च न ब्रह्मलोक उच्यते ॥ सकलजीवाभि
 निहिरण्यगर्भधारत्वात् ॥ तथा च ब्रह्मलोकान्तरापेक्षया परात्परं पुरुषं परमात्मानमीक्ष

सूत्रं
७४

तेसाक्षात्करोतीत्यर्थः। इति पदार्थस्य दर्शयिष्यन्तो के यथा र्थविषयकत्वाद्यर्थस्य रूपप
रमात्मैवेति कर्मैति तत्प्रमाणविषयकाध्यानस्यापि परमात्मैव विषयः। ध्यानेक्षणायोरो
कविषयत्वनियमात्। यथा पादोदरस्तच्च निश्चयते एवं सह वै स पाप्माना विनिश्चयत इति पा
पविनिर्मुक्तफलवचनं परमात्मानं ध्येयं स्तुच्यति पादोदरस्पर्शः। तस्मात्क्रममुक्त्यर्थमो
कारे ध्यातव्यः परमात्मेति सिद्धं। दहरउत्तरेभ्यः॥ १३॥ सर्वपरमपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणिरूढत्वा
त्वात्। ब्रह्मोपास्यमित्युक्तं भवति। तद्वदिहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशरूढत्वात्तस्यैवोपा
स्यत्वमस्ति सिद्धं तसंगतिः पूर्वपक्षेऽप्याकाशशब्दास्तिः फलं सिद्धाते परोपासिद्धाराप्रमि
तिरिति। ब्रह्मोपास्येभूमविद्यानंतरं श्रूय यदि देमस्मिन् ब्रह्मपुरंदरीकं वेश्म दहरोस्मिन्
तराकाशस्तस्मिन् पदं तत्तद्वेद्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यादिभ्यस्तस्यार्थः। विद्यांतरारंभा

शारी० व०

२

७४

योथशब्दः। यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं परामृष्टं। अस्मिन्निति। प्रत्यक्षलोकिः ब्रह्मापुरं शरीरं तस्मि
न् दहरं सूक्ष्मं हृत्पुंडरीकं तदाधारत्वाद् हृदयस्य वेश्म त्वं संपादयति दहर इति दहरः सूक्ष्मश्च स्मिन्
हृदयेऽप्यंतराकाशः परमात्मा सदा तिष्ठतीत्यर्थः। तस्मिन् हृदये व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात्। त
च्छब्देन हृदयपरामर्शः परदाशारव्यब्रह्मात्वेष्टव्यं विचार्यं विजिज्ञासितव्यं ज्ञेयमिति। अत्र दह
रपुंडरीकेयोदहराकाशः। अतः सकिंभूताकाशाहोस्वित्परमात्मेति संशये। प्रसिद्धिवा
त्तावत्भूताकाश इति प्राप्तं। यद्वा। ब्रह्मपुरं शरीरमभिदधता तत्स्वामिजीवोपरिस्थिते।
जीवोदहर इति। प्राप्ते ब्रह्मः दहराकाशः परमात्मैव कस्मात् उपपन्नरेभ्यः वाक्यशेषगतेभ्यो हेतु
भ्यः। तथा हि जिज्ञास्यत्वेनाभिहितस्य दहरस्याकाशस्य तं चेद्दुयुरित्युपक्रम्य किं तदत्र वि
द्यते पदं त्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यादौ पूर्वकं समाधानवाक्यं सञ्ज्ञायावावाच्य

सूत्र०
७५

यमाकाशस्त्वावामेषांतरहृदयश्चाकाशउभेस्मिन्द्यावापृथिवीचंतरेवसमाहितेइत्यादि॥
कमाकाशोपमानत्वावापृथिव्यधिष्ठानत्वेदंश्रुतिस्मृत्यर्थस्तुतमाचार्यशिष्याब्रूयुः
किमितिब्रूयुःकिंतदितिहंत्युंदरीकमेवतावदल्पतस्मिन्विद्यमानाकाशोपिततइत्यन्ये
पुंदरीकेकिमस्तियद्युक्तियुक्तिभ्यामनेष्टव्यंयद्यवसाक्षात्कर्तव्यमित्यन्यतादोषेणदह
रस्यज्ञेयत्वमाक्षिप्तंशिष्यैस्तत्रसमाधानंसंख्यादितिसञ्चाचार्यः॥ब्रूयाकमिति॥यावानि
तिअस्मिन्नितिदहराकाशोक्तिः॥अल्पतदोषश्चाकाशोपमानेननिरोहताः॥तथाचद्यावा
पृथिव्याद्यधिष्ठानंआकाशोपमितिदहराकाशाख्यंब्रह्मेवएवमेकंआत्मापहतपाप्मा
विजरीर्विष्टत्युर्विशोकोविजिद्यत्सोऽपिपासःसत्यसंकल्पइतिचात्मत्वापहतपाप्मत्वादयो
गुणानभूताकाशोजीवेवासंभवंतीजावेआत्मत्वसंभवेपुनरगुणानामसंभवोबोध्यः॥वि

शारी० सू०

१

ष

७५

मृत्युःमरणरहितःविजिद्यत्सःविगताजिद्यत्साअतुमिच्छापस्यसविजिद्यत्सः॥तथातद्यथे
हकर्मचितोऽलोकःक्षीयतावाभुवपुण्यचितोऽलोकःक्षीयतइतिकर्मणांमंतवत्फलत्वमु
क्ताअथयइहआत्मानमनुविद्यब्रजंत्येतांश्चसत्यनामांस्तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोना
वतीतिप्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानंतफलवत्त्वंवदन्यरमात्मत्वमस्यसूचयति॥सत्या
कामांश्चेति॥चकारेणतेषामप्युपास्यत्वमुक्तंनयदिसत्यकामादिगुणकमात्मानंअनु
विद्यातुभूययेपरजोकंब्रजंतितेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारःसुखपासंचराणंअप्रतिहतमन
तमेष्टुयंभवतीत्यर्थः॥तस्मादेतेभ्यउत्तरेभ्योहेतुभ्योदहराकाशःपरमात्मा॥गतिशश्या
तथादिदंलिङ्गंच॥१४॥उत्तरेभ्यइत्यस्यप्रपञ्चोयंकिंचइमाःप्रजाअहरहर्गच्छंत्यएतंब्र
ह्मलोकंनविंदंतीतिदहरवाकोप्रकृतंपरमेश्वरंब्रह्मतोकशश्मभिधायप्रजाशश्वाशश्

सूत्र०
७६

वाच्यानां जीवानां प्रत्यहंत विषया गतिरुच्यमाना गंतव्यस्य दहराकाशस्य ब्रह्मतो गमयति ग
तिं ब्रह्मालोकं वा भिप्रेत्य गतिं शब्दाभ्यामित्युक्तं सूत्रकारैः ॥ प्रत्यहंतु पुंस्त्वस्या पांजीवि
स्य ब्रह्म गमनं ॥ तथा हि दृष्टं ॥ श्रुत्यंतरे समासो म्यतदा संपन्नो भवतीत्यादौ तथा च दहरा
काश गमनं ब्रह्म गमनमेवेति दृष्टीकृतं तथा दिदृष्टिमित्यनेन प्रत्यहं हिरण्यगर्भब्रह्मलो
क गमना संभवात् ॥ ब्रह्मैव लोक इति कर्मधारय समास एव ग्राह्य इत्यस्मिन्नर्थे ॥ दहरा गमि
नमेव लिङ्गमिति लिङ्गमित्यनेनोक्तं च शब्देन निषादस्य पतिन्यायोपिकर्मधारयग्रहणो
सूचितः ॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥ धृतेरपि हेतोः परमेश्वरावदहराका
शः अनतिक्रान्तप्रकरादहराकाशं निर्दिशति अथ यथात्मा स सेतुविधृतिरेषां लोकाना
मसंभेदायेति विधृतिरिति किञ्च तत्ताद्विधारक उच्यते सेतुशब्देन वस्त्राद्यमाद्यसंकरहेतुत्वं

शारी० व०

१

७६

मुच्यते न हि सर्वलोकत्वं ब्रह्मणो न्यस्य संभवति अथ च विधारेण लक्षणं महिम्नोऽस्मिन्यर
मात्मन्यन्यत्रापि श्रुत्यंतरे उपलब्धेः ॥ परमात्मलिङ्गत्वं मेव एतस्य वाच्यं तस्य प्रासने गार्गि
सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति तथा एष सर्वेश्वरापभूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुवि
धारण एषां लोकानामसंभेदायेति ॥ प्रसिद्धे च ॥ १६ ॥ दहराकाशादौपि परमात्मन्येव
प्रसिद्धः ॥ न जीवे ॥ आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निहिता सर्वाश्मानिभूता न्याकाशादेव
समुत्पद्यंत इति त्यादिदर्शनात् ॥ यद्यप्याकाशादृश्यभूताकाशोपि प्रसिद्धिरस्ति तथापि
यावान्नायमाशस्तावानेषां तद्दृश्य आकाशा इति तस्योपमानग्रहणादौप्येव दहराका
शत्वं संभवतीति दहराकाशः परमेश्वराव ॥ इतरपरा मणात् इति चेन्न संभवात् ॥ १७ ॥ ननु
य एष संप्रसादोऽस्माच्चरीरात्समुद्भाय परं ज्योतिरुपसंगद्य सेनरूपेणाभिनिष्पद्यत एष

सूत्रं
७७

आत्मेति होवाचेति संप्रसादशब्देनेतरस्य जीवस्याप्यस्मिन् प्रकरणे परामर्शसि जीवोदह-
राकाशोत्थितिचेन्नसंभवात् जीवोकोऽप्योपमेयत्वापहतपाप्मत्वादीनामसंभवादित्य-
र्थः ॥ अत्यर्थस्तु यत्तु संप्रति सर्वनामभ्यां विद्यातुक्तः ॥ तमेव सुप्तं सर्वकालं निमुक्तं वक्ति
संप्रसाद इति ॥ संप्रसादशब्देन सुषुप्त्यवस्थावाचकेनावस्थावाच्यतेऽस्मादभिमानक-
यविषया छरीरांस्तुल्यत्वं शरीरद्वयात्मस्य यविविक्तमात्मानं ज्ञात्वा विवेकज्ञानं चात्र
अवगमननिदिध्यासनानि ॥ तत्फलमाह ॥ अभिनिष्पद्यत इति ॥ अभिनिष्पत्तिः साक्षात्का-
रः ॥ अस्य फलमाह ॥ परमिति उपसंपद्य निष्पद्यत इत्येतदसुरवेद्यादायस्वपितीति वदृष्ट-
यं ॥ ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिपरत्वं न मन्वायति राष इति गुरु रिति शेषः ॥ अत्र राचेदाविर्भूतस-
रूपसु ॥ १७ ॥ नव्यपहतपाप्मत्वादीनामसंभवात् जीवोदहराकायां पक्षसंगतं ॥ शुतिव

शारी. वृ०

१

७७

अस्य चानवमशमपरश्च हेति निपातः स्वेदार्थे २ परादिभिः सेव्यमानः ३

लेन जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वादिसंभवात् ॥ तथा हि दहरविद्याया उपरिष्ठापति विद्यायां प-
राधोत्थिणि गुरुषो दृश्यते ॥ एष आत्मेति होवाचेति जाग्रदवस्था पञ्चदश जीवसु पक्षस्य एत-
त्वेव ते मूल्यास्यास्यामीति जीवपरामृश्य एष सुप्ते महीयमानश्चरत्येष आत्मेति ॥
तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानीतीत्येष आत्मेत्यवस्था त्रयविशेषं जीवमे-
व प्रतिपाद्यतस्यैवस्यापहतपाप्मत्वादिदृश्यति एतदमृतमभयमेतद्वत्स्येति नाहं स्वल्प-
मेवं संप्रत्यात्मानं जीनीत्ययमहमस्मीति ॥ नो एवेमानि भूतानि इति सुषुप्त्यवस्थायामिन्द्रि-
याणोक्तदोषेषु पलभ्य पुनः प्रजापतिरेतं तेव ते भूतो व्याख्यास्यामि नो एवाप्यत्रैतस्मादित्यु-
पक्रम्य शरीरविहा शर्वकामेष संप्रसादोऽस्माद्वरीरात्मस्य यपरं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन-
पेणाभिनिष्पद्यते स उन्नमः पुरुष इति ॥ जीवमेव शरीरात्मसु स्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति त-

सूत्र०

७८

स्यो

स्मादपहतपाप्मत्वादीनां श्रुतिवत्ता जावे संभवात् जीवोदहराकाश इत्युत्तराख्येति सूत्रावयवा
यः ॥ उत्तराद्युपलक्षणं तिरागित्यादि ॥ वाक्यात् श्रुत्यर्थस्तु इति विरोचनौ खलु सुराजानवात्मानं
विविदिषंतौ समित्याणी प्रत्यजापत्तिरित्यतः ॥ आगत्य दानि शीघ्रं शिबह्यचर्यं चतुः ॥
अथेतौ प्रजापतिरुवाच किं कामा विहकौ युवामिति तावच्चतुः ॥ यश्चात्मा पहतपाप्मा त
मां वा विविदिषावदति ततः प्रजापतिरुवाच प्रथमं पराशो हि राति जाग्रदवस्था यामदि
स्थानः स न्योदश्यते शश्वतः स आत्मा पहतपाप्मे तु वाचयरावा पहतपाप्मत्वादिगुण
एतदमृतमभयमेतद्व्यति एतच्छ्रुत्वा तावच्चतुः ॥ प्रदीपा कश्चन पतया ॥ इति निश्छाया पुरुषः ॥
मात्मेतेन गृहीत्वा पुनः प्रजापतिं प्रवृत्तः अथ यो यं भगवो स्मादशेखरादौ च दृश्यते ॥
कतम एतेषां सौ अथ वा सर्वेष्वेव एवेति तमेतं प्रश्नं श्रुत्वा प्रजापतिरेतौ भ्राता वितिज्ञाता ॥

शारी० ह०

१

७८

परिवर्तयं पुंवां भ्रांतौ स्य इति ब्रूमस्तदाहौर्मनस्येन तत्तेन गृह्णायातामित्युनयोराशयमवह
ध्य प्रत्युवाच उदशरावे आत्मानमीक्षेयो तत्र पददृश्यते तन्मां प्रतिब्रूतमिति तौ दृष्ट्वा संतुष्टा
यौ नाब्रूतामथ प्रजापतिरेतौ विपरीतया हे गौ मा भूतामित्याशये तात ॥ पप्रच्छ किमत्र पा
दपतमिति ॥ तौ होचतुर्नखलौ मादिमंतं प्रति विंश पुरुषमुदशरीवेऽप्युपशपादेति उत्पत्तिः ॥
नाशवत्ताद्यथा शरीरमात्मानभवति ॥ एवं छायापुरुषोऽपि नात्मेत्येवंतौ जीनीयातामि
त्याशवान् प्रजापतिरुवाच साध्वलं कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूता पुनरुदशरावे पश्यत ॥
मात्मानमिति तौ साध्वलं कृतौ सुवनौ छिन्नखलौ मानौ भूता तथैव च कृतः पुनः प्रजाप
तिना दृष्टौ तमेव छायात्मानमृचतुः तदुपश्रुत्य प्रजापतिर्वत्ताहो अद्यापि भ्रमो नशांतो
नयोरिति मत्वात्मनत्वं कथयामितौ तेन कश्चन पश्ये ॥ स्मृत्वा कथं संदर्भं पर्यालोचयान् तं

सूत्र०
७५

तत्त्वप्रतिपक्षेते। स्वयमेवेत्युवाच यच्चात्मा पहतपाप्राणतस्मत्तमभयमेतद्वत्तेति तयोर्म
ध्ये विरोचनी देहानुसारित्वात्॥ छायायादेहावच्चात्मा तत्त्वमिति मत्वा स गृह मानस्य तथै
वासुरावुपदिवेत्ता॥ इदंस्तु स गृह मार्ग एव छायात्मनो अनित्यत्वादि दोषं चिंतयित्वा पु
नः॥ समित्याणिः स न प्रजापति समीपमागत्य तेन पृष्टः स न मार्गे चिंतितमुवाच॥ प्रजा
पतिस्तु हे इदं त्वं कल्पे पक्षपापुनर्द्विंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरन् प्रजापतिं कल्पपाप
ते अहमो तमात्मानं भूयो नु व्याख्यास्यामीति च बोच तम तथोचरित ब्रह्मचर्यः प्रजा
पतिमुपसमाह उपसन्ना इन्द्राय प्रजापतिव्याचिष्टे यो हिति पुरुषोद्विंशतिः प्रथम पर्या
ये सोऽयमेव स्वप्नेवासनामयैर्विनिता हि भिषिष्यैर्महीयमासः सेव्यमानो नेकविधा नृभोगा
ननु जानो विहरतीति यावत्॥ इदं श्रुत्वा देवैः प्रः शोकं न यादिविविधता पातु न वा त्वस प्रेकिंतः

शारी० वृ०

७५

न

इत्ता तु वाचावमुक्तवति मद्यवति मद्यजापतिः पुनर्द्विंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चराद्यापि च
हीराकल्पो सीति चरित्वा गता येन्द्राय प्रजापतिव्याचिष्टे यो यमाद्यद्वितीपपर्याययो रक्षि
णि स्वप्ने चात्मादिति॥ स एष सुषुप्त्यवस्थायां प्रकाश इत्याह॥ तद्यत्रैतत्सुप्तिरितदेतदिति सं
बंधः यत्र यस्यां सुषुप्त्यवस्थायां मेतत्स्वपनं यया स्यात्॥ तथा सुषुप्त्यवस्थायां यमा सुप
संहत करणग्रामः समस्तः करणव्यापारकृतकाचुष्पहीनः संपन्नः स्वप्नमज्ञानमात्रेण
पावितापयन्मुक्ताद्यादृष्टः स्वप्नप्रत्युक्तैर्न सत्त्वं विहाय प्रातोभूताज्ञानक्रियां विना स्वरूप
चैतन्येनाज्ञानसाक्षी साक्ष्यस्य देहादेः॥ स त्नास्फूर्तितादात्म्येति॥ इदं श्रुत्वा मुनिरिंद्रो न किं
चिन्न व्रजायत इत्याह॥ नाहेति च्छेति निपातः खेदाथेखिद्यमानो ह्येन्द्र उवाचाऽयं सुप्तः॥ पुरु
षोऽयमस्म्यहमित्येवमात्मानमस्यामवस्थायां जानाति इमानि भूतानि नोऽवजानाति वि

सूत्र०
८०

नाशमेव प्राप्नो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवं दोषं हाश पुनः ॥ प्रजापतिमुपसमादत्त
पसन्नं पुनरुवाच बलाद्यापिते कल्पयन्तो नाभवत् ॥ तदर्थं पुनः पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यं च
रेतितरेव मेकोत्तरशतं ब्रह्मचर्यं चरेतिसहस्राक्षाय ब्रह्मचर्यं संयन्मदित कषाया य प्रजा
पतिव्यचिष्टे यो यमाद्यदि तीयत तीय पयायेषु अग्निगोसूत्रे सुषुप्तौ चानुस्यूतो पहतपा
श्रुतादिगुणोदशतिः ॥ तमेव ह्यनुव्याख्यामिने तस्मादन्यमित्युपक्रम्य तुरीये मध्ववृत्त
मेत्येवा इदं शरीरमित्यादिना ॥ शरीरं निदित्वा तस्मादुत्थितं जीवमेवोत्तमं पुरुषं दर्शयति प्र
जापतिः ॥ य एष संप्रसादोऽस्मादित्यादिना ॥ तस्मादपहतपाश्रुतादीनां जीवे संभवात् जीव
एव दहराकाश इति ॥ प्राप्ते ब्रूमः ॥ उत्तराच्चेदा विभूतस्वरूपस्तु ॥ तु शब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः
उपरात् प्रजापतिवाक्यादपि न जीवाशं कायुक्तेत्यर्थः ॥ यतरश्चा विभूतस्वरूपो न जीवो वि

शरी० वृ०

१

८०

वहितः ॥ न तु जीवत्वेन रूपेणापरं ज्योतिरुपसंपद्यसे न रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ॥ उपसंहार
दर्शनात् ॥ यदपहतपाश्रुतादिभिः प्रतिपाद्यं परब्रह्मतदेव जीवस्य परमार्थिकं स्वरूपं सं
न तु जीवत्वं तथा च अविभूतस्वरूपस्य जीवस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेनापहतपाश्रुतादिकमुप
पद्यते न तु जीवत्वेन रूपेणोतिना संभवदिति पूर्वसूत्रस्य हेतुर्ना सिद्ध इति ॥ न तु दराकाश
स्येश्वरत्वे अथ रास संप्रसाद इत्यादिना जीवपरामर्शोऽप्यर्थः ॥ स्यादित्यत उत्तरं पठति ॥
अस्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९७ ॥ अन्याथेयं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनाय परं ज्योति
रुपसंपद्यसे न रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युपसंपन्नव्यपरमात्मपरवाक्यं जीवपरामर्शना
वोपसंपन्नव्यत्वेन हि परमात्मोपदिश्यते स चोपदेशो जीवपरामर्शविना न संभवतीति तद
र्थं जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनार्थमिति अल्पश्रुतेरिति चेन्न दुर्लभं ॥ न तु दहरोस्मिन्नंतरा

सूत्र०
८१

काशइत्याकाशइत्याकाशस्यात्यवरात्रपरमामवंकिंत्ताराग्रमात्रजीवत्वंयुक्तमिति॥
चेन्नत्रसमाधानमुक्तमर्भकौकस्तात्तद्यपवेशाचेत्यत्रोपासनायमौपाधिकमन्यत्वंपर
मेश्वरेष्वविरुद्धयः॥ तस्माद्दहराकाशःपरमात्मैवोपास्यइतिसिद्धं॥ अनुकृतेस्तस्यच॥ पूर्व
परंज्योतिरुपसंपद्येतिवाक्यार्थविचारप्रपंसगात्तत्तुभंज्योतिषांज्योतिरितिवाक्योक्तपरं
ज्येतिद्वसाधकंनतत्रेतिवाक्यंविचार्येतिप्रसंगतिरस्याधिकरणास्ययदा॥ पूर्वज्ञात्मश्रुत्या
द्युतुरोधाकाशशशस्यरुदित्यागेनेश्वरेवतिरुक्तातयेहमितत्रेति सतिसप्तम्यातत्रशश
वाच्यस्यतेजोंतराभिभावकत्वप्रतीतिवुरोधावभातीत्यस्यवर्तमानार्थत्यागनयस्मिन्सति
सूर्यादिकंनभास्यतिसतेजोक्षतरुपास्यतेनोच्यतइतिपूर्वपक्षोक्त्यानादृशंतसंगतिः॥ पूर्व
पक्षेचज्योतिकतेजउपास्तिःफलंसिद्धांतेनिर्विशेषब्रह्मप्रमितिरितिभेदःसुंडकोप्रतिषेधः

शारी० व०
९

८२

दिश्यतेनतसूर्योभातिनचंद्रतारुक्तंनेमाविद्यतोभातिऊतीयमपिः॥ तमेवभांतमनुभातिसर्व
स्यभासासर्वमिदंविभातिसिद्धांतेतत्रेविषयसप्तमीतथाचतवत्रतस्मिन्ब्रह्मणिविषयेस
यदियोनभासकत्वेनभासंतेयथावरादौविषयेआलोकादिकंभासकत्वेनभासतेतद्वत्
अन्यतेजसोवक्त्रेफल्गुत्वमभिप्रेत्यकैमुतिकन्यायमाह॥ ऊतइतिइतश्चयादिर्नब्रह्मणिभा
सकत्वमितिआह॥ तमेवेति॥ यथासूर्यादिप्रकाशोवरादिर्नसूर्यादिप्रकाशकरावंब्रह्म
प्रकाशः॥ सूर्यादिर्नब्रह्मप्रकाशकइत्यर्थः॥ ननुयथागुरोगच्छतिशिष्यस्यानुगमनंस्वनि
ष्टगमनरुतंगवंसूर्यादिःस्वनिष्टमानरुतमनुभानंकिंनेत्याह॥ तस्येतियथाऽयःपिंडस्यरा
हकिंयावकिमिष्टैवतथासूर्यादिर्भानेब्रह्मनिष्टमेवनष्टकभानमित्यर्थः॥ अत्रसंशयः
सूर्यादिजगदासकतयाप्रतीयमानंतेजोविशेषोवाब्रह्मवेतितेजसरावप्रकाशकत्वप्रसिद्धे

सूत्र०
८२

प्रवर्त्तनेन तेन सा दुर्बलस्याभिभवदर्शनाच्च तेनो विशेष एवेति प्राप्तेऽमः ॥ अत्र तथा प्रतीयमा
नं ब्रह्मैव कृतः ॥ अनुकृतेः ॥ अनुकृतिरनुकराण्यत्र मेव भांतमनुभातिसर्वमित्यनुभातं ॥ त
दनुकृतिशब्देनोच्यते न हि तेन स्तेजोतरे भासमाने भासते सप्रकाशतया भासमानं चैतन्य
मनुसर्वं सूर्यादिभासत इति युक्तं सूत्रेण सचेत्यनेनोदाहृतवाक्ये चतुर्थचरणो निघेतः ॥
तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सर्वभासकत्वं तेजोतरस्याप्रसिद्धं विरुद्धं च भासमानस्य ते
जसस्तेजोतराभिभावकत्वेन भासत्वाभावात् ब्रह्मणो रूपपत्रं तर्ह्येवाज्योतिषां ज्योतिरित्या
दौ प्रसिद्धं च ॥ न तत्रेति तच्च शब्देन च हिरण्यमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं तच्च ज्योतिषां ज्यो
तिसद्यदात्मविरो विदुरिति प्रकृतब्रह्मयद्वयमेव युक्तमिति ॥ स्युत्यर्थस्तु हिरण्यमये ज्योति
र्मयेऽप्यानंदमय इत्यर्थः ॥ तस्मिन्नत्र मया द्यपेक्षया परे कोशे ब्रह्म पुष्टं प्रतिष्ठेति यत्र प्रतिष्ठा

शारी० व०

२

८२

भूतं ब्रह्मतत्पतिष्ठितं तच्च विरजं आगतुकमलस्य न्यनिष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषशून्यं
ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकं तच्च विदुषामनुभवसिद्धमिति ॥ अपि च स्मर्यते ॥ अपि
च ब्रह्मणः सूर्यादिप्रकाशयत्वं तस्य काशकत्वं च भगवन्गीतासु स्मर्यते तत्रासंयते सूर्ये निशा
को न पावकः ॥ यद्वा न निवर्त्तते तत्रासंयतं मम ॥ यदा धित्यगते तेजो जगद्भासयते ॥ रि
लोपश्चंद्रमसि यच्चाद्यौ तत्रेजो विधिमातकमिति ॥ तस्मादनन्यप्रकाशः सर्वजगद्भासकः ॥
परमात्मा ज्ञेय इति सिद्धं ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ पूर्वत्रानुभानादिना लिंगेन तत्रेति विषयसंप्र
मीकृतानभातीत्यादौ गिजध्याहारेण न भासयतीत्येव विगितिो भवति भासकत्वेन न भांति
सूर्यादिय इत्यर्थक्यनात् तथेहाप्यं गुष्टमात्र इति परिमाणालिङ्गा जीवमाहायेशा नोस्मीति
स्मारयेदिति विध्यध्याहारेणोपास्तिपरमं गुष्टवाक्यमस्त्विति दृष्टांतसंगतिः सिद्धां तेऽत्र

श

सी

सूत्र०
८३

भेदप्रमितिः फलं कववृत्तीषु पद्यते। अंगुष्ठमात्रः॥ पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठतीति। तथा च
गुष्ठमात्रः॥ पुरुषो ज्योतिरिवाधुमकः॥ ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उच्यते॥ एतच्चैतदि
अस्यार्थः॥ स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति पुरुष इति सूक्तं न सर्वत्रोपलभ्यमान इत्यर्थः
तद्विकार्यमंगुष्ठमात्रत्वमित्याशंक्य अभिव्यक्तिस्यानङ्कारात्तदाह मध्य इति आत्मनिदे
हेमध्ये हृदयसद्वनीत्यर्थः॥ जीवभावमापन्नस्य ब्रह्मण इदमंगुष्ठमात्रत्वसमर्थनिमि
ति बोध्यं ईशानो भूतभव्यस्येत्यादिना त्वपदवाच्या गुष्ठमात्रजीवानुवादेनाऽभेदबोधना
दितितस्यैव परमात्मत्ववद्विवाक्यांतरमुदाहृतं तथेति अधुमकमिति लिंगव्यत्ययः॥
ज्योतिः परत्वात्॥ यथा अधुमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमावृणोति तथा परमा
वस्तुतः कुरस्य प्रकाशधत्तुरित्यर्थः॥ शोधितत्वमर्थस्य तदर्थतामादि ईशान इति भूतभव्यः॥

शारी० वृ०

१

८३

ग्रहणं भवतोपि प्रदर्शनायां अद्वितीयत्वमाह। स एवेति अद्य वर्तमानकोले स एवास्ति अद्यः
विषयकाले स एव भविता अतीतकाले स एवासीत् तत्र चिकेतसा एव मन्यवधमादित्यादिना तदे
तदेवाद्वितीयं वस्तुति॥ अत्र संशयः॥ किं मिदमंगुष्ठवाक्यं जीवपरमु तब्रह्म परमिति तत्रांगु
ष्ठपरिमाणस्य ब्रह्मण्यसंभवात् जीवपरमिदं वाक्यमिति प्राप्तेर्बुभुक्षुः॥ प्रत्यगतिः॥ त्रपरमा
त्मा वाक्यप्रतिपाद्यः प्रमितः कस्मान्न दृष्टादेव ईशानो भूतभव्यस्येत्यत्रेता न दृष्टात् न हि
जीवेद ईशान दृष्टा आत्मसः॥ न चो गुष्ठयतिमात्रालिङ्गाजीवः॥ प्रतिपाद्य इति युक्तं लिंगशु
त्योर्विशेषेऽप्युतेः॥ प्रवृत्तत्वात्॥ एतच्च नार्थमेवकारः॥ ननु वाक्यस्य परमात्मपरत्वेक
यमंगुष्ठमात्रत्वस्योपपन्निरिति चेत्तत्र कथं तात्तं पदवाच्या गुष्ठमात्रजीवानुवादेन ब्र
ह्माभेदपरिवाक्येऽनुपपत्त्यभावादिति॥ ननु जीवस्य वस्तुतः॥ सर्वगतस्य॥ कथं मंगुष्ठमा

सूत्र०
८४

त्रत्वमित्यत आह हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्। तु शब्दः शंका निरासार्थः। नस्तुतः
सर्वगतस्यापि जीवभावमापन्नस्य परमात्मनो गुह्यपरिमाणहृदयापन्नतयाऽगुह्यमात्रं तु
सुपपद्यत इत्यर्थः॥ ननु गजघुत्तिकादि शरीरेषु हृत्पुंडरीकस्यानियतपरिमाणत्वाकथं
जीवस्यागुह्यमात्रं नियमस्तत्राह॥ मनुष्याधिकारत्वादिति शास्त्रस्येति शेषः॥ षष्ठे फल
र्थे कर्मणोतिर्यगादेरपि स्वर्गकामस्याधिकारः॥ स्वर्गकामश्च तैरविशेषादित्याशंका
ऽगच्छत्यर्थवत्वाय समर्थविषयतयातिर्यगादेः॥ सामर्थ्याभावेन स्वर्गकामपदं सं
कोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति त्रायप्यवसंते ब्रह्मणो
ग्रीनादधीत ग्रीश्वे राजन्यः॥ शरीरे वैश्य इति त्रयाणामेवायि संबंधश्च वराणात्॥ तेषामे
वाधिकार इति सिद्धांतितं॥ तथा च मनुष्याणां हृदयस्यागुह्यमात्रत्वादपेक्षया गुह्यमा

शारी० २०

१

८४

त्रत्वमित्यविरोध इति तात्पर्यं॥ एवमगुह्यमात्रजीवा तु वादेन विरुद्धांशं परित्यज्याभेदो
बोध्यते अनेन वा को न समर्थ सुतरं यं संदर्भेण स्फुटी करिष्यति॥ अंगुह्यमात्रः पुरु
षोऽंतरात्मा स राजानो हृदये सन्निविष्टः॥ तं सा खरी राक्ष प्रहृहेतुं जादिवेषिकां धैर्ये
णातं विद्या बुद्धिं कर्म मृतमिति॥ अस्यार्थः॥ योऽंतरात्मा पुरुषत्वात्पूरोपि जनानां हृदये
सदा सन्निविष्टः॥ अतो गुह्यमात्र इति त्वं पदवाच्यानुवादः॥ तस्यान्यप्यतिरेकाभ्यां त
दनुसारिभ्युत्पन्नो धात्वमाह॥ तं स्वादिति॥ शरीरे स्थूलं सूक्ष्मं च तस्मात्स्वाभिमानवि
षयात्प्रहृहेत्युक्तं कुर्यात्॥ धैर्येण समाधिनेति यावत्॥ तं विविक्तमात्मानं विशुद्धममृतं ब्र
ह्मेव जानीयादित्याह तमिति तदेवं कावकवाक्यं प्रत्यक् ब्रह्मणि तातये समन्वितमिति॥
सिद्धं॥ तदुपर्यपि वादरायणः संभवात्॥ सर्वमनुष्याधिकारं शास्त्रमित्युक्तं तर्हि कर्ममुक्तं

सूत्र०
८५

यानि रूपासनाभिर्मनुष्याणां देवते प्राप्ता नामधिकारो न स्यादित्यादि प्यसमाधीयत इत्याह
पसंगत्यास्यारंभः प्रसंगसंपत्त्यावाहः अत्र चाधिकारनिरूपणकारणमंत्रार्थवादादीनां मा
नांतरप्राप्तिविरोधयोरसतोर्देवताविग्रहादौ समन्वयोक्तेरध्यायसंगतिः एवं मंत्रा
दीनां स्वार्थे प्राप्ता माण्यन्यायसाम्यादुपमानाधिकायादि समर्पकाणां स्वार्थे प्राप्ता माण्यानां
तमस्यादिवाक्यानां ब्रह्मात्मैकोपर्यवसानमिति श्रुतिशास्त्रपादसंगतिः पूर्वपक्षे मंत्राद्य
प्राप्ता माण्यादुपगमनादिवाक्यानामपि स्वार्थे तदयोगात् तत्र तमस्यादेरपि नैक निश्चयेति
सिद्धांते तत्सर्वसंभवादौ निश्चयेति फलं यदा देवानामनधिकाराक्रममुक्तिसाधने
यासनेषु देवादिभोगकारामोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिरस्तीति सर्वपक्षफलं सिद्धांते ता
दृशप्रवृत्तिरस्तीति ब्रह्मद्वाराण्यकेश्यते तद्योयो देवानां प्रत्युच्यत स एव तदभक्त

शारी. ४. २

८५

तथर्षाणां तथा मनुष्याणां मिति देवादीनां मध्ये यो यो ब्रह्म प्रत्यक्तेन साक्षात् करोत्यु
व ब्रह्मात्मना तिष्ठदित्यर्थः अत्र किं देवादीनां ब्रह्म विद्यायामधिकारोऽस्ति उत नास्ती
ति शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात् नास्तीति प्राप्ते भिधीयते तदुपर्यपि वादरायणः संभ
वादिति तेषां मनुष्याणां मुपरिष्ठाद्ये देवाद्यस्तेषामपि ब्रह्म विद्यायामधिकारो
स्तीति वादरायणः प्राचा यो मन्यते स्म कस्मात्संभवात् अर्थितसामर्थ्यादधिकार
रकारणस्य संभवादित्यर्थः देवादीनां संदाभोगशालिते पिभोग्यवस्तुष्वनित्यत
दोषदर्शनाद्देवाण्यादिकं नित्यतिशयानंदमोक्षार्थित्वं च संभवतीति भावः विरोध
कर्मणातिचेत्तानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ननु देवादीनां विप्रैरहवत्वं विना ब्रह्म
विद्यायामनधिकारात्तदंगीकरणायं तथा सति कर्मण्यपिशरितयारूतिगादिवत्

सूत्र०
८६

त्रिधानेनैवोपकारकत्वं स्यात्तच्च न संभवति एकस्य शरीरस्यानेकत्रयगुणपञ्चविधाना संभ-
वात्तस्माद्विग्रहवत्तांगीकारे कर्मणि देवताया उपकारकत्वविरोधः प्रसज्येतेति चेन्नैष
दोषः कस्मात्प्रनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् एकस्य देवस्यानेकेषां शरीराणां युगपत्प्राप्तेः
श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः तथा हि ब्रह्मरूपेण केशाकल्पब्राह्मणं अथ हैनं विदग्धः शाक-
ल्यः पञ्चलकृतिदेवायाज्ञवल्क्येऽप्युपक्रम्य त्रयश्च त्रीच शतात्रयश्च त्रीच महसेत्युक्तं
कतमेतेति पृच्छायां महिमानमेवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्रैव देवा इति त्रिसहस्रपदधि-
कत्रिंशतदेवानां त्रयस्त्रिंशद्देवेषु तन्माविमुक्ता त्रयस्त्रिंशतोऽपि षट्सुषणां त्रिषु त्रया-
णां द्वयोर्द्वयोरेकस्मिन् वा स्वात्मके देवे तन्माविब्रुवन् एकस्य वा योरेक रूपतां दर्शयति
अस्यार्थः एते याज्ञवल्क्यविदग्धः शाकल्यो वैश्वदेवनाम कस्य शस्त्रस्य निविदिति श-

शारी. वृ०
१

८६

स्यमाना देवाः कर्ताति पञ्चतत्रयाज्ञवल्क्यस्योत्तरं निवित्त्रयश्चेत्यादिशस्यमानदेव
निष्टसंख्यावाचकं मेव परं निविदित्युच्यते एवं षडधिकत्रिंशताधिक त्रिसहस्रसंख्यानि-
र्णयानंतरं कतमेतदिति संख्येयस्वरूपश्चेन्नष्टौ वसहैव सकादशरुदोऽशो दशादित्याः
प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु सवेषामंतर्भावो दर्शितो महिमान एवैषामित्यादि।
ना एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां महिमानो विस्तार एव वस्तुनस्तु त्रयस्त्रिंशद्देवेषु त्रयः त्रिंशद्वैत्यर्थः तेषु त्रयस्त्रिं-
शद्देवाषां त्रिंशद्वैत्यर्थः तेषु त्रिंशद्वैत्यर्थः तेषु त्रिंशद्वैत्यर्थः तेषु त्रिंशद्वैत्यर्थः तेषु त्रिंशद्वैत्यर्थः
कानां महिमानस्ते त्रयोदेवा योरेकस्य प्राणशब्दाच्च स्य वा योर्महिमा-
ना विधिर्निष्ठः पञ्चाप्रनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादनेकत्रयकर्मणि चेकस्य प्रतिपत्तिरंगभावस्तस्य
लोकदर्शनादित्यर्थः यथा बहुभिर्नमस्कुर्वन्ति युगपदेको ब्राह्मणो नमस्क्रियमाणो

सूत्र०
८७

दृश्यते एवमेकां विग्रहवती देवतासु दिश्य युगपत्सर्वे हवीषित्यक्ष्यतीति न कश्चि
कर्मणि देवताया उपकारकत्वे विरोधः ॥ शब्द इति चेत्त्रातः प्रभवात् तस्य चानुमाना
भ्यां ॥ ननु मास्तु कर्म विरोधस्तथापि शब्दे वेदवाक्ये विरोधः स्यादेव अपि नित्यविग्र
हदेवैव ताया नित्यवेदार्थत्वांगीकारे शब्दस्यार्थनित्यसंबन्धाभावेन नित्या
नित्यसंयोगविशेषादिति चेत्त्रायमप्यस्ति विरोधः ॥ ऊतः ॥ अतः प्रभवात् देवादि
निष्ठनित्याकृतिवाचका वेदशब्दे वेदेवादिप्रपञ्चस्य प्रभवात् ॥ उत्पन्नत्वश्रवणा
दित्यर्थः ॥ तथा हि स्मृतिः ॥ अनादिनिधनानंतावायुत्पृष्टास्यं शुवा ॥ आहो वेद
मयी दिव्यायतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवृत्तं ॥ वेदशब्दे
न्यरावाहो निर्ममे समहे श्वर इति श्रुतिरिति ॥ एत इति ह वै प्रजापतिर्देवानः सृजे

शारी. २०

८७

त

तासृष्टमिति मतुष्यानिदं व इति पितृस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं वि
श्वानीति शास्त्रमभि सौ भगोत्यन्याः प्रजा इति तथा समनसा वाचं मिथुनं समभवदि
ति अथार्यः ॥ एते अस्मृमिदं वस्तिरः पवित्रमाश्वः ॥ विश्वान्यभि सौ भगोत्येतन्मंत्रम्
पृहै देवाही स्मृता समर्जत्रस्तानत्र एतच्छब्दं विधाक्षिण न देवस्मारकः ॥ अस्मृश
ष्टोऽसकस्य श्वाच्य रुधिरप्रधान देह मरणमनुष्यस्मारकः ॥ इंदुमंडल मध्यवर्ति
पितृस्मारक इंदुशब्दः पवित्रं सौमं स्वमध्येति रस्कुर्वतो धारयतो ग्रहाणांतिरः पवि
त्रशब्दः स्मारकः कचोऽशुवतो स्तोत्राणां प्राप्रवतो गानरूपाणां आश्वशब्दः स्मा
रकः विश्वे देवशंसनशस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः ॥ अभि सौ भगोति शाहोति रतिशय
सौभाग्यवाचकः प्रजानां स्मारक इति ॥ सप्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावं स

सूत्र०
८८

मभवत्समभावयत्। वयीप्रकाशितोसृष्टिमनसा आलोचनवानिति यावत्। सूत्रस्य
प्रत्यक्षानुमानशब्देन सृष्टेर्वेदप्रभवत्वमिति पादकस्युतिस्मृती गृह्यते। तथा च स्युतिस्म
तिभ्यां वेदशब्दप्रभवत्वे सृष्टेरित्यर्थः। आकृत्या निर्मितविग्रहानंगीकारे कस्य सृष्टिः
स्मादिति भावः। अस्माद्यथा गवादिशृङ्गानां नित्याकृतिवाचकत्वं। एवं वैदिकशब्दा
नां नित्याकृतिवाचकत्वमिति न शब्दे विपरीत इति। अतएव च नित्यत्वं। अस्म
त्कर्तृकत्वादिति नासिद्धमेवेदस्य नित्यत्वमनित्यार्थसंयोगेनानुपपन्नमित्याशङ्क
वेदादेवाकृतिविशेषावच्छिन्नदेवादि सृष्टिरिति प्रतिपादनान्नित्याकृतेरेव शब्दा।
यत्वा नानुपपन्नमित्यभिप्रायेण परिहरति। अतएव नित्याकृतेः शब्दार्थत्वादेव
वेदस्य नित्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। एतत्सूत्रसूचितः प्रयोगश्च वेदः। अत्रांतरप्रल

शारी. घृ०
१

८८

यावस्यापीजगदेतुतादीश्वरवदिति। अत्रांतरप्रलयावस्थापितमेव हि नित्यत्वेनाम। अ
नुमानसिद्ध्यर्थे स्युतिरपि यत्नेन वाचः पदवीयमायन्नामनुविंदन् पिबुप्रविष्टमिति। यत्नेन
पुण्यकर्मणा नुमानसिद्ध्यर्थे स्युतिरपि यत्नेन वाचः पदवीयमायुवाचो वेदस्य पदवीयं।
ग्रहणयोग्यतामायन्नाप्रवृत्तः। अतस्मान्मपिबुविद्यमानो वाचं याजिकाश्च नुविंदन्
उपलब्धिं मंतो बभूवुरित्यर्थः। एवं स्थिता मेव वाचं सर्वे तातवन्त इति तात्पर्यं। समान
नामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च। ननाकृतिपदार्थकत्वेऽपि प्रलये स।
विकृति कथं किनाशे। पुनस्तदाकृतियुक्तस्य तौ मानाभावात् नित्या नित्यसंयोगविरो
धस्तदवस्थ इति चेत् उच्यते। सृष्टिप्रलयाच्चावपि न शब्दे विरोधः। कस्मात्समाननाम
रूपत्वा वहिप्रलये जगतो निरन्वयनाशो स्थित्येनोत्पद्यमानं जगत्तद्विलक्षणं स्या

सूत्र०
८७

किंतु संस्कारात्मनाऽविद्यायां तिष्ठत्येव जगत् ॥ अतु भव इव भावनारम्य संस्कारात्मना
न चार्थसंस्कारे मानाभावः ॥ मृदिमंडूकसंस्कारदर्शनादित्यप्रलयारम्यमुषुप्तौ सविषये
द्रियाद्यर्थसंस्कारसंज्ञावाच्च ॥ प्रबोधेनैव संज्ञोत्ताय व्यवहारात् न च प्रतिदिने मृष्टिप्रज्ञा
ययोः ॥ संज्ञावेमानाभावः ॥ यदा सुप्तः स्वप्नं कंचन पश्यत्यथा स्मिन्प्राणरावैकधा भव
नितरेनैव वा कसर्वेनामभिः सहाप्येति चक्षुःसर्वैरुपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहा
प्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति मयदा प्रबुध्यते यथा ग्रेवालतः सर्वादिशो विस्फुलिंगा
विप्रतिष्ठे रत्रैवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणायया यतनं विप्रतिष्ठंते प्राणोभ्यो देवा देवे
भ्यो लोका इत्यादि श्रुतेर्मनित्वात् ॥ अस्मार्थः ॥ अथ शब्दस्तदार्थकः ॥ यदेत्युपक्रमात्
प्राणशब्दः परमात्मपरः ॥ अस्मिन् प्राणो जीव रावैकधा भवति तदात्मना तिष्ठतीत्यर्थः

शारी. ८०

८७

तदा एकीभावावस्थायामेनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानं मंतर्बहिर्दिद्रियाणि सर्वाणि सवि
षयाणि अपि यंति परमात्मनि लीनानि भवंतीत्यर्थः ॥ प्रबोधेनैव तस्मादेव परमात्मनो जग
तो जन्माहम इति अविर्त्तं वेनोत्पत्तौ दृष्टांतः ॥ यथेति एवं शब्दात् पूर्वतदेत्यध्याहारः ॥ प्रा
णावागादयस्तेभ्यो नंतरं तदनुयाहकदेवा अग्रादयस्तेभ्यो नंतरं लोकाः शब्दादिवि
षया इति तथा च यथा संस्कारबलात् पूर्वमंडूकादिसमाननामरूपत्वमुत्तरकार्यस्या
वं पूर्वकल्पितप्रपंचममाननामरूपत्वात् उत्तरप्रपंचस्येति सर्वाकृतिव्यक्त्युत्पत्तेर्न
शब्दैः कश्चित् विरोधः ॥ समाननामरूपत्वं च श्रुतौ दर्शनात् स्मृतेः ॥ आभ्युपगंतव्यं
सूर्यादिमसौ धातुयथा पूर्वमकल्पयत् ॥ दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो सुवरिति
तथानक्षत्रेणो ॥ अग्निर्वायुः कामयतश्च त्रादो देवानां स्यामिति स एतमग्रयेकत्रिका।

सूत्र०
१५०

भ्यः पुरोडाशमष्टकपालं निरवपदिति॥ भाविद्विमाश्रित्य यजमानो गिरित्युच्यते एवं
कामयित्वा किं कृतं वांस्तदाहमस्ति कृत्तिका मयः कृत्तिका ख्यनक्षत्रदेवताये॥ बहवचनं न
क्षत्रबाहुल्यादौ ध्यं॥ अष्टाकपालं अष्टमुकपालेषु पचनीयं निरवपत् उक्तपुरोडाशह
विकामिष्टिं कृतवानित्यर्थः॥ तथा च यो गिर्यस्मा अग्नये निरवपत्तयोः समाननामस्तु
पत्वं दर्शयतीति सिद्धं॥ स्मृतिरपि॥ ययर्तुं शतुलिंगानि नाना रूपाणि पर्यये॥ द्रव्यं ते तानि
तान्येव तथा भावा युगादिविस्मृतिरिकाष्टव्या॥ उक्तं देवादीनामधिकारमाक्षिपति॥ म
धादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः॥ देवादीनां ब्रह्मविद्यायामनधिकारं जैमिनिराचार्यो
मन्यते॥ कस्मात्तु मधादिष्वसंभवात्॥ एवं हि मधुविद्या श्रूयते अतो वा अदित्यो देवम
धुदिवा नां मोदनात् मधिवमधु॥ तस्य मधुनोद्युलोक एव तिरश्चीनवंशः॥ अंतरिक्षे अ

शारी. वृ.

१

१५०

मधुसरो अष्टपः॥

दित्याख्यमधुनो वस्मानात्र देवमधाधारोऽष्टपः॥ रोहितं शुक्लं कृष्णं परः कृष्णं गोप्यं
चेति पंचरोहितादीन्यमृतानि॥ प्रागाद्युधुं तपंचदिगवस्यानिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मधु
क्षिप्तभूताभीरोहिताद्याख्याभिस्तत्र वै होक्त कर्म कृत्तुमेभ्यस्तत्र वै दिकमंत्रमधुकरैरा
दित्यमंडलमानीतानि पंचममं मृतं गोप्यारव्यं प्रणवकुसुमादुपासनाभ्रमरैरुद्धरि
गातसूर्यरश्मिरूपगोप्यारव्यमधुक्षिप्तकारादित्यमंडलमानीतं रोहितादिकममृतं म
करंदस्मान्नृतं वन्हौ हुतसोमाज्यपयः पुरोडाशादिरूपं द्रव्यं॥ तानि च रोहितादीन्य
मृतानि यशस्तेजोवीर्यः सकलैर्दियावरूपैरानिष्पन्नान्यादित्यमधुसंबंधीनि प्रा
गादिदिक्कमेराविद्यमानानां वसुरुद्रादित्यमरुत्माध्यरूपाणां देवानां सुपत्नीया
निःस्येवं चिंतयत्यं फलं वस्वाद्याभिरुच्यते वस्वादीनां समानानां मध्या राको भूत्वा यश

सूत्र०
१०१

आद्यमृतं प्रत्यक्षा नुमानादिभिः करणैरुपलभ्यत एतानि न हो वेभूतमधुविद्या
यां सूर्यवसादीनां देवानां अधिकारः संभवति एकस्योपास्योपासकभावप्राप्य
प्रापकभावयोर्विरोधात् ॥ सूत्रस्यादिशब्देन यासु विद्योमुखादित्योब्रह्मेत्येवमा
दिरूपासु देवानां मुपास्यतं ताविद्यागृह्यं ते तथा इमावेव गौतमभरद्वाजावयमे
व गौतमोयंभरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नीश्रयमेव विश्वामित्रोयंजमद
ग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोयं कश्यपोवागेवात्रिरित्याद्यासु वि
द्यासु कृषुपास्यकासु न तेषां मेवरूपाणामधिकारः संभवति ॥ अतएव सुइमो
दक्षिणावामकरणौ क्रमेण गौतमभरद्वाजौ इत्युपास्यो ॥ द्वितीये मावित्यनेन दक्षि
णावामाक्षिदयोक्तिः ॥ तृतीये मावित्यनेन दक्षिणावामनासिकादयोक्तिः ॥ एवं सप्तसु

शारी-ध-

१

१०१

शीर्षाण्येद्विषेषु सप्तर्षुपास्तिरित्यर्थः ॥ नचमक्षादिविद्यासु देवादीनामधिकारे
ब्रह्मविद्यायामधिकारः किं न स्यादिति वाच्यं विद्यात्वाविशेषेण ब्रह्मविद्यायामप्य
नधिकारं ब्रह्मविद्यायामधिकारः किं न स्यादिति वाच्यं विद्यात्वाविशेषेण ॥ तथा
चायं प्रयोगः ॥ ब्रह्मविद्या न देवादीनाधिकारेति विद्यात्वात्तन्मक्षादिविद्यावदिति ॥ अ
पिच ॥ ज्योतिषिभावाच्च ॥ अमरावत्तयापरिदृश्यमानज्योतिर्मंदज एव सूर्यचंद्रा
दिदेवताशब्दानां लोके प्रयोगसद्भावान्मंदजस्य मृत्पिंडादिवदचेतनत्वेन वि
ग्रहाभावादग्निवाद्यादीनामपि तत्तुल्यत्वेन सामर्थ्यादिभ्येतनधर्मस्याभावात्
देवादीनामधिकारः ॥ नचमंत्रार्थवादेभ्यो देवानां विग्रहवत्त्वसिद्धेः सर्वसुखमि
ति वाच्यं तेषामन्यपरत्वेन स्वार्थप्राप्ताभावात्तस्माद्देवादीनां ब्रह्मविद्या

सूत्र०
ए५२

यामधिकारभावं जैमिनिर्मन्वतः शिरोका सूत्रयोरभिप्रायः सिद्धोत्तयति भावं।
तुवादायगोस्तिहि ॥ तुशब्दः शोका निरासार्थः ॥ वादायगो आचार्यो ब्रह्मविद्यायां
देवादीनामधिकारस्य भावं मन्यते ॥ यद्यपि देवता मिथ्यायासना स्वः न अधिकारस्त
चापि निर्गुणब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारो हि स्तिरवोक्तस्य विद्यात्वादि।
त्पनुमानस्य ज्योतिषोमादिन ब्राह्मणकर्मत्रयं कर्म ताराजस्रयवत् इत्याभा।
ससाम्येदृश्यं ॥ यद्यज्योतिषिभावाच्चैतस्योत्तरमस्ति हीति यद्यपि देवता शब्दा
ज्योतिरदौ प्रयुज्यंते तथापि तदभिमानि देवता पराएव संभवन्ति अस्ति ह्येव।
ययोगाज्योतिरादिरूपेण वस्पातुं विग्रहं गृहीत्वा व्यववृत्तं च सामर्थ्यं तथा हि
अयते ॥ मेधा तिथिं मेधेति मेधा तिथिं कारणवाचनं मेधोभूत्वं जहारेत्यर्थः ॥

शारी० दृ०
२

ए५२

अर्थवादादिभ्यो एव विग्रहसिद्धिः ॥ ३ ॥

तथा स्मर्यते च आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुंतीमुपजगामेति न त्वर्थवादादीनां स्वार्थे प्रा।
माण्यभावात्कथं तेभ्यो विग्रहवत्त्वसिद्धिरिति चेत् तत्राप्यस्ति हीत्येवोत्तरं मानांतर
विरोधसंभवादयोरभावे तेभ्यो एव विग्रहसिद्धिरिति ॥ तथा हि अर्थवादादिभिः स्तु।
त्यादिकं लक्षयतावाच्यार्थो गीकृत एव न हि वाच्याभिवाले लक्षणा युक्ता किंच ब्राह्म
ब्राह्मस्तोमेन यजैतेत्यादौ ब्रह्मस्वरूपा कात्यायांसा वित्रीयति ता ब्राह्म्याय स्पृतापि
तामहोवासोमं नपिवेत्स ब्राह्म्य इति ब्राह्म्यस्वरूपं विद्यपेक्षितं सदिधिप्रमाणं का।
मित्युच्यते ॥ यथा वा स्वर्गस्वरूपं विद्यपेक्षितं सदिधिप्रमाणकं ॥ तथा निःस्वरूपदेवतो हे
शेन इव त्यागायोगाद् विद्यपेक्षितं देवतादिस्वरूपं विग्रहवत् ॥ विधिप्रमाणकमेव एवं
मंत्रार्थवाद्प्रत्यक्षमूलेति हासपुराणादिभिरपि विग्रहवत्त्वसिद्धिः ॥ न व प्रत्यक्षमूल

सूत्र०
१५३

तं पुराणादीनामसिद्धमिति वाच्यं । तत्कर्तृणां योगमाहात्म्यादेवादिभिः सहप्रत्यक्ष
वहारसंभवात् । तथा च श्रुतियोगमाहात्म्यामाह । एष्याप्यतेजो नितरे समुत्पेपंचात्म
के योगगुणो प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्स्ययोगाग्निमयं शरीरमिति पा ।
दतलमारभ्या जानो जानो राना मे न भिरी ग्रीवं । ग्रीवायाश्चाकेशप्ररोहं च । अकेशप्र
रोहाश्चाब्रह्मरंभं कमेराप्यिद्यादिधारणया । इयिद्यादिपंचात्मके भूतसमुदाये समु
त्पिते । प्रतिपत्तिद्वारावशीकृते योगगुणो चाणिमादो प्रवृत्ते योगाग्निवत्कृते तेजो मयं दे
हं प्राप्स्ययोगिनो न रोगादि प्राप्तिरित्यर्थः । तस्मात्समूले तिहा सपुराणादिभ्यो विग्रह
वत्तसिद्धावर्धितादि संभवाद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्तीति कममुक्त्युपास
नामुमुक्त्युत्तमवृत्तिरविकलेतिसिद्धं । सुगः स्य तदनादरश्च वराणां तदा इव वराणां तूच्यते

शारी. वृ०
१

१५३

हि । पूर्वयथा तद्योयो देवानामिति देवशब्दश्रुत्या मनुष्याधिकारनियमापवादेन देवा
नामधिकार उक्तस्तथा मुमुक्षो जातश्रुतौ मूडशब्दश्रुत्या लिंगे न किं जात्यधिकारनिय
ममपोद्य । मूडस्याप्यधिकारोस्ति निदृष्टांतसंगत्ते दमारभ्यते । मूडशब्दस्य सिद्धांते हवि
ये समन्वयोक्तेरध्यायांतर्भावोऽप्युक्तः । मूडशब्दस्येव धेरात्तानां स्वार्थसमन्वयसिद्धेः श्रु
तिसंगतिः । पूर्वपक्षे जातिमूडस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादिविशेषः फलं । सिद्धांते त
तो विशेष इति विवेकः । एवं किं नात्र छांदोग्ये चतुर्थाध्याये उपारब्धायते । जानश्रुतिः पी
त्रायणः प्रियातिथिर्वक्त्रदाता बहुसङ्गुणो बभूव तस्य रात्रौ गुणगणगरिमसंतोषि
ताः संतो देवर्षयो हं सरूपमास्याय निराय समये प्रासादोपरिश्रयानस्यास्य रात्रौ ।
परिमाजामावध्याजरमुः । तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृथत आगच्छन्नेको हंसः साङ्गु ।

सूत्र०
१७४

तमभ्युवाच भो भो भद्राक्ष भद्राक्ष अस्मि राजो जानश्रुतर्धुलोकं व्याप्य विषमानं तेजो।
न पश्यसि किंतु तैजस्तो धृतिश्च तत्तद्विलेख्य न गच्छेति भद्राक्षोत्पुपहासः॥ न द्रोते
त्यर्थः॥ इदमुपश्रुत्या प्रमीगो हंसः प्रत्युवाच॥ कमु वरराज मे तत्संते स युगवानमिव रैक
मास्येति॥ अपमर्थः॥ वरेति सोपहास संबोधनं अवरेत्यर्थः॥ यदा वरो वरा को जानश्रुतिः
कमु पदमाहो पार्थकं कथमित्यर्थः॥ रैको नाम कश्चन ब्रह्मिष्ठः योजयति देशांतरं ग
मयति स्वाकूटमिति युग्वा गं त्रीशकरीतया सह वर्तते इति स युगवानमित्यर्थः॥ तथा च रा
जं वराकं जानश्रुतिं प्राणिमात्रं संते मूलैरेव प्रेरे स युगवानं भगवंतमसह्यते जसे रैकमिव क
थमेतद्वचनं ब्रवीषि॥ इदं श्रुता ये राजा ब्रह्मविद्यायै रैकसमीपं गत्वा कृता धो भविष्यती।
निदया लूनां हंसा नाम भिप्रायः॥ अथैष राजा हंस प्रयुक्तमना दरवाको श्रुता स्वस्यासं

शारी. वृ०

१७४

तं नि कर्षु कर्षकाणां रैकस्य तावा॥ दुःखितमनाः कथमपि निशामन्निवाहयां बभूवत तो नि
रावमानसूचकं वंदि हंसमारब्धस्तुति सहस्रं संवलितमंगलतूर्यनियोषिमाकर्ण्य तत्पुन
लस्य एव राजा रुदिरिपंतारमाहूयादिदेश॥ विविक्तदेशेषु पर्वतगुहादिषु ते पुं रैका कथं स
युगवानमविष्मयन्ततोऽस्मभ्यमाचक्षेति स यं ता तथैव कचिदतिविविक्तदेशे शक्यस्या
धस्तात्संते पामानं कंदूयमानं दृष्ट्वाऽयमेव रैक इति निश्चित्याति कृशलो रैकस्य तैस्ते रिं।
गितैर्गर्हस्येच्छां धनेच्छां धनेच्छां चोवीपनिवेदयामास॥ सराजा तत्रिशम्य गवां षट्शता
निरयं चाश्वयुक्तमादाय स सत्वरं रैकमुधनै पससाद॥ उपसद्य चोवाच हे रैक इदं सर्वं ग
वादि कं गृहीत्वा तु राक्षिमां भगवन्निति॥ तथैव मुक्तवंतं स संभ्रमं स स्पृहं चोवाच रैकः॥
अहारे तांश्च तवैव सह गोभिरस्त्विति अहेति निपातः सारोपा कानमाह श्रुतिहारे।

गर्वः सारोप॥ १॥

सूत्र०
१०५

एतत्तोरयोहारेचागोभिः सहितस्तवैवास्तु किमेतावन्मात्रेण मम निर्वाहाऽवपयोगि
नेतिभावः॥ इत्याशकटी एवं स्थिते चिंता किं शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ति न वेति॥ अ
स्तीति तावत्प्राप्तं॥ कस्मात् अर्चितादिसंभवात् वेदाध्ययनसाध्या हवनीयाद्यभावेना।
प्रिसाध्य कर्मानधिकारेऽपि देवादि वत् विद्यायामधिकारसंभवात्॥ संवर्गविद्यायां मुमु
क्षुर्ज्ञानश्रुतौ शिष्ये॥ ऐक्येण गुरुणा शूद्रादृप्रयोगाच्चेति॥ अत्र ब्रूमः॥ न शूद्रस्य ब्रह्मवि
द्यायामधिकारः॥ उपनयनाभावेन वेदाध्ययनाभावात्॥ न हि वेदवाक्यविचारसाध्यः।
ब्रह्मविद्यायामनधीतवेदस्याधिकारः संभवति शास्त्रीयसामर्थ्याभावात्॥ न चैवं सति दे
वानामप्यनधिकार इति सांप्रतं तेषां सयंप्रभातवेदता॥ न न शूद्रस्यापि लिखितपा
ठादिना वेदप्राप्तिरित्युक्तं॥ गुरूपसदनसर्वकाध्ययनसंस्कृतवेदस्यैव ब्रह्मविद्याद्युप

इति युक्तं २

शारी. वृ.
१

१०५

कारकता॥ न च शूद्रश्रवणलिंगेन तस्याधिकारः न्यायाभावेनैंगस्यासाधकत्वात् तर्हि
वैदिकशूद्रादौऽनर्थकः स्यादित्याशंक्य॥ तं व्याख्यातुमिदं सूत्रं शुभं स्मेति॥ अस्य ज्ञानश्रु
तेः क्षत्रियस्य तदनादरश्रवणात् तत्सम्पहं सस्य अनादरश्रवणाद्याश्रयत्वासाशूद्र
शब्देन सूच्यते ऐक्येण॥ तस्य सर्वज्ञत्वतापनार्थं ऐक्यः शूद्रादृप्रयुक्तवानिति भावः॥
शूद्रादृयोगेन क्षत्रिये वर्तयति॥ तदाऽवरागदिति॥ तस्याः शुचो ज्ञानश्रुतिप्राप्तत्वा
दित्यर्थः॥ यदा तस्य ज्ञानश्रुतिश्च प्राप्तत्वादिति॥ अथ वा तरेकं प्रतिज्ञानश्रुतिः शु
चादुक्ता वेति शूद्रो ज्ञानश्रुतिरुच्यते अतो न शूद्रस्याधिकारः॥ ननु मुख्य एव शूद्रो ज्ञानश्रु
तिरस्तु किं जघन्येन योगेनेत्यत आह॥ क्षत्रियगतोऽप्योत्तरत्र चैव वरथेन लिंगात्॥ ज्ञान
श्रुतिर्न मुख्य शूद्रः उक्तः क्षत्रियत्वगतेः क्षत्रियत्वावधृतेरित्यर्थः॥ साक्षिकृतः उत्तर

सूत्र०
ए०६

त्रसंवर्गविद्यावाक्यशेषेचैवहि प्रायेण प्रसिद्धं त्रिविधेणामिप्रतारिनामकेन सहसम
भिव्याहारकलिंगादित्यर्थः॥ सजातीयानामेव हि प्रायेण सहचारो भवतीति भावः॥
एवं हि मिप्रतारी संकीर्त्यते॥ अथ ह शौनकेन च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं प्र
रिविष्णुमारो ब्रह्मचारी विमिश्रः॥ इति संवर्गविद्यनंतरं॥ अर्थवाहारं भाषेयि शब्दः।
शुनकस्यापत्यं शौनके॥ कपिगोत्रं कापेयं पुरोहितमभिप्रतारिणं च॥ नाम्ना राजानं॥
काक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेनपाचकेन परिविष्णुमारोसे
व्यमानो भिक्षितवानित्यर्थः॥ अस्य चाभिप्रतारिणः॥ चैत्ररथत्वं कापेयेन चित्ररथपु
रोहितेन योगादवगंतव्यं चित्ररथपुरोहितत्वं च कापेयानां श्रुतौ प्रसिद्धं एतेन चैत्र
रथं कापेयाश्च याजापागेण नयन्निति एतेन द्दिरात्रेण॥ समानान्वयानां हि प्रायेण समा
यागेणान॥१॥

शारी. वृ.

१

ए०६

नान्वया एव याजका भवेति॥ ननु चित्ररथपुरोहितकापेययोगादभिप्रतारिणश्चैत्ररथ।
त्वं भवतु॥ तथापि कथं त्रिविधमिति चेन्न॥ तस्माच्चैत्ररथिनामैकः त्रिविधपतिरजायतेति
श्रुतेः॥ तस्माच्चित्ररथादित्यर्थः॥ एवमभिप्रतारिणः त्रिविधत्वे सिद्धे॥ तस्मिन्मिव्याहारक
कलिंगाज्ज्ञानश्रुतेः त्रयैव त्रिविधमिति सिद्धं॥ संस्कारैरेवमशक्तिरभावाभिलाषा च॥ आद्य
सूत्रे वेदाध्ययनांगोपनयनाभावाच्च जातिशूद्रस्याधिकार इत्युक्तं॥ इहानीतु॥ ब्रह्मविद्या
ऽंगोपनयनाभावाच्च तस्याधिकार इत्युच्यते इति भेदः॥ इतश्च न जातिशूद्रस्याधिकारः
कस्मात् विद्योपदेशेऽप्यनयनादिसंस्कारपरामर्शान्न होपनिष्ये॥ अधीहि भगव इति
होपसमादब्रह्म पराब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्नेषमाराण पुरुषैतत्सर्ववक्ष्यतीति ते ह ममि।
त्याण यो न गवतं पिप्पलादमुपसन्ना इति॥ अयमर्थः॥ तं विद्यार्थिनमाचार्यः किलोपनि

सूत्र०
१५७

न्ये उपनीतवान्। अनुपनीताय विद्यादानायोगादिति तात्पर्यं। सनत्कुमारं प्रतिनारदः॥
अधीहि भगवन् इति मंमंत्रमुच्चार्य गुरुपसदनं कृतवानित्याह॥ अधीहीति॥ भरद्वाजाद-
यः षड्विंशत्ययः परं ब्रह्म परत्वेनोपगतवंत इति ब्रह्म परस्मिन्निष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं
परमार्थरूपं ब्रह्म विचारयंतो निर्णायार्थमेष पिप्लादस्तज्जितासितं सर्वं वक्ष्यतीति
निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरुपसदनायोगात् समित्याण्यः संतस्तमुपसन्नाः किञ्चित्पा-
ह ब्रह्म पर इति॥ ननु तान्हा तु पनीयैवेत्यनुपनीतानामपि वैश्वानरविद्यायामधिका-
रश्रुतेरनियतमुपनयनमिति चेत् न निषेधस्य प्राप्तिसर्वकतात्॥ प्राप्तोपनयनानां
प्राचीनशास्त्रादीनां विजातीनामेवाधिकारात् निषेधस्तु विद्योपदेष्टुरस्य पतेरातो नून-
वर्णात्तादृश्यः तान् प्राचीनशास्त्रादीन् नृषीन् अनुपनीयैवाश्वपती राजोवाचेति श्रुत्यर्थः॥

शारी. वृ०

१

१५७

कथनात्३

ननु शूद्रस्याप्युपनयनं कल्पनामित्यत्र आह तदभावाभिलाषा चेति न शूद्रेषां।
कं किंचित्च न संस्कारमर्हति॥ शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्यादिना॥ उपनयनादिसं-
स्काराभावाभिलाषादित्यर्थः॥ पालकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतं॥ एकजातिरुपनय-
नरहित इति स्मृत्यर्थः॥ छः किंच तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः॥ जाबालो हि मृतपितृको
गुरुपसदनं कर्तुं कामो गोत्रमजाना नो मातरं पप्रच्छ किं गोत्रो ह मस्मीति साप्यहं न जाना-
मीत्युवाच॥ ततः स जाबालो गौतममुपसमाहोपसद्य चोवाच हे भगवन् ब्रह्म च ये च-
रितुं त्वया द्यामि॥ मामनुगृह्णातु नवानिति॥ ततो गौतमेन किं गोत्रोसीति प्रष्टुः॥ सत्यक-
मोजावाज आह नाहं गोत्रं वेदनापिमन्मातेति ततः स गौतमस्तदीयेन सत्यवचनेन जा-
बालस्य शूद्रताभावं निश्चित्य प्रवृत्ते नैतदब्राह्मणो विवर्तुमर्हति॥ समिधं सोम्याहरेत्तेषां

सूत्र०
१७८

नेष्ये। नमस्यादगा इति। एतत्सत्यवचनं विविच्य निःसंदग्धं वक्तुमत्राह्यणो नार्हति।
अतस्त्वेन सत्यादगाः सत्यवचनाच्चातिगतो मि। अतस्त्वा मुपतेष्येतदर्थं समिधमाह
रेत्यर्थः। ततश्च सूत्रस्यायमर्थः। तस्य शूद्रत्वस्याभावनिर्धारणो सत्येव विद्योपदेशो
प्रवृत्तिदर्शनादिति। तस्मान् शूद्रस्याधिकारः। अत्राणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च
। इतश्च न जातिशूद्रस्याधिकारः। यतः स्मृतिर्न वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य। तस्य।
योजनयोर्वर्षयज्ञानानुष्ठानरूपयोरर्थयोः प्रतिषेधादित्यर्थः। एवं स्मरंति। अ
थास्य वेदमुपशृण्वतस्त्वपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रहरणमिति श्रवणस्य निषेधः। त्रपुज
तुभ्यां संतप्ताभ्यां सीसनाद्याभ्यामस्य शूद्रस्यैवाभ्यां श्रोत्रद्वयप्रहरणं वेदश्रवण
प्रापश्चित्तमित्यर्थः। पद्युहवा एतत्प्रशानं यश्च शूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपेनाध्येतव्यमि

शारी. सु.
१

१७८

त्यध्ययननिषेधः। न तस्य श्रुतस्याध्ययनं संभवति पद्युपादयुक्तं संचारमर्थमित्येति
यावत्। न शूद्रापमतिदद्यादिति तदर्थज्ञाननिषेधः। क्षिजातीनामध्ययनमिज्यादानमि
तितदर्थानुष्ठाने निषेधः। शूद्राणां हानशब्देनात्र नित्यदानमुच्यते नेमिन्निकदाने
शूद्रस्याप्यधिकार इति द्रष्टव्यं। विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां तु सर्वजन्मकृतश्रवण
दिनागर्भस्य वा मदेव वत्तानोत्पत्तिर्मेतव्या। तस्मान्न कथमपि ब्रह्मविद्यायां शूद्र
स्य वेदसर्वकोधिकार इति सिद्धं। कंपनात्। समाप्तः प्रासंगिकोधिकारविचारः।
इहानी प्रकृतं वाक्यार्थविचारं प्रवर्तयिष्यामः। शब्दादेव प्रमित इत्यत्र ब्रह्मवा।
कपी जीवा तु वा सो ब्रह्मैकं जानायेत्युक्तं। न तथेह यदिदमित्यादि वाक्ये प्राणानुवा
युक्तः प्राणस्य स्वरूपेणापि कल्पितस्य ब्रह्मैक्यायोगादिति प्रत्युदाहरणसंगत्या।

सूत्रं
१५१

स्मारंभः प्रासंगिकत्वात्वावहितेन संगत्य पेक्षाः सर्वपक्षे प्राणोपास्तिः फलं सिद्धं ते नि
विशेषब्रह्मज्ञानमिति भेदः कावकवाक्यं पद्यते ॥ यदिह किंच जगत्सर्वं प्राण एजति नि
सृजं ॥ महद्यं वज्रमुद्यमेतैरनदिदुरमृतास्ते भवंतीति च स्मार्थः ॥ यत्किंचेदमविशि
ष्टं जगत्सर्वं प्राणो विमिषे सत्ये जति चेष्टते ॥ एजकं पन इति धातोः कं पनार्थकत्वा
कं पनं चेष्टे वेति चेष्टत इत्युक्तं ॥ तच्च जगत्तस्मादेव निःसृजं उत्पन्नं ॥ तच्च प्राणारब्ध
जगत्कारणं महत् अतव छिन्नं विभेत्तस्मात्सर्वं पाद्यादी निभयं भीषास्मादातः प
वते इत्यादिभ्युत्पन्नं तत् ॥ तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति वज्रमिति उच्यते ॥ वज्रमिवेत्यर्थः
ः प्राणारब्धब्रह्मज्ञानात्तस्मिन् मोक्षहेतुत्वमाह ॥ य इति ॥ अत्र संशयः ॥ किं प्राणश
हेन मुख्यप्राणावायुं गृहीत्वा ॥ वज्रशब्देन वा शनिहेतुं वायुं लक्षयितो भयविषयक

शारी. २०
१

१५१

मेकमुप्रासने विधेयमुत निविशेषं ब्रह्मज्ञानेन वाक्येन प्रतिपाद्यमिति तत्र तावदुपास्ति
परमिति युक्तं प्राणशब्दस्य तत्र प्रसिद्धेः वायो हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युन्मेषव
द्युशनयो जायन्त इत्यशनिहेतुवायुलक्षकत्वं वज्रशब्दस्यापि युक्तं ॥ न च मोक्षफलप्रव
णविरोधः ॥ तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्युत्पन्नं जयति य एवं वेदिति ॥ वायुवेद
नस्यापि मोक्षहेतुत्वप्रवणादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ शब्दादेव प्रमित इति व्यवहितमपि मंद
कलुषादनुवर्तने ॥ अस्मिन् वाक्ये प्राणादिशब्दात्परमात्मैव प्रमितः कुतः कं पनात्
सर्वशब्दाच्च स वायु कस्य जगतः कं पनात् जीवनादि चेष्टाहेतुत्वादित्यर्थः ॥ ब्रह्म
ण्यपि प्राणशब्दप्रयोगो बहुलं वेदे दृष्टः ॥ प्राणस्य प्राणमित्यादौ वज्रशब्दोपि भयहेतु
त्वस्याप्युपपद्यत इत्युक्तं वाक्यार्थकयनसमये ॥ कं पनहेतुत्वं ब्रह्मणः शुत्पत्तरे प्रसि

सूत्र०
१००

दं न प्राणेन नापानेन मत्वे जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति
इतरेण आत्मना ॥ एतौ प्राणायानौ ॥ किंच कंपनवाक्यात्पूर्वमुत्तरत्रचब्रह्मोक्तेरिहापिब्रह्म
ग्रहाणान्यायं ॥ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ यस्मिंश्चोक्ताः श्रिताः सर्वे तदुनात्ये
ति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोक्तं शुक्रं न्योतिषतश्चमृतं कुरुते उक्तं सर्वाधिष्ठानत्वं व्यतिरेकमुखे
नाह ॥ तदुनेति किंच न जडं तद्ब्रह्म नात्येति ॥ अतिक्रमेण न वर्तत इत्यर्थः ॥ अथोत्तरत्रापि ॥
भयादस्याग्निसपतिभयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिंश्च वायुश्चमृत्युधाविति पंचम इति ॥
अस्येश्वरस्य भयादग्न्यादयः ॥ स्वव्यापारे नियमेनानुवर्तते राजा जयाभृत्यादिवदिति
उक्ताग्न्याद्यपेक्षया मृत्योः पंचमत्वं यदुक्तं वायुवेदनस्य मोक्षहेतुत्वं मृतमिति तत्र ॥ वि
शेषसामान्यात्मकस्य व्यष्टि समष्टिवायोर्ज्ञानादः पमृत्युनिवृत्तिमात्रश्रवणात् ॥ तस्मा

शारी. वृ०

१

१००

अनुक्तः २

दनेन वाक्येन निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञेयं मिति सिद्धं ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ एवं सर्वशब्दश्रुतिसंको
चानुपपत्त्या प्रकरणात्प्राणशब्दं ब्रह्मेत्युक्तं न तथेह सं प्रसादवाक्ये प्रकरणात्तु ग्राहकं ॥
किंचिदस्मिन्नेन प्रकरणाज्ज्योतिः शब्दं ब्रह्म स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगत्या स्यात्प्रसंगः ॥ एवं
पक्षेऽप्रादित्योपास्याक्रममुक्तिः सिद्धाते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः ॥ अत्रोपेक्ष
जापतिविद्यायां श्रूयते ॥ एष सं प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्पत्त्या परं ज्योतिरूपसंपद्यसे
नरूपेणाभिनिष्यद्यते स उन्नतमः पुरुष इति ॥ एतदर्थोदहराधिकरणोऽनुसंधेयः ॥ तत्र सं
शयः किं ज्योतिः शब्देन प्रसिद्धसूर्यादितेजोभिधीयते उन्नतं ब्रह्मेति तत्र सूर्यादीति पुनः
प्रसिद्धत्वात् अथ या एतादृदयस्य नाद इत्यादिना दीर्घादेः अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुक्ता
मत्यर्थे तैरेव रश्मिभिरुद्धं आक्रमते ॥ इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्त्यभिधानादत्रापि ज्योति

सूत्र०
१०१

रूपसंपद्यते ति श्रवणाच्च ॥ अयमर्थः ॥ विशेषतः नोपरमानंतर्यमयशब्दार्थः ॥ यत्र प्रा-
थम्यमाविमानकाले एतदुक्तमण्यथा भवति तथेति क्रिया विशेषणं ॥ अस्मदभिमानवि-
षयाद्देहादुक्तमण्यथा करोत्यथ तदा एतेरेवादित्यस्मरश्चिभिर्गलंबने रासुदः ॥ सनाक-
मते ॥ उपरिगच्छतितत आदित्यंगच्छतीति एवं प्राप्ते मिधीयते ॥ ज्योतिस्त्रयस्यैव कृतः दर्शनात्
यच्चात्मा पहत चाप्येत्युपक्रमार्थलोचनमा ॥ ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यतया तु ह्यतिदर्शनादि-
त्यर्थः ॥ यदुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति ॥ तत्र च अस्मिन्निर्गुणब्रह्म प्रकरणात्तात्-
नर्हि निर्गुणब्रह्म विदोगत्युक्तांतीसः ॥ अत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्रुतेः ॥ तस्मात्परं ज्योतिः
ब्रह्मैवोपसंपन्नव्यत्नेन निर्दिश्यत इति सिद्धं ॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ सर्व-
मुपक्रमवशादर्थान्तरे प्रसिद्धोपि ज्योतिः ॥ शब्दः स्वार्थात्तच्चावितस्तथाकारोपक्रम

शारी० वृ-
१

१०१

मवशाद्ब्रह्मादिशब्दोपि स्वार्थात्तच्चाव्यतामिति दृष्टान्तसंगत्येवमारभ्यते ॥ सर्वपक्षेभूता ॥
काशमिन्नमवधिष्ठानभूता काशस्य कब्रह्मण उपास्याक्रममुक्तिः सिद्धीति सर्वाधिष्ठा-
नब्रह्मधियासाक्षात्मुक्तिरिति फलभेदः ॥ ह्यंदोग्ये अंतेश्रयते आकाशो ह वै नाम नामरू-
पयोनिर्वहिता ते पदंतरान ब्रह्मतदमृतं स आत्मेति ते नामरूपेयस्माद्ब्रह्मणोऽभिन्नेन ॥
दित्यर्थः ॥ यदा ते नामरूपेयस्य ब्रह्मणोऽन्तरामध्ये वर्तते तदित्यर्थः ॥ तत्र किमाकाशशब्-
वाच्यः कृतः ॥ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्ते पदंतरोत्याकाशस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तर-
त्वेन व्यपदेशाच्च हि नामाद्यंतः पातिन आकाशस्य भूतस्य समादर्थान्तरत्वं युक्तं आदिश-
देन तब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मत्वादिव्यपदेशो दृष्टमः ॥ तस्मादाकाशः परमात्मा ते य इति सि-
द्धं ॥ सुषुप्तौ कोऽपि भेदेन ॥ व्यपदेशादित्युवर्तते सर्वनामरूपाभ्यां भेदेन व्यपदेशादा

सूत्र०
१०२

काशो ब्रह्मेत्युक्तं तदुक्तं। प्राप्तेनात्मना संपरिषक्त इत्यत्राभिचे जीवे भेदोपचारादित्या
क्षिप्प प्राज्ञशब्दस्य ब्रह्म परतया न भेदश्चौपचारिक इति समाधाना संगतिः। सर्वपक्षे जी
वानुवादेन कर्मशेषांगभूतः कर्तुः स्मृतिः फलं सिद्धांते जीवानुवादेन प्रत्यग्रहो कधी
स्मिति विवेकः। ब्रह्महारण्यकैषष्टे प्रपाठके कतम आत्मे नियोयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह
द्यंतज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्य। सुषुप्त्याद्यवस्थामध्ये उपन्यस्य सवाराषमहानज आत्मा
योयं विज्ञानमयः प्राणेषु पराषांतर्हृदय आकाशस्तस्मिं शोते सर्वस्ववशी सर्वस्वेषान
ः सर्वस्याधिपतिरित्युपसंहारो हृदयते अस्माय मर्थः। देहादीनामन्यतमो वात इति।
रिक्तो वात्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्ये कस्योत्तरं योयमिति। विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्त
स्यायः। प्राणेषु हरीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यो प्राणबुद्धिव्यतिरिक्त इत्यर्थः। बुद्धिद्वये

शारी. वृ.

१०२

समहृ

वस्थावात्

विविनक्ति अंतरिति। अज्ञानादिन त्रिज्योतिरिति। पुरुषः पूर्णः योयमेवंभूतः स आत्मे।
त्यर्थः। साधीनं सर्वं नियंतुं शक्तिरस्तीति वक्तुं सर्वस्वेषान इत्युक्तं। साधीनं स्व नियम्यं च
सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं सर्वस्याधिपतिरित्युक्तमिति। अत्र संशयः। किं मयं वा
कसं दैर्भो जीवानुवादक उत तदनुवादेना संसारिस्वरूप प्रतिपादन पर इति। तत्रावस्था
द्युपन्यासात्परमात्मवाचकशब्दाभावाज्जीवानुवादक इति प्राप्ते ब्रूमः। विज्ञानमय
सुषुप्त्याद्यवस्थापवज्जीवानुवादेन ब्रह्मा भेद प्रतिपादन परोपवाक्यसंदर्भः। न जी
वानुवादकः। कस्मात् सुषुप्ति कृत्योरवस्थयोः शरीरादे देनेभ्य रस्य प्राज्ञशब्देन व्यप
देशात्। तथा हि सुप्तीतावद्यपदेशो दृश्यते तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिषक्तो न बाह्यं
किंचन वेदनांतरमेवमेवायं पुरुषः प्राप्तेनात्मना संपरिषक्तो न बाह्यं किंचन वेदनांतरमि

सूत्र०
१०३

तिउक्तावपिअयंशारीरआत्माप्राप्तेनात्मनान्वारूढउत्सर्जनातीतिशारीरादेहेनपरमा
त्मानंप्राप्तशहेनव्यपदेशति॥अनारूढोधिष्ठितः॥उत्सर्जनंदनातःशब्दंऊर्ध्वमितिपाव
त्॥ननुभेदव्यपदेशमात्रेणभेदप्रतिपादनंपरोयंसंदर्भइतिकथंगम्यतइतिचेत्॥
अते॥ध्यायतीवलेजायतीवेत्यादियंयप्रवृत्तिदर्शनात्बुद्धौध्यायंत्यास्यमात्माध्याय
तीव॥चलंत्यांचलतीव॥वस्तुतीनध्यायतिनचलतीत्यर्थः॥एवमतऊर्ध्वविमोक्षाये
वब्रूहीतिपदेप्रश्नः॥अनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्यंपुरुषइतिपदेपदेप्रतिवचनंचवा
क्यसंदर्भस्याभेदपरत्वंफलयति॥अस्यार्थः॥अतःकामादिष्विवेकानंतरंमोक्षसाधनीरू
तसाक्षात्कारयैवब्रूहीतिजनकप्रश्नार्थः॥तेनजाम्जीगादिनाअनन्वागतः॥अस्पृष्टोभव
तिअंगत्वादिति॥पत्यादिशब्देभ्यः॥इतश्चजीवस्यासंसारित्वप्रतिपादनपरमिदंवाक्य

शारी-र-
१

१०३

जाते॥यतोऽस्मिन्नाकोपत्यादयःशब्दाश्चसंसारित्वप्रतिपादनपराः॥संसारित्वप्रतिषेध
परमिदंवाक्यजाते॥यतोऽधपराश्चदृश्यते॥सर्वस्ववशीसर्वस्मेशानःसर्वस्याधिपतिरि
त्यःसंसारित्वपराःसनसाधुनाकर्मणाभ्यान्नोरावासाधुनाकमीयानित्याद्याःसंसा
रित्वप्रतिषेधकाइतितस्मादसंसारिपरमात्मस्वरूपप्रतिपादनपरोयंवाक्यसंदर्भइतिसि
द्धं॥इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रप्रवृत्तौब्रह्मामृतवर्षिरायाप्रथमाध्यायसप्ततृतीयःपादः॥४॥श्री
रामायनमः॥एवंतावत्प्रथमेपादेजितास्पृतेनप्रतिज्ञातेब्रह्मणिजगज्जन्मादिकारणेस
र्वज्ञेसमन्वयेवेदांतानांप्रसाध्यब्रह्मलक्षणास्पृधानेतिव्याप्तिमाशंकाशङ्कतेननि
राकृतमीक्षतेनाशङ्कमित्यत्रतदनेतरंस्पृष्टंब्रह्मलिंगानिवाक्यानिब्रह्मणिसमन्विता
नीत्युक्तं॥द्वितीयतृतीयपादयोरस्पृष्टब्रह्मलिंगानिप्रायसउपास्पृगानिज्ञेयगानिच

सूत्र०
१०४

समन्वितानीत्युक्तं॥ इदानीं तु प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धं क्वचिच्छास्वतत्परशब्दानामपि
दर्शनादित्याशंकातेषामन्यपरत्वप्रतिपादनार्थमयं पादश्चरन्त्यते॥ आनुमानिकम
प्येषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेष्वेव दर्शयति च॥ पूर्वस्मिन् सूत्रसंदर्भे ब्र
ह्मैव जगत्कारणत्वेन वेदांतप्रतिपाद्येन प्रधानादीत्युक्तमयुक्तं ब्रह्मवत्प्रधानस्यापि
जगत्कारणत्वेन वेदांतबोधयता तत्र च कारणव्यवस्थेन व्यवस्थाना
दिति॥ ब्रह्मांगीकारेणाक्षेपसंगतिः सर्वग्रंथेनास्याधिकरणस्य सूत्रकारे
रेवाप्येकशब्दप्रयुजानैः सूचिता॥ अथ ब्रह्माधिकरणेन नु प्रसिद्धी बोद्धि मंगेना
प्रसिद्धलोक्योक्तिवदः प्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमस्ति तिदृष्टांतसंगतिः
प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणि वेदांतानां समन्वयदाह्यादस्ति पुन्यध्यायसं

शरी० व०
९

१०४

गतिरविरोधनयपर्यंतपदविचारत्वात्सर्वेषां नयानामापादं पादसंगतिः॥ पूर्वपक्षे
ब्रह्मण्येव वेदांतानां समन्वयइति नियमाभावः फलं॥ सिद्धाते तु तादृशनियमइति विवे
कः॥ काठकवाक्यं प्रव्यते॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु॥ बुद्धितु सारथिं विद्धि
मनः प्रग्रहमेव च॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्॥ आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥ सो ध्वनः पारमात्रो तितद्धि ह्योः परमं पदमिति॥ अनियतं द्रिया
देः पुंसः संसारित्वं नियतं द्रियस्या ध्वनः पारं विष्मोः परमं पदमिति श्रावयिष्योत्वा किं
तदध्वनः पारं विष्मोः पदमित्याकांक्षायां तेभ्यरावेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानं
विष्मोः पदं दर्शयति॥ इन्द्रियेभ्यः पराहं याश्च येभ्यश्च परमनः॥ मनसस्तु पराबुद्धिर्बु
द्धेरात्मा महान्परः॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तासुरूपः परः॥ पुरुषान्न परं किंचित्सा

सूत्र०
१०५

काष्ठासापरागतिरिति ॥ अस्मार्थः ॥ आत्मनो भोक्तृत्वेन प्राधान्यादयित्वं रयस्या।
मित्तं स्पृत्तं शरीरे भोगाय तनत्वेन गुणतयारयसमं ॥ विवेकाविवेकवृत्तिभ्यां
बुद्धिरेव शरीरकाराभीकारं सुखे दुःखे वा उपनयतीति सारथिः ॥ मनसा च प्रसू
रशनास्यानायेन विवेकिनविषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृह्यंते तेन विवेकिना ॥ विष
येषु प्रवर्त्यते ॥ तेन युक्तं मनसः प्रहेत्येतत् ॥ इन्द्रियाणि संयतानि मुक्तेश्चरं प्रापयंति
असंयतान्यः नर्यं संसारमिति ॥ हपत्तेषां ॥ यथाऽश्वो मार्गमाजक्ष्य च लति।
एवमिन्द्रियहयाः स्वार्थमुपलभ्य चलन्तीति शरीरादिषु मध्ये शब्दादीनां विषया
णामागतं ॥ ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा ॥ न भोगे चिद्रूपतया स्वभावेनैतद्भोगा
दित्यत आह आत्मेति ॥ आत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबंधः तस्याऽसंगत्यायेन्द्रियाऽ

शारी० सू०

२

१०५

सन्निकर्षे भोगायोगादिन्द्रियमनोयोगो यथाभवतीति क्रियाविशेषणो न भोक्तृत्वं
माह ॥ इन्द्रियेति भावेनिष्ठा ॥ यदा आत्मा देहः तद्युक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरित्यो
जना ॥ यद्यप्यंतरंगतादिन्द्रियाणां ॥ अर्थावेक्षया परत्वं ॥ तथापीन्द्रियाणां ग्रहत
मर्थानां शब्दादिनामतिग्रहतं शुभौ निर्दिष्टमित्यर्थानामेव परत्वं ॥ गृह्णांति वशी
कुर्वंति पुरुषपशुमिति ग्रहा इन्द्रियाणितेषां विषयादीनामतिग्रहाविष
यास्तेनातिग्रहतयार्थानां प्राधान्यमित्याह इन्द्रियेभ्य इति ॥ सर्वेन्द्रियार्थव्यवहार
समनोमूलत्वात् मनसोर्धेभ्यः परत्वं निश्चयात् कबुद्धिकाराविषयो कुरुपकु
र्वतीति संशयात् कमनसो बुद्धेः प्राधान्यं ॥ सर्वयोरयित्वेनोक्तं आत्मा स भोक्ता
बुद्धेः परः भोगो करणत्वात् तस्याः सामित्याच्च आत्मनो महत् ॥ महतः आत्मनः

सूत्र०
१०६

आत्मनः

यदि महत्त्वात्मा विशेषणत्वे आत्मनः परमव्यक्तमिति स्यात् तस्मै विशेष्यत्वा रिति ब्रू-
षे न ह्यमहच्छब्देन हिरण्यगर्भबुद्धिरुच्यते । तस्याग्रबुद्धि व्यापनादात्मत्वं च एव ।
भूत हिरण्यगर्भबुद्धिस्मृतिर्दर्शयति । मनो महान्मविर्ब्रह्माह बुद्धिः रव्यातिरीश्वरः
प्रज्ञासंविच्चित्तिश्चैव स्मृतिश्च परिपद्यते इति । अयमर्थः । सर्वे प्रथमांता हिरण्यग-
र्भबुद्धिपराः । तस्यामनस्त्वे संदेह रूपत्वं स्यादित्यत आह मतिरिति महत्त्वमुपपादय-
ति । ब्रूतेति । नो ग्यजाताधारत्वमाह परि । निश्चयात्मकत्वमाह । बुद्धिरिति । कीर्ति-
शक्तिमत्वमाह । व्यातिरिति । ईश्वरो नियामकः । प्रज्ञा लौकिक प्रकृतज्ञानं । संवि-
त्ज्ञान फलं उपासक स्य तत्प्राप्तेः चित्तिः चित्तधौता । स्मृतिः ज्ञातसर्वाद्यनुसं-
धानशक्तिमती । विषयसिद्धिमुक्तबुद्धावबुक्कलयति परीति । शुतिरपि यो ब्रह्मा
स्फुर्निप्रधाना ॥ २ ॥

शारी-द०

१

१०६

रां विदधाति पूर्वमित्यादिका हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भावमीश्वरानुग्रहादर्शयंती तस्या-
उक्त रूपत्वमाह गतादशी बुद्धिः सर्वासां बुद्धीनां परा । उक्तुष्टा । अस्मिन् पक्षे पुरुषग्रहणो-
नैव तदभिन्नो रथी भोक्ता गृहीतोऽष्टयः । आत्मानं रथिनं विदोत्यादिवाक्यनिर्दिष्टाः
सर्वे गृहीताः अवशिष्टं रथत्वेन कल्पितं शरीरं अव्यक्ताख्याः विद्याकार्ये लक्षणा ।
या अव्यक्तशब्देन निर्दिशति महतः परमव्यक्तमिति । एवं वस्तुगत्यर्थः प्रदर्शितः । त-
त्र संशयः । किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते उत सर्वप्रकृतं शरीरमिति । तत्र सारव्यस्म-
तो महदव्यक्तपुरुषशब्दानां तत्त्वत्रये प्रसिद्धत्वादव्यक्तं प्रधानमेवेत्याह । आनुमा-
निकमप्येकेषामिति चेदिति । अनुमानगम्यं प्रधानमप्येकेषां शास्त्रिणां प्रत्यक्षम-
व्यक्तशब्देन पद्यते । इत्यं शब्दत्वमसिद्धमिति चेदिति सूत्रावयवार्थः । परिहरति ने

सूत्र०
१०७

प्रक्रांतं ५

तिकृतः शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः शरीरस्य सर्ववाकोरथरूपेण विन्यस्तकल्पि
तस्या व्यक्तशब्देन गृहीतेः ग्रहणादित्यर्थः रूपकात्मनारथात्मनाविन्यस्तं रूपकवि
न्यस्तं शरीरं चतद्रूपकविन्यस्तं चतत्रयोक्तं तस्य गृहीतेरिति विग्रहः कथं शरीरप
रोऽव्यक्तशब्दस्तत्राह दर्शयति चेति ॥ सर्वोपरि वाक्यसंदर्भः पर्यालोच्यमानः श्रीचित्ते
न प्रकृतं परिशिष्टं च शरीरमेवाव्यक्तशब्दबोधोद्देश्यतीत्यर्थः ननु सूत्रं शरीरस्य
व्यक्तशब्दाहं स्य कथमव्यक्तशब्दाहं त्वमित्यत उन्नरं पठति ॥ सूत्रं तु तदहंत्वात् ॥ २ ॥ द
र्शयतीत्यनुषंगः ॥ तु दहंत्वात् अव्यक्तशब्दाहंत्वादित्यर्थः गोभिश्चीणीतमत्सरमि
त्यादिवत्प्रकृतिवाचकशब्देन विकारो ज्ञस्य तदिति भावः ॥ गोभिर्गोविकारैः पर्या
भिः मत्सरं सोमं श्रीणीतमिच्छितं कुर्यादित्यर्थः ॥ ननु भूतसूत्रात्मका व्यक्तांगीका

शारी. वृ०
१

१०७

रेऽप्रागतः प्रधानवादः सार्वभौमस्यैव प्रधानत्वेनांगीरादित्यत आह ॥ तदधीनत्वाद
र्थवत् ॥ ३ ॥ न प्रधानकारणवादो मया कृतः कृतः तदधीनत्वात् ईश्वराधीनतांगीकारा
त्स्वतंत्रचेतनानधिष्ठितमव्यक्तं जगत्कारणमिति सार्वभौमं सिद्धांते तु ईश्वराधिष्ठितं
मायाऽविद्याकाशादिशब्दाच्च जगत्कारणमिति महर्षेः नृत्तार्यं ॥ नन्वीश्वरादेव जगदुत्प
त्तौ अव्यक्तवैयर्थ्यं इत्याशंक्याह अर्थवदिति ॥ प्रयोजनत्वादित्यर्थः ॥ देवात्मशक्तिं त्वगु
णोर्निगूढां मायां तु प्रकृतिं विद्यां हिति श्रुतिमिदमीश्वरस्य सहकारिभूतमव्यक्तमव
श्यमंगीकर्तव्यं ॥ न हि शक्तिरहितेश्वरः कार्यलेशं वा कर्तुं समर्थः ॥ असंगत्वादिति ता
त्पर्यार्थः ॥ नन्वेवमपि कथं शरीरस्य महतः परत्वं कथं वाऽव्यक्तकार्यत्वं संप्रियादीना
मविशेषेण सूत्रं शरीरस्यैवाव्यक्तपदार्हत्वमिति चेत्तु उच्यते ॥ महत्त्वं वाच्यं भीकृपेक्ष

सूत्र०
१०८

याहिरण्यगर्भबुधतेजसाऽव्यक्तराव्याविद्यायास्तावत्परत्वं सर्वमिदं तदधीनत्वात् नोक्ता
हेस्तया च तन्निष्ठं परत्वं तद्विकारे देहेऽपचर्यते ॥ इन्द्रियादीनां तत्कार्यत्वाविशेषेऽपि स
स्वराहोरेवोपात्तत्वात्परिशेषात्प्रकृताकांक्षाव्यक्तशब्देन सूत्रदेहग्रहणं न्याय्यमिति
आचार्यदेशीयैः सूत्रद्वयमिदमन्यथा व्याख्यातं ॥ शरीरं द्विविधं सूत्रं सूत्रं द्वयमपि स
र्ववाकीर्यत्वेन गृहीतं ॥ उत्तरस्मिन्वाक्ये सूत्रमेव व्यक्तशब्देन गृहीतं तदर्थं हि
तत्तच्चार्यवत्तदधीनत्वाद्धर्मोक्त्यवधारणस्येति सर्वथापि प्रधानस्य नात्रावकाशः ॥
अपि च ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥ सांख्येः प्रकृतिपुरुषविवेकान्मोहादिति वदन्तिः प्रकृ
तिरपि तदर्थं ज्ञेयेत्युक्तं न च ज्ञेयत्वेन प्रकृतेः व्यक्तमुच्यते व्यक्तशब्दमात्रावकाश
त् तस्मादपि नाव्यक्तं प्रधानं ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ अत्राह सांख्यः

शारी. वृ-
१

१०८

ज्ञेयत्वाऽवचनादित्यसंगतं व्यक्तशब्दाच्च स्येवोत्तरत्र ज्ञेयत्ववचनात् अत्राह स्यात्
मरूपमव्ययं तथाऽसंनित्यमगंधवच्च यत् ॥ अनाद्यनंतमहतः परं ध्रुवं निचाप्यते मृ
त्युमुरवात्यमुच्यते इति अत्राह मित्यादिषु प्रत्येकं नित्यमिति संबध्यते ॥ नित्यं सर्वदा ॥
निचाप्यतात् ॥ यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं तादृशमेवेदं वाक्यं ज्ञेयत्वेन वदतीति चेन्न प्रा
ज्ञो हि परमात्मानिचाप्यत्वेन निर्दिष्टः ॥ न प्रधानं कस्मात् प्रकरणात् ॥ पुरुषाच्च परं किं ॥
चित्साक्षात्सापरागतिः ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गृह्यमानप्रकाशते ॥ इत्यादिना आत्मा
नवो प्रकरणात् ॥ त्रयाणामेवैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ किंच ॥ न प्रधानमव्यक्तशब्
दाच्च ज्ञेयं वा ॥ यस्माच्च प्राणमेव अपि जीवपरमात्मनामेव ॥ एवं शरीरं वाक्यपर्यालो
चनया वक्तव्यं तेनोपन्यासस्तद्विषय एव प्रश्नोऽपि दृश्यते कववल्ली ग्रंथेनाऽन्यस्य ॥ तत्र

सूत्र०
१०२५

सत्त्वमग्निं सगर्भमध्ये विमृत्यो प्रवृत्तिं शब्दानां यमस्य मित्यग्निविषयः प्रश्नः येयं प्रेते
विचिकित्सा मनुष्ये स्तीत्ये केनायमस्तीति चे के एतद्विद्यामनुशिष्टस्वयाहं वराणामेष
स्तृतीय इति जीव प्रश्नः अन्यधर्मादित्यत्राधर्मादित्यत्रास्मात्कृता कृतात् अन्यत्र भूता
च भव्या च यत्तत्पश्यति तद्वदेति परमात्मा प्रश्नः लोकादि मग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टिका
यावती वा यथा वेत्यग्निविषयमुत्तरं हं तत् इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म समातनं यथा च मर
णं प्राप्य आत्मा भवति गो तम पो नि मन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वा यदेहितः स्यात्पुन्ये नुसं
यंति यथा कर्म यथा श्रुतमिति जीवस्मोत्तरं न ज्ञायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि परमा
त्मनः प्रतिवचनं न ह्येवं प्रधानस्य प्रश्नोत्तरे दृश्यते यना व्यक्तशब्दा च्यतं ज्ञेयं तं वा
स्यात् श्रुत्यर्थस्तु हे मृत्योसः मदर्थं दत्तवरस्त्वं सगर्भं स्वर्गहितु मग्निं अध्येषि सदा स्म

शारी. दृ.
१

१०२५

रक्षितेन त्वं तेन तद्विषयां विद्यां वदेत्यर्थः जीव परमात्म प्रश्नो पूर्व व्याख्यातो लोकादि
लोकहेतुं विराट् दृष्टो पास्यतां लोकादि तं मग्निमुक्तवान् चिकेतसे याः सूरूपतो या
दृशी यावतीः संख्यातः यथा वाग्निं शीयते तत्सर्वमुवाचे तिसंबंधः हं स तद्दृष्टां नीगु
ह्यं गोप्यं चिरंतनं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य जीवमपि ब्रवीति यथेति आत्मा जीवो मर
णं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति योजना कथं भवतीत्यत आह यो निमिषि मृता
नां पुनर्विचित्रजन्म संपन्नो निमिषमाह यथेति यद्यप्यस्मिन् कववल्ली ग्रंथे जीव परमा
त्मनोऽप्यकुप्रश्नो नस्तः वरान् दृष्टीयेति मृत्युना प्रेरितेन न चिकेत सा पितुः सौमन
स्याग्निविद्यात्मविद्यात्मकवरत्रयमेव दृष्टमिति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिङ्गा
त्रिभिश्चिन्ताया पि जीव परयोः कल्पितभेदापेक्षया त्रयाणामित्युक्तं सूत्रकारैः वस्तु

सूत्र०
११०

तस्तु ये वं प्रेतश्चार्तिनाष्टस्यैवात्मनोऽन्यत्र धर्मादित्यादिना धर्मविशेषपुरस्कारेणानुका-
र्षेत्त्येक एव प्रश्नः भेदस्य च कल्पितत्वं वा क्यपर्यालोचनयाऽवगतं ॥ तथा हि यदेवेह तदमु-
त्र तदमुत्र तदन्विह ॥ मृत्योः समृत्युमाप्नोति यदेह तामेव परयतीति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपव-
दति ॥ इह देहे यच्चैतन्मृतदेवासु त्रादित्यादावसंसारि ब्रह्म ॥ यच्चासु तदेवेह देहे नु प्रविष्ट-
मित्यन्योन्यैकमित्यर्थः ॥ अनेदं प्रहयितुं मे देतेति मृत्योरिति ॥ यः कश्चिन्मृडं ह ब्रह्मा-
त्मनि नानेवमिष्याभेदं पश्यति वस्तुतो हं भिन्न इति समराणाम्पराणां पुनः पुनः प्राप्नोति
न मुखभागित्यर्थः ॥ तथा जीवप्रश्नानंतरं ॥ अन्यं वरं न विकेतो ह्यणीष्टेत्यारभ्य मृत्युना तै-
स्तेः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि न विकेता यतः न च चालत दैनं मुमुक्षुं मत्वा विद्याभीषितं न चि-
केत संमन्येनत्वा कामावहवो कौलोलुपं तेति प्रशंस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंस्यते मनुवान् ॥

शासि-द०

१

११०

तंदुर्दृशं गृहमनु प्रविष्टं गुहाहितं गकरं पुंराणं ॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो ह-
र्षशोको जहोतीति ॥ तेनापि जीवप्राज्ञयोर्भेद एवेति गम्यते ॥ यद्युभयोर्भेदः तदा जीवप्रश्ना-
नंतरं प्रशंसा विफलैव स्यात् ॥ अतएव तत् ॥ तात्वावहवो कामानलोलुपं तमेयो विबोदं न कृत-
वंतः ॥ ततो विद्यार्थिनं तं मन्महेह मिति ॥ जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरमाह तंदुर्दृशमि-
ति ॥ न ह्यत्र भेदमिष्यादिते वादः यतो जीवप्रश्ने परमात्मानं प्रतिपादयति उभयोर्भेदेना-
तिकेन न तत्र प्रलापो भवेदित्येवमारीमित्यादौ वेदमिष्याते बोध्यानि ॥ महद्वचः ॥ किंच य-
था बुद्धेरात्मा महात्परः ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महान्मित्यादौ वेदेषु तौ महच्छब्दो बुधारय-
द्वितीयतत्वाचीनां गीक्रियते सारथ्येः ॥ तथा वैदिकः ॥ अयं कुरुक्षेत्रे ना प्रकृतप्रधानवाची-
तस्मात्प्रकृतशरीरपरमेवाव्यक्तमित्यशब्दप्रधानस्येति सिद्धं ॥ चमसवदविशेषात् ॥

सूत्र०
१११

पूर्वमव्यक्तशब्दमात्रप्रत्यभिज्ञानेन प्रधानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानादव्यक्तपदवाच्यत्वेपि
त्रिगुणोत्पादिनाऽप्रजामंत्रेऽर्थतः प्रत्यभिज्ञानादजापदं प्रधानपरमस्तिप्रत्युदाहरण
संगत्यास्यारभः॥ अध्यायपादसंगतिफलानि पूर्ववद्वोध्यानि॥ श्वेताश्वतरोपनिषे।
दिश्रूयते॥ अजामेकांजोहितशुक्लकृष्णावकीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः॥ अजो ह्येको जु
षमाणो नुशेते तहात्येनां भुक्तभोगामजो न्यति॥ तत्र संशयः किमजाशब्देन प्रधानमुच्य
ते उत तेजोवत्तामिकाद्यां योग्ये सिद्धावांतरप्रकृतिरिति॥ तत्र न जायत इत्येजासां ख्यमि
वा प्रकृतिरेव सत्वरजस्तमो गुणात्मकत्वाच्चोहितशुक्लकृष्णावभवति किंच एको जपु
रुषो जुषमाणः सेवमानः कार्यकरणसंघाताभिमानाति यावत्॥ सतामनुशेते तामजां
श्वमेणात्मतेनावगम्यतत्कार्यबुद्धिविषयसुरवदुःखादिकमनुभवति॥ अहं सुखी दुःखी

शासी० ३०

१११

तिश्च न्यसुविवेकी भुक्तभोगी कृतभोगविवेकी ज्ञानी जहाति तत्कामुच्यत इति जीवनेद
पतिपादनादजाप्रधानमिति ताशब्दं प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः॥ न प्रधानस्यासाधारण्येना
त्र प्रत्यायकमस्ति न जायत इत्येतेन्यत्रापि योजयितुं शक्यत्वाच्चोहितादिशब्दाश्च रूप
विशेषेषु रूपाः॥ न रजः आदौ यथा कथंचिन्नयनमन्यत्रापि तुल्यं॥ साधारण्यस्य ले इदमेत
त्पदवाच्यमिति निश्चरिणाभावे दृष्टांतः च मसवदिति यथा वाग्निजश्च मस ऊर्ध्वबुध इत्य
स्मिन् मंत्रेऽप्येव मस इत्यवधारणो न संभवति कथंचिद्वर्ग्विलत्वादेरन्यत्राप्यपि
षात्॥ एवमजामंत्रेऽप्यजात्वादेरविशेषात् प्रधाननिर्णय इति अशब्दं प्रधानमित्यर्थः
ननु इदं तद्विराषह्यवर्ग्विलम्बमस ऊर्ध्वबुध इति वाक्यशेषाद्विराषमस इति निर्णयो
भवति॥ इह त्वं जामंत्रे केयमऽजा प्रतिपन्नयेत्याशं क्यमजातीयमुत्पन्नरात्रेजोवत्तज

सूत्र०
११२

क्षणात्ता प्रतिपत्तयेत्यहदयवाचामिति न्यायेनाह ॥ ज्योतिरुपक्रमावुतयात्पक्षी
यतएके ॥ ज्योतिस्तेज उपक्रमेऽप्रादौ यस्यास्तेजोवन्नक्षणापः सा ज्योतिरुपक्रमा
तुरवधारणौ सैवेहाजातिद्विरणीयानप्रधानं कस्मात्तथा ह्यधीयतएके ॥ हि यस्मा
देकेषां दोगास्तेजोवन्नात्मिकाया भौतिककार्यप्रकृतेस्तथा लोहितादिरूपतामधी
यतेऽप्राप्तमनंति ॥ यदमेरोहितं रूपं तेजसस्तद्वयं यत्कृतं तदपां यत्कृतं तदवस्येति ॥ त
था च लोहितादिवा दृश्या म्प्राज्ञान्येव तेजोवन्ना नीह प्रत्यभिज्ञायंते यदा अत्रैव न्यो
ताम्यतरोपनिषदि सर्वापरपर्यालोचनायामनिर्वाच्यमायायाजगत्कारणत्वप्र
तीतेस्तस्याऽप्रजावादेन ग्रहणं तथा हि किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्यते ध्यानयोगा
नुगताऽपश्यन् देवात्मशक्तिसगुरो निर्गुणमिति वाक्योपक्रमे ईश्वरशक्तेर्मा

श्रीरी. वृ.
१

११२

याख्यायाजगदेतुलंगम्यते ॥ वाक्यशेषेऽपि मायांतु प्रकृतिं विद्यात्मापिनं तु महेश्वरमि
ति ॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवावगतिः न स तं च प्रधानम्येति श्रुत्य
यस्तु ब्रह्मणः शुद्धत्वाच्च जगदेतुलमिति श्रुतिः ब्रह्मवादिनः प्रतिशंकते किं कारणमिति
यज्जगत्कारणत्वं किं ब्रह्मवान्यदेत्यर्थः ॥ यदा जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेत्यर्थः ते
दृष्टा ब्रह्मवादिनो न पारीत्या विमृश्य ध्यानारभ्ये न योगेनानुगताः परमात्मानमनुप्रवि
ष्टाः संतस्तस्यैव देवस्यात्मभूता मैको नाध्यस्ता ॥ मायाशक्तिगुणत्रयवती विगुणास्पजग
तो निर्माणो महकारिणी मपश्यन्नि योजना ॥ प्रधाने माया शब्दं वारयति ॥ मायिनमिति
अविद्याशक्तियोनिस्तस्या एकत्वेऽपि कार्यभेदेन भेदादौ ॥ तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः ॥ स्वत
त्त्वऽविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यत इति अविधिष्ठति प्रेरयति न हि परमते ईश्वरस्य तद

सूत्र०
११३

धिष्ठातृत्वं संमतमिति रहस्यं। ननु जाग्रदौ न तावन्ने जोवन्नात्मिकायां प्रकृतौ रूढः। अगव
दजावजात्याधारत्वाभावात्ता पियोगिकः। न निमत्तात्ने जोवन्नानामित्यत आह। कृत्य
नोपदेशाच्च मध्यादिवदविरोधः। न शब्दः प्रांका निवृत्त्यर्थः। ते जोवन्नात्मिकायां प्रकृतौ ना
जाग्रदस्यानुपपत्तिः। कुतः कृत्यनोपदेशात्। यथा लोके प्रसिद्धमजां भुक्त भोगामेको ज
स्रजतिश्च न्यस्तामनुवर्तते एवं त्यागभोगयोः कार्यकरणसंघाताद्युपादानभूतायास्ते
जोवन्नात्मिकायाः प्रकृतेः साम्यद्योतनार्थं कृत्यनया जातस्योपदेशात् यथा मधुमि।
न स्यादित्यस्य सौवावश्चादित्यो देवमधिति मधुतोपदेशो यथा वाधेनुभिन्नायावाचो
धेनुतोपदेशावमजाभिन्नायाः प्रकृतेरजातोपदेशेन कश्चिद्विरोधः। यदुक्तं जीवैर्भेदो
स्मिन्मंत्रे प्रतिपाद्यत इति तत्र लोकसिद्धमेवावुवादेन बंधमोक्षव्यवस्थापरत्वादस्य
अजोहोकोऽ।

शारी. वृ.

१

११३

मंत्रस्य एको देवः सर्वभूतेषु गृहस्थादिनात्मैकप्रागमातृ तस्मात्त्रात्र प्राधानस्यावकाश
इत्यशब्दं प्रधानमिति सिद्धं। न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च। पूर्वमाध्या
त्मिकाधिकारे प्रसिद्धा गग्रहणायोगादजाते ज्ञादिकेत्युक्तं तथा यस्मिन्मंत्रे पंचज।
नाश्चाकाशश्च प्रतिष्ठित इति मंत्रे पंचजनशब्देन प्रसिद्धमनुष्यग्रहणायोगादवयवव्यु
त्पत्त्या संख्याभिमतं पंचविंशतितनानां ग्रहणमस्ति तिदृष्टं तसंगत्या स्यारंभः फलं पूर्वव
दृष्टं बृहदारण्यके षष्ठाध्याये श्रूयते तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हेपासतेऽमृतमित्यने
तां यस्मिन् पंचपंचजनाश्चाकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मा मृतो मृ
ते। प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः कृतश्चोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः। ते निश्चिकुर्ब
स्य प्राणमग्न्यमिति परमार्थतो स्यार्थः। ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिर्भासिकं तद्ब्रह्म देवा

सूत्र०
११४

उपासते आयुः। हेनामृतत्वेन च तेनोपासनेनायुः संतो जाता इति सर्ववाक्यार्थः। सूर्यादि
ज्योतिरेकं सर्वोक्तिं प्राणस्य प्राणमित्यादिवाक्यशेषगताश्चतारः प्राणादयश्चेति मिलित्वा
पंचजनाः पंचपंचजनशब्दोऽवयवार्थमनपेक्षपुरुषमात्रं वक्तुं लोके अतएव स्युः पुमांसः
पंचजना इत्यमरो जगाद। प्रकृते च पुरुषग्रहणो वाक्यस्य निस्तात्यर्थत्वापत्त्या तत्संबधिप्राणा
दयोग्यत्वं ते। पंचजनशब्देन ते कतीत्याकांक्षायां पंचेति संख्यासंज्ञं तथा च पंचपंचजनाश्चा
कांक्षाश्चाविद्यारम्यो यस्मिन् अतिष्ठिनः स्तमेव तिष्ठ पंचब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्यु इति
मंत्रदशायातवल्को नोक्ते जनकः। पप्रच्छ बहिरेव तं किं विद्वान्मनसा दन्यो मर्त्य इति नेत्या
ह। विद्वानमृत इति मैत्रेयस्मीति शेषः। अविद्यमाकल्पितं मर्त्यं च मिति भावः। प्राणा
दीनां जीवनादिप्रदं त्वं पदलक्ष्यं ये विदुस्ते तस्य स्वरूपं पुराणं चिरंतनं अग्रे कार्यदशाया

शारी० वृ०
२

११४

प्राणरसनचक्षुःश्रोत्रतकुसुयण्यकर्मेन्द्रियमावृत्तं साधारणं ज्ञानं स्थितं तद्वत्।

मप्यनुप्रतेन भवमग्निं यंत्रस्य निविक्नुर्निश्चयेन ज्ञातवन्त इति। तत्र पंचजनशब्देन मूल
प्रकृत्यादीनि पंचविंशति तत्वात्पुच्यंते उत वाक्यशेषगताः प्राणादय इति संज्ञापेत तानाति
प्राप्तं तथा हि मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्चविका
रो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति संगृहीतानि पंचविंशति तत्वा निवर्तते पंचपंचजना इति
पंचानां जनानामादिमपंचपदेन पंचत्वीकौ पंचविंशति जनाः संपद्यंते। ते जनाः कतीत्या
कांक्षायां संख्यस्मृति संगृहीतानि पंचविंशति तत्वा निवर्तं सध्यत इति नाऽशब्दं प्रधानमिति
स्मृत्यर्थस्तु मूलप्रकृतिः प्रधानमविकृतिरनादित्वान्महदहंकारौ पंचभूतानि सूक्ष्मा।
णि पंचतस्मात्संज्ञानि च सप्त महदाद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च तत्वांतरौ पादानत्वं प्रकृ
तित्वं अस्ति हि महतो बुधारम्यस्याहंकारतत्वं प्रत्युपादानत्वं प्रधानापेक्षया विकृतित्वं।

सूत्र०
११५

यद्यपि पृथिव्यादीनां विकृतिवत्सराद्यपेक्षया प्रकृतित्वमप्यस्ति तथापि सारादिकं तत्वांतरं
भवेतीति ॥ हेतोः पृथिव्यादीनां विकृतिमात्रोपन्यासः ॥ ३३ ॥
एवं सर्वपेक्षया विकृतित्वमहंकारादीनां ऽष्टयं प्रकृतित्वं चाहंकारस्य पंचतन्मात्राणामेक
दशोऽपि याणां चोपादानत्वात्पंचतन्मात्राणां चाकाशादिमहाभूतप्रकृतित्वं षोडशकस्य
षोडशसंख्यावद्विंशत्येकादशोऽपि पंचमहाभूतसमुदायरूपस्य विकारत्वे मेवैवंप्रकृति
त्व ॥ पुरुषस्तु कूटस्थ इति ॥ अत्राभिधीयते ॥ अस्मिन्मंत्रे अयमाणाया पंचविंशतिसंख्या
यास्मृतिप्रसिद्धानां पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्रधानस्य शब्दवत्त्वमित्यपि न कुतः
नानाभावात् ॥ अस्मिन्मंत्रे ॥ सर्वे नाम्ना ॥ आकाशशब्देन ॥ चात्माकाशयोः प्रथमकृत्वा
माणात्तत्त्वौ विहाय गुणस्वयो महदादयो द्वाविंशतिः सभूय पंचविंशतिसंख्यायाव
क्तव्याः तथा पंचपंचैनां पंचकानामेकपंचकपर्याप्तान्यपंचकव्यावृत्तधर्मवत्त्वा
भावेन नानाभावात्पंचपंचजनास्त्यनेन ॥ पंचानां पंचकानां ग्रहणमिति प्रतिपादनम
सर्वादिवाचकयस्माच्चितिश्च ॥ ३४ ॥ ग्रहणान्भावेन ॥ ३२ ॥

शारी. वृ.
१

११५

शक्यसमर्थनं ॥ लोके हि गोपंचकं ब्राह्मणपंचकं चेति पंचकद्वयं बहुमुच्यते एकपंचकप
र्याप्तान्यपंचकव्यावृत्तगोत्वादधर्मवत्त्वादित्यर्थः ॥ नानात्वेऽपि कथंचित्यं च विंशतिसंख्या
प्रतिपादकत्वांगीकारे बाधकांतरमाह अतिरेकाच्चेति ॥ तदास्मिन्मंत्रे पंचविंशतिसंख्ये
वश्रूयते किं त्वतिरिक्तात्माकाशावपिश्रूयते ॥ तथा च तयोः पंचविंशतितत्त्वतिरिक्तत्वा
त्सप्तविंशतितत्त्वप्राप्तावपसिद्धानां पातेः ॥ न च गुणवित्त्वविदक्षया पंचविंशतिसंख्या
रणाच्च तत्वातिरेक इति वाच्यं ॥ तथा सत्यात्माकाशयोः प्रथमकृत्वा न वेद्यार्थात् कथं वि
ज्ञेयप्रजातापेक्षयात्मनः प्रथमेन कथनस्य सार्थकत्वेऽपि आकाशस्य प्रथमकृत्वा कथनं
निष्फलमेवेति भावः ॥ वस्तुतोऽपंचविंशतिसंख्याप्रतीतिरेव नास्तीत्यपिशब्देन सूचय
ति ॥ पंचजनशब्देऽप्येकत्वेन योगमनयेत्पुरुषेषु पुरुषत्वात् ॥ तैकतीत्याकांक्षायां पंच

सूत्रं
११६

वसंख्यान्वयात् अन्यथा पंचजना इत्यत्र पदभेदागीकारे प्रधानजनात्प्रतिगुणत्वेना
नित्यपंचतस्याद्यपंचत्वेनान्वयायोगो बाधकः ॥ गुणयोः परस्परान्वयादर्शनाद्।
नयोः पंचतयोः प्रधानजनान्वयसंभवे पिजनेषु दशावसंख्याप्रतीतिरेव न पंचविंश
तिसंख्याप्रतीतिरिति न शङ्क्यत्वात् ॥ ननु ते पंचतसंख्याकाः पंचजनाः क इति स्मरु
पप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ माध्यंदिनशरावायो पंचजनमंत्रानंतरं
त्रैप्राणचक्षुःश्रोत्राक्षमनोसिंश्च यमाणा नि पंचजनशब्देनोच्यंते ॥ कस्मात्वाक्यशे
षात् प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुत वास्यात्र मनसो ये मनो वि
दुरिति वाक्यशेषात् स्पष्टादित्यर्थः ॥ अत्र विराट् ॥ प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोसिंश्च तयोः
करणमव्याकृताकाशः ॥ ननु माध्यंदिनानां प्राणादिष्ववस्थापनादवव पंचसंख्याका

शरीरं
१

११६

एषानां तु नामानाकथं पंचसंख्येत्यत आह ॥ ज्योतिषै केषामसत्यन्ने ॥ एकेषां कारवाना।
मसत्यन्ने तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिराहुर्होपासते मृतमिति पूर्ववाक्यस्य ज्योतिषा पंचत्वं प्र
णीयमित्यर्थः ॥ तस्माद्दशहं प्रधानमिति सिद्धं ॥ कारणत्वेन वाकाशादिषु यथा व्यपदि
ष्टोक्तेः ॥ पूर्वाधिकरणत्वेन प्राधान्यस्याशङ्क्यत्वात् प्रतिपादने न जगत्कारणत्वज्ञाति
ब्रह्मण्येवेति नानिव्याप्तमित्युक्ता कारणविषयाणां वेदांतानां ब्रह्मणिसमन्वयउ
क्तः समसंभवतितेषां वेदांतानां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वतो निश्चायक
त्वाभावात् न मानसिद्धप्रधानत्वकत्वे उक्तसमन्वयामिद्वेति तांशं कानिरासार्थमिद
मारभ्य तेन चाविरोधार्थमधिकरणानेह संगतमिति वाच्यं समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने
स्मृत्यादिमानांतरविरोधाच्च कानिरासस्याविरोधाध्यापार्थत्वादित्युक्तं कारणवि

सूत्र०
११७

पयवाक्यानामेवमिथोविरोधात् न समन्वयो ब्रह्मणीत्याशंक्यत विरासेनेव समन्वयस्य
साध्यतादऽध्यायसंगतिसिद्धेः असत्यदस्यवाह्याभ्युपेताऽसत्परयनिराकरणेन सम
न्वयस्यापनात्यादसंगतिर्बोद्ध्या ॥ पूर्वपुनस्तसंख्याधरणा मत्तेन न्योतिषावेति वि
कल्पस्याऽविरोधेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणत्वात् कवस्तु निविकल्पायोगात् विरोधे सत्य
सामागम्ये वाक्यानामिति तन्निरासाय प्रधानस्य कारणत्वमिति प्रत्युदाहरणवत्त ॥
सावांतरसंगतिः ॥ पूर्वोत्तरपक्षयो समन्वयासिद्धिस्तसिद्धिः फलमिति विवेकः ॥ अत्र ज
गत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विषयो नोति प्राप्तं ॥ कस्मात्परस्परविरोध
दर्शनात् तथा हि क्वचिरात्मनश्चाकाशः संभूत इत्याकाशपूर्विका सृष्टिः श्रूयते क्वचि
चनत्रे तो सृजते तितेज आदिका क्वचित्तु स प्राणमसृजतेति प्राणारिका क्वचिदक्रमैव

आरी-दृ
२

११७

विरोधे ५

सृष्टिः श्रूयते स इमां लोकानसृजतां भो मरीचिर्मरमापइति स ईक्षिता परमात्मा लोका
नेवाहं भइति अमयगरीरप्रचुरः सुलेकिंभः शशर्यः ॥ रश्मिप्रधानो तस्मिन् लोको मरी
चिः मरमरणा प्रधानो यं लोको मरः अपबहुलः पाताललोक इति विवेकः ॥ एवं सृष्टौ वि
गोनेत कारणत्वलक्षित ब्रह्मणि विगानं ॥ साक्षादपि जगत्कारणे विगानं रूपते ॥ असच्चाद
इमग्र आसीत् ततो वै स दजायते त्पमतः कारणत्व क्वचिदवगम्यते ॥ एवमसदेवे इमग्र
आसीत् तदासीत् तत्समभवदिति कस्तु तो यमर्थः ॥ इदं जगदग्रे प्रागवस्थायां असदिवा व्य
क्रमासीत् ततोऽनभिव्यक्तनामरूपादव्यक्ताकारणात् अभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातं ॥
अव्यक्तमेव व्यक्तं भवतीति यावत् ॥ तत्कारणं यदात्मना समभवत् तत्सदर्थं कियोन्मु
खमासीदिति क्वचित्तु तदैक आदुरसदेवे इमग्र आसीदित्यसच्चादमुपन्यस्य कथमसतः

सूत्र०
११८

सूत्रकारः

सज्जायतेतितत्रिरस्यमतःकारणत्वमाह सदेवम्येदमग्रआसीदितिकचित्संकर्तकैव
सृष्टिःश्रूयतेतदेतद्व्याकृतमासीन्ननामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेति॥तद्विदंजगत्तर्हित।
रात्रागवस्यायामव्याकृतंकारणमासीन्नक्तस्मितशब्दात्मनार्थात्मनचव्याक्रियतव्यक्त
मभवदित्यर्थः॥एवंपरस्परविरोधान्नब्रह्मणिसमन्वयोवाक्यानां किंतुमानादिसिद्धप्र
धानलक्षकत्वमितिप्राप्तेर्ममः॥कार्यविषयविगानमक्रमादिप्रयुक्तं॥नवियदश्रुतेरित्या
दिनापरिहरिष्यत्यौचार्यः॥अत्रतुकारणविगानंपरिहरतिचशब्दस्तुशब्दसमानार्थकः॥
शंका निरासंवक्तिब्रह्मणःकारणत्वेविरोधोनास्तिकृतःयथाव्यपदिष्टोक्तः॥आकाशादिषुय
थाभूतईश्वरःकारणत्वेनव्यपदिष्टएकस्मिन्वेदांतेतथाभूतस्तेवापरचेदांतेपिउक्तेरित्यर्थः॥ना
चकचिदमतःकचित्सतःकचित्सभावादुत्पत्तिश्चवर्णादिरोधइतिवाच्यमित्याहसूत्रकारः

शारी०

१

११८

समाकर्षात्॥असत्तैवसभवतिअसद्व्यतिवेदचेदिति॥असदादमपोद्यअस्तिब्रह्मेति
चेदेतिसदात्मानंनिर्धार्यसोकामयतेति॥मतःसकारात्सृष्टिमुक्तातत्सत्यमित्याचक्षते
इतिसदात्मानमुपसंहृत्यतदप्येषसोकोभवतीतिप्रकृतेसदात्मनिशोकमुदाहरति॥
असदादमग्रआसीदितितथाचासद्येनसतएवसमाकर्षात्॥नासतःकारणत्वशं
कैत्यर्थः॥यद्यस्मिन्सोकेनिरात्मकमसदुच्येत॥तदान्यसमाकर्षणोनान्यस्योदाहर
णात्प्रकृतासंबंधः॥शोकआपद्येत॥एवमग्रआसीदित्यत्रापितसदासीदितिसमाक।
षादिनभिव्यक्तनामरूपमसद्वर्तमानैव॥एवंतदेतद्व्याकृतमासीन्ननामरूपाभ्या।
मेवव्याक्रियतेऽत्यत्रापिसण्डहप्रविष्टान्रवाग्नेभ्य इतिप्रकृतपरामर्शिता॥सइत्य
तेनात्मनःसमाकर्षणानुसन्नावादेवजगदुत्पत्तिर्व्याक्रियतेतिकर्मणएवकर्तृत्वबोधक

सूत्र०
१११०

लकारो ल्युते केदारः स्वयमेवेति वत्सत्यपि यत्कर्तृरित विरुध्यते ॥ यदा कर्मणि वाप्यंत
कारोगम्यते ग्राम इत्यादि बहुवचनः ॥ एवं ब्रह्मणाः कारणत्वे ॥ न कश्चिद्विरोधः ॥ नापि सृष्टि
विरोधात् तत्कारणे ब्रह्मणि विरोधः ॥ सृष्टिवाक्यानां निष्पन्नं च ब्रह्म परत्वेन सृष्टौ तात्पर्या
भावात् ॥ सुतिरपि ॥ निष्फलसृष्टेः फलवद्ब्रह्म प्रतिपत्त्यर्थं दर्शयति ॥ अत्रेन सोम्य ॥
शुंगेनापो मूलमनिच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलसृष्टेः फलवद्ब्रह्म प्रतिपत्त्यर्थं दर्श
यति ॥ अत्रेन सोम्य शुंगेनापो मूलमनिच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमनिच्छते ज
सा सोम्य शुंगेन सन्मूलमनिच्छेति ॥ शुंगं कार्यं सन्मूलं ब्रह्म तस्मान्न केनापि विगानमि
ति जगत्कारणवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धः ॥ जगद्व्यतितात् ॥ एवं हि गार्ग्यस्मिन्
पिराणवाजाकिना अजातशत्रुनामकस्य राज्ञः संवादः श्रूयते ॥ कौशितकि ब्राह्मणो ॥

शारी-ह-

१११५

वाजाकिरजातशत्रुणा ब्रह्म तेन ब्रह्मणि संवदितुं ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रम्यारित्यादि
पुरुषान् जीवान् क्त्वा तस्मीं बभूव ॥ न मजातशत्रुर्मृषा वा दितया पोद्य ॥ शिष्यभूता यगा
र्षा यि ब्रह्मोपदेशार्थमिदमाह ॥ यो वै वाजा के एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्मसर्वं
वेदितव्यमिति ॥ अस्यार्थः ॥ हे वाजा के तया ये पुरुषा आदित्यादिगता ब्रह्म तेनोक्तास्तेषां
पुरुषाणां कर्तान् केवलं जगदेकदेशं पुरुषकर्ता अपि सर्वस्यैव जगत् इत्याह ॥ यस्येति ॥
कर्मपदेन जगद्व्यतितात् ॥ एवं सामान्यविशेषाभ्यां जगत्कर्तृत्वतो निष्कृष्टो जेय इत्याह स इति एव
मस्य संगतिः ॥ एवं सच्छात्रदेकवाक्यस्योऽसच्छेदो नीतः ॥ इह वाजा किवाक्यस्य ब्रह्मरा
ज्ञादऽजातशत्रुवाक्यकर्मशशो न शक्यते तदेतु गुणतया नेतुं वाक्यनेदादिति प्रत्यु
दाहरणं ॥ यदा वाक्यानेरेपियथोत्तरसच्छात्राचीनाऽसच्छेदो नीतस्तथोत्तरकर्मश

तदाक्यानुगुणता ॥

सूत्र०
११०

शतदनुगुणतया ब्रह्मशब्दमनमिति दृष्टान्तसंगतिः ॥ अक्रवाक्यसमन्वयाऽसिद्धिस्तु ।
सिद्धिः सर्वत्र पक्षयोः फले बोध्यं ॥ एवं स्थिते संशयः ॥ किमत्र पुरुषः कर्ता विदितव्यः प्रा
णतत्त्वः ॥ आहोस्वित् परमात्मेति ॥ प्राण इति तावत्प्राप्तं ॥ कतः यस्य वैतत्कर्म निच
लनात्मकस्य कर्मणि वाद्यात्मकप्राणस्यैव संभवात् वाक्यशेषे वाचास्मिन् प्राण एवैक
धानवति इति प्राणशब्दवशात् ॥ जीवो वा तस्मिन् गम्यापि वाक्यशेषे दर्शनात् ॥ तद्य
था श्रेणीसंबन्धेन कथं वासा श्रेणिं भुंजते वमेवैष प्रजात्मा तैरात्मभिर्भुंक्ते वमेवै
त आत्मानं भुंजतीति ॥ अयमर्थः ॥ श्रेणी प्रधानः पुरुषः स भुंक्त्यै रूपकरणौ भुंक्ते नृ
त्या अप्यशनाद्यादनादिना प्रधानमुपजीवंति ॥ एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रका
शादिना भोगोपकरणौ भुंक्ते ॥ भूतमवरादित्यादयोऽपि देवा जीवंत विग्रहणादुप

शारी. ३०
१

१२०

जीवंतीति प्राणभूता जीवस्यैव भोग उपपन्नः तस्मात् जीवमुख्यप्राणान्तरसमन्वितमि
दं वाक्यमिति प्राप्तेऽर्थः ॥ अत्र वेदितव्यः पुरुषाणां कर्ता परमात्मे वतया हि ब्रह्मते ब्रवाणीत्यु
पक्रम्य बाला किनादित्याद्यऽसुरव्यात्मसूक्तेषु सत्सु तमसुरव्यात्मवादितया पोद्याऽज्ञातश
ब्दप्राणवेदितव्यतयोपदिष्टः पुरुषकर्ता जीवो मुख्यप्राणो वा न हि भवितुमर्हति तथा त्वेगाणां
पक्षयाऽज्ञातशब्दो विशेषप्रसंगात् पुरुषकर्तृत्वं परमात्मनो न्यत्राज्ञातसंभवत्येव न
च कर्मशब्दानुपपत्तिः कियतै इति युक्त्या कर्मशब्दस्य जगदावित्वात् प्रत्यक्षाद्युपस्थिते
जगदेतदिति सर्वनाम्ना परामृशति ॥ न च जगदंतर्हति पुरुषकर्तृत्वं सत्यं कनवक्रव्यमिति
युक्तं ॥ गार्ग्येण ब्रह्मते नोक्तपुरुषाणामब्रह्मतद्योतनाय गोबलीवर्हत्यायै नष्टयुक्तिसं
भवादिति ॥ जीवमुख्यप्राणलिंगाच्चेति चेन्न व्याख्यातं ॥ ननु जीवलिंगान्मुख्यप्राणलिंगं

सर्वथा ५

यस्यैदं गसवेदितव्यः ॥ ५ ॥

सूत्र०
१२१

गाञ्जनब्रह्मपरत्वावधारणमिति चेत्तद्व्याख्यातं प्रतर्दनाधिकरणोपासात्रैविध्या
दिहतद्योगादित्यत्राविरुद्धतया जीवसुख्यप्राणालिंगं ब्रह्मपरं व्याख्यातमित्यर्थः जीव
प्राणत्वे परत्वेभ्युपगम्य मामे ब्रह्म परत्वं स्यात्प्रावर्यकतादात्म्यं विध्यं स्यादित्युक्ते
पक्षेऽपस्तत्रोक्तः प्रकृतेऽपि समान इति भावः प्रतर्दनविचारे कर्मपदस्याविचारादगताय
तादृश्या ॥ अन्यायं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ जैमिनिराचार्येऽपि
नृप्रकरणे जीवपरमवर्तनं न्यायं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं यतो मन्मते अतो ब्रह्म परमेवैवं वाक्यं
कृतो मन्मते ॥ प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ जैमिनिराचार्येऽपि
पुरुषसमीपंगत्वाहे सोमराज इति सुप्रमाहया कानराश्याप्रवणान्वाणादीनामभो
क्तत्वं प्रतिपाद्य यद्विद्यातो स्यापनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवातिरि

शारी० वृ०

१

१२१

रिक्ताधिकरणभवनापादनविषयात्प्रश्नानुस्येमेव चकार ॥ केषां तद्वालाके पुरुषो
ऽरायिष्टकवा एतदभूत्कृत एतदगादिति ॥ अयमर्थः ॥ हेवालाके शयनमेतद्यथात
थैतत्पुरुषः कस्मिन्नधिकरणेऽप्ये शयनं कृतवानित्यधिकरणप्रश्नार्थः ॥ एतन्न
वनमेकीभावो यथा स्यात्तथा क्वाश्रये सुप्तो भूदिति भवनायतनप्रश्नार्थः ॥ शयन
भवनयोराधारं दृष्ट्वा स्यान्नावस्यायामागमनापादानं दृष्ट्वा तिकृत इति एतदागम
नं यथा स्यात्तथा कस्मादु को धावस्यायामागात् उत्यानं कृतवानित्यर्थः ॥ एतत्प्रश्नोत्तर
रदानासमर्थं वात्ना किं मत्वा सयमेवोत्तरमाह यथा सुप्तः सुप्तेन किंचन पश्यत्या
यास्मिन्प्राणरावैकधा भवतीत्यादि शयनभवनयोराधारं उत्यानापादनं च प्राणद्वै
शो वाच्यः परमात्मेति उत्तरार्थः ॥ तस्माद्यस्मिन् जीवस्य भोक्तुः शयनभवने यस्माच्चो

सूत्र०
१२२

त्यानमेकीभावभ्रंशरूपं सोऽत्र परमात्मावेदितव्यतयोपदिष्टः पुरुषकर्ताऽपि वै केवाज
नेपिनोवालाकृतातशत्रुसंवादेणवस्मष्टं वित्तानमयं जीवंतव्यतिरिक्तं परमात्मानमा
मनेति सराववित्तानमयः पुरुषः केषतदाभूत्कृतएतदागादिति प्रप्रेय एषोऽतर्हद
यस्याकाशस्तस्मिंश्चेतस्तुत्ररेचआकाशः परमात्मेतिदहराधिकरणो निर्णयितं तस्मा
त्पुरुषकर्तृरिवेदितव्येपरमात्मनिकौशीतकिब्राह्मणवाक्यं समन्वितमिति सि
द्धं ॥ वाक्यान्वयात् ॥ सर्वब्रह्मोपक्रमसामर्थ्यात् ब्रह्मपरत्वमुक्तं तर्हितकदेवमैत्रे
यी ब्राह्मणवाक्यस्य जीवोपक्रमसामर्थ्यात् जीवपरत्वमस्त्विति दृष्टांतसंगतिः फलं
विवत् ॥ ब्रह्मण्येवमेष्यते ॥ सहोवाचनवाच्यरेपत्युः कामायपतिः प्रियोभवत्यात्मनसु
कामायपतिः प्रियोभवतीत्युपक्रम्यपतिजायापुत्रपशुवित्तादिप्रपंचस्यात्मार्यत्वेन

शारी-४-
२

१२२

प्रियतमुक्त्वा नन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानंदरात्मनोऽज्ञातव्यतामाह याज्ञवल्क
ः ॥ आत्मावारेऽष्टमः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनोवाच्यरेदृशनेन श्रवणे
नमत्यावित्तानेनेह सर्वविदितमिति ॥ अत्र संशयः ॥ किं जीवोऽष्टमत्वादिरूपेणोपदिश्यते
किंवा परमात्मेति तत्र जीव इति प्राप्तं कृतः पतियाजादिभोग्यजातवताभीकूपक्रमात्मध्येपी
हं महद्भूतमनेन मपारं वित्तानवनएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पायता न्येवावुविनश्यति न प्रेत्य संजा
यते ॥ इति प्रकृतस्य षष्ठ्यस्य भूतेभ्यः समुत्पानं जीवत्वरूपेण वदन् जीवस्य षष्ठ्यत्वं दर्शयति ॥ मुत्यर्थं
इदं प्रत्ययुपमहदनवच्छिन्नं भूतं सत्त्वं अनंतं नित्यं मपारं सर्वगतं वित्तानघनोत्तानैकतानः जा
त्यंतराः संमिश्रत्वमेवकारार्थः सचैतेभ्यः कार्यकरणाकारेण परिणतेभ्योऽतिद्याभूतेभ्यः
साध्येनोत्पायजीवत्वमनुभूयता न्येव भूतानि ज्ञानादिनश्येति संप्रत्युपस्थादिनश्यति जी

सूत्र०
१२३

वत्संत्पजतिनिहितत्यागानंतरमस्परुपादिविशेषज्ञानमस्तीति ॥ तस्याजीवइतिप्राप्तेषु
मः परमात्मैवावदृष्टव्यतेयोपरिष्ठन्नात्माकृतः वाक्यान्मात् ॥ उपक्रमादिपर्यालोचनयो
वाक्यस्यब्रह्मण्येवानुयादित्यर्थः ॥ तथाहि अमृतत्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनेतिवित्तसाधेनकर्म
णामोक्षप्रत्याशानास्तीतिमात्रवत्त्वादुपश्रुत्यमैत्रेयीमोक्षमात्रासाधनातसाधनंष्टवति ॥
येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यायदेव न गवान् वेदतदेव मे ब्रूहीति ॥ यदमृतत्वसाधनं त्वं वे
त्स्यतदेव मे ब्रूहीत्यर्थः ॥ एवं पृष्ठोयात्रवत्त्वाद्दमात्मज्ञानमुपदिशति ॥ आत्मावाच्यरेष्ट
यस्यादिना ॥ नहिजीवतानात्मोक्षइतिकश्चिरस्युपैति ॥ अतोऽष्टव्यः परमात्मा ॥ तथा
त्मनोवाचरेदर्शनेनेति यदात्मज्ञानात्मवर्तनं प्रतिज्ञातं तदुदु स्यादिदृष्टान्ते ॥ साधयन्त्यस्यप
रमात्मत्वेगमयति ॥ सपथादुदु नैर्दन्त्यमानस्यनवाद्यान्वाद्यान्वाकुयादित्यादिनादुदु

शारी. सु०

१२३

चित्तिग्रहणो न ॥ ४

मिश्रं खरीणाश्रादिर्दृष्टान्तेनोक्तस्यपमर्थः ॥ दुंदुभिशंखरीणापदेस्तज्जन्यसामा
न्यश्राद्यलक्ष्यते ॥ तथाचयथादुंदुभ्यादिशब्दसामान्यादुंदुभ्यादिशब्दविशेषाभेदेना ॥ गृहमा
गाः शुक्रियहयाद्यस्तवत्तत्रकल्पितास्तद्ग्रहणोगृहीतानवन्ति ॥ तथाचिह्नपस्फुरांविना
स्थिति काजेस्फुरणशून्यं जगत्त्रैकल्पितं तद्ग्रहणोगृहीतं भवति इति ततो नातिरिच्य
तइति ॥ तथा एतावदरेखत्वमृतत्वमित्युपसंहारदर्शनाच्चावदृष्टव्यन्नात्मा परमात्मैवेति
ननुपनिजापादिभौम्यज्ञानेनलिंगेनजीवोपक्रमः प्रतीयते सकथमित्यतश्चाह ॥ प्रतित्ता
सिद्धेलिंगमात्रमरथ्यः ॥ जीवब्रह्मणोर्हि कारणाद्योर्भेदाभेदोवर्तेते ॥ अत्यंतभेदे एकवित्ता ॥
नप्रतित्ताविरोधप्रसंगात् ॥ तथाचतत्प्रतित्तासिद्धेरिदमभेदोऽस्मादायतीवोपक्रमणंलिं
गमित्पात्रमरथ्यश्चाचापैमित्यते ॥ जीवस्यकार्यत्वमभेदमभेदोऽस्मादायतीवोपक्रमो

सूत्र०
१२४

नसत्राकभेदवत्तंचासहमानःसमाधानांतरमाह॥उक्मिष्यतएवंभावादित्योदुलोमिः
संसारदशायामत्यंतमित्रस्यजीवस्य॥ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्काराकार्यकरणासंघातादु।
उक्मिष्यत॥एवंभावात्परमात्मनैकीभावाद्भविष्यदभेदमाहायजीवोपक्रमइत्योदु
लोमिराचायेमिन्यते॥ननिदमप्यसंगतं॥सत्यकार्यकरणसंघातवतः॥संसारि।
णोऽत्यंतमित्रस्य॥सुक्तिदशायामभेदायोगादित्यःरुच्यापरमंसमाधानमाह॥
अवस्थितेरितिकारकत्वं॥ब्रह्मणएवाविद्याकल्पितभेदेनजीवरूपेणावस्थितेजीवे
प्रक्रमाऽविरोधंकारकत्वाच्चाचार्यःश्रुतेस्तात्पर्यतोमन्यते॥अतएववित्तानात्मभा
वेनब्रह्मणोभूतेभ्यःसमुत्पन्नंजीवलिङ्गत्वेनप्रागुपन्यस्तंनविरुध्यते॥अभेदादेव
तस्माद्दृष्टव्येब्रह्मणिमेवेयीब्राह्मणवाक्यंसमन्वितमिति सिद्धं॥प्रकृतिश्चप्रति

शारी. वृ.

१२४

तादृशं तानुपरोधात्॥जन्माद्यस्येति सूत्रेयब्रह्मणोजगत्कारणत्वमुक्तं तदत्र विचार्यते
यद्यपि जन्मादिनयानंतर्यमेतस्य युक्तं तथापि निर्णयितव्यं यैर्वैराग्यैः॥निर्मित्रत्वमात्रसा
धकामुमितैर्विरोधोक्तिः सुकरं तिसमन्वयावसाने लिखितमिदमधिकरणमिति बो
ध्यं॥नचजन्माधिकरणवैयर्थ्यमिर्विषयसमन्वयसाधनाऽसंभवेनजगत्कारणात्मक
विषयमात्रस्य तत्रोक्तत्वात्॥उपादानत्वेन तदधिकरणमित्यत्रोक्तमिति न कश्चिदोप
जन्मादिनयस्याध्यायादिसंगतत्वादस्यापि तद्विचारात्कस्यास्य अध्यायादिसंगतिः॥पू
र्वपक्षेण कवित्तानात्मविविक्तानप्रतिज्ञागोणत्वं सिद्धं ते तन्मुख्यत्वमिति फलभेदः॥अ
त्र संशयः किंब्रह्मणोजगन्निमित्तत्वात्मात्रं उतोपादानत्वमपीति॥तत्रदंतद्वैततबह
स्योपजायेयेत्यादिना सर्वत्र सादृशककर्तृत्वमवगाहकालवन्निमित्तत्वमात्रमिति

सूत्र०
१२५

प्राप्तेष्वमः प्रकृतिश्च तत्र कारात् निमित्तमपि प्रतित्वा दृष्टान्तानुपरोधात् प्रतित्वा दृष्टं
तयोः सामंजस्यादित्यर्थः प्रतित्वा हि येनाश्रुतेऽश्रुतेन वत्स्यमते मतमपि ताने चित्तानि
निःस्पृष्टा च प्रतित्वायां आत्मज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानमात्मन उपादानत्वे गमयति
मिमित्रत्वे तदसंभवाच्च हि कुलात्तेषां दिकं तानि मिति शक्यते वक्तुं उपादानत्वे तु
तयो रूपादानोपादेययोरेव निरेकाद्युक्तं तत्ताने तत्तानं दृष्टान्तोपि यथासौम्येकेन मृ
सिद्धेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादचारं नानां विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यस्य उपादानवि
षय एव दृश्यते विकारो वा गालं वनमात्रं वस्तुतोऽसन्निति यावत् तदेव साधयति नाम
धेयमिति शून्यशेषं निषेधति मृत्तिकेत्येति निमित्तत्वमपि प्रतित्वा दृष्टान्तानुपरोधादेव बो
ध्यं निमित्तस्योपादानादेरे प्रतित्वा दृष्टान्तयो रसामंजस्यात् तथा ह हाराय केपि प्रति

शारी. सू०
१

१२५

द्य

ता दृष्टान्तौ दृश्येते आत्मनि खल्वरे दृष्टेऽश्रुते मते विज्ञान इदं सर्वं विहितमिति प्रतित्वा य स
यथा दुंदुभे हेत्यमानस्य न बाह्या न शब्दान् शब्दुया इहणा वदुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्या वा
तस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तः वराधे विज्ञानतया तु गतो यः प्रकाराः स उपादानमि
त्यत्र दृष्टान्तो यथा तथोच्यते बाह्या न दुंदुभिः शब्दसामान्यवहिर्भूतान् दुंदुभेस्तस्य ह सा
मान्यस्येत्यर्थः तथा वहन्यमानं दुंदुभिर्जन्यस्य शब्दसामान्यवहिर्भूतशब्दशेषानुग्रह
णाय गृहीतुं न शक्य इति व्यतिरेकः अन्वयोपि दुंदुभिः शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु
दुंदुभ्या वा तसंज्ञको विरोधशब्दो गृहीतो भवतीत्यर्थः अभिधो पदेशाच्च इत आत्मन
कर्तृत्वप्रकृतित्वे कृतः अभिधो पदेशात् ध्यानोपदेशादित्यर्थः सो कामयतेति ध्यानो
पदेशात् कर्तृत्वं ब्रह्मस्य मिति ध्यानोपदेशात् प्रकृतित्वमिति साक्षाद्यो न पाश्चात्तात् प्र

सूत्र०
१२६

कृतिहेतुत्वंतरमिदं सर्वाणि हवाऽमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्य।
संयंतीत्याकाशशब्देन साक्षाद्गृहीत्वा जगदुत्पत्तिप्रलययोरुभयोराम्नाना इत्यप्र
कृतिरित्यर्थः॥ यस्मिन्नुत्पत्तिजनयो यस्य कार्यस्य तत्कार्यं प्रति तदुपादानं यथा घटस्य मृ
दितियात्रैरिति भावः॥ आत्मकृतेः परिणामात्॥ लोके हि कृतिमान् कर्ता कृतिवि
षयो मृदादिरुपादानमिति व्यवस्था प्रकृतेः चात्मनः कृतिमत्त्वं कृतिविषयत्वं च श्रूयते तदा
त्मानं स्वयमकुरुतेति आत्मानमिति द्वितीयया कृतिविषयत्वं। स्वयमित्यनेन कृतिम
त्त्वं। तथा च ब्रह्मनिमित्तमुपादानं च॥ कुतः आत्मकृतेः आत्मा संबंधिनी कृतिरात्मकृ
तिः संबंधो विषयविषयिभावः॥ आधाराधारिभावश्च ततो हेतोरित्यर्थः॥ नन्वात्मनः कर्तृत्वेन
सर्वसिद्धस्य कर्मण्ये कृति कर्मत्वमत आह परिणामादिति परिणामो विवर्तः॥ सिद्धस्यापि विव

शारी. ४०

१२६

ज्ञातिना साध्यत्वात् कर्मत्वोपपत्तिरित्यर्थः॥ मृदु इति प्रकृतिविकारयोः सामानाधिकरण्ये
दष्टमिति भावः॥ यो निश्चरिणीयते। यदूनयो निपरिपश्यंति धाराः कर्तारमीशं पुरुषं ब्र।
ह्मयो निमित्ति च॥ प्रकृतिचाचकयो निशब्देनात्मा गीयते यतः॥ अतश्च प्रकृतिर्ब्रह्मैवेत्य
र्थः॥ तस्माद्ब्रह्मणः प्रकृतिवत्कर्तृत्वं चेति सिद्धं॥ एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः॥ एता
वता ग्रंथेन ईक्षतेर्नाश इति यादिना अशब्दादिभिः प्रधानकारणवादे निराकृतः
न पुरणुस्वभावामत्कारणवादाः॥ तेषामपि कारणत्वबोधकश्रुतयो दृश्यंते॥ तथा हि
छादो ग्येन केतुं प्रत्युदा लकः सूक्ष्मवस्तुनि सूक्ष्मस्योत्तर्भावं प्रतिपि पादयि पुरा हन्यो
धफलमदश्चादरेति इदं भगव इति भिंधीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति श्रूय।
इवेमाधाना भगव इत्यासामंगे कां भिंधीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति न किंचन

सूत्र०
१२७

भगवदतिरातस्य वै सोम्येषो गिरावमहाव्यग्रो धस्तिष्ठतीति जगतः प्रागवस्था
यां दृष्टांतः श्रूयते ॥ तन्न किंच नाराण्यशब्दवशाच्च न्यस्य भावाण्यकारणावादादा
ष्टांतिकत्वेन प्रतीयते ॥ तथा च सदैवैवमग्र्यस्यासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते
त्यादौ च सत्त्वभाववादौ प्रतीयते ॥ तासां स्मृतीनां तेषु वारेषु तात्पर्यमस्ति न वेति
संशये ॥ अस्तीति प्राप्ते अतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ प्रधाननिराकरणो ॥ ये हेतवो शब्द
त्वाचेतनत्वेकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्त्यादयस्तेषामरावादपक्षेपिसाम्येन सर्वे
रावादिकारणावादानिराकृतत्वेन व्याख्याताः ॥ तन्न किंच नारादिविरोधः ॥ अ
नभिव्यक्तनामरूपत्वेनाविरोधो ॥ सूक्ष्मत्वाच्चात्मन्यणुशब्दो गौणः ॥ समाववा
दस्तु सर्वसदो माहितः ॥ अभ्यासो ध्यायपरिसमाप्तिद्योतयति ॥ तस्मान्न गत्कारणो

शारीर
१

१२७

सर्वज्ञेति ज्ञास्येवेदांतानां समन्वयोनान्यत्रेति सिद्धं ॥ समन्वये स्पष्टलिङ्गं मस्पष्ट
तैप्फपास्पगं ॥ ज्ञेयगंपदमात्रं च चिंत्यं पादेष्वनुक्रमारिति ॥ ॥ इति श्रीप
रमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्मुकुंदगीविंदश्रीचरणशिक्षितश्रीरामकिंकर
धर्मकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मामृतवर्षिण्या प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ क
ल्याणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तुः ॥ ॥

सूत्र०
१२८

शास्त्रम्
२

॥

॥

१२८

पूर्वाधिकरणात् तद्वदिति

सूत्र०

१

॥ अथ नमः ॥ अत्रेतिदेशाधिकरणे प्रधानवदशाद्वत्परमाणावादीनामपीत्युक्तं ॥ संप्रतिप्रधानस्य वैदिकवाच्यत्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमात्रं कथं परिहरति ॥ स्मृत्यनवकाशादोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशादोषप्रसंगात् ॥ प्रथमाध्याये सर्वज्ञे सर्वज्ञे नगजन्मादिकारणसर्वेषां विदां तानां समन्वयः प्रतिपादेत ॥ अत्राष्टत्वादित्येभिः प्रधानादिकारणवादाश्च निराकृताः ॥ इदानीं द्वितीयेऽध्याये प्रथमपादे सांख्यादिस्मृतितर्काभ्यां स पक्षे विरोधः परिकीर्यते ॥ द्वितीयेऽध्याये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपाद्यते ॥ तृतीयेऽध्याये अनागेन पंचमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिकीर्यते ॥ द्वितीयेऽध्याये अनागेन जीवश्रुतीनां चतुर्थपादे लिंगशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहार इत्येतद्व्यमथाय आस्यते ॥ तदुक्तं ॥ द्वितीयेऽध्याये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽप्यदुष्टताभूतमोक्षश्रुतेर्लिंगश्रुतेरप्यविरुद्धतेति ॥ उक्तं सम

शारी०

२

१

नवयस्य स्मृत्यादिविरोधे ॥ तद्विरसनमने मक्रियत इत्यनयो रध्याययोर्विषयविषयिभावः संबन्धनिर्विषयविरोधपरिहारायोगा ॥ द्विषयभूतसमन्वयस्यादो विचारः ततः ॥ विषयिभूतविरोधपरिहार इदानीं कियत इति युक्तमेतस्याध्यायस्य पूर्वाध्यायानंतर्धे ॥ श्रौतसमन्वये विरोधपरिहारत्वादस्य पादस्य पादस्य श्रुत्यध्यायसंगतिः ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधो फलमिति विवेकः ॥ तत्र प्रथमं स्मृतिविरोधपरिहारः ॥ अत्र संशयः ॥ उक्तं समन्वयः ॥ किं सांख्यादिस्मृत्याविरुध्यते न वेति विरुध्यत इति प्राप्तं कुतः ॥ सर्वतः कपिलादिप्राणीतत्वेन प्रामाण्यात् ॥ श्रुतिरपि कपिलमुनिमप्रतिहतज्ञानं दर्शयति ॥ कृषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विमुक्तिं जायमानं च पश्येत् ॥ इति ॥ यस्मादद्वयसंगतिं जायमानं कपिलमामानं कृषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतमविष्यद्वर्तमानविषयकज्ञानो विभक्तिपुष्पाति तमीश्वरं पश्येदिति योजना

सूत्रं
२

तस्माद्ब्रह्मणिकारणोसमन्वयः। महर्षिप्रणीतप्रधानकारणवादस्मृतीनामवकाशरूपा
दोषप्रसंगात्॥ नचनगत्कारणोसिद्धेवसुनिविकल्योयुज्यतेतस्मात्प्रधानादुपगतयाश्रुत
योनेयाइतिचेदितित्यंतं सूत्रावयवायः॥ परिहरतिनेति॥ कुतः अन्यस्मृत्यतवाकाशदोष
प्रसंगात्॥ तथाहिचेतनं प्रकृत्य॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं त्रिजसत्तमिति॥ स्मृतिरा
व्याकृतनामरूपप्रपञ्चस्यब्रह्मजन्यत्वमाह॥ तथाभगवन्कीतास्वपि॥ अहं सर्वस्य जगतः
प्रभवतिः प्रलयस्तथेतिचेतनकारणत्वं स्मर्यते॥ तथानुप्रधानकारणवादे एतदस्मृती
नामनवकाशोदोषः प्रसज्येते॥ अतः स्मृतिद्वयतिरोधे श्रुत्यः विरुद्धास्मृतिः प्रमाण
मित्यः प्रमाणसाम्यस्मृत्या न विरोधः॥ श्रुतिश्चैतदन्यकपिलविषयाकपिलेकेषु प्र
माणभावादितिइतश्च साम्यस्मृतेरनवकाशो न दोष इत्याह॥ इतरेषां चातुपलब्धेः

शारीरवृ०
२

साम्यस्मृतिदानां प्रधानां प्रधानादितरेषां महदहंकारादीनां तत्त्वानां लोके वेदे चानु
पलब्धेः साम्यस्मृतेरप्रामाण्यं न दोषः॥ तथाचतदेकदेशं प्रधानस्मृतेरप्यप्रामा
ण्यमितिभावः॥ एतेनयोगः प्रत्युक्तः॥ अतिदेशत्वात् न पृथक्संगत्याद्यपेक्षायोगा
त्तावत्सेषु राइत्येतावानुकापिलमतादिदोषः॥ प्रधानादिप्रक्रियासमेव॥ तथाचका
पिलमतनिरासेनैव पातं जलमतं निरस्तं भवतीत्यर्थः॥ नचातिदेशवैयर्थ्यं ज्ञाधन
त्वेन श्रुतिसिद्धयोगप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यप्राप्त्युक्त्यामतिदेशसार्थक्याह॥ तदप्रामा
ण्येकथं तस्माद्योगप्रमेतिचेत्॥ उच्यते॥ तात्पर्यविषयभूतार्थे प्रामाण्यादिवास्तव्य
प्रामाण्यमावहति॥ यथाकापिलस्मृतेः नहियोगस्मृतेः प्रधानादीतात्पर्येणैव प्रामा
ण्यमवेत्त॥ किंतुयोगे एव सत्तावाधितः श्रुतिसिद्धत्वात् किंचिदालंब्ययोगः प्रतिपाद

सूत्र०
३

नीय इति॥ परप्रसिद्धप्रधानादिकमालंबनत्वेन गृहीतं तत्रापि प्रामाण्याशंकायामतिवे
श इत्यविरोधः॥ एवं यदंशो सांख्यस्मृतेरविरोधस्तदंशो प्रामाण्यमित्यधिकरणद्वयस्य ता
त्पर्ययोगस्य कथं श्रोतव्यमिति चेन्न दृश्यामः॥ श्वेताश्वतरोपनिषदि विरुद्धं तं स्याप्यसा
मंशरीरमित्यादिना योगप्रपञ्चकतः॥ त्रिणि कायग्रीवागिरांसि उन्नतानि यस्मिन् तद्वरीरं
समं सस्याप्युज्जीते तित्योजना॥ तथा कावकेपि॥ तां को गमिति मन्यते स्मिरामिन्द्रियधारणा
मिति॥ विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमिति॥ इन्द्रियाणां स्मिरामैकाग्र्यलक्षणां धारणां यो
गविदो योगमन्यते॥ यथोक्तमेकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुमिति शब्दः॥ एतां ब्रह्मविद्यां
योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशात् चिकेतान् लक्ष्म्यं प्राप्नोषुदित्यर्थः॥ न विलक्षणत्वा
तस्य तथा त्वं च शब्दः॥ स्मृतिविरोधः परिहृतः॥ इदानीं न्यायविरोधः परिहृतः॥ यद्या

शारी० वृ०
२

३

तर्कस्यांतरंगत्वाच्चलवतरत्वं३

शब्दस्तु बहिरंगत्वाच्चिर्वलत्वं३

पिसापेक्षतर्कानिरपेक्षश्रुतिसमन्वयस्य न विरोधस्तथा मिसाज्ञाकारस्य मोक्षसाधना
त्वेन प्राधान्यात् तर्कस्पृष्टानुसारेणार्थसमर्पकत्वेनापरोक्षार्थविषयकत्वात् प्राधान्ये साक्षा
त्कारस्य विषयतोऽंतरंगतैर्कः॥ शब्दस्तु परोक्षार्थैकबोधनैस्त्वभावो बहिरंगमिति बलव
त्तर्केण विरुध्यत इत्याहोपोयुक्तः पूर्ववैदविरुद्धस्मृते मूलानावादा प्रामाण्यमुक्तं॥ तर्हि तर्क
स्यापि पक्षधर्मतयोर्मूलव्युत्पन्नसिद्धत्वेन विरुद्धो धर्तिप्रत्यक्षदाहरणसंगत्यायमा
ज्ञेयः श्वाकाशादिकं॥ चेतनैव तर्कैतिकं॥ न व्यत्यातवत्त्वत्॥ इति तर्केण समन्वयो विरुध्यते
न वेति संदेहे विरुध्यत इत्याह॥ न विलक्षणत्वादिति॥ जगत्चेतनप्रकृतिकमिति यदुक्तं तदु
तः विलक्षणत्वादस्य॥ अस्मिन् जगत्चेतनादिलक्षणत्वाच्चेतनं ब्रह्मशुद्धं न गदचेतनं परिच्छिन्न
मशुद्धमिति विलक्षणां॥ यद्यदिलक्षणां॥ न तत्र प्रकृतिकं तंतु विलक्षणां चरो मतंतु प्रकृति

मुख्यः३

चेतनः परमात्मा प्रकृतिः कारणं पश्यतश्चेतनप्रवृत्तिरेव चेतनप्रवृत्तिकं ध

सूत्र०
४

क इति मनु ब्रह्म जगती वैलक्षण्यं कृत इत्यत आह ॥ तथा त्वं चरादिति ॥ तथा त्वं वैलक्ष-
ण्यं ॥ विज्ञानं चाविज्ञानं च भवदित्यादिश्रुतितोऽवगतमित्यर्थः ॥ अत्र श्रुतौ ॥ अविज्ञानं च
देन जडमुच्यते ॥ ननु ब्रह्म वक्रगदपि चेतनं श्रूयते ॥ ते हे मे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना सु-
दुर्वात ॥ आपो ब्रुवन् ॥ ते ह वा त्वमनुस्त्वं न उकायेत्यादिश्रुतिमिरित्यत आह ॥ अभिमानि-
व्यपदेशस्तु विशेषो मुपतिभ्यां ॥ उक्तं शंका निरासार्थं स्तुत्रादः ॥ उक्तं श्रुतिमि न जगत-
श्चेतनत्वं प्रत्येत्यं ॥ यतो मृदाद्यभिमानिनां देवतानां तत्र व्यपदेशो भवति ॥ न मृ-
दादिमात्रस्य ॥ इदं कृतः ॥ विशेषानुगतिभ्यां ॥ कीदृशं किं वा द्वागो ॥ एता ह वै देवा अहं श्रेया-
से विवदमाना इति ॥ ब्रह्मदारण्यके प्राणा संवादेश्च तत्र प्राणानां देवता शब्देन विशेषितत्वाच्च
प्राणां इन्द्रियाणिकिंतु तदधिष्ठाता देवता इति नैन्द्रियादिजगतश्चेतनत्वं ॥ अथि वक्षित्वा

शारीर० सू-
२

४

मुखं प्राविशदित्यादि मंत्रार्थवादादिषु सर्वत्र तदभिमानि देवतानामनुगतेः ॥ अत्र वणाच्च
न चेतनं च गत् ॥ ते ह वा च मनुचुरित्यत्रापि ते ह देवा वा गमिमानिनां देवता मनुचुः ॥ किमिति
त्वं न उकायेति भोग मस्मभ्यं संपादयेत्यथो बोध्यः ॥ तस्मादचेन स्य जगती वैलक्षण्यं वा-
चेतनं प्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते राध्यत सूत्रं ॥ दृश्यते तु ॥ पूर्वपक्षे निरासार्थं स्तुत्रादः ॥ यदुक्तं
चेतनं विलक्षणं जगत् तत्प्रकृतिकमिति ॥ तत्र चेतनात्पुरुषाद्विलक्षणानां नखलोमादी-
नामचेतनानामचेतनानां गोमया चेतनवृश्चिकस्योत्पत्तिर्यतो दृश्यते ॥ अत इत्यर्थः
प्रकृतिविकारयोरत्यंतसादृश्ये प्रवृत्तिविकारमावापुपपत्त्या ॥ यत्किं त्विहा दृश्यं वाच्यं
तच्च प्रकृतेऽपि जगति स्फुरणाच्च नु ह्यस्या समानमिति भावः किं न ब्रह्म एव उपनिष्ठातिरि-
क्ततर्कादेः प्रमाणस्य प्रवेशाभावो न तेन विरोधः समन्वयस्य ॥ तथा च श्रुतिः ॥ नैषाता

सूत्र०
५

कैरागमतिरपनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्टेति॥ कोऽप्यत्र वेदक इह प्रवीणदियं वि॥
सृष्टिर्पतिः आवभूवेति॥ ब्रह्मविषयामतिरेषातर्कैरानापनेयानप्राप्रणीयेत्यर्थः॥ यद्यपि
ऊतर्कैरपनेयो निरस्यानभवति किंतु च न्येनैवा न्यार्येण वेदविदा प्रोक्तासी सुज्ञानो
यफलावसायिसाक्षात्कारापभवति हे प्रेष्टमियतमेति न किं के तसंप्रति सृत्पौर्वचनं
कोहि ब्रह्मव्यवहारभूमौ च साक्षाद्देवको वातं त्रको वत्प्रावो न्वदित्यर्थः॥ ब्राह्मसो
दीर्घलोपः॥ यत आत्मनः सकाशादियं विविधा सृष्टिर्बभूव स एव स्वरूपं वेदनाम्यदिति॥
मत्र प्रतीकयोरर्थः॥ असदिति चैव प्रतिषेधावत्वात्॥ ननु चेतनस्य नामादिहीनस्या
चेतननामादिमज्जगद्वेतुत्वे उत्पत्तेः पूर्वजगदसदेव स्यादिति चेन्न कुतः॥ प्रतिषे
धमात्रत्वात्॥ असत् स्यादित्योयं प्रतिषेधः॥ सत्यतिषेधमात्रं न तु तस्य प्रतिषेधः

शारी० व०

१

५

वत्तति

मस्तीत्यर्थः॥ अयं भावः॥ न हि कार्यसिन्नाकारणादिशुने किंतु कारणमेव स्थितिदशाया
मपि जगत्तावत्सर्वं॥ तथा च ब्रह्मात्मकजगतः सत्त्वमुत्पत्तेः पूर्वमप्यविशिष्टमिति नास
कुगदिति॥ अहिपति॥ अपीतो तद्वत्संगादसमंजसं॥ ननु शुद्धादिगुणकं ब्रह्म ज
गदुपादानमित्यसंमंजसं कुतः॥ अपीतो तद्वत्संगात्॥ अपीतो प्रलयसमये जाया
शुद्धादिगुणकं जगद्ब्रह्मणिलीयमानं स्वनिष्ठजायादिभिर्धर्मैर्ब्रह्मरूपयेत्॥ यथा शा
कादीलीयमानं हिंवादि कं स्वनिष्ठं गंधादिः मिश्राकादिकं रूपयति तद्वत्॥ तथा च तद्व
त्तत्कास्यस्यमपि ब्रह्मणोः शुद्धादिः प्रसमेतेत्याज्ञेयसूत्रार्थः परिहरति॥ ननु दृष्टान्तभा
वात्॥ तुरेवार्थः पूर्वोक्तमसमंजसं नामौवेत्यर्थः कुतः दृष्टान्तभावात्॥ कार्यकारणोली
यमानं स्वधर्मैर्कारणं न रूपयतीत्यस्मिन्नर्थे वातशो दृष्टान्तानां सत्वादित्यर्थः॥

सूत्रं
६

या घटशरावादि कंकार्यं मृदिलीयमानं मृदंस्वनिष्ठं धर्मैर्न रूपययति ॥ यथा वा सप्रज्ञा
पंचो न स धर्मः कारणमात्मानं रूपयति ॥ तथा मायिकं जगदुत्पत्तिस्थितिलया स्याव
स्यावयसाक्षिणं परमात्मानं मजगत्स्वनिष्ठनाद्यादिभिर्धर्मैर्न रूपयेत् ॥ परमात्मनो व
स्यावयसं संबंधं वृद्धं संसतिरपि नाश्रदिमाययास्तु प्रोयदाजीवः प्रबुध्यते ॥ अजमनि
प्रमस्वप्रमर्देत बुध्यते तदेति ॥ मायायाः वृत्तं स रूपो जायते दान्वाचार्यप्रतिपाद
नावस्यायां सरूपज्ञानभाक् भवति तदा अर्धं तं बुध्यत इति योजना ॥ अजमित्युक्त्यभा
वस्यायाः संबंधाभाव उक्तः ॥ अनिप्रमिति लयावस्यायाः ॥ अस्वप्रमिति स्थित्यवस्था
या इति मेदः किंच कार्यस्य कारणात्मकत्वेपि न कारणां कार्यात्मकमिति न कार्यधर्म
रूपणं कारणस्येति समंजसं वेदांतशास्त्रमिति ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ ये दोषा विलक्ष

शारीरक

९

६

ज्ञात्वा त्वत्कृतिविकारभावानुपपत्तिरुत्पत्तेः प्राक्जगतोः सत्त्वं प्रसंगोऽपीतीतद्वत्प्रसंग
इति सांख्येनोद्भावितास्ते सोऽप्यप्येपिसमानाः ॥ राशोदिहीनप्रधानप्रकाशात् राश्यादिमतो
विज्ञाणस्य जगज्जुत्पत्त्यंगीकारादित्यर्थः ॥ वस्तुतः प्रपंचसत्यतत्त्वादिनः सांख्यस्यैव ते दो
षाः नममानिर्वचनीयवादिन इति भावः ॥ तर्काप्रविष्टानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य
विमोक्षप्रसंगः ॥ केवलस्य तर्कस्याः प्रतिष्ठानादपि अत्र तिष्ठितत्वाच्च न तेन समन्वयविरो
धात् तर्कस्यार्थः ॥ एकेन तर्किकेण यत्वेनानुमितोपपत्त्येन श्रेष्ठतरेणाऽन्यथानीयते एव
मन्येन श्रेष्ठतमेनाऽन्यथानयनमिति तर्कस्याः प्रतिष्ठानं बोध्यं ननु तर्कमात्रस्याः प्रमि
ष्टितत्वे ॥ धूमता नामंतरं वद्वयिप्रवृत्त्यनुपपत्तिः ॥ वाक्यार्थसंदेहे तर्कैर्नानिर्मयप्रसं
गश्च किंच तर्काप्रतिष्ठानादित्ययमपि तर्कोऽप्रतिष्ठित एवेति न तेन परमात्मनिराकर

सूत्र०

७

एतस्मात्तस्मात्कास्यचित्तकस्याः प्रतिष्ठितत्वेपि कस्यचित्प्रतिष्ठानसंभवात्। तेन समन्व
याविरोधात् कायुक्तेत्यादिपतिश्च न्ययातु मेयमिति चेदित्यनेन न च प्रतिष्ठितत कदिन्येन
प्रकारेण प्रतिष्ठिततर्केण समन्वयविरोधादिकमनुमेयमिति शंकायः॥ तर्कस्य कतिपय
तिष्ठितत्वमंगीकृत्य समाधत्ते॥ एवमपि तिष्ठत्यत्र तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेपि प्रकृत्येति चिंगादि
हीने ब्रह्मणि वेदनिर्पेक्षतर्कस्याः प्रतिष्ठितत्वदीपाः दनिर्मोहै प्रसगावेति समाधाना
यः यच्च महतां कापि च करणादादीनां परस्परविप्रतिपत्तेरागमनिर्पेक्षैस्तर्केण त्वनि
र्ण्याभावादननिर्मोहप्रसंग इत्यर्थः॥ तस्मादानमविरोधात् तर्कप्रमाणमिति न तेन विरोध
निसिद्धं॥ एतेन शिष्टपरिग्रहाच्च पि व्याख्याताः प्रतिदेशं त्वात्र पृथक्संगत्याद्यपेक्षो ब्र
ह्मजगदुपादानं॥ विशुद्धत्वाद्यो मवदित्यनेन वै शेषिकाद्यनुमानेन ब्रह्मकारणत्वोक्त

तद्वदतिदेशः २

शारीरवृ

२

७

समन्वयो विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति प्राप्तं॥ कुतः श्रुत्वा धितत्वात् तस्माद्वापादय ए
वोपादानमिति प्राप्तेः तिडिशति॥ एतेन चामन्वादिभिः शिष्टैः केनचित् सत्कार्यवादाद्यं शो
नपरिगृहीतप्रधानकारणावादनिराकरणप्रकारेण शिष्टाः परिग्रहाः शिष्टैः केन विदप्य
शोनं परिगृहीतान् एवादि कारणवादा व्याख्यातानिरस्ताः पृथग्य इत्यर्थः॥ तर्कस्या
वेदवाधितत्वादिति भावः भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्तस्या ह्योक्तवत्॥ अद्वितीयब्रह्मणो ज
गत्सर्गं कवन् समन्वयः प्रत्यक्षादिनाविरुध्यते न वेति संदेहे॥ ब्रह्मणितर्कस्याः प्रतिष्ठितः त्वे
पि॥ जगदेतस्य प्रतिष्ठितत्वादिरुध्यते एवेति प्रत्यक्षाहरणो नायमाज्ञेयः॥ भोक्तापत्तेरवि
भागश्चेदिति॥ अद्वितीयब्रह्मणो जगदुपादानत्वे भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मानन्त्यत्वे
न भोग्यशब्दादेर्भोक्तात्मकत्वापत्तेर्भोक्तृवर्गभोग्यात्मकत्वापत्तेः प्रत्यक्षसिद्धः परस्परवि

सूत्र०
८

भागीनस्यादिति प्रस्पष्टविरोधः समन्वयस्य मोक्षभोग्यप्रपञ्चोः नाद्वितीयवस्तुमित्रपर
स्परंभिन्नातीत॥ व्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्यादितर्कविरोधश्च विपक्षेहेतुस्त्रिविधोऽधिकेति
शंकायः समाधत्तैस्याह्नो कवदिति॥ एकब्रह्मोपादानकत्वेपि मोक्षभोग्यप्रपञ्चस्य
परस्परंविभागः स्यात्तल्लोकव॥ दृष्ट्यामुदात्मनाश्चभिन्नानां घटशरीरादीनां परस्परंभेदो
ऽस्ति यथावा एकस्फुपादातकानां दंडसर्पादीनां परस्परंभेदः तद्वदित्यर्थः॥ कल्पितभेदो
सत्त्वान्नप्रत्यक्षविरोधः॥ दंडादौ व्यभिचारात्तर्कः प्रमाणमितिर्मतयं॥ ननु ब्रह्मभेदज
गतौ गौकृत्यलोकदृष्टान्तेन विरोधः परिहृतः तस्य ब्रह्मभेदगवक्तुतो न स्यादित्याशंका
जगतोः निर्वचनीयत्वात् ब्रह्मातिरेकेण सत्त्वेत्याह॥ तदनस्यत्वमारंभगाशादिभ्यः पू
र्वपरिणामवादमाजं व्यापातजः स्यादह्नो कवदिति समाधानमुक्तं॥ इदानीं विवर्तवादा

शारीर
२

८

माश्रित्य परमं समाधानमुच्यते इत्येकफलकत्वं संगतिः संदेहः पूर्ववत् तस्माद्ब्रह्मणः प्रप
चस्यानन्यत्वेऽयं सत्त्वाराहित्यं कृतः॥ आरंभगाशादिभ्यः एव विज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रति
ज्ञासिध्यर्थं दृष्टान्त उपन्यस्तः यथा सीम्येकेन सुस्थितेन सर्वं मयं विज्ञातं स्याद्वान् आरंभगां वि
कारो नामधोपमृत्तिको रो नामवसत्पमिति तत्र मृत्पिंडे ज्ञाते कथं घटादित्ज्ञानमित्याशंका वि
कारो घटादिर्वागलंबनमात्रं यतो नामधेयं विकारः॥ ननु नामातिरेकेण विकारोऽस्तीत्यक्ता
मृत्तिकामात्रमेव विकारस्य पारमार्थिकं स्वरूपमिति तस्मिन् ज्ञाते वस्तुतो घटादिर्ज्ञातो न व
तात्क्रियाविकारो मित्याकारणं तु सन्यमित्येवमयं दृष्टान्तवाक्योऽसिद्धः तथा दृष्टान्तिकेपि
ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चसत्त्वानास्तीति तदनन्यत्वं ब्रह्मस्यादिशब्देन ब्रह्मैव दंसर्वमित्यादिदना
न्यत्वप्रतिपादकं गृहाते तदनन्यत्वे हेतुंतरमाह॥ भावेचोपलब्धेः॥ भावपदकारणसत्त्वा

सूत्र०
ए

चकं॥ तदुपलब्धुपलक्षणार्थेणवमुपलब्धिपदंकार्योपलब्धिवाचकं॥ कार्यसत्त्वोप
लक्षणार्थेतथाचायंप्रयोगः विकारः कारणादनन्यः कारणासत्त्वोपलम्भानुविधायिसत्त्वो
पलम्भकत्वात्॥ योयस्माद्विद्वः नसतत्त्वोपलम्भानुविधायिसत्त्वोपलम्भवान्यथावा
दात्पदइतिहेतौउपलम्भपदइत्युपागेवहिसत्त्वानुविधायिधुमेवमिचारः स्यात्तद्वार
णायतइहणंसत्त्वपदइत्युपागे॥ यथाश्रुतसूत्रेचालोकसत्त्वोपलम्भानुविधायितान
वतिरूपेवमिचारः श्रुतसदर्थेतइहणमिति॥ यथाभावाच्चोपलब्धेरितिसूत्रंनकेपलं
श्रुत्याकार्यकारणयोरभन्यत्वंकिंतुप्रत्यक्षोपलब्धेःभोवाच्चातन्यत्वमित्यर्थःनहि
तंतुव्यतिरेकेणपदोनामकश्चिदुपलम्भतेकिंतुसंयोगविशेषावच्छिन्नास्तवएव
पदव्यत्वहारविषयाः॥ प्रत्यक्षमुपलम्भतोश्चतोःनन्यत्वंविकारस्या॥ सत्त्वाच्चा

शारी०६०
२

ए

वरस्य॥ अवरस्यकार्यस्योत्पत्तेः प्राकारिणानन्यत्वेनसत्त्वात्सत्त्वश्रवणादुत्पत्त्यनंतरमना
न्यत्वंसिद्धमित्यर्थः॥ ब्रह्मवाइदमग्रआसीदित्यादौप्रपञ्चोपस्थापकेदंपदस्यब्रह्मसामाना
धिकरण्यात्तदनन्यत्वंहृष्टंयन्त्रन्याब्रह्मात्मनापूर्वंप्रपञ्चस्यासत्त्वेतत्तत्पत्त्यनुपपत्ते
नहिसिकतात्मनाविद्यमानंतैलंताभ्योजायंतेति॥ असध्यपदेशान्नेतिचेन्नधर्मतिरेका
वाक्यशेषात्॥ नन्वसद्वाइदमग्रआसीदित्यादिनाप्रागुत्पत्तेरसत्त्वव्यपदेशावकायस्य
कारणात्मनापूर्वंसत्त्वमितिचेन्नह्यत्वंतासत्त्वाभिप्रायेणायमसत्त्वव्यपदेशः॥ किंतुव्याह
कृतत्वरूपधर्मापेक्षयाव्याकृतत्वंधर्मरंतेनधर्मतिरेकायमसत्त्वव्यपदेशःक
तःवाक्यशेषात्तदनत्सदासीदितिवाक्यशेषः॥ पूर्वंप्रत्यक्षासतोग्रहणीवाध्येतत
स्माद्याकृतंसदित्फच्यतेअद्याकृतंचासदिति सिद्धंकारणानन्यत्वंकार्यस्य॥ युक्ते

सूत्र०
१०

शशतराच्च कारणानन्यत्वमुत्पत्तेः प्रासकत्वं चेति शेषः युक्तिरेवं घटी जायत इति प्रती-
त्या घटस्य तावदुत्पत्तिकर्तृत्वं प्रतिभाति तहि उच्यते प्रागत्यं तं घटस्याऽसत्त्वेन कर्तृ-
त्वं युक्तं तस्मात्कारणात्मना सत्त्वेन घटउत्पत्तिकर्ता ॥ किंच मृदात्मना पूर्वघटस्यासत्त्वे
मृदेव घटार्थिनानीपादीयेत न सत्त्वाविशेषाद्यकिंचिदेवोपादीयेतैत्येवमाद्या-
दियुक्तिरुद्धा ॥ पूर्वसूत्रउदाहृतसद्यथांतरं ॥ सदेवसोम्येदमग्रश्चासौदित्यादौ वि-
द्यमानसकृष्टः तस्मादपि कारणादनन्यत्वं ॥ पूर्वमुत्पत्तेः सत्त्वं चेत्यर्थः ॥ युक्तेरित्ये-
तत्प्रपंचयति ॥ पटवच्च ॥ ननु मृद्वौ भिन्नो विलक्षण प्रतीति विषयत्वात् ॥ घटपा-
दवदित्फक्तेतस्य हेतोर्व्यभिचारमाह ॥ पटवच्चेति यथा संवेष्टित प्रसारित पटस्य
विलक्षण प्रतीति विषयत्वेऽपि न भेदः ॥ एवं मृद्वप्योरित्यर्थः ॥ न विलक्षणाकार्यका-

शारी० वृ०
१

१०

रित्वमपि हेतुर्व्यभिचारादित्याह ॥ यावत्प्राणादिः ॥ यथा प्राणायामादिना निरुद्धः प्राणा-
पानादिर्जीवमात्रं कार्यं निर्वर्त्तयति ॥ अनिरुद्धस्त्वाकुंचन प्रसारणादिकं कार्यं करो-
ति नैतावता तस्य प्राणस्य भेदोऽस्ति तस्मात्कार्यकारणयोरेकन्यत्वं सिद्धं तदनन्यत्वात्
कविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धा भवति ॥ इतरव्यप्रदेशादिताकरणादिदोषप्रस-
क्तिः ॥ पूर्वकार्यस्य कारणास्य भेदनन्यत्वमेकविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये समर्थितं तहिने-
नैव न्यायेन जीवब्रह्मणोरप्यभेदात् जीवश्च माहिताः करणादयो ब्रह्मणि प्रसज्ये-
रन्नित्याक्षेपात्संगतिः ॥ जीवमिदं ब्रह्मजगदुपादानमिति ब्रुवत्समन्वयो विषय-
सर्कियदितादृक् ब्रह्मजगज्जनयेन्न तर्हि स्थानिष्टं जनयेदिति तर्केण विरुध्यते न वे-
ति संदेहे पूर्वपक्षमाह इतरव्यपरेणादिति ॥ इतरस्य जीवस्य तत्त्वमसीत्यादिना ब्रह्म-

सूत्र०
११

अतव्यपदेशादितरस्य ब्रह्मणो वाऽनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिना शारीरत्वं
व्यपदेशाद्ब्रह्मणाः स्वशब्दे जीवस्यैव स्रष्टृत्वं स्यात्तया च हि ताऽकरणादिरूपदो
षप्रसक्तिर्ब्रह्मणाः न जव्यत्यासेनाऽहितराजमरणादि बहुविधानर्थकरणादिरू
पदोषस्य प्रसक्तिरित्यर्थः ॥ आदिपदेन जीवस्य जरादिकं मया सृष्टमिति ज्ञानं
स्यात् ॥ तत्संहर्तृत्वं च स्यादित्यो गृह्यते तस्माज्जीवमिदं ब्रह्मणो नानिषु प्रपञ्चज
नकत्वं आभ्रांतचेतनत्वादिति नचेतनोपादानकं जमदित्याद्येषां सूत्रार्थः समा
धत्ते ॥ अधिकं तु मेदनिर्देशात् ॥ तुः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ यतः शारीरादधिकं स
र्वज्ञं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिं ब्रह्म जगदुपादानं स्रष्टेति ब्रूमः ॥ अतो न हि ताऽकरणा
दिदोषप्रसक्तिः कुतः मेदनिर्देशात् ॥ आत्मा वाऽचिरेदृश्यः स तो सोम्य तदा

शारी० वृ०
१

११

संपन्नो भवतीत्यादिना कल्पितस्य मेदस्य व्यपदेशादित्यर्थः ॥ न हि ब्रह्मणो नित्यमुक्तस्य हि
तमऽहितं वा किंचिदस्तीति ॥ न हि ताऽकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ कल्पितमेदमाद्येषैव सर्वासां क
र्येषु पक्षैरिति तात्पर्यः ॥ नन्वेकरूपब्रह्मणो जगत्कारणात् ॥ कार्यवैचित्र्यं न स्यादिति दोषं द
ष्टान्तेन परिहरति ॥ अत्रमादिवक्ष्यत इत्युपपत्तिः ॥ यथा एकदृष्टिवीजस्या नाम रमनां बहुवै
हर्ष्येनोत्पद्यमानादिभेदेन वैचित्र्यं एवं ब्रह्मकार्याणां स्वरूपवैचित्र्यं पुन्यते ॥ नन्वेकब्र
ह्माश्रितकार्येषु कथं धर्मवैचित्र्यं ॥ कथं वाऽर्थक्रियावैचित्र्यं इत्याशंका निरासार्थमादि
वच्चेत्फलं ॥ तस्यार्थः ॥ यथा एकदृष्टिव्याश्रितानां बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलसार्थमाद्य
धरसादिवैचित्र्यं ॥ यथा एकस्यानस्य केशानखादिविविधार्थक्रियाकारित्वं ॥ तत्सर्वमु
पपद्यत इति तदनुपपत्तिः ॥ अक्रदोषाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेत्

सूत्र०
१२

हीरवक्षि॥ असहायब्रह्मणो जगत्सर्वं बुवन्समनयो विषयः॥ सकिंब्रह्म नोपादानं क
र्तुं वा असहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संशये॥ पूर्वमौपाधिकजीवा
भेदादिनां करणादिदोषास्तीत्युक्तं॥ संप्रत्यक्षाधितोषिविभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं ना
स्ति ब्रह्मणो नानात्वादिति प्रत्यक्षाहरणो नाक्षिप्यसमाधत्ते उपसंहारेति॥ लोके कुलालस्य
कर्तुं दंडं च काष्ठं पसं हारद वानां नृदीवीपादानस्य॥ स्वभिन्नकुलालादि संहारादवना
त्तदुभयविलक्षणस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा संभवतीति वेदिति शंका र्थः॥
समाधत्ते हीरवक्षीति हि वाद्यो हेतु र्थः॥ यथा लोके हीरं वा ह्यसाधनान्यः न पेक्ष्यसिद्ध्या
कारेण परिणामते तच्च ब्रह्मापीत्यर्थः॥ यथोष्णसापेक्षत्वं हीरस्यास्तीति वाच्यं॥ औष्ण
स्यदविभावे त्वरामात्रनिमित्तत्वादिति श्रुतिरप्यः सहायस्य ब्रह्मणः कार्यकारित्वं दर्शयति

वारा० वृ०
२

१३

ति न तस्य कार्यकारणच विद्यते॥ न तन्समश्चान्यधिकश्च दृश्यते॥ परस्य शक्तिविविध
च श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति॥ ननु चेत्तन्त्वे सत्पः सहायत्वं हेतुरतो न हीरे व्यति
चार इत्याशंक्य चेत्तददृष्टं तेन स्पष्टमभिचारमाह॥ देवादि वदपि लोके॥ लोक्यते नेनेति लो
कः शब्दो मंत्रार्थवादेतिहासादिस्तस्मिन्पथा देवाः पितरः कृषय इत्येवमादयश्चेतनाः स्वतः
सिद्धसामर्थ्याः साधनांतरं वा ह्यामनपेक्ष्य॥ संकल्पमात्रेणो वना नादिघकार्यकर्तारि उपल
भ्यंते तच्च ब्रह्मापीत्यर्थः॥ अयं भावः कुलालस्तावच्चाहमांतरं च संकल्पादिकमपेक्ष्य का
र्यकर्तृभिर्वति॥ देवादयस्तान्तरसंकल्पमात्रमपेक्ष्य कार्येषु समर्थस्तथाच यथैकस्य
यजिनो सामर्थ्यं तथैवान्यस्येति नियमाभावात्॥ न दृष्टं तेन प्रत्यवस्थानमिति॥ ननु नि
रवयवा ब्रह्मणो जगत्सर्वं बुवन्समनयः॥ सावयवस्यैव नानाकारेण परिणाम इति

पूर्वोक्तिरधिकरणयोः २

सूत्रं
१३

विरोधः

न्यायेन विरुध्यते न वेति शीरदिकदृष्टांतकथने न ब्रह्मणः परिणामित्वमस्य न्यासं
देहे कार्यकारणभावसंगत्या पूर्वपक्षयति ॥ कृतस्य प्रसक्तिरिव यवत्वशब्दकोपो वा
वाधिकरस्यागमोत्पादकत्वेन कारणत्वमेतस्य कार्यत्वमिति बोध्यं ॥ ननु ब्रह्म निर-
वयवं वा परिणामते सावयवं वा न्याये कृतस्य ब्रह्मणः कार्यकारणपरिणामप्रसक्ति-
तत्त्वकार्यातिरिक्तं ब्रह्मतत्त्वात् दुर्ज्ञानत्वश्रुतिविरोधश्च कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् तद्विना ये-
कस्तत्प्रसक्तिर्नास्ति एकांशपरिणामेऽप्यपरांशस्थितिसंभवात् तथापि निष्कलमि-
त्यादितिरवयवत्वशब्दकोपः ॥ उभयस्मिन्पक्षेऽप्यनित्यत्वप्रसंग इति ब्रह्मणः परिणाम-
मित्वममूलकः पूर्वपक्षः ॥ सिद्धांतयति ॥ श्रुतेस्तद्वदमूलत्वात् ॥ तुरीयेऽपि रा-
संब्रूतेन तावदेकस्तत्प्रसक्तिरस्ति कुतः श्रुतेः ॥ यथा जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः श्रु-

शारीरवृ-
२

१३

दुर्ज्ञानत्वनिष्कलत्व

यते एवं कार्यव्यतिरेकेण ब्रह्मणः सत्त्वश्रूयते ॥ एतावानस्य महिमेत्यादौ ॥ तथा च श्रुत्येव वि-
वर्तवादः स्फुटीकृतः नहि परिणामवादे कार्यव्यतिरेकेण सत्त्वं संभवति ॥ तस्मात्कार्यातिरे-
केण ब्रह्मणोऽवस्थानश्रुतिर्नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ननु श्रुतिर्वाक्यकार्यातिरेकेण ब्रह्मणः स-
त्त्वं बोधयेदुक्तं यैर्किंवाधितत्वादित्यत आह शब्दमूलत्वादिति ॥ ब्रह्मणः शब्देकप्रमाणकत्वा-
द्यथा शब्दकार्योपादानत्वं तदतिरेकेण सत्त्वं चाविरुद्धमित्यर्थः ॥ जगतो ब्रह्मविवर्तत्वेन
स्वप्नप्रपञ्चवन्मायिकत्वाद्दुपादानत्वेऽपि ब्रह्मणो न कृतस्य प्रसक्त्यादिदोषः स्वप्नसाक्षि-
वदित्याह ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ आत्मनि स्वप्नदृशि एव ब्रह्मणो वह्नियस्मादेत-
रेकस्मिन्नात्मनि स्वप्नदृशि निरवयवे विचित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते न तत्र रथानरथयोगान-
प्यथा नो भवं त्यथ रथान् रथयोगान् पयः सृजत इत्यादौ स्वप्ने रथादीनामभावे क-

सूत्र०
१४

यंतदुपलब्धिरित्याशंकोक्तं श्रुतावर्थेत्यादिसूत्रे च शब्देवमायाविदृष्टांतं समुच्चिनोति
यथा लोके मायाविरूपा तु पमर्दे नैव विचित्रा हस्त्यादि सृष्टयो दृश्यंते । तथा ब्र
ह्मण्यपि विविधसृष्टिरित्यर्थः ॥ यत्रोभयोः समो दोष इति ॥ न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादी
नामनुज्ञायत्वं दर्शयति ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ सांख्यादयोऽपि निरवयवं प्रक्षानं जगत्परिणा
मीत्यंगीचक्रुः ॥ तथा च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषाः सर्वे समानाः ॥ अणुवादिनोऽपि परमा
णुद्वयसंयोगे न घण्टाकादिसृष्टिमंगीचक्रुः संयोगः किं व्याप्य हृत्तिरव्याप्रहृत्तिवच्चि
वे हृष्टविरोधः कायप्रथिमावुपपत्तिश्च द्वितीये सावयवत्वं विना व्याप्य हृत्ति संयोगा
वुपपत्तिर्निरवयवत्वव्याकोप इत्यादयो दोषाः समानाः ब्रह्मवादे ते दोषानसंतिवृत्त
स्मादन्यतमुपपन्नः परमात्मकारणत्वात्वादः एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रकार्यशक्ति

शारी० व०

२

१४

मत्समुक्तं तत्समर्थयति ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं वि
वत्समन्वयोऽशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वोक्तशक्तिमत्वविषय
कशं कानि रासेन ॥ तत्समर्थनात्मकत्वात् विषयेमाविषयिभावसंगत्या विरुध्यत इति पू
र्वपक्षे रक्षातः ॥ सर्वोपेता सर्वशक्तियुक्ता परोदेवता ॥ उक्तः तद्दर्शनात् तस्याः सर्वशक्ति
योगस्य शक्तौ दर्शनादित्यर्थः ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्याप्रा
प्त इत्यादि श्रुतिर्दृष्ट्या ॥ विकरणात्वाच्चेति चेत्तदुक्तं ॥ सर्वशक्तियुक्तानामपि देवादीनां चा
सुरादिकरणवतामेव विचित्रकार्यकर्तृत्वमवगम्यते ॥ अचक्षुष्कमश्रोत्रमित्यादिना ॥
ब्रह्मणो विकरणात्वावममात्रकर्तृत्वमिति चेत् ॥ यदत्रोत्तरं वक्तव्यं तसूत्रमेव विजज्ञा
त्वाद्देवादिब्रह्मणो लोक इत्यादौ बुक्तं श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वाच्च तर्काविरोधात् ॥

सूत्र०
१५

कायथागकस्य तथे वात्स्यस्येति नियमानावादिष्यादिकमित्यर्थः ॥ ब्रह्मणो जगत्कर्तृ-
त्वं हेतुं तरेणाक्षिपति ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ अथाप्रसक्तलकामाह ब्रह्मणो जगत्सर्गविव-
क्षसमन्वयो ब्रह्मविना फलेन तस्मिन् जतिश्चान्नान्न नत्वा त्संमतवदिति न्यायेन विरुद्धा-
तेन वेति संदेहपूर्वकं कर्तृत्वाक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षः ॥ ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं न संभूतिः ॥
नित्यतत्त्वत्वेन प्रयोजनमभिसंधिविरहितत्वात्प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनवत्त्वावगमदिति
अत्र राक्षसः लोकवत्तुलीला कैवल्यं ॥ तुरुक्तवाकानिरासकः ॥ यथा लोके राजतद-
मात्यादीनां फलं विनैव कैवल्यजीनारूपाः प्रवृत्तयो ह्यप्येते यथा वीक्षासादयः सभावादेव
त्यस्यैव ब्रह्मणो विविचित्रकार्यरचनां लीला कैवल्यं कैवल्यजीनामात्रं न फलसापे-
क्षं कथं विज्ञातादीनां लीलायां फलसंभवेति नित्यतत्त्वस्य ब्रह्मणो लीला मात्रमेत-

व्याख्य०
१

१५

दित्यभिप्रायः ॥ विधांतरेण ब्रह्मः कारणत्वमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्ष-
त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ निरवधार्य ब्रह्मणो जगत्सर्गविवक्षसमन्वयो विषयं सृष्टिकर्ता
समावध इति न्यायेन विरुध्यते न वैति विषये पूर्वमायामप्याजीनया ब्रह्मणो यत्सृष्टत्वं
मुक्तं तस्यात्राक्षेपात्संगतिसिद्धौ पूर्वपक्षः ॥ ब्रह्म किं प्राणिकर्मसापेक्षं जगत्कर्तृमिरपेक्षं
वानां ह्यः ॥ अनीश्वरत्वप्रसंगात् ॥ किं तेषां वैषम्यनैर्घृण्येन प्रसज्येतां कांश्चित्प्रियादीनां
न त्वं तदुःखिनः सृजति ॥ कांश्चिन्मनुष्यादीन्सुखबुद्धुः खसाधारणा ॥ कांश्चिद्देवादीन्
त्यंतसुखिन इति वैषम्यं ॥ सर्वसंहर्तृत्वाच्च नैर्घृण्येन ॥ ततश्च सावधत्वं प्रसज्येतेति शंका
निराह ॥ वैषम्यनैर्घृण्येन स्यातां ॥ कस्मात्सापेक्षत्वात् ॥ प्राणिकर्मसापेक्षत्वात्कर्मनिपे-
क्षत्वेन वैषम्यादिः स्यान्न सापेक्षत्व इत्यर्थः ॥ न च सापेक्षत्वेऽनीश्वरत्वं हृत्पादिसेवानु-

सूत्र०
१६

सारेण फलदातृराज्ञोऽराजत्वादर्शनात् ॥ इत्युपपन्नं ननु वद्वद्वयः ॥ यथा ननु जीने सा
त्यपि न पजन्त्यं विना च्छं कुरोत्यस्ति सद्धिदिति कर्मणो वीपपत्तौ किमर्थमीश्वरस्वीरइति
नोद्यं श्रुत्या पराकृतमित्यादि भाष्येऽष्टं यं ॥ नत्वीश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वं कृतइत्यत्राह
तथा हि दर्शयति ॥ श्रुतिः स्मृतिश्चेत्यर्थः ॥ एषं हि एव साधुकर्मकारयति तं ये मे भ्यो लोके
भ्यउन्निनीषते एष उवासाधुकर्मकारयति तं यमधो निनीषत इति पुण्यो वै पुण्ये न कर्मणा
भवति पापः पापेनेत्याद्या श्रुतिः ॥ यमुन्निनीषते एषं नैतु मिच्छतीश्वरसंसाधुकर्मकारय
तिः पूर्वजन्म कृतसुकृतवशादित्योजना ॥ पुण्यः सुखी पापो दुःखी ॥ स्मृतिस्तथेयथा मां
प्रपद्यंते तांस्तथैव जना म्यहमित्याद्या दृष्ट्या ॥ न कर्मा विभागाच्चेन्नानादित्वात् ॥ स देवा
सोम्येदमग्रन्थासीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि ॥ नासृष्टेः प्रागविभागावधारणा ॥ व्रतदा

शारी० वृ०
१

१६

नीकर्मास्ति ॥ ततः कर्मापेक्षया विषयासृष्टिरित्यसंगतमिति चे ॥ न च नानादित्वात् संसारस्या
बीजां ऊरवत् ॥ हेतुहेतुसम्भावोपपत्तेरित्यर्थः ॥ पूर्वसृष्टौ संपादितधर्माधिर्मप्रपंचस्यात्यं
तिकनाशाभावात् तदपेक्षयोत्तरसृष्टौ न किंचिदधो कर्मिति भावः ॥ ननु संसारस्यानादित्वं
कृतइत्यतश्चाह ॥ उपपद्यते चाप्यपजन्मते च ॥ संसारस्यानादित्वमुपपद्यते च ॥ अथ
याः कस्मादेव सृष्टुं गीकारे मुक्तस्यापि पुनर्जन्मप्रसंगात् पूर्वसृष्टिसादृश्यानुपपत्ते
भ्यश्च ॥ श्रुतिस्मृत्योः संसारस्यानादित्वमुपपद्यते च ॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रवि
व्यनामरूपे व्याकरणावाणीति प्राणानिमित्तेन जीवशब्देन सृष्ट्या दौशा सरमभिलषत्वा
प्राणधारणादि संसारस्यानादित्वं दर्शयति ॥ धाता यथा पूर्वमि कल्पपरित्यादिश्रु
तिरपि ॥ पूर्वकल्पसंज्ञावदंशयति ॥ स्मृतिरपि संसारस्यानादित्वमाह ॥ न रूपमस्य

सूत्र०
१०

हतयोपलभ्यतेनां तोनचादिनचसंप्रतिष्ठेति ॥ स्मृत्यर्थस्तु ॥ अस्मसंसारवृत्तस्य क
ल्पितस्य रूपं पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्म तथा घटादिबहिर्ह संसारस्य प्राकृतैर्व्यवहार
भूमौ नोपलभ्यते नचां तो वधिरस्य विना ब्रह्म विद्यामुपलभ्यते नाप्यादिः ॥ अनिवर्त्त
नीयत्वादेव तापिसंप्रतिष्ठामध्यमिति ॥ इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानपादमारब्धुः
कामः स्वपक्षे निदुष्टतामुपसंहरति ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ पूर्वाधिकरणिकर्मवशा
दीश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तं तदस्तु विषयसृष्टिप्रयोजककर्मणः सत्त्वात्तदुपा
दानत्वप्रयोजकस्वरूपात्तस्याभावाच्चोपादानमिति प्रत्युदाहरणसंगत्यास्मारभः
निर्गुणादब्रह्मणो जगत्सर्गकृत्वमनुयोयन्निर्गुणात्तत्रोपादानं ॥ यथा गंध इति त्या
येन विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इति प्राप्तेर्ब्रह्मसर्वधर्मोपपत्तेश्चेति ॥ सर्वजत्का

शारी० वृ०
२

१०

मम घटज्ञानं नष्टं इति घटज्ञानविहृतां घटत्वजातिविशिष्टविः ध

रागात्सर्वज्ञत्वादयः कारणाधमयिविद्यंते तेषां पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मण्युपपत्तेर्ब्रह्मैवा
जगत्कारणमित्योपनिषदंशास्तु निदोषमित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ यन्निर्गुणात्तत्रोपादानमिति
व्याप्तौ किं परिणामित्वाभावो व्यापकतुतविवर्त्तोपादानत्वाभावः ॥ नाद्यः इष्टत्वात् न वि
तीयः ॥ आरोपिता नित्यत्वापादाने जातौ न जात्यादौ व्यभिचात् तस्मान्निर्गुणत्वे ब्रह्मणो वि
वर्त्तजगदुपादानत्वमविरुद्धमिति तस्मान्न कथमनुयस्य विरोध इति सिद्धं ॥ इति श्रीमद्ब्र
ह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ दयताप्रबंधेन मुमुक्षूणां सम्पत्कृतानो
त्यत्र ये वाक्यानां समन्वयः प्रतिपादितः ॥ सास्मिन् समन्वये परपरिकल्पितदूषणानिरा
सेन स्वपक्षः स्थापितः ॥ इदानीं मुमुक्षूणां अद्वैतज्ञास्ते निर्विचिकित्सप्रवृत्तिरिति सिद्धये
परमतदूषणप्रधानः ॥ पादश्च आरभ्यते ॥ रचना तु उपपत्तेश्च नानुमानं सार्वमत

श्रेष्ठत्वात्

सूत्र०

१८

स्य शिष्टपरिगृहीतत्वेनाभ्यहितत्वा॥ तदाहो निराक्रियते॥ पूर्वमीक्षते नात्राश्रमिण्या
दिनाप्रधानपरत्वेन वेदांतानां व्याख्यानं निरस्तमिह तु प्रधानसाधकवेदनिरपेक्षयु
क्तीनामाभासत्वमुच्यते इति न पौनरुक्तं॥ अत्र सांख्यादिमतनिरासेन समन्वयस्य
तन्मतविरोधनिरासप्रारम्भदीकरणादस्य पादस्य श्रुत्यध्यायस्य संगती बोध्ये
समन्वये विरोधनिरासेन स्वपक्षस्यापनपरप्रथमपादेनाऽस्य पादस्योपजीव्योपजी
वकभावः संगतिः॥ स्वपक्षस्यापनं विना परमतनिरासायोगात् स्वसिद्धांतज्ञानहेतुत्वा
द्वा पूर्वपादस्योपजीव्यत्वं बोध्यं परमतनिरासपरत्वादेव सर्वेषामधिकरणानां पा
दसंगतिः॥ सर्वेषामपि पक्षेष्वेति न ब्रह्मणो कारणाधमणिसुपपत्तिरित्युक्तेतेषां
प्रधानरावोपपत्तिः किं न स्यादिति न्यायोपस्थात्तनिरासादऽनयो रधि करणयो

शारी० वृ०

२

१८

प्रकृतेः ५

राक्षोपलक्षणं वांतरसंगतिः॥ फलं तु पादसमाप्तिपर्यंतं परमतयुक्तिविरोधाऽविरोधा
भ्यां समन्वयाऽसिद्धितसिद्धी इति विवेकः॥ तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्य
सिद्धांतो विषयः॥ संदिह्यमानस्यैवाधिकरणविषयत्वात् स च सिद्धांतः संदिह्यते किं प्रमाण
मूलोन्नममूलोवेति॥ तत्र प्रमाणमूल एवेति युक्तं तथा हि बाह्याध्यात्मिकं जगत्सुखदुः
खमोहात्मकं सोमोन्योपादानं कं भवितुमर्हति तदचित्तत्वात्॥ यद्यदचित्तं तदुपादानकं
यथा मृदचित्तं घटादिकं॥ मृदुपादानकमिति॥ तथान्वयदेव सुखदुःखमोहात्मकं किंचि
त्सिद्धं॥ तदेव सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमिति प्रामाणिकः सांख्यसिद्धांत इति प्रा
प्ते ब्रूमः॥ उक्तानुमानसिद्धं प्रधानं न जगदुपादानं॥ कुतः रचनानुपपत्तेः॥ चेतनाऽपेरिता
तस्मिंश्च ज्ञानशून्यात्प्रधानाऽहने कवि विधविचित्रजगत्तत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥ लोके

सूत्र०
११५

विचित्रप्रासादाहिरचनायांबुद्धिकराजशिल्पादिकार्यत्वदर्शनादितिभावः॥ सूत्रेचवाहे
नहेतोःसरूपांसिद्धिसमुच्चिनोति॥ सुखादीनामांतरत्वप्रतीतेस्तदन्वितत्वंजगतोसिद्धंत
स्मादप्रामाणिकःसारव्यासिद्धांतइति॥ प्रवृत्तेश्च॥ साम्यावस्थापत्रागुणाहिप्रधानंसा
स्यावस्थायांचनकिंचित्कार्यंजायते॥ किंतुसाम्यावस्थाप्रच्यतेनगुणानामंगामिमादेजा
तेकार्यस्योदयइतिप्रक्रियासानुक्तालोकेनचेतनरथादिप्रवृत्तेश्चेतनाधीनत्वदर्शना
त्प्रधानस्यसाम्यावस्थाप्रत्युतिरूपप्रवृत्तेश्चेतनप्रेरणविनानुपपत्तेरित्यर्थः॥ पयो
बुवचेतत्रापि॥ नन्वेतनस्यस्वयंप्रवृत्तिरपिदृश्यते॥ यथाक्षीरं॥ वत्सविबुधयेस्वयमेवप्र
वृत्ततेयथावाजलंस्वयमेवंस्पंदते॥ तथापयोबुवत्प्रधानंस्वयमेवप्रवृत्तिरितिचेत्॥
नयतस्तत्रापिपरमात्माप्रेरकःसूयते॥ सोऽसुतिष्टित्यादिना॥ तथाचपक्षत्वाच्चयमेव

शारी० वृ०

२

११५

पयोबुनोरितिभावः॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ अपिचतत्स्वतंत्रंप्रधानंजगदु
पादानं॥ कुनःव्यतिरेकानवस्थितेः॥ कौसारव्यानांअथोगुणाः॥ साम्येनावतिष्ठमानाःप्र
धाने॥ ततश्चव्यतिरेकेणप्रधानस्यप्रवृत्तकंनिवृत्तकंवाकिंचिद्वाह्यमपिश्यमवस्थितं
अस्तिपुरुषस्तदासीनोप्रवृत्तकोननिवृत्तकइत्यतोऽनपेक्षंप्रधानमनपेक्षत्वाच्चकदा
चित्प्रधानंमहेशाकारेणपरिणमते॥ कदाचिन्नपरिणामतइत्येतदयुक्तमीश्वरस्य
उसर्वज्ञत्वात्सर्वदाकित्वान्महामायत्वाच्चप्रवृत्त्यप्रवृत्तीनविरुध्येतेस्वतंत्रस्यतस्य
कारणत्वेसर्वदाकार्यप्रसक्तौकेप्रदाचिदपिकार्यव्यतिरेकस्यावदिस्थित्यभावप्रस
गादित्यर्थः॥ तदपिकृतः॥ अनपेक्षत्वात्॥ स्वतंत्रस्यप्रधानस्येचेतनादिसहकार्योत
राःनपेक्षत्वाभ्युपगमात्वेत्यर्थः॥ अन्यत्रामावाचनत्वादिबन्ध॥ ननुतृणो

सूत्रं
२०

दकादिकं निमित्तान्तरनिरपेक्षमेव ह्यारकारेण परिणामते ॥ तद्वत्प्रधानमपीति चेन्न ॥ अतः
अन्यत्राभावात्तद्वेत्तादेरन्यत्रवर्त्तनीवदादौ तृणादेः ह्यारोभावस्याभावादित्यर्थः ॥ तथा न च
नादिसापेक्षमेव तृणादिकं ह्यारोभवति निरपेक्षत्वे वलीवदादौ वपि ह्यारोभावप्रसंगः
तिभावः ॥ अत्राप्यपगमेप्यर्थमिवात् ॥ प्रधानस्य सतः प्रवृत्त्यप्यपगमे पुरुषार्थस्यापेक्षा
भावे प्रसंगादित्यर्थः ॥ न चैषा पत्तिः ॥ प्रधानमनेत न चेतनस्य पुरुषार्थसाधयितुमेव प्र
वर्त्तत इति स्वाभ्यगमविरोधादिति भावः ॥ यन्प्रयमिवात्प्रयोजनाभावादित्यर्थस्तथा
हिततावत्प्रधानप्रवृत्तिः पुरुषस्य मोगा पवर्गाय भोग्या नामानं त्याह ॥ निमोक्ष
प्रसंगान्नाप्यपवर्गाय भोग्याः भावप्रसंगात् प्रधानस्या प्रवृत्तिप्रसंगान्न ॥ पुरु
षस्य स्वरूपेणावस्थितिजज्ञास्यमोक्षस्य प्रधानाः प्रवृत्तौ वसिष्ठेऽस्मात्प्र

शारीरव
१

२०

योजनाभावात् प्रधानस्य जगद्वेतुत्वं ॥ पुरुषाश्मवदिति चेन्न तथापि ॥ ननु पुरुषावप्रधान
स्य प्रवर्त्तकः ॥ ननु स्वयमप्रवर्त्तमानः कथं परं प्रवर्त्तयैदिति चेत्पुरुषाश्मवदिति ब्रूमः ॥ लो
के यथा पंगुः पुरुषः स्वयमप्रवर्त्तमानोऽपि प्रवृत्तिशक्तिमन्तं प्रवर्त्तयति ॥ यथा वा यस्मात्ते
श्मासन्निधिमात्रेणाऽयः प्रवर्त्तयति एवं पुरुषः प्रवर्त्तक इति चेन्न ॥ यतस्तथापि दोषाणा
मनिमोक्षः ॥ स्यादिति प्रधानस्य पुरुषप्रेयत्वे प्रधानं स्वतंत्रमिति स्वाभ्यगमविरोधः
पुरुषस्य प्रवर्त्तकत्वे कुरुत्वहानिः स्वस्य व्यापारं विना प्रवर्त्तकत्वायोगात् ॥ परं गौर
पिवाग्यापारस्य सत्त्वादयस्कांतस्य त्वनित्यसन्निधिरेव व्यापारः प्रधानपुरुषसन्निधे
नित्यत्वेन व्यापारत्वायोगः नित्यस्यापि व्यापारत्वे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेदप्रसंग इत्या
दयो दोषाः प्रवृत्त्याः ॥ ब्रह्मणस्त्वाविद्यकं प्रवर्त्तकत्वमिति न कोऽस्मिहानिः ॥ अत्रित्वा

सूत्र०
२१

वुपपत्तेश्च॥ अपिच गुणत्रयसाम्यावस्थाप्रकृतिः साम्यावस्थाप्रकृत्या गुणानाम्
गांगिभावे महदाद्यत्पत्तिरिति वदता सांख्येनेदं वक्तव्यं प्रकृतिः किं कूटस्थो न विकारि
णान्नाद्ये परस्परानपेक्षाणां गुणानां साम्यावस्थाः प्रच्युत्वां गांगिभावानुपपत्तेः कार्या
नुदयप्रसंगः प्रच्युत्वां गांगिकारे सरूपहान्यौ पत्तेः द्वितीये किं सुतः प्रच्युतिरुतान्यतः
नाद्यः सदा कार्यप्रसंगात्॥ न द्वितीयः पुरुषस्योदासीनत्वादभ्यपेगमहौ नेम्य॥ अतः
प्रच्युत्वां भावेनां गांगिभावानुपपत्तेः कार्याभावप्रसंग इत्यर्थः अन्यथा नुमितौ च
ज्ञात्वा किं वियोगात्॥ न च नपेक्षसुभावाः कूटस्थ्याश्च गुणानां नुमीयेते स्मामिः किं त्व॥
न्यथा प्रकारांतरेणैव यथा कार्योत्पत्तिर्नैव सत्तथा नुमीयते॥ कार्यानुमेयत्वात्प्रधाना
नस्येत्पंगांगिभावसंभवात्कार्योत्पाहः संभवतीति चेन्न तत्ताकिं वियोगात्तदगुणानां

शारी० दृ०

२

२१

ज्ञानशक्तिरहितत्वादित्यर्थः॥ अयं भावः॥ अत्रैतानां गुणानां साम्यावस्थाप्रच्यु
त्वादियोग्यत्वेऽपि प्रच्युते निमित्तत्वा संभवात्किंचित्तं वक्तव्यं तथा चान्यस्य निमित्तस्यासं
भवेन॥ सतो वैषम्ये सर्वदा वैषम्यं स्यात्॥ सतोऽप्यवैषम्ये सदा साम्यप्रसंग इत्यं गांगित्वानु
पपत्तिस्तदवस्थेति कार्यानुत्पादोपितदवस्थ इति॥ विप्रतिषेधाच्चासंभवं सं॥ सांख्ये हि
कविन्महतः पंचतन्मात्रसंगं वदंति कविदहंकारात्॥ कविदेकादशेन्द्रियाणि॥ कविश्चा
होन्द्रियाणित्वगिन्द्रिये तर्भाव्यसत्त्वेन्द्रियाणातिस्त्रापयंति॥ तथा च परस्परविप्रतिषे
धादसंभवं सांख्यमतदित्यर्थः॥ तस्मात्सांख्यमतस्य भ्रान्तिमूलत्वात्तदाययुक्ति
विरोधः समन्वयस्य नास्तीति सिद्धं॥ ननु प्रसंभवात्सोपादानकत्वे बुद्धवत्त्वे तस्य स्या
त्कारणगुणस्य कार्यवत्त्वभावात्॥ इत्याशं कोमं नि यमंतदीय प्रक्रियया व्यभिचारा

सूत्र०
२२

यति॥महदीर्घवद्वाहुस्वपरिमंडलाभ्याम्॥प्रपंचस्यप्रधाननिष्ठाःशब्दादिगुणाःनान्यात्॥प्रधानानुपादानकत्वंवद्वत्सगुणाचेतनत्वात्नन्यात्॥ब्रह्मोपादानकत्वंनस्यादितिदृष्टान्तसंगत्यास्पारंभः॥यद्यपिसपक्षेदोषनिरासात्मकस्याधिकनस्यारणानात्रसंबंधंकिंतुस्मृतिपादराव॥तथाप्यक्तौवांतैरसंगतिजीभादिहलिखितमितिमंताव्यं॥अत्रचेतनाद्वह्नेरगोजगत्संबन्धुवद्वत्समन्वयोविषयः॥सकिंकारणगुणाःकार्येस्वसमानजातीयगुणारंभकाइतिन्यायेनविरुध्यतेनवेतिसंदेहेविरुध्यइतिप्राप्ते॥व्यभिचारान्नविरोधइतिराक्षांतः॥सूत्रेवाशादृश्याथोत्रिक्ताणुसमुच्चयंवृत्तेतयाचुहुस्वपरिमंडलाभ्याम्॥अणुकपरमाणुभ्याम्॥महदाद्याणुवचेतनाद्वह्नेरगोजगत्संबन्धुवद्वत्समन्वयोविषयः॥अणुकात्ममहदीर्घवच्चअणु

शारी० ह०
२

२२

कंजायते॥अणुकगतकसत्वाणुत्वेतु॥अणुकेस्वसमानजातीयकसत्वाणुत्वेनारभेते॥किंतु॥अणुकगतवित्तसंख्या॥अणुकेमहत्वादिकमारभतइतिवदति॥एवंपामंडजात्यरिमाणोरणुअणुकंजायते॥परमाणुगतपारिमाणुडित्यंतुअणुकेपारिमाणुडित्यंतजनयति॥किंतु॥परमाणुगतवित्तसंख्याअणुकेणुत्वादिकमारभंत॥इतिप्रक्रियांदशयंति॥एवंदशयितांवेशेषिकाणां॥कारणगुणाःकार्येस्वसमानजातीयगुणारंभकाइतिनियमाभासंबद्धतांकथंलज्जानभवेत्॥व्यभिचारस्पस्फुटत्वादितिनात्यर्थेणतेनशिष्टपरिग्रहीअपिव्याख्याताइत्यस्यायंप्रपंचइति॥नेतेनपौनरुक्त्यांशकनीयमिति॥इदानींप्रकृतंपरमतनिरासमुपक्रमते॥अथयथापिनकमातिस्तदभावः॥प्रासंगिकाव्यवहितेनाऽस्यसंगतिनापेक्षितेतिव्यवहितेनोच्यते॥ननुप्रधानस्यचेतनाऽ

सूत्र०
२३

क्रियानुत्पत्तिः३

नधिष्ठितत्वात्॥ कारणत्वाभावेतर्हिचेतनाधिष्ठिताः परमाणवः॥ कारणं न गत इति प्र-
त्यक्षदाहणोनाभ्यारंभः॥ अत्र परमाणुप्रक्रियया जगदुत्पत्तिरिति वैशेषिके सिद्धांतो वि-
षयः सकिं मानमूलो भ्रांतिमूलो वेति विज्ञाये॥ मानमूल इति प्राप्ते ब्रूमः॥ वैशेषिकां खे-
लुकर्मणां सृष्टेः पूर्वं निश्चलयोः परमाणवोः संयोगे धारणुकाद्युत्पत्तेः॥ त्यत्तिरिति वदं-
तितस्य कर्मणाः किंचित्॥ निमित्तं च भ्रमं पगस्य तेन वा न्याये कर्म निमित्तत्वेन॥ प्र-
सिद्धं जीवप्रयत्नाद्यभिधातादिकमंगीकृत्यं न॥ हितत्वं भवति सृष्टरकाजीनता-
तैस्पष्टिताये कैमात्रुत्यत्तिः॥ अत उभयथापि न कर्म॥ अतः कर्माभावात्तदभावः॥ धारणु-
कादिक्रमेण सृष्ट्या दभाव इत्यर्थः॥ यथा॥ जीवा दृष्टे च द्वा द्वा द्यं कर्म परमाणु वि-
तितसिद्धांतस्तथा च तददृष्टं किं जीवनिष्ठं वा परमाणुनिष्ठं वा॥ उभयथापि न कर्म॥

वारी० ह
२

२३

अदृष्टस्याचेतनस्य कर्माभिमुख्या योगात् तया त्वेसर्वदा सृष्टिप्रसंगात्॥ न च जीवो दृष्टस्य प्रे-
रक॥ सदा नो तस्य ज्ञानवत्त्वाभावात्॥ न च वैशेषिका मिमत इत्युच्यते॥ प्रेरक इति वक्ष्यते॥ अत-
सगभाव इत्यर्थः॥ यथा॥ परमाणवोः संयोगोत्पत्तौ सृष्टि विभीगोत्पत्तौ च प्रलयस्तयोश्च
संगीगविभागयोः कर्मेव हेतुरिति तत्तेषां तस्तथा च संयोगे हेतुः॥ कर्म नास्तीत्युक्तं॥ एवं
विभागहेतुकं कर्म नास्ति निमित्तस्यादृष्टस्य नोदनादेरभावाद्दृष्टं च भोगाय मिव न प्र-
जयायमित्युभयथापि न कर्मातिः संयोगविभागहेतुकमभावात्तदभावस्तयोः सृष्टिप्रल-
ययोरभाव इत्यर्थः॥ तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥ समवायाभ्यपगमाच्च सा-
म्यादनवस्थितेः॥ तदभाव इत्यनुषंगः॥ तस्य परमाणुकारणवादस्यासंभवं इत्यर्थः॥
कृतः परमाणुधारणु कयोः समवायाभ्यपगमात्॥ अथ भ्रमं पगमे कीदृशं सत्वाह

सूत्र०
२४

साम्यादनवस्थितेरिति॥ यथाद्यणुकं परमाणुभ्यामत्यंतं भिन्नं सत्समवायमपेक्षते॥ एवं
समवायोपि समवायिभ्यामत्यंतं भिन्नः सन्नयेन समवायेन समवायिभ्यां संबध्यते भिन्नत्वं
साम्यादसंबंधस्य संबंधत्वादर्शनात्॥ तथा च तस्यापि भिन्नत्वं साम्यात्समवायांतरमित्यन-
वस्थास्यादियर्थः॥ स्वरूपस्य संबंधत्वे समवायलोपप्रसंग इति बोध्यं तथा च समवाया-
सिद्धौ समवेतद्यणुकादिसृष्ट्यसिद्धिः स्यादिति भावः॥ नित्यमेव च भागावात्॥ परमाणु-
नां प्रवृत्तिस्त्वनिवृत्तेः॥ प्रवृत्तेर्नित्यमेव भावात्॥ प्रजयाऽभावप्रसंगः॥ निवृत्तिस्त्वनिवृत्तेः॥
निवृत्तेर्नित्यमेव भावात्सृष्ट्यभावप्रसंग इति भावः॥ रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्॥ चतु-
र्विधाः परमाणवोरूपस्य शादिमंतो नित्यान्प्राणवश्चेति वैशेषिकसिद्धांतः॥ स नोपप-
द्यते॥ तथा हि परमाणवो नित्याः स्यूजाश्च भेदितुमर्हन्ति रूपादिमत्वात्पदादि

शारी० वृ०
२

२४

वत्परो हि रूपादिमत्वात्॥ स्वकारणतत्त्वपेक्षया स्यूजो नित्यश्च तद्वज्रकारणा स्यापि॥
रूपादिमत्वेऽनित्यत्वप्रसक्तो कारणपेक्षया स्यूजत्वं स्यादिति न जगत्कारणस्य रूपा-
दिमत्वमिति तात्पर्यं सूत्रार्थस्तु मवन्मते जगत्कारणस्य रूपादिमत्वात्॥ अणुत्वमित्य-
त्वं विपर्ययस्यूजत्वं ममित्यत्वं च प्रसज्येत लोके रूपादिमतः पदादेस्तथा दर्शनादिति॥
उभयथा च दोषात्॥ रूपरसगंधस्य शात्मिका एषि वा स्यूजादश्चेतेषूपरसस्य शात्मिका-
काच्चापः सूक्ष्मारूपस्य शात्मिकां तेजः सूक्ष्मतरं स्पृशात्मिकां वायुः सूक्ष्मतम इत्यनुभव-
गमसिद्धाप्रक्रिया॥ तत्र एषि व्यादिवत्परमाणवो फलपचिता पचितगुणात्मकाः
कल्प्यन्ते न वाच्चापेण त्वव्याघातः॥ पचिता पचितगुणात्मका एषि व्यादेः स्वरूपोप-
चयदर्शनात्॥ गुणानां द्रव्यादिति रिक्तत्वेऽपि॥ तादृशगुणत्वेन॥ एषि व्यादी-

सूत्र०
३५

नामुपचयदर्शनात् ॥ अणुत्वव्याघातएव न वा गुणगुणिनो निर्दिः संभवति ॥ भेदे गवाश्च वदु
गुणगुणिभावानुपपत्तेर्द्वितीये तत्कार्ये यथादिषु रूपाद्यनुपलंभप्रसंग इत्थं भयथापि
दोषादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षान्न ॥ प्रधानवा
दीहिसत्कार्यत्वाद्यं न मन्याहिभिः शिष्टैः परिगृहीतः परमाणुकारणवादस्तु केन चिदां
शेन केन चिदपि शिष्टैः परपरिगृहीत इति शिष्टापरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा परमाणुकार
णवादेकत्र व्यावेदविधिरित्यर्थः ॥ सूत्रे च शब्देन वैशेषिकाभिमतषड्पदार्थासंभवः ॥
रुचिः सत्त्वसंभवः प्रतिपादितो भवतामाप्यकृता तस्माद्वात्येकमूलवैशेषिकादिम
तेन न सत्त्वस्य विरोध इति सिद्धं ॥ समुदायजभयहेतुके पितदप्राप्तिः वैशेषिकस्ताव
त्परिमाणभेदेन देहादेव राशुतरविनाशित्वांगीकारात्मनः ॥ स्यादित्वांगीकाराच्च

शारी० वृ०

२

२५

ध्वेनाशिकः सर्वज्ञाणिकत्ववादिनस्तु पूर्णवैनाशिका इत्यध्वेनाशिकवैशेषिकमत
निराकराणानंतरं पूर्णवैनाशिकमतं बुद्धिस्पृष्टमिदानीं ति राक्रियत इत्यवतंसंग
तिर्दृष्टस्य व्या ॥ तत्र तावदुद्धमुनिना अगमउपादिष्टः ॥ सत्त्वगमो वैशेषिकसौत्रांतिः
कवितिज्ञानवादिसर्वशून्यवाद्याः ॥ ख्यचतुर्विधिशिष्यप्रतिपत्तिवैचित्र्याच्चतुर्विधो भव
ति ॥ तत्र वैशेषिकसौत्रांतिकयोर्ज्ञानंतदतिरिक्तपदार्थाश्च सर्वज्ञाणिकाः सत्यभूताः सति
इयान्मूर्भेदो वैशेषिकस्य घटादिपदार्थाः प्रत्यक्षाः सौत्रांतिकस्य तु ज्ञाने घटाद्याका
रेण तत्र तेनाकारेण प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षाः घटादयो नुमीयन्ते इति ॥ तत्रादौ वैशेषिकसौ
त्रांतिकयोर्वाह्यायास्तित्वा विवोषो न्नयो मतिमेकाकृत्यतन्मतं प्रमाणमूलं भ्रातिमूलवै
तिसंदेहे प्रमाणमूलमिति प्राप्तं तथा हि यद्यपि ज्ञेयो वायवश्चत्वारिभूतानि चतुर्विधं परमा

सूत्र०
२६

एतुंनस्वरूपाणि एवंभूतानि कानि रूपादि विषयेन्द्रियाणि परमा एतुंनस्वरूपाणि नहि परमा
एतुममृदयतिरेणावयविभूतं किंचित्कायमस्तीति ॥ परमा एतु हेतु क एव यथियादिसमुदा
यो बाह्यः ॥ आध्यात्मिकश्च समुदायः स्कंधहेतुकः ॥ तथाहि ॥ रूपविज्ञानवेदना संज्ञा संस्का
राश्च पंचैते स्कंधाः ॥ सत्ररूपं स्कंधः सविषयेन्द्रियाणि विषयाणां रूपादीनां आध्यात्मि
कत्वमाध्यात्मिकेन्द्रियसंबन्धाददृश्यं ॥ अहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कंधः सुखा
दिप्रत्ययो वेदना स्कंधः ॥ गौरश्च इत्यादिशब्दादिविशिष्टवस्तुविषयिकसविकल्पकप्रत्य
यसंज्ञा स्कंधः ॥ रागद्वेषमोहधर्माधिमाः ॥ संस्कारस्कंधे ॥ तत्र विज्ञानस्कंधश्चित्रमि
त्यात्मेति च गायते ॥ इतरे स्कंधाश्चेता ॥ एतेषां चित्रत्वेनानां स्कंधानां समुदायः
सर्वव्यवहारास्पदं ॥ आध्यात्मिकश्च स्कंधहेतुक इति सर्वज्ञाणिकत्वादिनोर्वैभा

शारी० वृ०

२

२६

समुदायकर्तुः ५

शंभियद्

षिकसौत्रांतिकयोर्मतं ॥ तद्विराकरोति समुदायजनयहेतुकेपितदप्राप्तिरिति ॥ उभयहेतु
केपिसमुदाये ॥ परमा एतु हेतुके बाह्य समुदाये ॥ स्कंधहेतुके आध्यात्मिक समुदाये च तदप्रा
प्तिसम्यक्समुदायस्याप्राप्तिरित्यर्थः ॥ अचेतनानां परमा एतुनां स्कंधानां च स्वतः समुदा
याभ्यो गादन्यस्य च स्थिरस्य चेतनस्य समुदायकर्तुर्नरनम्कपगमादिति सूत्रवाक्यशेषः
इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ अनुसंहंतुं श्येन्नस्याभावेपिसं
घात उपपद्यते ॥ तथाहि ॥ अविद्यासंस्कारो विज्ञानं नामरूपब्रह्मयतनं स्पृशो विदनेत्ये
वंजातीयकानां ॥ अविद्यादीनामितरेतरप्रत्ययत्वादितिरेतरात्वाद्ब्रह्मयंत्रवदनिशा
मावर्तमानेष्वविद्यादिष्वयाक्षिप्तः संघात उपपद्यत इति शंकाः ॥ कार्यप्रत्ययतेजन
कत्वेन गच्छतीति व्युत्पत्त्यप्रत्ययशब्दः कारणवचनः ॥ अविद्यादीनामयमर्थः ॥

सूत्र०
२०

ज्ञानिकेषु स्थिरत्वनिवृत्त्यादिभ्यां तिर विद्यामानविषयेषु रागाद्यात्मकसंस्कारहेतुः स
च संस्कारो गभस्याद्यं विज्ञानं जनयति तस्माच्चालयविज्ञानात्स्थित्यादिचतुष्टयं ज्ञात्री
रस्य समुदायस्य कारणभूतं जायते ॥ तदेव नामाश्रयत्वात्तामेतन्मयं तच्च नाम
सिनातासितादिरूपं तच्छरीरं जनयति ॥ गभसूतस्य देहस्य कलत्रबुद्ध्यावस्थाया
न रूपग्राह्यत इति पर्यवसन्नं ॥ स्थित्यादिचतुष्टयं नामरूपेण ज्ञात्रीरविज्ञान
धातुश्चेति षडायतनानि यस्यैतानि जातस्य तज्जायतनं ॥ नामरूपेण ज्ञात्रीरविज्ञान
संबन्धः ॥ स्थितिरिति ततः सुखादिका वेदना ततः पुनरविद्यादय इति निराकरोति नेति
कुतः उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ अथ यमर्थः ॥ विविधो हि कार्योत्पादस्तवाभिमतः हे
त्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति ॥ तत्र हेत्वधीनो यथा बीजादं कुतः ॥ अंकुरात्पत्रं पत्रा

ज्ञात्री ० २०

२

२०

त्कां उमित्यादौ ॥ कारणसमुदायाधीनो यथा ॥ स्थित्यपेक्षो वा वाकांशकालविशेषाणां मो
लने सति ॥ तेभ्य उपकृता बीजादं कुरो जायते ॥ आध्यात्मिकः कार्योत्पादोऽपि पूर्ववद्विविध
स्तत्राद्यो हेत्वधीनः कार्योत्पादोऽविद्यादीनां द्वितीयं स्फुटं स्थित्यपेक्षो वा वाकांशकालविज्ञाना
नां समवायात्कार्यस्योत्पाद इति ॥ कार्योत्पादोऽकारिण्यस्वेह याकादीनां दर्शनात्स्थित्या
दीनां कारणत्वमूहं ॥ उभयविधेऽपि कार्योत्पादि ॥ न चैव नापेक्षेति ॥ तत्राद्यमंत्रादिकृत्यद्विती
यं कार्योत्पादं हेतुसमुदायाधीनं दृश्यते ॥ उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति ॥ अविद्यादीनां मि
तरेतरात्वेऽप्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ न हेतुसंघाताधीनः कार्योत्पादः संभवतिसं
तुः स्थिरस्य चेतनस्यानंगीकारादित्यर्थः ॥ सर्वज्ञाणिकत्वादिनां हेत्वधीनोऽपि कार्योत्पा
दो न संभवतीत्याह ॥ उत्तरोत्पादेन पूर्वनिर्धारितं ॥ कार्यकाले विद्यमानस्यैव मुदादेः

सूत्र०
२५

कारणात्वं दृश्यते ननु नष्टस्य ॥ न वन्म ते तत्र रस्य कार्पक्षणास्योत्पादे पूर्वस्य कारणात्कारण
स्य निरोधत्वात् नावां गी कारात् न हेतुधी नीपिका योत्पिहः संभवतीत्यर्थः ॥ ननु तिर्हेतु
क एव का योत्पिहोस्तु तथा च नोक्तोपश्रुत्यां का ह ॥ असति प्रतिज्ञोपरोक्षो योगपद्य
मन्यथा ॥ असति हेतो कार्योत्पत्त्यंगीकारे ॥ पूर्वज्ञानचक्षुराजो कविषयेषु चतुषु
सत्सु कार्यनीलादिज्ञानं नीयत इत्यस्याः प्रतिज्ञाया उपरोक्षः स्यात् ॥ अन्यथा का
र्यं स हेतुकमित्यंगीकृत्य कार्यपर्यंतं हेतोः स्मित्यंगीकारे हेतुफलयोग्यो गपद्यो ॥
एकस्मिन्का जे स्थितिः स्यादित्यर्थः ॥ तथा च क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति भावः ॥
प्रतिसंख्याः प्रतिसंख्या निरोधा प्राप्तिरविच्छेदात् ॥ वेनाशिकाः ॥ खलु बुद्धिपूर्व
कनाशो मावा नामः बुद्धिपूर्वकनाशः ॥ आकाशं चेति त्रयमप्य ॥ वस्तु सन्निरुपारयः ॥

वागी० व०

९

२५

निर्हेतुकं तु छमितिव दति ॥ तत्राकाशस्य निरोधपर्यत्वमुत्तरसूत्रेति रमिष्यते अत्र तु बुद्धिपूर्
वकनाशः बुद्धिपूर्वकनाशरूप निरोधद्वयं निराक्रियते प्रतीपाप्रतिज्ञासंतं घटमसंतं
करोमीत्येवमाकारिका संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या ॥ तत्पूर्वको निरोधो नाशः प्रतिसंख्या नि
रोधश्च तत्पूर्वको नाशो प्रतिसंख्या निरोधस्तयो निरोधयोः सतानिषु ॥ संतो नेवा प्राप्ति
रसंभव इत्यर्थः ॥ कृतः अविच्छेदात् ॥ न तावन्निरोधद्वयस्य संतामगोचरत्वं संतानस्य अ
विच्छेदात् संतानविच्छेदो हि चरमसंतानि विच्छेदाद्वयैकैः स न युक्तः ॥ अचरमसंतानि नः
कार्यात् स्तनन कत्वे संतानस्याः विच्छेदा एव ॥ अजन कत्वे चरमसंतानि नोऽर्थक्रियाका
रित्वरूपसत्ताभावेनाः त्वं ता सत्तात्पूर्वसंतानि नां सर्वेषां शून्यतापरिरोधापत्तिः ॥ अ
र्थक्रियायान्त्रभात् ॥ नापि संतानि प्रतियोगिकत्वं निरोधद्वयस्य ॥ संतानि नां घटादी

सूत्र०
२५

नां ज्ञाणिकत्वेन बुद्धिपूर्वकनाशा योगात् ॥ नाथः बुद्धिपूर्वकसः ॥ मूलनाशस्तदभ्यु-
पगतः संभवति ॥ मूलस्य मृदादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ॥ तस्मात्त्रिरोधयस्यानुपपत्तिः
उभययान्तदोषात् ॥ स्थिरत्वादिभ्रान्तिरूपाः विद्यायाः किं सम्यक्ज्ञानादिनाश उतस्य
तो वानाद्यः निर्हेतुकनाशाभ्यगमहानि प्रसंगात् ॥ द्वितीये सम्यक्ज्ञानोपदेशानर्थ-
कामित्कमययापि दोषादसंगतं सौगतं मतमित्यर्थः ॥ आकाशस्य निरुपाख्यत्वं
दूषयति ॥ आकाशोऽत्र विशेषात् ॥ आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुत्या वा श्रु-
णिकत्वेन चाऽऽकाशोऽपि दृष्टि व्यादिबुद्धस्तत्त्वप्रतिपत्तेरविशेषात् निरुपाख्यत्वमि-
त्यर्थः ॥ आत्मनः ज्ञाणिकत्वं दूषयति ॥ अतुस्मृतेऽयम् ॥ अनुभवमनु ॥ अनंतरमु-
त्पद्यमाना स्मृतिरनुस्मृतिस्तद्वत्तात् ॥ आत्मनोऽनुभवितुर्न ज्ञाणिकत्वमित्यर्थः

शारी० वृ०
२

२५

अन्यानुभूतेऽस्य स्मरणयोगादिति भावः ॥ नासतीदृशत्वात् ॥ ज्ञाणिकात्कार्योत्पत्तिमि-
द्वुताऽयदिभावात् निरुपाख्यादेव कार्योत्पत्तिरंगात्तेति भाति ॥ पूर्वज्ञाणानां विना कार्यज्ञा-
णात्पत्ययोगात्साक्षादभावात् तत्पत्तिः स्वयं ये दर्शितान् ॥ तथाचाऽसतीभावात् ॥ स्व-
रूपात्कार्योत्पत्तिर्न युक्ता कुतः ॥ अदृशत्वात् ॥ निरुपाख्यात् ॥ न रविषाणादेः कार्योत्पत्तेरदृ-
ष्टदेः कार्योत्पत्तेरदृशत्वादित्यर्थः ॥ दृशत्वादिति वा पदद्वेदः सतएव मृदादेः कार्योत्पत्तेरदृश-
त्वादित्यर्थः ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ किंचैवमभावात् तत्पत्यंगाकारे उदासीनानां
तत्र कार्यसाधनेषु कृष्यादिष्वप्रवर्तमानानां स्वगृहे वृद्धीमुपविष्टानामपि पुंसां सस्वामि-
मतस्य कार्यस्य सिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ तस्माद्ज्ञां त्येकमूलेनैवेनोपिकसौत्रांतिकयोर्बाह्या-
र्थवादिनो मतेन समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धं ॥ नामा वउ पपजब्धेः ॥ एवं ज्ञाणि

सूत्र०
३०

कबाह्यार्थवादनिराकरांकृतंतन्निराकरणमुपजीव्यज्ञागिकविज्ञानमात्रसत्त्ववादीप्र
त्यक्षतिष्ठतइत्यनयोपजीव्योपजीव्यकभावःसंगतिःविज्ञानवादिभोवोदस्ययोयंसिद्धा
तोविज्ञानातिरिक्तस्यबाह्यपदार्थस्याभावइति सोऽस्याधिकरणस्यविषयः स किं मान
मूलोच्चातिमूलोवेति संदेहेमानमूलइति प्राप्ते ॥ तथाहि नीलादि विज्ञानस्य स्वरूपतः स
वार्थान् ॥ प्रत्यक्षिष्टत्वाद्वाह्यार्थवादिनापि तस्य जीलादिज्ञानत्वसिद्धये ॥ नीलाद्याका
रत्वमंगीकारणीयं ॥ तथा च ते नैवाकारेण सर्वव्यवहारीपपत्तौ किं बाह्येन जीलादिना
ध्याकायमानेन ॥ तथा च स्वप्रकाशनीलादि विज्ञानस्य ज्ञागिकत्वात्माकारत्वाच्च ॥ स्या
पिनिराकारविज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्संगं विवत्समन्वयोनसिद्धतीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विज्ञानव्य
तिरिक्तो नामर्थानामभावी न संभवति कुतः ॥ उपलब्धेः ॥ विज्ञानातिरिक्तो नामर्थानां व

शारी० ह०
२

३०

प्रातिभासिकी सत्तायावहीरीकी सत्तापारमार्थिकी सत्ता

दः पदस्यार्थमुवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ न च विज्ञानाकारेणानुभवस्यान्यथा सिद्धिः बाह्यार्थविना
तत्सारूप्यात्मकाकारस्यज्ञानेति च सिद्धिः ॥ एवं च प्रतीयमानो बाह्यार्थ इति न ज्ञानस्य
साकारत्वं नापि ज्ञागिकत्वं ॥ मानामावाद्नुमानस्य पक्षाद्यनेकज्ञानसाध्यतया स्या
पिनमनुमानारंविना बुद्ध्यादिति स्यापिनिराकारब्रह्मणिसमन्वयोनविरुध्यतइति ज्ञा
नं ननु जाग्रदवस्थाया मुत्पन्नाः सर्वे प्रत्यक्षाः ॥ निरालंबनाः प्रत्यक्षत्वात् ॥ स्वप्रगंधवर्ना
गरमायाविनिर्मितयायादिबुद्धिनिष्पन्ना कदृष्टांते बाधितविषयित्वमुपाधिरित्याह
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ स्वप्नादिप्रत्यक्षस्य जाग्रत्प्रत्यक्षस्य चान्योन्यबाधितविषयत्व
बाधितविषयत्वरूपवैधर्म्याच्च स्वप्नादिदृष्टांतेन निरालंबनत्वेन जाग्रत्प्रत्यक्षस्येत्य
र्थः ॥ चक्षुरे न दृष्टांते साध्यवैकल्यं सूचितं ॥ स्वप्नादावपि प्रातिभासिकविषयाणां

सूत्र०
३१

नाम६

सत्वादिति। किंच वा ह्यार्थानामभावे च दत्तानमित्यादि वैचित्र्यं ज्ञानेन स्यान्न च पूर्वपूर्वा
नादिविचित्रवासनावलाक्षेपे चिन्त्यमित्यादिति वाच्यं॥ वा ह्यार्थाभावे वासनानामप्यभा
वादित्याह॥ नभावो नुपलब्धेः वासनानां नभोवो न संभव इत्यर्थः॥ कस्मादनुपल
ब्धेः॥ तत्तद्देवा ह्यार्थानामनुपलब्धेरित्यर्थः॥ वासनानां वा ह्यनुभवव्याप्यत्वाद्याप
काभावे व्याप्याभाव इति वा ह्यार्थानुभवस्य वासनानां प्रतिकारणात्वात्कारणाभावेका
याभाव इति वा तात्पर्यं किंच वासनानां प्रस्काराभिधानां न तत्तद्देवा श्रया संभवाद
नुपपत्तिः॥ न च हमित्यालयप्रत्यय एवाश्रय इत्यत आह॥ शृणिकत्वाच्च॥ आलय
विज्ञानस्य शृणिकत्वांगीकारात्वाश्रयत्वं॥ संस्कारश्च यत्वे वाल शृणिकत्वं॥ संस्कार
समानकालीनस्य वा संस्कारकाले प्रसतो वाश्रयत्वा योगादिति भावः सर्वथानुपप

शारी० वृ०

२

३१

नेश्च पश्यनतिष्ठनेत्याद्यपराष्ट्रप्रयोगाग्रंथतोऽनुपपन्नमिदं वेदवा ह्यार्थानां मतमुक्तप्र
कारेणार्थतोऽप्यनुपपन्नमिति॥ सर्वथानुपपत्तेर्नादिरणीयं श्रेयोयिभिः सौगतं मतमित्यर्थः
दृष्टिनिमित्तवक्तृये पश्यनेत्यपराष्ट्रः स्यान्नमिति वक्तृयेतिष्ठनेत्यपराष्ट्रः॥ दृष्टोक्तिरुच्ये
श्रुधातोः शितिप्रत्यये पश्यतिष्ठावादेवोभयतः॥ नमुच प्रत्यये तस्यो शित्वादिति बोध्यं
ननु वा ह्यार्थस्य दस्य केवल विज्ञानमात्रवादस्य चोक्तरीत्या संभवाद्यन्यं निस्वरूपं
मेव प्रपंचतत्त्वं किंच न स्यादिति शंकायां॥ पुनर्नाभाव उपलब्धेरित्यादि नैसृत्राणि श्रु
त्यमतनिरासपरित्वेन योज्यते॥ प्रपंचशून्यत्वस्य सर्वप्रमाणबाधितत्वेन॥ तन्निरासा
यद्यप्यहं॥ प्रयत्नानपेक्षाणात्॥ तथाहि॥ ज्ञानाय यो नाभावः प्रमाणरूपलब्धेरित्या
यः वैधर्म्याच्चेति सूत्रं पूर्ववत्॥ व्याख्येयं॥ प्रपंचस्य ते बाधस्थिताने किंचित्सत्यं वक्तव्यं

सूत्र०
३२

निरधिष्ठानवाधयोगात्तस्यवाधियानस्यत्वेनतेनभावःनसत्त्वं। प्रमाणतस्तदनुपपा
द्येरितिनभावोत्पन्नद्येरितिसूत्रार्थः॥ ज्ञेयिकत्वाच्चेतिसूत्रेविभक्तेःपूर्वमुपदेशोत्पद्य
हारः। तथाचकचित्पदार्थानंगीकृत्या। तेषांज्ञेयिकत्वोपदेशाच्चन्योपदेशाच्चव्याहता
र्थबोधकःसुगतइत्यर्थः। अतिसूत्रं कृतव्याख्यातं। तस्माद्वा त्वेकेश्वराणांबोधमते। न
नसमनुयव्यवेरोधतइतिसिद्धं। नैकस्मिन्नसंभवात्। एवंमुत्यकछानांबोधानांमा
तेनिरस्तेविवसनानांजेनानांमहांबुद्धिस्पंदुद्धिसत्रिधिलक्षणसत्पानिराक्रियते।
तत्रसंशयः किंचिगंबरमतमानमूलमितिमूलमिति। मानमूलमितिप्राप्तंतथाहि।
स्यादस्तिस्यात्रास्तिस्यादस्तिनास्तिचस्यादिवक्तव्यः। स्यादस्तिचावक्तव्यःस्यात्रा।
स्तिचावक्तव्यःस्यादस्तिनास्तिचावक्तव्यश्चइत्येवंरूपसंप्रभगनयमस्तिवनास्ति

शारी० दृ०
२

३२

त्वादिविरुद्धधर्मयमादाय सर्वेषु पदार्थेषु योजयंतो विवसनाः परार्थमात्रस्यानेकरूपत्वमा
चक्षते उपादानादिव्यवहारसिद्धये। अन्यथा वस्तुनैकरूपत्वेन। सर्वात्मनास्ति त्वं नास्ति।
त्वं नास्ति त्वं वा वक्तव्यमिति प्राप्तात्मनापिसत्त्वा। द्विस्तत्राप्यर्थमुपादानादिव्यवहारीनस्या
त्। अतः केनचित्पदार्थादिरूपेणास्ति। केनचित्प्राप्तादिरूपेणास्तीत्यनेकरूपत्वमेववा
क्तव्यः। सप्तनयभंगो नाम सप्तस्वस्तितादिषु वस्तुन्येकत्र विरोधभंगः। तत्र योनयो युक्तिः
स इत्यर्थः स्यादस्तीत्यादेरयमर्थः। स्यात्पदं कथंचिदित्यर्थं किं वस्तु नास्ति त्वविवक्षाया
माद्योभंगः। असत्त्वविवक्षायां द्वितीयोभंगः। क्रमेणोभयवांछायां तृतीयोभंगः। युगप
दुभयवांछायां मस्ति त्वनास्ति त्वनास्ति त्वयोर्युगपदावावक्तुमशक्यत्वादवक्तव्यत्वं व
स्तुनइतिचतुर्थोभंगः। अथचतुर्थोभंगयोः क्रमेणवांछायां पंचमोभंगः। द्विती

सूत्र०
३३

यच्चतुर्थयोर्विवक्षायां षष्ठोऽङ्गः। आद्यद्वितीयचतुर्थानां बाह्यायां सप्तमोऽङ्ग इति एवमेका-
त्वानेकत्वनित्यत्वानित्यत्वादिविरुद्धं मध्यमादायोक्तं न यो योजनीय इति तस्मादुक्तमा-
त्रस्य सत्वमसत्त्वं चेत्येवमादिविरुद्धानेकधर्मवत्त्वमेवेत्येकसु पदसमन्वयोनसिध्यती-
ति प्राप्ते ब्रूमः॥ नैकस्मिन्नसंभवादिति॥ एकस्मिन्नरमायस्त्वेव स्तुतिविरुद्धधर्माणां सं-
भवादुक्तं नो नैकरूपत्वं नास्तीत्यर्थः॥ यदस्ति तदस्मिन्ननास्ति॥ यद्विद्यं तद्वित्यमेव नानि-
त्ययथाप्रत्यगात्मा वेस्तु भूत एवंप्रपञ्चस्यापि त्वन्मते वस्तुतत्त्वानेकरूपत्वसंभवांस्त-
न्मते तु प्रपञ्चो न सत्ताप्यः॥ स किंतु अविर्बन्धीय एव तेन सर्वव्यवहारसंभव इति भावः॥
एतेषां माहृतानां देहपरिमाण एवास्मिन्मते तदुच्यते॥ एवं चात्मा का तस्य॥ यथैकत्र
विरुद्धधर्मासंभवी दीपस्तेषां माहृतानां मते एवैमात्मनोऽका तस्य परिच्छिन्नत्वं दोषांत

शारी० वृ०

९

३३

रं स्यात्॥ जीवस्य देहपरिमाणत्वांगीकारादित्यर्थः॥ तथा च परिच्छिन्नत्वादात्मनोऽवयववद-
नित्यत्वं स्यादिति भावः॥ किंचात्मनो देहपरिमाणत्वे मनुष्यात्मनः॥ कर्मवशात्॥ गजशरीरे क-
त्वे प्रवेशो न स्यात्॥ पुनिकाशरीरे वा कृत्स्नस्यात्मनः प्रवेशो न स्यात्॥ ननु जीवस्य सावयव-
त्वांगीकारप्रत्यययोगा गजादिशरीरप्राप्तौ केचिदवयवान् प्रागुच्यंति सूक्ष्मपुनिकाशरीरा-
प्राप्तौ च केचिदपगच्छंतीति न मनुष्यात्मनः सूक्ष्मसूक्ष्मशरीरप्राप्तिविरुद्ध इत्याशंक्य निरा-
करोति॥ न च पर्यायादप्यविरुद्धो विकारादिभ्यः पर्यायादपि अवयवगमना गमनाभ्या-
मपि तत्र सूक्ष्मसूक्ष्मशरीरपरिमाणत्वं स्यात्त्वमविरुद्ध इति न चेत्त्यर्थः॥ कुतः विक-
रादिभ्यः॥ आत्मनः सावयवत्वेन तत्र शरीरप्राप्त्या वृत्तिहासवत्त्वांगीकारे विकारव-
त्वं प्रसक्तौ प्रदायादिवदनित्यत्वं स्यादनित्यत्वेन बंधमोक्षभ्रमपगमोबाधेतज्जतुं

सूत्र०
३४

विकार्यायेन संसारसागरे मयस्य बंधविच्छेदात् संततोर्ध्वगमनं मुक्तिर्भवतीति तत्र
याष्कपगमाहदिति ॥ यद्वा ॥ पूर्वसूत्रे परिच्छिन्नत्वादात्मनीति त्वत्वं स्यादिति उक्तमपु
न ॥ नित्यत्वेऽपि बोधवत्संताननित्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह न चेत्पादिसूत्रं पर्याया
दपिसंतानरूपेण नित्यत्वस्यात्मन्यविरोध इति न चेत्पर्ययः ॥ कुतः ॥ विकारादिभ्यः संता
नस्य संतानिष्यतिरिक्तस्य सत्वे तस्य च संतानिन्यत्वाधिकारवत्त्वं स्यादेवं च सत्वेनै
रात्म्यवादप्रसंग इत्यर्थः ॥ किंच ॥ अत आवस्थिते श्रेयमयनित्यत्वादविशेषः मुक्तात्मने
यत्परिमाणं तदंत्यं तच्च नित्यमप्यणुत्वाद्यन्यतमपरिमाणात्वेन व्यवस्थितं चेति ज्ञेयं
सिद्धं ॥ तस्मात्तच्च नित्यस्य परिमाणस्य त्वेनावस्थिते सत्त्वं दृष्टं तेनात्मपरिमाणात्वेना
हेतुनोभयोरप्यु मध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगात् ॥ त्रयाणामप्यु मध्यमोत्पाप

शारीरवृ०

२

३४

परिमाणानामविशेषः साम्यं स्यादित्यर्थः ॥ नित्यपरिमाणानां त्रयाणामेकत्रासंभवा नित्यत्वमा
पाद्यते न साम्यपादिनमिति इष्टं परिमाणसाम्येऽप्युल्लसूक्ष्मशरीरप्राप्तेः परिमाणविषय
स्य न स्यादिति भावः ॥ यद्वा ॥ सर्वदेकमेव परिमाणं स्यादित्याशङ्क्याह तत्राह ॥ अतः परिमाण
स्य जन्यत्वेनित्यत्वविरोधादाद्यु मध्यमकाजावस्थानं च कृत्यमिति यदंत्यपरिमाणमणुमह
त्वादितदेवैकं सर्वदा स्यान्नान्यत्र याचां त्यपरिमाणस्यावस्थितेरणुत्वाद्यन्यतमत्वेन नियता
त्वादाद्यु मध्यमकालयोरुभयोस्तस्य परिमाणस्य नित्यत्वादेकत्वादविशेषः ॥ जीवोऽणुश्च
दणुरेव महं श्रेयमहोने व स्यादित्यर्थः ॥ तथा च न शरीरपरिमाणनियम इति भावः ॥ तस्मा
दप्युक्तविवसनमतेन न समन्वयस्य विरोध इति सिद्धं ॥ इदानीं केवलं निमित्तकारण
मेवैश्वरेनोपादानमिति येषां सेश्वरसांख्यपातं जलिशैव कणभुगादीनां मतं तदो

सूत्र०
३५

यं दूषयति॥ पत्करसा मंजस्मात्॥ पूर्वसत्त्वा सत्वयोरेकत्र विरोधादसंभवक इत्थं॥ तद
दुपादानकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादसंभव इति दृष्टान्तसंगतिनिमित्तोपादानोभयात्मकं ब्रह्म
समन्वयासंभवाद्दोषे सिद्धांतः॥ पत्कराश्वरस्य जगदुपादानप्रधानादि प्रेरकत्वेन जगत्त्रि
मितत्वमात्रं न संभवति कुतः॥ अस्मा मंजस्मात्॥ इश्वरस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तौ रागद्वेषादि
पुसंगात्॥ अस्मा मंजस्य स्यात्॥ प्रवृत्ते रागद्वेषादि पूर्वकत्वेन लोके दृष्टत्वाद्दुष्टानुसारि
त्वात्कल्पनामानाः॥ अस्मा कंतु अत्यनुसारित्वादि निर्वचनीयत्वादित्वाच्च न दोष इति भावः
संबंधानुपपत्तेश्च॥ प्रेरकत्वादिभिः प्रेरकस्य श्वरस्य संबन्धो वाच्यः॥ असंबन्धस्य
प्रेरकत्वायोगात्॥ न च संबन्धः॥ संभवति निरवयवत्वात्पुनस्तद्वत्त्वाच्च संयोगसा
मवाययोरनुपपत्तेरित्यर्थः॥ सिद्धांतैस्त्वविद्यादि प्रेरकत्वं कल्पिततादात्म्ये नोपप

त्समि श्रुत एव सिद्धम्॥

शारी० वृ०

२

३५

दृष्ट इति भावः॥ किंच ऊंभकारस्य मृदादि प्रेरकत्वं दृष्टान्तेने श्वरस्य प्रधानादि प्रेरकत्वं कल्पनीयं
न हितत्वं संभवति प्रधानस्वरूपादिहीनत्वेन दृष्टमृदादिवैलक्षण्यात्॥ प्रधानादिविषयका
प्रेरणायाः॥ इश्वरस्यानुपपत्तेरित्याह॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ अधिष्ठानं प्रेरणासिद्धां
तेन न दृष्टापेक्षा अत्येकशरणादिति भावः॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ ननु करणानां
द्वियाणि अत्र त्र्यक्षणाप्यपि यथा जीवेन प्रेरयंते एव प्रधानादिकमप्रत्यक्षमपीश्वरेण
प्रेरयंति इति चेन्न कुतः॥ भोगादिभ्यो दोषेभ्यः॥ जीवांस्तु त्रिधा मभोगायं प्रेरयति तदृष्टान्ते
ने श्वरस्य प्रेरकत्वे तद्वद्भोगारयः प्रत्यक्षे रन्नित्यर्थः॥ यथा॥ स शरीरस्यैव प्रेरकत्वं
वर्तनीश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रेरकत्वमित्याह॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ भो
गाधिष्ठानं शरीरमधिष्ठानं वा इत्यर्थः॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ करणवद्विद्याधि

सूत्र०
३६

छानंशरीरमित्यर्थः॥ तदा श्वरेऽङ्गक्रियत एवेति चेन्न शरीरवत्त्वमोगादिप्रसंगादीश्व
रत्वमेव न स्यादित्यर्थः॥ अतवत्वमसर्वज्ञतावा॥ किंच प्रधानजीवेश्वराणां या संख्या
यच्च परिमाणं तदुभयं श्वरेण परिच्छिद्यते न वा आद्ये परिच्छिन्नसंख्यावत्त्वं तत्र परि
च्छिन्नपरिमाणवत्त्वाच्च त्रयाणां प्रधानजीवेश्वराणां घटादिव दंतवत्त्वं विनाशित्वं स्या
त्॥ द्वितीये श्वरस्यासर्वज्ञत्वं स्यादित्यर्थः॥ तस्मादसंगतेन तादिके परिकल्पिते
श्वरकारणवादेन॥ न निमित्तोपादानब्रह्मसमन्वयविरोध इति सिद्धं॥ उत्पत्त्यसंभवा
त्॥ एवं केवलाधिष्ठातृवेश्वर इति वेदाः संगतमतेनिरस्य निमित्तं प्रवृत्तिश्चेश्वर इति
भागवतमतस्य वेदसंगतार्थत्वा॥ तदंगी ततजीवोत्पत्त्यंशेषि प्रमाणमूलत्वा
स्यादिति प्रत्यक्षदाहरणसंगत्या रंभः॥ तज्जागवतमतं प्रमाणमूलं भवति मूलं वै

शारी० व०

२

३६

तिसं देहे प्रमाणा मूलमिति प्राप्तं तथा हि॥ वासुदेवः खलु परमात्मा परमार्थतत्त्वं जगदुपादा
नं निमित्तं च तस्माच्च सुदेवा त्सं कर्षणा स्यो जीव उत्पद्यते॥ ततः जीवा त्प्रत्यक्षं सारयं मनो जायते
मनसश्चातिरुद्धारयोः हंकार इति॥ तथान्वजीवामित्राद्युत्पत्त्या जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्य
संभव इति प्राप्ते वेदाः विरुद्धा मंगी कृत्य वेद विरुद्धजीवाद्युत्पत्त्यंशं दूषयति उत्पत्त्य
संभवादिति परमात्मनो वासुदेवाजीवस्योत्पत्तेरसंभवात्॥ नतन्मतसो धित्यर्थः॥ अन्य
थाजीवस्योत्पत्त्यंगीकारे घटादिव दनित्यत्वात् प्रत्या भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षस्त्वदम्भगतः क
स्य स्यादित्यर्थः॥ न च कर्तुः करणं॥ लोके कर्तुर्देवदत्तादेः सकाशात् करणस्य कुवारादेरु
त्पत्त्यद्वानाजीवात्कर्तुः करणं मनोजन्यत इत्येतन्न युक्तं इत्यतश्च तन्मतसंगतमि
त्यर्थः॥ अयं भावः॥ किं जीवो मनः करणं तस्मात्साद्य नयति न च नासाद्यवा आद्ये

सूत्र०
४७

तत्करणांतरं जीवजन्यं न वा ॥ आद्योऽनवस्था ॥ आद्यविकल्पादुत्तारासंभवात् ॥ द्वितीयेतदे-
वमनोस्त्विति ॥ न मनसो जीवजन्यत्वं आद्यद्वितीयकरणरहितस्यैव जीवस्य कार्यजननसाम-
र्थ्यांगीकारे किं मनः कल्पनयेति ॥ ननु संकर्षणादयस्त्वयोनजीवादि रूपाः किंतु वासुदेवव-
द्विज्ञानस्वरूपाश्चिराएवेत्याशंकाह ॥ विज्ञानादिभावे चातदप्रतिषेधः ॥ संकर्षणादीनां त्र-
याणां वासुदेववद्विज्ञानादिभावे वा ॥ विज्ञानैश्वर्यवज्जवन्नि ॥ दीपनिरवधस्वरूपत्वेऽपि तदप्र-
तिषेधः ॥ तस्योत्पत्त्यसंभवरूपदोषस्य प्रकारांतरेणाऽप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ तथा हि न तावा-
च्यतुस्मिं वासुदेवादीनामीश्वराणां किंचित्प्रयोजनमस्ति एकेनेव सिद्धे ॥ अगवानैवेको-
वासुदेवः परमार्थतत्त्वमितित्वत्सिद्धांतज्ञानिश्च नन्वीश्वराणां संकर्षणादीनां त्रयाणां
वासुदेवतुल्यानामेव ॥ वासुदेवादुत्पत्तिरभ्युपगम्यत इति नोक्तदोष इति चे ॥ त्वह्यगि

शारी० दृ०
२

४७

तदुत्पत्त्यसंभवादोषः संकर्षणादीनामीश्वरत्वाविशेषे वासुदेवस्य ततोऽतिशयाभावेन त्रया-
णां वासुदेवेन जन्यत्वाऽनुपपत्तेरिति ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ क्वचित्तानैश्वर्यशक्तिवज्जवन्तेनां-
सि वासुदेवे गुणा इति प्रतिपादयंति ॥ क्वचिच्चोक्तगुणा एवात्मानो वासुदेवान्भवंत इत्यभेदं-
गुणगुणिनो वर्णयंति ॥ तथा च परस्परं विप्रतिषेधाच्च समं न संमिदं भागवितं मतमित्य-
र्थः ॥ तस्मान्निरवद्यो ब्रह्मणि वै सन्तानां समन्वय इति सिद्धं ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्विती-
याध्यायस्य त्रितीयः पादः ॥ २ ॥ न विषदश्रुतिविरुद्धत्वात्परपक्षाणामप्रामाण्यमुक्तं तद-
श्रुतीनामप्यन्योन्यविरोधा ब्रह्मकारवादस्याप्यनवेक्ष्यत्वं स्यादिति शंका निरासार्थं
परंपादद्वयमारभ्यते ॥ पादद्वयस्यापि श्रुतीनामप्यन्योन्यविरोसे न समन्वयद्वारा कर-
णात् श्रुत्यध्यायसंगतिः पूर्वपादेनास्य प्रासंगिकी संगतिः शंका व्याजेन दृष्टितांतत्र

सूत्रं
३५

तावदाहोसृष्टिवाक्यानामविरोधप्रतिपादयितुमाकाशमाश्रित्यविचार्यते ॥ आकाशः
स्पृक्षिमुत्पत्तिरस्तिउतनास्तीति ॥ यद्यस्ति तर्हि विरोधः ॥ तथाहि छांदोग्ये आकाशवायु
विना तत्रैजोसृजतेतितेज आदिकी सृष्टिः ॥ श्रूयतेतैत्तरीयकेतु ॥ आत्मन आकाशः सं
भूत इत्याकाशादिकां तथा चानयोर्वाक्ययोर्विरोधत इति पूर्वपक्षः ॥ आध्यायापूर्व
पक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधाद् प्रामाण्यं फलं सिद्धान्ते विरोधाभावात्प्रामाण्यमिति
बोध्यं एवं प्राप्ते एकदेशिमते न संमाधत्ते ॥ न विषयदश्रुतेः ॥ विषयोत्यद्यते कृतः ॥ आ
श्रुतेः ॥ विषयतउत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्याश्रवणादित्यर्थः ॥ यद्यप्यात्मन आकाशः
संभूत इति श्रुतिरस्ति तथापि सागोणातिगूरोमिसंधिः ॥ तथा च आकाशस्योत्पत्तेरन
प्यपगमादेव न विरोध इति मूढमिसंधिमजानानाः शकते ॥ अस्तितु ॥ तु शब्दः ॥ अज्ञा

शारी० दृ०

९

३५

तरपरिग्रहे ॥ छांदोग्ये आकाशोत्पत्तिश्रुत्यभावेपि साश्रुतिस्तैत्तरीयके स्तीत्यर्थः ॥ तयान
विरोधस्तदवस्य इति शंकितुरभिप्रायः ॥ एकदेशास्वाभिप्रायं प्रकटयति ॥ गौण्यसंभववात्
न ह्याकाशस्योत्पत्तेः श्रुतिमुख्या किंतु गौणी कृतः ॥ असंभवात् ॥ आकाशोत्पत्तौ सवापि
कारणादिसाध्यस्य भावादिभुत्वेन नित्यत्वात्मानां चाकाशस्योत्पत्तेरसंभवादिति सू
त्रार्थः ॥ अथा च ॥ वायुं चातरिक्षं चैतदमृतमित्याशे अमृतशब्दात् ॥ नाकाशस्योत्पत्तिरि
त्यर्थः ॥ न नात्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्ये संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वं तेज आदौ
तु मुख्यत्वमित्येतद्विरुद्धं एकस्मिन्वाक्ये एकस्य शब्दस्य गौणमुख्यत्वाद्दर्शनादित्यत
आह ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ यथा एतस्मिन्नेव प्रकरणे अन्नं ब्रह्मेति यजानादित्यारा
ववादिषु ब्रह्मशब्दे गौणाच्चा नंदौ ब्रह्मेत्येव मुख्यः ॥ विषयभेदात् ॥ एवं प्रकृतैपि विषयभे

अपरित्यागः

सूत्रं
३८

दाहेकस्य संभूतश्चास्य गौणत्वं मुख्यत्वं च स्यादित्यर्थः इदमेकदेशिमतं दुष्यन्सिद्धं न य
ति॥ प्रतिज्ञाहानिरप्यतिरेकाद्येभ्यः॥ वित्त्याह्नानाः कृतस्य वस्तुजातस्योप्यतिरेकादा
त्मेकत्ववित्तानां सर्ववित्तानां प्रतिज्ञायाश्च हानिर्भवति॥ ब्रह्मभिन्नसत्ता कस्य नित्यत्वाकाश
स्याभ्युपगमे तु प्रतिज्ञाबाधे ततस्मादाकाशस्योत्पत्तिर्भङ्गाकृत्य॥ ब्रह्माधीनसत्ता क
त्वाह्नानां ज्ञाते सर्वमाकाशादिकं ज्ञातं भवतीति सा प्रतिज्ञा समर्थनीयेत्यस्याकाशोत्पा
त्तिरित्यर्थः॥ किंच॥ प्रतिज्ञायाः समर्थनं कार्यकारणभेदपरं भ्यः॥ दाहेभ्यो भवति॥ तथा
हि कार्यकारणभेदप्रतिपादनं परं मृदादिदृष्टान्तैः प्रतिज्ञां संसाध्य तत्साधनायैव सदेव
सोम्येदमग्न्यासीदेकमेवादितीयं तदेष्टतत्तत्रैवोत्तरो वदाम्यमिदं सर्वमिदं स्यादि
शब्दाः कार्यजातं प्रदर्शयन्त्यब्रह्माव्यतिरेकं दर्शयन्ति इदं सर्वमाकाशास्याकार्यत्वे वा

शा. री. ० वृ. ०
२

३८

प्रथमं वा पश्चाच्च इति

स्थितं स्यादिति॥ न चैवमुक्त्यन्तिमत्वे सिद्धे पूर्वोक्तविरोधपरिहारः कथमिति चेदुच्यते छांदोग्ये
ह्येहि तेन सप्तत्यन्निमावं श्रूयते नाऽद्यैतमपि तैत्तरीयके तु आकाशाकाशयुवयोरग्निरिति तेन
स सृतीयत्वं श्रूयते॥ तथा च तयोर्वाक्ययोरेकवाक्यत्वादनकाशतैत्तरीयकस्य तु सारो
णाः काशं वायुं च सृष्ट्वा तद्धेतोः सृजतेति छांदोग्यश्रुतिः परिणाम्यत इति नाऽनयोर्वाक्ये
यो विरोध इति॥ यदुक्तं तैत्तरीयदुस्य त्रिंशत्तिगोणा सामग्यभावादिभुत्वेन नित्यत्वानुमा
नोच्चेति तत्र श्रीतस्य ब्रह्माण एव विषयत्वा मया तादित्यभिप्रेत्य तद्वायुमानमनुमानमनु
मानेनैव दुष्यति॥ यावद्विकारं तु विभावो लोकवत्॥ तु शब्दश्चाकोशोत्पत्त्यसंभवात् शंका
या ह्येत्यर्थः॥ यतो यावद्विकारजातं विभावो गोदृश्यते॥ ननु तत्त्वविकारे ब्रह्माण विभागा
रुर्ज्ञातः॥ लोकस्य घटादेर्विकारस्यैव विभक्तत्वं दर्शनादित्यर्थः॥ तथा चायं प्रयोगः

सूत्र०
४०

काशादिककालमनःपरमाणवः परधीनसत्ताकाः स्वसमानसत्ताकविभागवत्तात्पटा
काशावादिवेदित्याकाशीत्यन्तिवादिनं प्रतिविभुत्वहेतोः परोक्तस्यासिद्धिरपि बोध्या ॥
आकाशीः सृष्टाश्च प्रयोगस्त्वापेक्षिकः ॥ आसृता देवा इति च दिति सिद्धं ब्रह्मकार्यं विपा
दिति ॥ ननु ब्राह्मण्ये वा योरुत्पत्तिर्न श्रूयते तैत्तिरीयके मु श्रूयते ॥ तथा च पूर्वविदमनं यो वि
क्यो विरोधपरिहाराय वा युत्पत्तिर्गोणातिवाच्यं किंच न सैषाः नस्तमिता देवता यच्च ॥
युरिति वा योर्जयप्रतिषेधाच्च नित्यत्वमित्याशंक्यमतिदेशेन निराकरोति ॥ एतेन मात
रिश्वा व्याख्यातः ॥ एतेन विद्यतउत्पत्तिमत्वव्याख्यानेन वायुरपि विद्यदवच्छिन्नब्रह्मज
न्यत्वेन व्याख्यात इत्यर्थः ॥ वायोर्नित्यत्वे एकविज्ञानप्रतिज्ञाहान्याहेः समानत्वादिति
भावः ॥ वायोर्जयप्रतिषेधश्चापेक्षः कः ॥ प्रतिदेशोत्वाच्च यवत्कसंगत्यपेक्षेति मंत

शाशी० द०
२

४०

यं ॥ अत्र संभवस्तसतोऽनुपपत्तेः ॥ पूर्वमसमावितीत्यत्रिकयोरपि विद्यत्यवनयो र्गुत्पत्तिरस्ति
श्रुतिब्रह्मादित्यक्तं ॥ तद्देवब्रह्मापि ब्रह्मांतरकार्यमस्तकार्यकारित्वादिषदादिवदित्यनुमा
नानुगृहीतया जातो भवसि विद्यतो मुख इत्यादि ब्रह्माज न्मश्रुत्या ब्रह्माणो प्युत्पत्तिरस्ति
तिदृष्टांतसंगत्या इदमारभ्यते ॥ नत्र ब्रह्माणो नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतीनामुक्ता वुमाना
नुगृहीतश्रुत्या विरोधोस्ति न वेति संदेहश्च ये विस्फुलिंगोत्पत्तिवद्ब्रह्मांतरात् ॥ ब्रह्मो
त्पत्तिरुक्तश्रुतिब्रह्मादस्येवेति विरोध इति प्राप्ते ब्रह्मः ॥ सतः सदात्मकस्य ब्रह्माणो
त्यत्यः संभवति ॥ उक्तः अनुपपत्तेः सत्सामान्यात् ॥ सामान्यस्योत्पत्तेरनुपपत्तिः वि
शेषस्येव घटादेः सामान्यजन्यत्वद्वानात् ॥ ब्रह्माणश्च विशेषत्वेन जन्यत्वे यत्तु कना
कं सामान्यं तदेव नौ ब्रह्म ब्रह्माणः कार्यत्वेऽध्यस्तत्वे न जगदधिष्ठानत्वानुपपत्तेर्येत्यर्थः

अस्माकं

सूत्र०
४९

जन्मश्रुतिश्चोपाधिकविषयानचास्यकस्यश्चिज्जनितेज्यादिबहुश्रुतिविरोधादित्यवि-
रोधः तेजोऽतस्तथाह ॥ तत्रेजोऽसृजतेति ह्यं दोग्ये ब्रह्मजत्वं तेजसः श्रूयते तत्रैव केतुवा-
योरग्निरिति वायुजत्वमित्यनयोर्वाक्ययोर्विरोधोऽस्ति न वेति संदेहसामान्यात्सामान्यस्यो-
त्पत्तिमभित्तामान्याद्यायोर्विरोधस्य तेजसोत्पत्तिः संभवति एवं श्रुतिवजात् सर्वोपादा-
नब्रह्मजत्वमपीत्यस्ति विरोध इति प्रत्यक्षादहरणसंगत्या पूर्वपक्षे पूर्वपक्षे पूर्वब्रह्मणा-
कार्यत्वेन गदुपादानत्वं न संभवत्युच्यते वायोरपि कार्यत्वात् तेजः प्रत्यक्षादानत्वं नास्ति वेति-
ब्रह्ममारब्धजत्वं तेजस इत्युच्यते विरोधः वायोरग्निरिति पंचमाश्रमायां न तु हेतुव्यतिरेक-
देशिना सिद्धांतः कृतस्तदुपपत्तिरिति ततोऽन्यास्तथाह्येति न्यतो मातरि श्वनः सकाशा-
त्तेजो जायत एव हि यतस्तथा वायुजत्वं वायोरग्निरिति श्रुतिराह ॥ न चेयं पंचमाश्रमायां

आरो० व०

२

४१

यावदन्तरं तेज इति पदान्तरकल्पनाऽप्रसंगात् किंच ॥ आत्मनः आकाशः संभूतश्च
त्यादौ पृथिव्याऽपथ्य इत्यंते च हेतुपंचम्या दर्शनात्मध्येऽकस्मात्क्रमायापि पंचमीत्यसंग-
तमेव न त्वेवं क्वचिद्ब्रह्मजन्यत्वं क्वचिद्वायुजन्यत्वमिति विरोधः वायोः ब्रह्मजन्यत्वेन वा-
युभावापब्रह्मजन्यत्वस्य ह्यं दोग्ये वाक्यार्थस्यैव वायोरग्निरिति वाक्यस्याप्यर्थत्वेना-
विरोधादिति ॥ आपः ॥ अतस्तथाह्येति न्युव तत्र तेजोऽन्तरभावित्वात् ॥ अथ पृथिव्या-
योरिति तेजसी वायुजन्यत्वकथनानंतरं तयोरपृथिव्योः क्रमेण बुद्धिस्पत्वात् ॥
बुद्धिसंविधिजज्ञाणसंगत्या ॥ क्रमेणाधिकराण्ययमारभ्यते ॥ तदपोऽसृजतेत्या-
दिवाक्यस्यापि ब्रह्मजन्यत्वप्रतिपादकस्याग्रेण पद इति वाक्येन विरोधोऽस्ति न संदेहे पूर्व-
वद्विरोधोऽस्तीति पूर्वपक्षे अपामग्निदाहत्वात् क्रमजन्यत्वं नास्ति वेति न्यविरोध इत्युच्यते

सूत्र०
४२

कदेशि सिद्धांतं दूषयति ॥ आपो इति ॥ आपोऽतस्तेजसो जायते ॥ हियस्मात्तथा तेजो
जन्मत्वमग्रे राप इति श्रुतिराहेत्यर्थः ॥ विवृकृतपीरस्तेजसो दाहि दाहकभावे प्यत्रिवा
स्ततपीनविरोधः ॥ छांदोग्ये तेजोऽवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्व श्रयत इति पूर्वविधिरोधपरि
होरो बीधयः ॥ अवनंतरभो विद्युद्विद्युमाश्रित्य विचारयति ॥ एयिद्यधिकारं रूपं
शब्दांतरेभ्यः ॥ तान् आपरोक्षं त ॥ वच्चाः स्पामः प्रजायेमहाति ॥ तान् अत्र सृजंतीति
श्रूयते ॥ तन्न संशयः किमत्राद्येनोदनादिकमुच्यते ॥ किंवा एयिवाति ॥ तत्रात्रा
हस्योदनादौ प्रसिद्धतादोहनादिकमेवात्राद्येनोच्यते ॥ तथाच ब्रूहि यवादेस्तज्ज
नोदनस्य च योगेन रूपाचात्राद्यावाच्यस्य कचिद्वज्जन्तं ॥ कचिदुद्युय्यान्त्रो
षधयर्धुषधीभ्योत्रमित्यत्राद्यिद्यादिजन्यत्वमित्यनयोः श्रुत्यो विरोध इति ॥ प्राप्ते

गारी० वृ०
२

४२

ब्रूमः ॥ एयिद्येवात्राद्येनोच्यते ॥ न बीद्यादिकं कृतः अविकाररूपं शब्दांतरेभ्यस्तत्तेजोसृ
जतेति महामृतोत्पत्त्यधिकाराद्य तद्वर्धतदन्नस्येते कृष्णरूपस्यात्राद्यवाच्यस्य एयिवा
त्वज्ञापकस्य अत्राद्य ॥ समानप्रकरणेभ्यः एयिवाति च तद्यदपांवा रश्नासी तत्सम
हन्यतसा एयिद्यमवदिति च एयिद्या एवाप्युच्यते प्रतिपादकशब्दांतरे सत्तादिज्ञेत्यर्थः
तत्र सृष्टिकाले यदपांवा री घनीभावश्चासी ॥ तत्समहन्यत ॥ स घनीभावः संघातात्मनाप
रिणतश्चासीत्ते वापां कविनाकारपरिणामरूपा एयिद्यमवदिति श्रुत्यर्थः ॥ तस्मै च ब्रू
ह्माद्यवस्यनावुपादानकं त्वं किंतु एयिद्यकत्वादानकत्वमेवेत्यविरोध इति सिद्धं ॥ तदभिधायना
देवतु तद्विगात्सः ॥ एवं तावत्सृष्टिक्रमे महाभूतश्रुतीनामविरोधः प्रतिपादितः इदानीं ता
निभूतानि आश्रित्याश्रयेभावसंगत्याप्यदिशोयंते ॥ किं महाभूतानि मानी न्योदेवताः स्वतं

या

सूत्र०
४३

त्राणवभौतिकोत्पादने प्रवर्तते॥ उतेश्वराधिष्ठिता इति विषये॥ आकाशावायुरित्यादिना
सप्तकार्योत्पत्तौ सातंत्र्यं वणात्सतंत्राणवेति ब्रह्मणः सर्वसृष्टिकर्तृत्वप्रतिपादकम्॥
त्याभूतसृष्टिभूतानां विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः॥ स परमात्मा तत्र कार्यगोचरे ज्ञातात्मका मि
ध्यानादेवेति॥ तत्कारणाधिष्ठिता सर्वकार्यसृजतिकस्मात्तल्लिंगात्॥ तस्य परमात्म
नः सर्वनियंतृत्वरूपजिगस्ययः॥ इति व्याप्तिश्चिन्त्यादिना कृतत्वादित्यर्थः॥ इति व्यापदमि
मानि देवतायां॥ अयं मागः॥ आत्मावादिपदानां भूतमात्रे रूढत्वात्॥ देवतापरत्वे लक्षणं
पत्रं॥ न भूताभिमानि देवतायां सातंत्र्यमाकाशावायुरित्यादींश्च कृतं॥ न न्वान्वापणं
तेत्येतदवादिपदानां देवतापरत्वे लिंगं॥ तद्वैलक्षण्यं तदवच्छिन्नब्रह्मनिष्ठत्वादिति॥
न देवतायां सातंत्र्यं किंचिन्मानमिति॥ विषययोगात्तु क्रमोत्पत्त्युच्यते॥ एवं भूताना

शारी० वृ०
२

४३

सुव्यतिक्रमे चिंतिते लयक्रमो बुद्धिस्थः प्रसंगत्याविचार्यते॥ एतत्प्रविचारस्य प्रयोजनं
मधेतद्ब्रह्ममिध्यानं प्रासंगिकत्वादेवनास्मिन्प्रादेः संगतिराशंकनाया॥ तत्र किं भूतानां कृतं
त्यतिक्रमेणैव लयक्रमोत्पत्तौ पानपरंपरा रूढस्य क्रमेणैव रोहणवच्च क्रमेणैव लय
क्रम इति संदेहः॥ अतोत्यतिक्रमेणैवेति प्राप्ते ब्रूमः॥ अत उत्यतिक्रमादिपययोगैव लय
क्रमः॥ स्वस्वकारणकार्याणां लयस्य दृष्टान्तः॥ आकाशादीनां चोत्तरोत्तरभूतप्रतिकारा
णात्संयुक्तत्वात्॥ किंच व्यक्रमेणैव लयक्रमोत्पत्त्युच्यते॥ अन्यथोत्यतिक्रमेणैव लययोगा
कारं सति॥ कार्यकारणस्य नादा इति स्यात्॥ तत्राद्युक्तमित्यर्थः॥ भूतोत्यतिक्रमविचारस्य या
त्ययोजनं॥ अद्वैतब्रह्ममिध्यानं॥ तत्प्रयोजनं कंकराणोत्यतिक्रममेकप्रयोजनकत्वं संगत्या
विचारयति॥ अंतराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्न विरोधात्॥ पूर्वोक्तभूतो

ध्यानप्रयोजनकः

सूत्र०
धध

त्यत्रिलयक्रमशोऽप्युत्पत्तिक्रमेण विरुध्यते न वेति संदेहे विरुध्यत इत्याह। अतरेति एत
स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च॥ खं वा युज्योतिरापः दधिवा विम्वस्पधिरिति
वाक्यं॥ तद्विंशदशेनोच्यते॥ विज्ञायतेनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देन बुद्धिरिन्द्रियाणि च गृ
ह्यन्ते निश्चयात्मकमंतःकरणं बुद्धिः संज्ञायात्मकं च मन इति मेदः॥ तानिन्द्रियबुद्धिमनोसि
धृतानां मात्मनश्चांतराजे॥ तद्विंशत्तस्यासृष्टेर्गमकाद्याद्यादनुक्रम्यते॥ तथा च
त्मेन शब्दियबुद्धिमनोसितेभ्यश्च धृतानां त्यनेन क्रमेण त्मनश्चाकाशः संभूते॥ इत्यादिक
मस्य बाध इत्यनयोर्वाक्ययोर्विरोध इति चेत्॥ न अविशेषात्॥ इन्द्रियमनोबुद्धीनां भौ
तिकत्वेन भूतोत्पत्तिकर्मादिन्द्रियाद्युत्पत्तिक्रमस्याऽविशेषाद्येन क्रमेण भूतोत्पत्तिस्तेनै
व क्रमेण भौतिकोत्पत्तिरित्यविरोध इत्यर्थः॥ एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिश्रुतिश्च स

द्वारी० वृ०
२

धध

र्वेषामात्मनः सकाशादुत्पत्तिमात्रं भूतेने क्रममिति भावः॥ अतो न कं नापि वाक्येन भूतस्य
ष्टिवाक्यानां विरोध इति सिद्धं॥ एवमेतत्पदार्थसर्वोपादानब्रह्मसिद्धौ उपादेयभूतकरण
श्रुतिविरोधो निरस्तः॥ इदानीं त्वं पदार्थसिद्धौ जीवविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते॥ पादस
माप्तिपर्यंतं॥ तत्र जीवोत्पत्तिना वृत्तिमित्रकजातेश्चादिशास्त्राणां जीव नित्यत्ववादिना
सूक्ष्मचविरोधोस्ति न वेति संदेहे देवतो जातो भूतश्चेति लौकिकव्यपदेशानुगृहीतजात
कर्मादिशास्त्रविरोधोऽस्मिन् वयया करणोत्पत्तिश्रुत्या भूतश्रुतेर्न विरोधः॥ तथा जीवोत्प
त्तावपि भूतश्रुतिविरोधस्याभावाच्चः स न संभव इति उक्तं युक्त्या जीवोत्पत्तावुक्तभूतो
त्पत्तिक्रममंगस्याऽवृत्त्युक्तत्वादिति प्रत्यक्षाहरणो न पूर्वपक्षे राक्षातः॥ त्वमचरव्यपाश्र
यस्य स्यान्न च पदेषो माकसजावभावित्वात्॥ यो यं लौकिकसंयोजनमरणयोर्व्यपदेश

सूत्र०
४५

शः देवदत्तो जावो मृतश्चेति ॥ एवराचरय पाश्र्वयः स्याव संजंग महेह विषयो मुख्यजवितु
भाक्तः गीणः स्यात् ॥ कृतः जन्म मरणाद्यपदेशस्य तद्वावभाविता हेहीत्यत्रिनाशानु
विधायित्वादित्यर्थः ॥ देह प्रादुर्भावाद्यपेक्षये वजातकर्मादिविधानमिति न तेन शास्त्रेण
जीवनित्यत्वं शास्त्रस्य विरोध इति भावः ॥ एवं देहोत्पत्तिविनाशयोजनमनाशो मा भूतां कंन्या
द्यंतयोर्जीवस्य जन्मनाशो किं न स्यातां स्वर्गादि फलकर्मशास्त्रविरोधाः भावादिति प्रत्य
दाहरणेन विष्कुलिंग दृष्टांतेना तस्मादात्मनः सवर्णतश्चास्मानो बुद्धेरंतीना देर्जावा
त्मनः परस्माद्ब्रह्मणः ॥ एतत्पत्तिवाक्यस्याः विवृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशवाक्य
स्य च विरोध संदेहे विरोधो स्तीति प्राप्ते ब्रह्मः ॥ नात्माः श्रुतेरित्यत्रात्र भाष्यः ॥ आत्मा जी
वो नोत्पद्यते कृतः ॥ अश्रुतेः ॥ उत्पत्तिप्रकरणेषु जीवोत्पत्तेरु श्रुतेस्ताम्यः ॥ श्रुतिः

शारी० वृ०
२

४५

म्यो जीवस्य नित्यत्वावगमात् ॥ न च जीवो म्रियते सदा एव महानज आत्मा जरीमरोऽ मृत इत्यादि
श्रुतयोर्जीवनित्यत्वादिभ्योऽप्युच्यते ॥ यदुक्तं विष्कुलिंग दृष्टांतेन परस्माद्ब्रह्मणो जीवो
त्पत्तिश्च वार्तात्कार्यकरणसंघातोपाधिनिमित्तमिति श्रुत्यैव स्फुटीकृतं विज्ञान एवायं जीवो
एतेभ्यः कार्यकरणसंघातापन्नभूतेभ्यः उत्पत्तिमद्भुः साम्येनोत्पद्यतानि भूतानि तत्रांति
संति ॥ स्वयमनुसृत्य विनश्यति विनाशानंतरं संज्ञाता स्तीति याज्ञवल्की नोक्ते भैत्रेयी पत्रा
वचने वेवमा भगवान्मोहांतमापीषद्ववाश्च ह मिमं विजानामा न प्रेत्य संज्ञा स्तीति अथ मां
प्रति मोहांतं मोहवापीषददाऽपादितवानसि प्रेत्य ॥ नाशानंतरं संज्ञाना स्तीति इदमहं
न विजानामित्वं तु प्रेत्य संज्ञाना स्तीति वदन्मां मोहय स्तीति प्रश्नार्थः ॥ तत्रोत्तरं न वाच्यं रेहं
मोहं ब्रवीमि अविनाशी वाच्यं रेय मात्मानु विविधमेति ॥ अविनाशित्वमपरिणा

सूत्र०
६६

मित्तं तत्र हेतु र बुद्धि त्रीति मोहं मोह क परं वा कं संज्ञा घटादि विरोध विज्ञानं नास्तीति मयो
क्तं न स्वरूप भाव इति नाहं मोह वादी मृत मात्रा प्रयुक्त मे वा स्योत्य त्यादिकं न स्वाभाविक मि
ति तात्पर्यं ॥ त्रीतराव ॥ अत्रां यं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादि स्वकाशात्त्व बोधक अतेः परं पुरुष
स्तुः एव व श्रोत्र मित्याद्या गंतु कज्ञान वंत्वा वादि श्रुति मि विरोधो स्ति न वेति संदेहे ॥ साति
पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरण सिद्धि जीवानुत्पत्ति मुपजाय ॥ सिद्धांत यति ॥ त्रीतरावेति ॥ जीवोक्तः
स्वयं प्रकाश स्वरूपः ॥ अत एवानुत्पत्ति मत्वा देवेत्यर्थः ॥ अनुत्पत्तौ हि स्वयं प्रकाशं त्वत्वे
वोपहितं जीव इत्याह याति ॥ तथा च ब्रह्मा मित्र जीवोपि स्वयं प्रकाश इति भावः ॥ परंपंच
स्तुः रित्यादि श्रुत यन्त्रा गंतु कवृत्पमि प्रायेण स्वप्रकाशत्वा विरोधेन नैतव्या इत्यः विरोध
इति सिद्धं ॥ चक्षुर्ग्राह्य ॥ उक्तांति गत्या गतीनां ॥ आत्मनो ब्रह्मा भेद योग्यत्वाय ॥ नित्य

शारी० वृ०
२

६६

तं स्वप्रकाशत्वं चोक्ते दानीं स्वप्रकाशत्वा दीपद्विष्टम् न वद्वि ब्रह्म रूपत्व मणुत्व निरासे
न साधयतीत्यांतर बहिर्भावः संगतिः एतदनंतर भाव्य धिकरणत्रयेणान्वयवद्वि ब्रह्मा
दपि बहिर्द्वं कर्मत्वमध्यस्तमात्मनीति प्रतिपाद्येति ॥ ततो ब्रह्मा भेद योग्य जीवस्यो शब्द इत्यधि
करणे ब्रह्मैक्यं विवक्ष्य तद्व्यापादं मवांतर संगतयः ॥ अत्रानवच्छिन्नत्व श्रुती नामैषोण
रात्मा चेतसा वेदितव्य इत्याद्या एतत्त्व श्रुति मि विरोधो स्ति तदेति संदेहे ॥ असीत्याहोक्ता
तीति जीवस्योक्तांति गत्या गतीनां श्रवणां दणुर्जावः स यदास्माच्छरीरादुक्ता मति सतदा
वागादिति प्राणैः बहोक्ता मतीति मरणं समये ॥ उक्तांतिः श्रूयते ॥ एकैवास्माद्व्रीकात्प्रय
ति चंद्रमस मेव ते सर्वे गच्छंतीति ॥ तस्माद्व्रीकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणा इति गत्या
गती श्रूयते ॥ इदं चात्मनो विभुत्वेन संमयतीति ॥ अणुत्वं परिशिष्यते शरीर परिमाणस्य त्व

सूत्र०
६७

नोनित्यत्वविरुद्धत्वेनासंभवादिति॥ स्वात्मनाचीत्तरयोः यद्यप्यक्रांतिर्देहसाम्यनिवृत्तिरूपाविभुतेपिसंभवति॥ तथाप्यक्रूरयोगत्यागस्योः॥ स्वात्मनाजीवात्मनासंबन्धत्वादणुत्वमित्यर्थः॥ नाणुरतकुतेरितिचेत्तेतराधिकारात्॥ ननुनायंजीवोऽणुः अतवृत्तेः अणुत्वश्रुतेः॥ सवाएषमहोनजन्मात्मासत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिनामहत्वश्रुतेरितिचेत्॥ इतराधिकारात्॥ इतरस्यब्रह्मणः सर्वेषुदेहांतेषुप्रधानतयाज्ञेयत्वेनप्रवृत्तत्वात्॥ तस्यैवमहत्वश्रुतिरित्यर्थः॥ स्वराष्ट्रोमानाम्यान्॥ राशोणुरात्माचेतसावेदितव्यइति॥ स्वस्याणुत्वस्यवाचकवर्जजीवोऽणुः॥ वाचाग्रवातभागस्यवातधाकल्पितस्यच॥ मागोजीवः सविज्ञेयइत्युक्तमानाच्चसर्वेभ्यः॥ स्पृजपरिमाणोम्यउच्यमानमुत्मानेनचत्येतापन्नष्टपरिमाणमितिवाच्यत्॥ तस्मादित्यर्थः॥ नत्वात्मानोऽणुत्वेनाक्रवाती॥

आरी० व०

२

६७

निमग्नस्यदेहव्यापिशोत्योपलब्धिविरोधइत्यतश्चाह॥ अविरोधंश्रुंदनवत्॥ यथानंदनविदुः शरीरैकदेशस्यः सर्वशरीरव्यापिसुरवंजयति॥ तथाजीवोपिदेहव्यापिनंशोत्याहं पक्षेभंकरिष्यतीत्यर्थः॥ अवस्थितिर्वैशोप्यादितिचेत्त्राभ्यपगमादुदिति॥ ननुभावचंदनदृष्टान्तः॥ अवस्थितिर्वैशोप्यात्प्रत्यक्षोणचंदनविंदीरेकदेशोऽवस्थितिर्ज्ञापितेजीवस्यतुनैवमित्यस्तुल्यत्वादित्यर्थः॥ तथाचव्यापिशोत्याहंपक्षेभंकरूपकार्येणमहत्वकल्पनंयुक्तमितिवां कामिप्रापः॥ निराकरोतिनेतिकुतः॥ अभ्यपगमात्॥ जीवाणुत्वस्य॥ कथमभ्यपगम्यतेतत्राहहृदिहाति॥ हियतोऽप्यपरिमाणोऽहंजीवः पवते॥ योऽयंविज्ञानमयः प्राणोऽहं॥ तज्योतिः पुरुषइत्यादौतस्माजीवस्याणुत्वंश्रुत्याभ्यपगम्यतइत्यर्थः॥ अतो नदृष्टान्तवैषम्यमितिभावः॥ गुणावाजोक्वन्॥ स्वात्मनोऽणुत्वेपितन्निश्चयज्ञानस्यगुणा

सूत्र०
४८

स्य व्यापकत्वांगीकारात् व्यापकगुणाद्यापि कार्यमविलोक्य तदव्यापिप्रभागुणाकप्रदी-
पादिवत् ॥ गृहनिष्ठदीपस्याज्यत्वेति प्रभात्मकगुणावशाद्यथा गृहव्यापिप्रकाशादिकार्यं
जायते तद्वदित्यर्थः ॥ अनुज्ञानस्य व्यापकत्वेऽप्युज्जीवव्यतिरेकेणावस्थानं वक्तव्यं तदयुक्तं
गुणव्यतिरिक्तदेशे गुणस्यावस्थानादर्शनात् ॥ न च दीपप्रभान्यायः प्रभायादीपसंयु-
क्तम्यांतरत्वात् इत्याह ॥ व्यातिरेकांगंधवत् ॥ यथा गुणस्यापि गंधस्य गुणव्यतिरेके-
णावतिपुष्पपुटिको तो दूरतः स्मितस्य पुंसो गंधो पलं न दर्शनात् ॥ तद्वत् गुणव्यतिरे-
कोज्ञानस्येत्यर्थः ॥ तथा च दर्शयति इह प्रविष्टान्नरायेभ्य इति श्रुतिरपि चैतन्यगुणे-
नात्मनो हेह व्याप्तिर्दर्शयितात्यर्थः ॥ यद्युपदेशात् ॥ प्रज्ञया ज्ञारारं समाकुर्यात्मात्मज्ञान-
तोः कर्तृकरणाभावेन यद्युपदेशात् ॥ व्यापिगुणादारात्मजावस्थज्ञारव्याप्तिः

ज्ञारी० दृ०
२

४८

विष्कलिंगदृष्टान्तेनाविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवमानोऽसद्वारणमहानिति ॥ ५ ॥

गम्यते तथा च व्यापकं ज्ञानं जीवस्त्वं एव रिति महत्त्वश्रुतीनां बाध इति प्राप्ते जीवाणुत्वस्यो-
पाधिकत्वात् ॥ न वास्तवापिरिच्छित्वश्रुतिबाध इति सिद्धांतयति ॥ तद्गुणसारत्वात् तदव्याप-
देशः प्राप्तवत् ॥ गुणश्च ब्रह्म पूर्वपक्षे ज्ञानस्यैव च कः ॥ अणुर्जावः किं ब्रह्मणस्तत्त्वांतरमुत वि-
कारश्चाहोस्वित् ब्रह्म निवृत्तः ॥ नोद्यः एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधमात् ॥ न द्वितीय-
त्वे क्लृप्तस्मात्सर्वश्रुत्यनुसारी तृतीयः पक्षः परिशिष्यते तथा च ब्रह्मणो न वधिकमहा-
ज्ञानयमीजीवोप्यनधिकमहत्त्ववात् ॥ स एष महाजज्ञात्मा यो यं विज्ञानमिति विज्ञा-
नयस्य जीवस्य स्वतो महत्त्वागवगमात् ॥ अणो एव तस्मात्तस्मादेतद्वेदितव्यं इत्येतज्जीववि-
षयं वेदितव्यत्ववशात् ॥ किंतु न ह्युपदेशो न च रत्ने न ह्यविज्ञेयत्वाविषयं ॥ बालाग्रशत-
भागवस्येति वाक्यं तु जीवस्योपाधिकमणुत्वमगूढं ॥ स चानंत्यामकल्पन इति वाक्यं

सूत्र०
५०

वस्यानाद्यावदात्मभावित्वमित्यपिद्वयं॥ ननुसुषुप्तौ त्रससंपत्तिकार्यनौदायोरभ्युपग
मावबुद्धिसंयोगस्य यावदात्मभावित्वमित्यतश्चाह॥ पुंस्तादिवत्तस्य सतीऽभिव्यक्तियोगा
त् यथावाप्येपुंस्तांदेः सतएवयोर्वनेऽभिव्यक्तिरेवबुद्धिसंयोगादेः सुषुप्तौ सूक्ष्मात्मना स
तएवाभिव्यक्तिसंभवाद्यावदात्मभावित्वे पविरुद्धमित्यर्थः॥ ननुबुध्यः परपर्यायांतः क
रणोक्तिं प्रमाणमत्रयुक्तः संसारस्यादित्यतश्चाह॥ नित्योपजद्यनुपलब्धिप्रसंगोवाच्या
याइदमंताकरणमवश्यमभ्युपगंतव्यं न्ययामतसोऽनभ्युपगमे सर्वेषामिंद्रियाणां
सर्वविषयसंविधानदशायां नित्योपलब्धिप्रसंगयुगयत्सर्वविषयोपलब्धिप्रसं
गः॥ मनोव्यतिरिक्तज्ञानसामग्र्याः सत्तांत॥ यदिसत्यासपिसामग्र्यां फलाभावस्तदानी
त्यानुपलब्धिप्रसंगः॥ एकस्याप्युपलब्धिर्मस्यादित्यर्थः॥ अथवा एकस्योपलब्धि

शारी० व०
५०

जीवस्पध

तस्मात्तयस्याः वधानाः नवधानाभ्यामुपलब्धनुपलब्धीभवतस्तन्मनः५ प्रधानतंर मनोविनाइ

मितरेषामनुपलब्धिमिच्छता॥ ज्ञानसामग्र्यामध्येत्यतस्मात्तमनं इंद्रियस्त्वानियमः श
क्तिप्रतिबंधो गीकर्तव्यः॥ समसंभवतिनिर्दमकेऽत्रात्मनिशक्तेरभावात्॥ नापींद्रियस्त्वश
क्तिप्रतिबंधः॥ प्रतिधकाभावात्॥ तस्माद्यासंगस्य जेइवैव निकया मिकेति वक्तव्यं॥ इह
चनात्मनः निर्गुणब्रह्मोभिवत्त्वस्य श्रुतिशतेभ्यः प्रतिपादनात्॥ कामः संकल्पइत्यादिश्रु
त्या मनोर्ध्वं मत्तस्येहोदौ ववर्गैतत्वात्॥ चतस्माद्यासंगनियामकेह्यन्यथानुपपत्त्या
श्रुत्याचुसिद्धमंतःकरणं तत्रयुक्तश्चात्ममिसंसारइति तदुपासारत्वेमेवात्मनः कर्तृ
त्वसाधनेन प्रपंचयति॥ कर्तृत्वासाधयवत्वात्॥ अत्रात्मनोऽसंगत्वश्रुतीनां कर्तृत्वरिहसा
धनबोधकमिधिकाकोविरोधसंदेहे सांख्योक्तबुद्धिकर्तृत्वयावत्तन्नेनात्मन एवकर्तृ
त्वमवसाध्य ते तच्चकर्तृत्वमोपाधिकमित्कत्राधिकरणवद्व्यता॥ इति॥ विरोधइत्य

सूत्र०
५१

मिप्रायेणसिद्धांतयति॥कर्त्तृतिश्चात्मेवकर्त्तृनिबुद्धिकर्त्तृरपेक्षितोपायबोधकविधिशास्त्र
स्मार्यवत्तात्॥आत्मनःकर्त्तृविधिवास्तुमर्थवद्भवति॥अन्यथाबुद्धिःकर्त्ताआत्माफ
लभोक्तिकर्त्तृरपेक्षितोपायबोधकंशास्त्रमनर्थकमेवस्यात्तस्मादेवबुद्धिःकर्त्तृकिं
त्वात्मनश्च॥विहारोपदेशात्॥सर्वयत्नेमृतोयत्रकाममिति॥स्वेच्छारैयथाकामंपरि
वर्ततइतिचजावप्रकरणेस्वप्नावस्थायांविहारस्यसंचरणस्योपदेशात्॥जीवस्यकर्त्तृ
मित्यर्थः॥अकर्त्तुःसंचरणयोगादितिभावः॥यत्रस्वप्नेश्चमृतःसजीवःकामंविषया
नीयतेगच्छतीत्यर्थः॥परिवर्ततेविहरति॥किंच॥उपादानात्॥प्राणानांविज्ञानेनवि
ज्ञानमावायेत्मात्मनोयहणवाक्पादानश्रवणादकर्त्तृपादानयोगादात्मनः
कर्त्तृमित्यर्थः॥प्राणानामिन्द्रियारांविज्ञानेनमनसातत्कृत्यबुद्ध्याविज्ञानंयहणवा

शारी० व०
२

५१

क्रिमादायसापेक्षदयंगच्छतीति॥योजनाव्यपदेशाच्चक्रियायांनचेन्निर्देशविपर्ययः॥विज्ञानं
यत्तंतुनेकमाणातनुतेपिचेति लौकिकवैदिकक्रियायांविज्ञानशब्दान्यस्यात्मनःकर्त्तृ
व्यपदेशाच्चात्मनःकर्त्तृमित्यर्थः॥यत्तंसंकल्पं॥ननुविज्ञानशब्दोबुद्धिपरीक्षजावपर
त्यतश्चाह॥नचेदिति विज्ञानशब्दो जावपरीक्षेनतत्तर्हि निर्देशविपर्ययः स्यात्॥बुद्धिःकर
णत्वेनकर्त्तृव्यत्यपदेशोविज्ञानंयत्तंतनुतइति न स्यात्॥किंतु॥विज्ञानेनेति स्यादित्या
र्थः॥ननुस्वतंत्रस्यात्मनःकर्त्तृत्वेनिष्ठंनकुर्यात्॥किंतु॥स्वप्नेष्टमेवकुर्यादित्यतश्चाह॥उ
पलब्धिवदनियमः॥यथोपलब्धेस्वतंत्रोप्यात्माइष्टमनिष्ठोपलभतेतद्वदिष्टमनि
ष्ठंचसंपादयतीतिअनियमइत्यर्थः॥अयंभावः॥सातिरिक्तकारणानपेक्षात्वरूपं
त्वातंत्र्यंतावन्नसंभवतिइश्वरस्यापितदभात्॥किंतु॥सकालकारकप्रोक्तत्वे॥

सूत्र०
५२

तथा च तेषु कारकेषु अनिष्टसाधनेषु पीषसाधनत्ववमात् । त्वनिष्टमपि प्राप्नोति ।
शक्तिविपर्ययात् ॥ इतश्च बुद्धिव्यतिरेको जीवः कर्तृनिबुद्धिरन्यथा बुद्धिः कर्तृत्वे कार-
णशक्तिविपर्ययात् ॥ करणशक्तिर्हीयते यावन्न चैव पत्तिः ॥ करणसहितस्यैव कर्तृत्वा-
देकार्यकारित्वदर्शनात् ॥ बुद्धेरपि करणांतरकल्पनीयस्यात्र याचना ममात्रे विवादे-
न वस्तुनिकरणव्यतिरिक्तस्यैव त्वयापि कर्तृत्वाभ्युपगमात् इति ॥ समाध्यभावाच्च ॥
आत्मा कौरवृत्तिर्विद्यमानाप्यसती वयत्र न वतिसमाधिवादेनोच्यते ॥ तस्य समा-
धेरात्मनोऽकर्तृकत्वेऽभावप्रसंगात् ॥ समाध्यन्यथानुपपत्त्याप्यात्मनः कर्तृत्वमित्य-
र्थः ॥ समाधिग्रहणं श्रवणमननमिदिध्यासनमुपलक्षणं ॥ एवं बुद्धिव्यतिरिक्ता-
त्मनः सिद्धं कर्तृत्वं तच्च न स्वाभाविकं किंतु पाधिकमित्याह ॥ यथानतद्विषयया ॥

शारी० वृ०
२

५२

पूर्वसंख्याभिमतबुद्धिकर्तृत्वनिरासेनात्मनः कर्तृत्वं समर्थितं तत्किं स्वाभाविकमौपा-
धिकं वेति संदेहे ॥ पूर्वोक्तमास्त्यर्थवत्त्वादिभिरेव हेतुभिः स्वाभाविकमित्यस्य संगतत्वं श्र-
तिविशिष्टास्तु यो विरोध इत्यास्याधिकरणस्य पूर्वः पक्षः ॥ न त्वेतस्य पूर्वपक्षस्य एतदधिक-
रणनिरस्य त्वेपूर्वाधिकरणव्यर्थमिति चे ॥ न तस्य बुद्धिकर्तृत्वनिरासेनैतदधिकरणविष-
यकर्तृत्वप्रतिपादकत्वाव्यर्थतेति तत्रेदमुत्तरं न तावत् ॥ कर्तृत्वं स्वाभाविकं श्रुत्यावोपाधि-
कत्वेन कर्तृत्वस्य स्फुटीकृतत्वात् ॥ तथा हि आकाशविपरिवृततः ॥ अपेक्षस्यैवात्मनः उपा-
धिकृतं भ्रमस्वप्नागरितयोः आवयित्वा सुषुप्तौ लीनोपाधिकस्य तस्यात्मनः परमात्मा-
नंदेन संपरिषस्ये क्लेशमाभावं आवयति ॥ तदा च स्यैतदाप्रकामं आत्मकाममका-
मं रूपांशुकांतमित्या रम्य एषा स्य परमा गतिरेषा स्य परमा संपदेषो स्य पर-

सूत्र०
५३

मोलोकाद्योऽप्यपरमानंदश्च तेन तदेतत्प्राप्तं बुद्ध्याऽप्यजीवस्यैव तत्कामं कामराष्ट्रः काम
यित्वाऽपरः सर्वत्र सर्वरूपेण कामयितव्यमित्यर्थः ॥ तत्र हेतु रात्र काममिति ॥ आत्मा
कामत्वे हेतुरकाममिति ॥ यतेः परं काम्यं नास्ति तदकामं ॥ अशेषशोकसंसर्गशून्या
त्वादित्यात्र कामत्वमित्याह ॥ शोकांतरमिति शोकादंतरं भिन्नमित्यर्थः ॥ शोकं दुःखमंतरा
रयति विवारयतीति वा उक्तं स्पष्टं पुत्रात्मस्वरूपस्य परमपुरुषार्थत्वमाहा पितृदिना
रातदेवाभिसंधाय भगवान् ॥ सूत्रकारी दृष्टं तेनोपाधिकं कर्तृत्वमित्याह ॥ यथा च तस्यो
भययेति ॥ यथा तस्माज्जमयथा बोध्यादिकरणात्पक्षेऽप्येकत्रादुःखी भवत्यनपेक्ष्य तु स
रूपेणाऽकर्तृत्वं सिद्धं ॥ तथात्मापि बुद्ध्यादीतिकरणात्पक्षेऽप्येकत्रादिसंसरति न च
नपेक्ष्य तु स्वभावतोऽकर्तृपरमानंदः ॥ चराक्षस्त्यर्थः ॥ स्वाभाविकं कर्तृत्वं निरासं ब्रूते

शारी० वृ०
२

५३

स्वार्थवत्त्वादित्यादि हेतवश्च कर्तृत्वं विना नुपपन्ना ॥ सत्साधयंति न तु कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वा
मपि तद्विना नुपपन्नेरमावात् ॥ यदुक्तं विज्ञानं यत्तनुत इति बुद्ध्यतिरिक्तात्मनः कर्तृत्वव्या
देश इति ॥ तत्र विज्ञानराष्ट्रस्य चिदध्यस्तबुद्धौ रूढत्वात् ॥ स एष वाचस्मिन्नस्योत्तरोत्तरक्रमे
यद्युज्जतिश्च तस्य तरे ॥ यत्तस्य वागुक्तिजस्यत्वावगमात् ॥ अत्रापि यत्तसाधनं विज्ञानं बुद्धि
रिति च बंधारणाश्च चित्तेन ध्याता वाचामंत्रोक्त्या यज्ञो जायते तेन चित्तस्य वाचश्च रूढोत्तर
भावी यत्त इति श्रुत्यर्थः ॥ तस्मात्तु उपाधिकमात्मनः कर्तृत्वमिति सिद्धं ॥ परा तु तद्वृत्तेः ॥ यत्तु
नरोपाधिकं जीवस्य कर्तृत्वमुक्तं तस्मिन् श्रुयन्ननेति संदेवाहि जीवस्य करणाधिपत्वादि
व कर्तृत्वसिद्धेः ॥ तस्येश्वराद्यवित्त्वं नेति प्राप्तं न चैष शिवसाधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोक
स्य उन्निनीषते एष उत वासुं साधु कर्मकारयति तं यमधीनिनीषते इति श्रुत्येश्वराय त्वा

सूत्र०
५४

त्वं कर्तृत्वस्येति वाच्यं तथात्वे विधिनिषेधस्यानेकश्वराणामपि कर्तृत्वविधितिषेधशास्त्र
वैयर्थ्यस्यादिति ॥ प्राप्ते तु शब्देन पूर्वपक्षं निरस्य प्रतिज्ञातीते परादिति ॥ परमेश्वरादेव जी-
वस्य कर्तृत्वादि संसारस्य मोक्षस्य च सिद्धिर्भवितुमर्हति कुतः ॥ तद्वृत्तेः कर्तृत्वादेरीश्वरा-
यत्नत्वश्रुतेः ॥ एष होवसाधु कर्मकारयति ॥ यन्प्राप्तमितिष्टन्नात्मानमैतरो यमयतीत्या-
द्यायादत्यर्थः ॥ नन्वीश्वरस्य कारयितुं ते धर्ममेव कारयेत्तन्नाधर्मं न्यथा कर्तुं न वि-
धौ धर्मकेन चिदधर्मं कारयतीति वैषम्यनिर्दत्ते त्वेव स्यातामित्यत आह ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्त-
विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादिभ्यः ॥ तुरुक्तशोकानिरासार्थः ॥ जीतेन कृतो यः प्रयत्नो ध-
र्माधर्मलक्षणस्तदपेक्षारूपेण शरीरं न्यस्मिन् पि जन्मनि धर्मादिकं वा कारयति ॥ तदपेक्षसु-
खादिफलददातितेन वैषम्यनैर्धुराणेन प्रसज्येते न्यनादित्वात् संसारस्य पूर्वजन्मकृतधर्मा-

शारी० वृ०
२

५४

दपेक्षा युर्केवनन्वीश्वरस्य कृतप्रयत्नापेक्षात् कृतइत्यत आह ॥ विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादि-
भ्यत इति ॥ ईश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वे खलु ज्योतिष्टोमेन सृगकामी यते जेतवासाणी न हंतं य-
त्याद्यपी विहितप्रतिषिद्धयोरेवैषम्यं तदप्यन्यथा विधिनिषेधवास्तु मनर्थकमेव स्यात्
धर्मकृतो दुःखमधर्मश्च सुखं संपादयेदित्यादि दोषा न्प्रादिशार्थः ॥ तस्माद्दीश्वराणां
पूर्वधनाद्यनुसारेण धर्मादिकारयति तदनुसारेण फलदाता चेति सिद्धं ॥ अत्रो नाना-
पदे शादन्यायाचापि दाशासकितदनुसादित्वमधीयतरा के ॥ एवं तावदित्यतः स्वप्रका-
शोः कर्तृत्वेत्कृत्यं तस्य सिद्धां भेदयोग्यत्वस्यात्र ब्रह्मा भेदः साध्यते ॥ अत्र यन्प्राप्तमिति
इतित्यादि भेदश्रुतिजातस्य ॥ तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुतिजातस्य सान्निविरोधसंदेहे ॥
समबलत्वादस्ति विरोध इति प्राप्तं भेदं विना पूर्वोक्तस्य जीवेश्वरयोरुपकारायेति प्रकारक-

सूत्रं
५५

भावस्य स्वाभिभूत्यवत्संबंधसापेक्षस्यानुपपत्तेः अमेदं विना तत्त्वमसीत्यादेरनुपपत्तेरित्य
नयोः समबलत्वं न चोभयविधश्रुतिभ्यामंशां विभावांगीकारात् न विरोध इति वाच्यं
श्वरस्य निरंशात्वादित्यसि विरोध इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अंशा इत्यादि जीव इत्युक्त्यां वा इवां
शान्तु स्वाभाविकी वा इत्युक्त्यां निष्कलमित्यादि निरंशत्वश्रुतिविरोधो दत्त इत्युक्त्यां
कल्पितां जीवाः कुतः पुनर्जीवेश्वरयो रंशां विभावः भेदाः भेदश्रुतिभ्यामित्याह ना
नेत्यादि नैक इत्यंतं न सूत्रेण ॥ यथात्मनितिष्ट त्रित्यादिना जीवेश्वरयो रभाष्यपदेशादेद
अपदेशात् ॥ अथ यथापि नानात्वस्यापि व्यपदेशादित्यर्थस्तथा ही केवारा विन न्याय
वर्णिका ॥ ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मो वेमे कितं वा इत्यादिना ब्रह्मणो दासकितं वादिभावमा
मनन्ति ॥ तस्मात्तद्व्यनानात्वस्याभेदस्य व्यपदेशा इत्यर्थः ॥ दाशाः केवर्त्ताः दासा भूत्याः

शारी० वृ०
२

५५

कितं वा घृतकृतो नष्टा ॥ तस्मात्प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादे न श्रुतीनामभेदपरत्वात् कल्पितभे
दवानं शीजीव इति ॥ मंत्रवर्णाच्च ॥ पादोऽस्य विश्वाभूतानीति मंत्रवर्णादिपि जीवोऽंशा इत्यर्थः ॥
तानि स्यादवरादयो जीवाः पादोऽंशा इत्यर्थः ॥ अपि च स्मर्यते ॥ किंचेश्वरं वा त्वं भगवन्मीता सुम
मेवां शीजीव गलोके जीवभूतः सनातन इति स्मर्यते तस्मादीश्वरं शीजीव ॥ ननु जीवस्येश्वरं वा
त्वं जीवगतदुःखेतेष्वरस्य दुःखित्वं स्यात् ॥ पादादिगतदुःखेनांगिनो देवदत्तस्य दुःखित्वदर्श
नादित्यत आह ॥ प्रकाशादिवं वं परः ॥ यथा जीवो दुःखी नैवं परस्य त्मा दुःखी प्रकाशादि
वत् ॥ यथा सौरश्चांमसो वा प्रकाशो न मोक्षोऽप्यवत्तमानो वक्रकाष्ठाद्वृषाधि कृतवक्रभा
वमापन्नो भिनवस्ततो वक्रभावं प्रतिपद्यते यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छेन्न व
स्ततो गच्छति तच्चदित्यर्थः ॥ विं वयो रीश्वरजीवयो रभेदस्य च त्वावजावदुःखित्वं उपाधेन

सूत्र०
५६

पहितपैतृपातित्वादितिभावः जीवदुःखेनेश्वरस्यदुःखित्वाभावेस्मृतिमप्याह स्मरंति न
तत्रयः परमात्मासौ ससत्यो निर्गुणः स्मृतः न लिप्यते फलैश्चापि पद्यपत्रमिवांभसा
कर्मात्मा त्वपरीयो सौ मोक्षबंधेः सयुज्यते इत्यादिना व्यासादयो जीवदुःखेनादुःखि
त्वमीश्वरस्य स्मरंतीत्यर्थः चवाष्टेन तयोरन्यः पिप्फलंसाद्यत्पनश्च प्रज्योत्प्रभित्वा क
शीतात्पाद्याः श्रुतिः सूचिता ननु नान्यो तोस्ति इष्टा स्मृत्योः स्मृत्या मा प्रीतिय इह मानेव
पश्यति इत्यादिना जीवेश्वरभेदमात्रप्रतिषेधात्सर्वभूतेषु चेतनस्यारवंदस्यैकरसत्वात्
त्कथं मित्रसेवितव्यं दातुः परिहर्तव्य इत्यादि लौकिकेनुक्ता परिहारो स्यात् कथं वाकं
तोभायासु पेयाकुर्वंगनानोपगच्छेत् इत्यादि वेदिकानुक्ता परिहारो संगच्छेतेत्यादित्या
ज्यभेदाभावादित्यत आह अत्रुक्ता परिहारो देवहंसं बंधज्योतिरादिवत्तज्जो लौकि

शारी० २०
२

५६

को वेदिको नानुक्ता परिहारो सर्वत्रात्मन एकत्वे पिशारीरसं बंधात्संगच्छेत् देहसं बंधसा
दात्म्यं तत्र देहविशिष्टत्वेनात्मभेदादस्ति ग्राह्यत्वाज्यभेदः स्मृतिरादिवत् यथा ज्योतिषो
वक्त्रेरेकत्वेपि स्मृशानसंबंधी वक्तिः परिहार्यः नेतरः यथा वासो रप्रकाशा एकोप्यमेधो
दिसंयुक्तः परिहायो नेतरः एवमात्मापीत्यर्थः ननु तथापि सर्वशरीरेषु कर्मकृतुश्चेत
नस्यैकत्वादेकदेवदत्तशरीरावच्छेदेन कर्मकरणधर्मादिकं यत्तद्वत्तशरीरावच्छेदेनापि
जायेतेत्यत आह असंततेश्चात्मव्यतिकरः परिच्छिन्नांतः करणोपाधिकस्य कर्तुः प
रिच्छिन्नस्य देवदत्तात्मनो यत्तद्वत्तशरीरैणासंततेरसंबंधाधर्मादिरव्यतिकरः देवदत्तस्य
यत्तद्वत्तस्य शरीरावच्छेदेनापि धर्मादिप्रसंगो नास्तीत्यर्थः आभासतएव च यथानेक
वज्रजप्रतिबिंबेनानां सूर्याभासानां मध्ये एकस्मिन् सूर्याभासे कं पमाने सूर्याभासां

अमकरः ७

सूत्र०
५०

तरंनकंपते॥ एवमीश्वराभास एवायं जीव इति नेकं स्मिन्नजीवेधर्मादि संबंधिनिजीवांतरस्य धर्मादि संबंध इत्यर्थः॥ किंचै॥ येषां सांख्यादीनां बहवो विभवश्चात्मानः सर्वशरीर संबंधिनां
स्तेषामेव धर्मादि सांकर्यं प्राप्नोति॥ तथा हि॥ सांख्यमते तावद्भोगसाधनप्रधानसंविधान
स्य सर्वात्मनामविशिष्टत्वादेकस्यात्मनः सुरादिसंबंधे सर्वात्मनां सुरादिसंबंधः स्यादिव
न्यायमतेऽपि देवदत्तात्मनः सुरादिहेतुमनःसंयोगस्य सर्वात्मनामविशिष्टत्वात्फलानियमः
स्यादेव॥ ननु ह्यहंनिश्चयमात्फलनियम इति चेन्न त्राह॥ इयं श्रुतिश्चाशंकाश्च दृष्टानियमात्॥
सूक्तसांख्यमते प्रधानसमेवेतमदृष्टं॥ ततश्च प्रधानस्य सर्वसाधारणत्वाददृष्टस्याप्यनियमात्
मात्फलनियमस्तदवस्थः न्यायमतेऽपि ह्यहंहेतुमनःसंयोगस्य सर्वात्मनाविशेषादिद
मस्यादृष्टस्य नेत्येवं रूपं स्यादहंनियमस्याभावात् फलनियम इत्यर्थः॥ ननु हंमिदं फलं

शारी० वृ०
९

५०

संज्ञा

प्राप्तवानिदं परिहरिष्यामीदं करिष्येनेदं करिष्ये इत्येवं रूपाभिसंध्यादयः प्रत्यात्मनियताः
संतः सप्रयोज्याहंनियमहेतुवीनविष्यंतीत्यत्राह॥ अभिसंध्यादिष्वपि चैवं॥ अभि
संध्यादिष्वपि साधारणमनःसंयोगसाधोपुच्छदृष्टवदनियम इत्यर्थः॥ प्रदेवा इति चो
क्तं तर्भावात्॥ नन्वात्मनां विमुत्तेषु॥ सस्वशरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशोऽभिसंध्यादिहेतुम
नःसंयोग इति भवत्यभिसंध्यादिनियम इति चे॥ न सर्वात्मनां सर्वशरीरेष्वंतर्भावादस्या
त्मन इदं शरीरमित्यत्र भिन्नमिदं काः भावादस्यात्मनोऽस्मिन्नशरीरे प्रदेश इति प्रदेश इति
प्रदेशक्यनानुसंभवतीत्यर्थः॥ तस्मादस्मत्पक्षेण वसकलदोषाभाव इति सिद्धं॥ इति
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मासुतवर्षिण्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३॥ एवं महासुतजी
वश्रुतिविरोधं परिहृत्य लिङ्गशरीरविषयश्रुतिविरोधे परिहृतुं पादोत्तरं करिष्यामीह॥

सूत्र०
५८

पूर्वाधिकरणोक्तस्वरूपावधारणे न बुद्धिस्थानां कर्तृपकरणानामिंद्रियाणां सुत्यति
साधयति। तथा प्राणाः। अस्मिन्नपि पादे पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो विरोधेनाऽप्राणायाम
समन्ययाऽसिद्धिफलं सिद्धं तेनासामविरोधेन प्राणायामात्। समन्ययसिद्धिरिति बोध्यं
तत्र तावदात्मनः। आकाशः संभूत इत्याद्युत्पत्तिप्रकरणेषु इंद्रियाणां सुत्यतिर्न श्रूयते
कचिच्च कषयो वा एतैश्च ग्रैसदासीत्कृतमेकषय इति प्राणा वा कषय इत्यत्र सूत्रेः प्रा
णिंद्रियाणां सजावश्च वणादनुत्पत्तिरिति भाति। कचिन्नुरातस्माज्जायते प्राणां मनः स
वेंद्रियाणि च। एवं वायुज्योतिरापः दृष्टिदीप्तादौ उत्पत्तिरिंद्रियाणां श्रूयते। एतासां
श्रुतीनां मिथो विरोधोऽस्ति न वेति संदेहे विनिर्गमैकानां वा दस्तिविरोध इति प्राप्ते सूत्रेः
पूर्वमिंद्रियसजावस्यावणादुत्पत्तिश्च निर्गोणीत्यविरोध इत्येकदेशिना सिद्धं। ति

शारी० वृ०

२

५८

नियामकाभावः २

तदुच्यते। तथा प्राणा इति। तथा एतस्माज्जायते प्राणा इत्याद्युदाहृतवाक्यस्याकाशादिवा
त्प्राणा इंद्रियाणि जायंते। उत्पत्तिश्च तेरविशेषादित्यर्थः। यदुक्तं सूत्रेः प्राणिंद्रियसजावश्च
वणादुत्पत्तिश्च निर्गोणीति ब्रह्म। गौण्यसंभवात्। गौण्यात् उत्पत्तिश्च तेरसंभवी गौण्यसंभ
वस्तस्मादेकदेश्युक्तमभुक्तमित्यर्थः। प्राणानां नित्यत्वे एकवित्तानप्रतिज्ञादप्येतेति भावः
सजावश्च नित्युत्पत्तिरप्यगर्भावंतमकारांतरप्रकृतिरूपप्राणानां स्वविकारापेक्षया प्राक्का
जावं बोधयति। अत्रांतरप्रत्ययैरप्यगर्भेन्द्रियाणां गर्भेन्द्रियाणां लयाभावादिति बोध्यं। इ
ंद्रियाणां सुखं न मेत्यत्र हेतुं तं तस्मात्। तत्राकृष्टुतेऽप्युत्पत्तिश्च। तत्र तत्रातस्माज्जायते प्राणा इ
त्यादिवाक्ये जायत इति जन्मवाचिपदस्य। सवादेवादिषु मुख्यस्य। तेरवाद्यपेक्षया प्राक्का
जुवा गौंद्रियादिषु। श्रुतेऽप्येन्द्रियाणां मुख्यं न मेत्यर्थः। एकस्मिन्वाक्ये एकस्य पदस्य क

सूत्र०
५१५

विनीतात्कचित्सुखत्वमित्यस्यासंभवादित्यर्थः॥ अत्रप्रकरणे विनिर्दिष्टागामुत्पत्तिर्नि-
श्चयतइति यदुक्तं तत्र बां दीग्येउत्पत्तेः॥ अतत्वादित्याह॥ तत्पूर्वकत्वाच्चः॥ अत्रप्रकृतिका-
नितेजोऽवन्नानितत्त्वेनोच्यते तथाच प्राणानमनसान्सहितायावान्ः॥ अत्रमयं हि सोम्य
मनश्चापोमयः॥ प्राणस्तेजोमयो वागित्यनेन तेजोऽवन्नन्यत्वाभिधानादस्युत्पत्तिश्चकति-
रित्यर्थः॥ तस्मादुत्पत्तिश्चकतिसद्भावात्सुष्टेः प्राक्कज्ञावश्चकतेत्यान्यविषयत्वादसिश्चकती-
नामविरोधइति सिद्धं ब्रह्मविकारत्वमिन्द्रियाणामिति॥ एवंमिन्द्रियाणामुत्पत्तिं प्रसाध्यते
भ्योजीवस्यविवेकायंतदौचित्यसंख्यानिर्णेतुकामः॥ आश्रयाश्रयिभावसंगत्या पूर्वपक्षय-
ति॥ सप्तगतेविशेषितत्वाच्च॥ सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादितिसप्तैन्द्रियाणि श्रूयन्तेकनि-
दद्योग्यान्प्रधावतिग्रहाइत्यत्राद्योग्याः पुरुषपञ्चबन्धकाइन्द्रियाणि रागादित्यादनञ्च

इन्द्रियाश्चित्यः॥

शारी० व०
९

५१५

रेणोन्द्रियाकर्षकाविषयान्प्रतिग्रहाइत्यर्थः॥ सप्तवैशीर्षाणाः प्राणाः॥ चाववांचावित्यत्रम-
व॥ अवांचौ पापूपस्योनर्ववैपुरुषे प्राणानाभिर्दशमीत्यत्रदवा॥ दशवैपुरुषे प्राणाश्चात्मे-
कादशइत्यत्रैकादश॥ आत्मानमः॥ एवं क्वचिद्वादशकचिद्वयोदशोन्द्रियाणि श्रूयन्तेता-
सां श्रुतीनां विरोधसंदेहे विरोधोक्तातिप्राप्ते॥ एकदेशिमतंसप्तैवैन्द्रियाणिकृतः गतेः
श्रुत्यासप्तत्वावगतेरित्यर्थः॥ किंच॥ सप्तवैशीर्षाणाः प्राणाइतीन्द्रियाणां शीर्षण्यतेन
विशेषितत्वात्सप्तैन्द्रियाणि॥ येशीर्षाणाः सप्तचेचसुषुप्तिश्चैवैनासिकेराकावागिति ते
प्राणाइतिसप्तानामेवैन्द्रियत्वावगमा॥ दृष्टत्वादिसंख्याश्रवणात्वेकस्मैवांतःकरणस्यसंज्ञाय-
निश्चयगवश्चस्मरणरूपवृत्तिभेदेन मनोबुद्ध्यहंकारचिन्नानां चतुष्टयवत्सप्तानामेववृत्ति-
भेदेनोषषष्टतद्विरोधः श्रुतीनामिति प्राप्ततदुच्यते॥ हस्तादयस्तस्थितेऽतीनेवं॥ तुशरे-
ति

सूत्र०
६०

न प्राणा नां सत्वमित्यसः यतो हसौ वैग्रह इत्यादिना हस्तादयो व्यतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते स
प्रत्वसंख्यायामसंभावितान् भावैः सप्रत्वातिरेके स्थिते ॥ सप्रत्वसंख्या इन्द्रियनिर्देकादश
त्वसंख्यायामंतभावियितुं शक्यते न्यूनसंख्यायाः अधिकसंख्यायामंतभाविसंभवात् ॥ अ
तो नैवं मंतव्यं सप्रैव प्राणा इति सूत्रार्थः ॥ यद्यपि तौ नैन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं मनश्चेति
एकादशेन्द्रियाणिविहाय ह्रदयाहंकारौ प्राणा नां द्वादशत्वत्रयोदशत्वसंख्यां पादको
श्रूयेते ॥ तथापि तयोरेतः कारणभेदे त्वाधिकसंख्यापादकत्वमित्येकादशेन्द्रियाणातिनि
रवेद्यं ॥ सप्रवैशीर्षण्याः प्राणा इत्यत्र न सप्रोद्देशेन प्राणात्वविधानं किंतु प्राणोद्देशेन स्या
नभेदमात्रेणान्तुर्गामेवैन्द्रियाणां सप्रत्वमिति न तद्विरोधः ॥ नववैपुरुषेणो प्राणाभिर्दश
मीति वाक्यपुरुषाकारदेहद्विभामि प्रायं न प्राणामि प्राणायं इत्यविरोधा इति ॥ सिद्धं

शारी० वृ०
२

६०

नन्विदं सूत्रद्वयव्याख्यानमसंगतं सप्रप्राणाः प्रभवन्तीति घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वक्प्रणोवाचां
सप्रत्वावगतिरीर्षण्यानां विशेषितत्वमिति हेतुद्वयवैयर्थ्यधिकरणेन सूत्रेचकारानुपपत्तेः ॥
येरीर्षण्याः सप्रते प्राणानेतर इत्यत्र परिसंख्यापत्तेश्च ॥ अतएव तदुत्तरं द्वितीयसूत्रे व्याख्या
नयप्यसंगतमिति चेन्न ह्यस्य सूत्रद्वयव्याख्यास्यासः मरणासमये ये प्रांसहं गमन्ते तेषां
मेव भोगसाधनत्वादिन्द्रियत्वं ॥ तथा च मुख्यं प्राणमहूकामंतं सर्वे प्राणांश्च हूकामन्तीति
प्राणादीनां सप्रानामेव गतेः सहं गमनस्यैव प्राणात् ॥ सप्रैवैन्द्रियाणि ॥ ननु सर्वाश्चैव
णात्कथं सप्रानामेव गतिश्च वरांतवाह ॥ विशेषितत्वाच्चेति ॥ स यत्रैष नास्तु पुरुषः प
रादुपर्यावृत्तित्वात्पक्षे भगवत्येकी भगवति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न वदति न
शृणोति न मनुते न स्पृशतीत्याहु रिति च क्षुरादीनां सप्रानामेव प्रकृतानां विशेषितत्वात्

सूत्र०
६१

तंसर्वशदप्रकृतगामीसर्वेवासाणाभोजयितव्यास्तत्रसर्वशद्योयथामिमंविनप्रकृतवासागोप
रस्तद्वदितिशंकासूत्रार्थः॥यत्रोक्तांत्यवस्थायांचतुरधिष्टावदेवःसएषचासुपशादवाच्यःउ
रुषीरूपादिविषयाव्याप्तिविहायवर्तते॥तदानीमवमरूपशोभवतिहृदयेचतुरेकीमगवा
तिपाश्वस्यांश्चनायंपश्यतात्पादुरितिश्रुत्यर्थः॥सिद्धं॥तसूत्रार्थस्तत्प्रम्योतिरिक्ताह
स्तादयोपिवंधकत्वेनशूयंतेहस्तौवैयहइत्यादिनाग्रहत्वंबंधकत्वंहस्तादीनांसहगमनं
विनानसंभवतिसर्वेप्रमाणान्मूलाकामंतीत्यविशेषेणसर्वेप्रियाणामुक्तांतिश्रवणं
चभवत्येकादशोक्तांतिमंतःसंतःप्राणाः॥नचसर्वशदस्यप्रकृतविशेषितसप्रमाण
रत्वंप्रकरणल्लुतेवलीयेस्ताव॥सर्वेवासाणाभोजयितव्यास्तत्रसर्वशद्योयथामिमंविनप्रकृतपर
त्वंसर्वशदश्रुतेरिति॥विष्टसूत्राद्वार्यः॥पूर्वदितितस्मादेकादशोक्तांतिमंतःप्राणा

शारी०वृ०
२

६१

इतिमिद्धं॥नचिंद्रियाणांमुक्तांतिर्नसंभवतितेषामपरिच्छिन्नाहंकारान्यत्वेनविमुत्वादित्याह
प्रसंगत्यासोरव्यमंतदपयति॥अणवश्च॥इमेप्राणाश्चणवःपरिच्छिन्नाइंद्रियाणामाहत्वेनसू
क्ष्माश्चेत्यर्थः॥नतुपरमाणवइतिसूत्रार्थः॥तथात्वेअणवात्मपक्षोक्तानांशरीरव्याप्तिसुरवा
दिकंनस्यादित्यादिदोषाणांप्रसंगेदितिइंद्रियाणांविमुत्वेकाशीस्यविश्वेशदशनस्पश
नेसेतुवासिनामपिस्पातांउक्तांतिगत्यागतिश्रुतिविरोधश्चस्यादित्यादिदोषादव्या
तस्मात्परिच्छिन्नाःसूक्ष्माश्चप्राणाइतिमिद्धं॥इंद्रियाणामुत्पत्त्यादिकमुक्तामुरवेप्राणिफ
त्यत्रिसंदेहेअद्याधिकरणन्यायमतिदिशति॥श्रेष्ठश्च॥इंद्रियास्वरूपेणोच्यतेतद्या
परात्पुरुषप्राणस्यमेदचित्ताकरिष्यमाणसुकरेतिमध्येयमतिदेशःकृतः॥नमृत्यु
रासीदमृतंनतर्हिनराद्याश्चक्रासीत्प्रकेतः॥आनीदवात६संधयातदेकंतस्मा

सूत्र०
६२

कान्यं न परः किंच ॥ नासित्यत्रानोत्पदेन प्राणसंवरस्य महा प्रलयेश्च नत्वात् ॥ संचारा-
वतः प्राणस्य स्थितिरिति न प्राणस्योत्पत्तिरिभ्यं भ्यधिकारं काया मयमतिदेशः इति
यवत् श्रेष्ठोपि प्राणी ब्रह्मविकारः ॥ एतस्माज्जायते प्राणः इत्युक्त्यतिशयवशात् प्राणस्याविशेषा-
दित्यर्थः ॥ अत्यर्थं कृतं तर्हितस्मिन् महा प्रलये मृत्कर्मृत्कवद्वा नीसादमुतं देवमोग्यं च
नासीत् तयारात्रैरकश्च प्रकेतश्चिह्नं भूतश्चंद्रः ॥ सवितान्वतास्तां स्वध्यासहेतिसंबन्धः
स्वधाशयेन पितृभ्यो दीयमानमन्नं तदन्नं चोच्यते ॥ तर्हि शुभ्यवादः स्यादित्यत आ-
ह ॥ आनीदिति तदेवैकं मूलकारणं परं ब्रह्मात्मा तं वायादिप्रपंचं रहितमासीत् ॥
आसीदित्यावत् ॥ तस्मादात्मनोऽन्यत्किंचिदपि नासह ॥ नवभुवः किलैति हकारस्याच-
मइति मुख्यप्राणस्योत्पत्तिविज्ञानं तत्तत्स्वरूपं निरूपयति ॥ नवायुक्रियेष्टयगुपदेशात्

शारी० ६
२

६२

यः प्राणः सवायुरिति महान् वासुरेव प्राण इति श्रूयते ॥ तथा च महान् वायुरेव प्राण इत्येकः
पूर्वपक्षः ॥ न च ये पूर्वपक्षोऽसंगतः ॥ अंशो ग्ये मनी ब्रह्मेत्फपी सति त्फपक्रम्य मनी रूपब्रह्म-
णो वाक् प्राणचक्षुः श्रोत्रं श्रुतुष्या दत्तं वदन् प्राण एव ब्रह्मणः श्रुतुयः पादः सवायुनाज्यो-
तिषा भातितपति चेति ॥ भाति च्छभि व्यक्ती भवति तपति स्व व्यापारे उद्यच्छतीति वायुपेक्ष-
या प्राणस्य भिन्नत्वकथनेन निश्चरिणोभावात् ॥ अत्र प्राणस्य प्राणोदियत्वेपि ॥ एतस्माज्जा-
यते प्राणः खं वायुरित्यादौ भेदनिर्देशो न निश्चरिणाभावात् तादृशस्यादिति चेन्न हि तिष्ठतु-
श्रुतिव्यभिचयो विरुद्धं ॥ सारव्यमंतरात्पादं दिय व्यापार एव प्राणोस्त्विति प्राप्तेऽहमः प्रा-
णो नवायुक्रिये ॥ नवायुर्नापि दिय व्यापार इत्यर्थः ॥ कुतः एतस्माज्जायते प्राण इत्यादौ त-
त्र तत्र वा यो र्दिश्येभ्यश्च प्राणस्य द्यगुपदेशादित्यर्थः न चिदियेभ्यः द्यगुपदेशो यो दि

दृश्यगुपदेशः

सूत्र०
६३

यद्यापारत्नैनास्तीति चेन्न वृत्तिवृत्तिमत्तोरभेदात् ॥ तर्हि यः प्राणः स वायुरिति श्रुतिविरो
धः कथं परिहरणीय इति चेत् ॥ उच्यते ॥ महावायुरेव हि प्राणपानादिपञ्चात्मनावतिष्ठमा
नः प्राण इत्युच्यते तथा च विकारविकारिणो वस्तिवाभेदकाव्यनिकमेदयोः सत्त्वावभेदश्च
त्यो विरोध इति सिद्धं ॥ अत्र पूर्वपक्षे वायुद्वियव्यापाराभ्यां जीवस्य विवेकः फलसिद्धौ ॥ तेव
मयोतिरिक्तप्राणादपीति विशेषः ॥ ननु मयातिरिक्तस्य श्रुत्यवगतस्वतंत्रभावस्य प्राणा
स्पदे हेतुपगमे जीवप्राणयोरुभयोः स्वतंत्रयोरेकत्वावाक्यत्वाभावात्तच्चः शरीरोच्यथा
न प्रसंग इत्यत आह ॥ चक्षुरादिवस्तुतस्तहशिष्टादिभ्यः ॥ तुरुक्तस्य प्राणास्वातंत्र्यस्य नि
रासार्थः ॥ प्राणस्य न जीववत्त्वातंत्र्यं किंतु राजापेक्षया मंत्रिण इव गुणभाववत् ॥ स्वातंत्र्यं
त्वस्य प्राणस्य प्रजापेक्षया मंत्रिण इव इन्द्रियाः पेक्षया तया च नोक्तदोष इति तात्पर्यार्थः ॥

शारी० वृ०
९

६३

उक्तम् ३

सूत्राद्वार्यस्तच्चक्षुरादिवत्प्राणोपि जीवं प्रतिकरणाभूतः कुतः तत्सहशिष्टादिभ्यः तेषु
क्षुरादिभिः सूत्रप्राणासंवादादिषु प्राणस्य शिष्टैः शासनादित्यर्थः समानजातीयानामेव
सहशौ सैनस्य युक्तत्वात् ॥ आदिशब्देनाचेतनत्वभौतिकत्वादिहेतुसंग्रहः ॥ वस्तुप्राणस्य च
क्षुरादिवत्करणत्वं न युक्तं ॥ असाधारणविषयाभावादित्यत आह ॥ अकरणात्वाच्च न दो
षस्तथा हि दर्शयति ॥ न चोक्तदोषः प्राणस्याकरणात्वादेव कथं तद्वात्मानं प्रतिकरणाभावा
इन्द्रियांतरैश्च संभावितस्यासाधारणस्य कार्यस्य निवृत्तिकत्वादिति वृमः ॥ तथा हि शु
तिरुक्तकार्यं प्राणस्यासाधारणं दर्शयति ॥ प्राणसंवादे वागादिभ्यो मुखे प्राणस्य श्रे
ष्ठत्वं निश्चितं च रिष्टः प्राण उवाच ॥ मामोहमापद्यथाहमेवेतत्संनधात्मानं विमन्येत द्या
णमवश्यं विधारयामातिवारां शरीरं प्राणोत्तरं च वरं कृष्यामिति श्रुतिरपि देहस्य ॥

सूत्र०
६४

तिः प्राणानिमित्तेत्याह॥ अवरं च नेकाशुचिनां डं कुलायं देहाख्यं गृहं॥ प्राणस्य त्वा रक्ष
नजीवः सुप्रियातीतियोजना॥ न केवलं देहधारणं मेवास्यासाधारणकार्यं किं त्वन्यदपि
त्याह॥ सूत्रं पंचवृत्तिमनोवक्ष्यपदिश्यते॥ ययामनोनेकवृत्त्यास्यासाधारणकार्यपि
यानेकवक्ष्यपदिश्यते॥ एवमुक्त्यासनिश्चाससर्वशरीरोक्तास्यानित्यतदिकायाणि
पंचपंचकार्यं भक्षितावादिस्मानां समवेतत्वेन सवंगेषु नपेक्ष्य पंचवृत्तिप्राणानामपि
दिश्यते क्रमेण प्राणोपातो व्यान उदानः समान इति तदसाधारणकार्यपि क्षयाजीवोपक
राणां त्वमनोवदिति सिद्धं॥ एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपं चोक्तापरिमाणुविशेषविष
ययाः प्राणानुत्पत्तिमिवाहोक्तां त्यादिश्रुतेः सममभिस्तिमिजोकेः समोनेतसर्वे प्राणे
रा इति श्रुतेः प्राणविभुत्वविषयायाश्चमियो विरोधी स्तिनवेतिसंदेहे॥ अत्रावश्यं तद्व

ब्राह्मी० वृ०
२

६४

करणन्यायातिदेशेन सिद्धं॥ तयति॥ अणुश्च॥ चक्षुरादिव त्वाणोपि परिच्छिन्नः सूक्ष्मश्चेत्यर्थः
सममभिजोकेरिति श्रुतिश्च सकलवायुपरानाध्यात्मिकप्राणमात्रपरेत्यविरोधु इति॥ अंत
रंगप्राणस्वरूपकथनं नंतरं बहिरंगं परिमाणमुच्यते इति संगतिर्बोद्धव्या॥ न्योतिराद्यधिष्ठा
नं तु तदामननात्॥ पूर्वमाध्यात्मिकप्राणस्याणुत्वमाधिदेविकवायोः सममभिरिति श्रुत्या
व्यापित्वमित्युक्तं॥ तत्संगेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदेविकदेवताधीनचेष्टावत्तमस्ति
नवेति विचार्यते इति प्रसंगसंगतिः॥ अत्र चक्षुषाहिरूपाणि पश्यतीति श्रुत्या चक्षुरादेः देव
तानिरपेक्षचेष्टावत्त्वं प्रतीयते॥ आदित्यश्चक्षुर्मुक्ताक्षिणा प्राविशदिति श्रुत्या तु सूर्यादिदेवता
धीतचेष्टावत्त्वं प्रतीयते॥ अनयोर्मियो विरोधी स्तिनवेतिसंदेहे॥ स्तिविरोध इति प्राप्ते॥ ए
कदेशि सिद्धांतः॥ देवतानां करणाधिष्ठावत्त्वेनासामेव भोक्तृत्वप्रसक्तौ जीवस्य भोक्तृत्व

सूत्र०
६५

प्रसक्तौजी वस्यभोक्तृत्वं न स्यादिति युक्तिसहकृतायाश्चक्षुषाहतिश्रुतेर्बलीयस्त्वादित्य
क्षुरित्यादिश्रुतेर्गोणायतेति न विरीध इति तदुपयति ॥ ज्योतिरित्यदिनातुरुक्तसिद्धांतनिरा
सार्थः ॥ अधिष्टीयते प्रेर्यत इत्यधिष्ठानं अधिष्ठितमित्यर्थः ज्योतिरादिभिरग्न्यायुग्मिमानिनी
भिर्देवताभिरधिष्ठितमेव वा कुचक्षुरादिकं नेष्टे तदामननात् ॥ तस्य देवताधिष्ठितत्वस्या
दित्यश्चक्षुरित्वात्फक्त्वादित्यर्थः ॥ अचेतनानां स्वतन्त्रेष्वनुपपत्तेरित्युक्तिरपि दृष्टा
व्या ॥ अक्षिणा प्राविशत्येयं प्रेरकभावेनेति श्रुत्यर्थः ॥ न च देवतानामेव भोक्तृत्वं तस्या
श्रवणात् ॥ यो यदधिष्ठाता स तत्साध्यफलभोक्तेति व्याप्तेः सारथो व्यभिचारः ॥ न च देव
ता इन्द्रियसाध्यफलभोगिन्यः इन्द्रियाधिष्ठातृत्वात् न वदिति व्याच्यं ॥ कृतपापफलभो
गस्येन्द्रियसाध्यस्य न ह वै देवान्मायंगच्छता त्यादेवैरेषु बाधितत्वात् ॥ न च चक्षुषादी

वारी० वृ०
२

६५

त्यादिश्रुतिविरोधः ॥ तत्र देवतानपेक्षत्वं तस्याश्रवणादिति सिद्धं देवाधिष्टेयत्वं प्राणानामिति
किंच ॥ सुत्यं तरेषि प्राणदेवतयोरधिष्ठावधिष्टेयभावं द्योतयति सर्वे वाचमेव प्रथमाम
त्पवहत्सायदा मुत्कमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवदित्यादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिक
यनादग्न्यादिभावश्च तदधिष्ठातृत्वमेव ॥ अन्यस्यासंभवात् ॥ स प्राणो वाचमेव प्रथमा
मुनीयकर्मणि प्रथमामत्पवहत् ॥ मुत्कमतीत्यनिराकृत्य प्रापयत् ॥ इन्द्रियाणां प्राणा
धीनस्थितिकत्वात् प्राणस्य वागादिस्थितिसंपादनद्वारा तन्मुत्कनिराकर्तृत्वं बोध्यं ॥ किं प्रा
पयदित्याद्यं क्व प्राणो वाचः स्थितिं संपाद्याग्निदेवतया साकमधिष्ठावधिष्टेयभावं प्रापय
दित्याह ॥ सायदेति सा वा क्व प्राणेन यदा मुत्करभवत्तदा जवस्थितिका सती स्वयमग्निरभ
वत्ततद्देवताकामवदिति श्रुत्यर्थः ॥ यदुक्तं देवतानामेव भोक्तृत्वप्रसंग इति तत्राह ॥

सूत्र०
६६

प्राणवताशब्दात् प्राणवतीजीवेनेवेदियाणां स्वस्वामिभावः संबन्धश्चेति यसाध्यमोगमार्गजीव
रावेति यावत् कुतः शब्दात् अथ यत्रैतेदाकाशमनुविषसंचरुः सचाक्षुषपुरुषोदर्शना
यचक्षुरित्यादिश्रुतेरित्यर्थः अथ देहे प्राणप्रवेशानंतरं यत्र कृष्णतारेच्छिद्रमृतमा
काशमनुविषां अनुगतं चक्षुस्तत्र सन् प्रात्मा चक्षुर्मात्रश्चाक्षुषस्तस्य रूपादिदर्शना
यवृत्तिरूपाय चक्षुर्न चैतन्यायेति श्रुत्यर्थः एतत्सूत्रतात्पर्यार्थो न च देवतानामेवभी
कृत्वमित्यादि नोक्तेः तस्य चमित्यत्वात् तस्य जीवस्य स्वकर्मोपनिर्दिष्टे देहे कर्तृत्वेन मोक्ष
त्वेन नित्यत्वाच्च न देवतानां भीकृत्वमस्मिन् शरीर इत्यर्थः तस्माद्देवतानां प्राणाधिष्ठान
त्वेन किंचिच्छाधकमिति सिद्धं ननु सत्त्विन्द्रियेषु तदधिष्ठानदेवता चिंता तान्येव प्राणा
व्यापारव्यतिरेकान संतीत्याह पे समाधत्ते तद्विदियागितद्यतदेशादन्यत्र श्रेयात् एता

शारी० व०
२

६६

एथ कृत्वं

स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणां तिस्रस्तो मुखप्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वांतरत्वं प्रतीयते
हंतास्यैव सर्वरूपमसामेति एतस्यैव सर्वरूपमभवन्निति श्रुतौ मुख्यप्राणात्मत्वमिन्द्रियाणां
गम्यते हंत इदानीं सस्यैव मुख्यप्राणस्यैव सर्ववागादयो वयं रूपमसामेत्यां शिषंदत्वात्
गादय एतस्यैव प्राणस्य रूपं बभूवुरित्यर्थः तथा चानयो विरोधसंदेहे नियामकाभावाद्
स्ति विरोध इति शब्दे एतस्माज्जायते प्राण इति वा कीमन स इन्द्रियेभ्यः एय कृनिर्दिष्टत्वेपि नेन्द्रि
येभ्यस्तत्त्वं किं त्विन्द्रियतमेवेति यथा तद्वत्प्राणादिन्द्रियाणां एय कृनिर्दिष्टत्वेपि न प्राणा तत्त्वा
ंतरत्वमिति नामे न वा केन हंतास्येति वाक्यस्य विरोध इत्येकदेशे समाध्यासं दूषयति तदं
द्रियाणां तिस्रस्तो प्राणा तत्त्वांतराणां द्रियाणां तिस्रस्तो तत्र हेतुस्तर्थापदेशादिति मे
दव्यपदेशादित्यर्थः उक्तहेतुरितरेण सूत्रभागेन विवृणोति तद्विदियागितद्यतदेशादन्यत्र श्रेयात्

यत्र तत्तांतरं तत्रैव जातिगणिकवाप्यवतिः न तु तत्तांतरव्यतिरिक्तेषु

सूत्रं
६७

दन्वत्रा। न्यस्येते प्रकृतावागादयः प्राणां इन्द्रियाणीत्युच्यते। न प्राणाः एतस्मात् जायते इत्यादि
व्यपदेशो भेददर्शनात्। न न्ययं भेदव्यपदेश इन्द्रियमनसोरपि समान इत्कृमिति चेन्न मनः।
वशा नोन्द्रियाणीति स्मृत्या मनस इन्द्रियेभ्यस्तत्तांतरताभावात्पुण्यमात्रं। न च प्रकृतेषु
तास्येति श्रुत्येन्द्रियाणां प्राणा तत्तांतरताभावात्पुण्यमात्रं ततस्मैव सवैरूपमभवत्। स्मा
स्मादेत एतेनारव्यायं ते प्राणा इति वाक्योपेयं इन्द्रियेषु प्राणा इत्यप्यजातिगणिकत्वप्रति
पादकेन प्राणा इन्द्रियाणां तत्तांतरतात्पुण्यमात्रं। न हीन्द्रियेभ्योऽतत्तांतरे च सुषोन्द्रिया
वादी लाक्षणिकोदृष्टस्तस्मात्त एतस्मैव सवैरूपमभवदित्यनेन प्राणाधीनत्वेन च वत्त्वमि
न्द्रियाणामुच्यते। न तैतव्यापारत्वं किंच। भेदश्च तैः वागादीन्द्रियप्रकरणमुपसंक्रुत्या
यहेममास न्यं प्राणमूत्रुरिति मित्रप्रकरणे प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदेन श्रुतेन प्राणव्यापारत्वमि

शारी. व.

२

६७

प्राणव्यापारत्वं

न इन्द्रियाधीनमित्यर्थः १

न्द्रियाणामित्यर्थः। न्यस्येते प्रकृतावागादयः प्राणां इन्द्रियाणीत्युच्यते। इतश्च प्राणा इन्द्रि
याणितत्तांतराणीत्याह। वैलक्षण्याच्च। सुषुप्तवस्थायां प्राणस्य स्थितिर्नेन्द्रियाणामिव द्रु
वैलक्षण्यत्वांतराणीत्यर्थः। तस्मात्प्रोदारुतवाक्योर्विरोध इति सिद्धं। एदं यथा श्रुतमा
व्यानुसारेणीकं। अन्येतु बहिः प्रतिज्ञा कल्पनादिदिषप्रसंगात्। व्यपदेशो भेदस्य संज्ञा भेद
रूपस्य तत्तांतरत्वेमाध्यव्यभिचारित्वात्प्रकरणभेदरूपस्य तस्य भेदश्रुतेरित्यनेन।
पौनरुक्त्या पातादत्राधिकरणव्ययं कल्पयामासुः तथा हि किमेका दवावागादय एवेन्द्रि
याणि उत मुख्यप्राणोपातिविषये इन्द्रियमिन्द्रैर्लिङ्गमित्यादि प्राणिनि स्मरणात्प्राणस्या
पि वागादिवत्जीवमावापन्नपरमेश्वरलिङ्गत्वादिन्द्रियत्वमिति प्राप्ते। सिद्धांतः। श्रेयस्तु
रव्यप्राणा दन्वत्र ते वागादय एवेन्द्रियाणिकुतः तद्व्यपदेशात्। इन्द्रियत्वव्यपदेशात् इन्द्रिय

प्राणिनि सूत्रं ३

सूत्र०
६८

शब्दस्यतेपुरुषेरितियावत्स्मरणानुक्तवस्येवेन्द्रियशब्दस्य ॥ यथा कथंचित्सुनिर्देशय
तिगच्छतातिगौरिति वदिति ॥ नन्विदमप्युक्तं प्राणव्यापारातिरेकैर्गोत्रियाणामसत्त्वादित्या
हेपेदेमारम्पते ॥ भेदश्रुतेः वैलक्षण्याच्चेति ॥ एतस्माज्जायते प्राणइत्यादिजायतइत्यादिदू
षतीत्यंतमत्रपठितव्यं ॥ प्रकरणभेदाद्वैलक्षण्याच्चनप्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणामिति नो
क्तवाक्यविरोधइति शब्दभाष्यदूषणमप्युक्तं ॥ जगैवान्वित्तादित्यादीर्बहिः प्रतिज्ञादर्शना
दिन्द्रियरूपाः प्राणाः श्रेयादस्यइत्यंतः प्रतिज्ञासंभवाच्च न्यपुनरुक्तशब्दानामेकस्मिन्वाक्ये
व्यक्तजन्मव्यपदिशीदिति हेतोर्भाष्ये विवक्षितत्वात् ॥ तस्मिन्वाक्ये मेरुसृष्टिवाक्यसुदाहृत्य
प्राणोन्द्रियशब्दो रपुनरुक्तपुतिपादनात् ॥ प्राणस्यनिर्विषयत्वेनेन्द्रियत्वं संशयायोगा
दिंल्लियत्वेन संशयैर्देहादावपि संशयप्रसंगात् निबीजमधिकरणव्यक्त्यनमिति

शारी० वृ०
३

६

दिक ॥ एवं न विषयश्रुतेरित्योरभ्यभूताकृत्याद्यव्यापारभूतोत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधो निर
स्तः इदानीं उत्पाद ॥ कव्यापारभूतोत्पादनविषयश्रुतिविरोधो निरस्यते ॥ तत्रान्वित्वत्वा
भूतोत्पादनं पारमेष्ठ्यरमेवेति श्रुतिषु निः शं कमवगतं त्रिवृत्कृतमौतिकोत्पादमेव श्रुति
षु विप्रतिपत्तिर्दृश्यते ॥ तथा हि सदात्मकात् ॥ ब्रह्मणस्ते जीवन्नां परोक्षत्वेन देवतापदयो
ग्यानां सृष्टिमुक्तोपदिश्यते सेयं देवते ज्ञतहंताहमिमास्मिन्ने देवताश्च नेन जीवेनात्मना मु
प्रविश्य नामरूपैवोकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकांकरवाणीति सा सद्ब्रह्माख्या
देवता पूर्वमीजरां कृत्वा व्यवहारायोग्यसूक्ष्मभूतास्युत्पादयित्वा तेन व्यवहाराभावाच्च
वहारयोग्यमौतिकोत्पादनाय पुनरैजराप्रकारमाहर्हतेत्यादिकरवाणीत्यंतं न च नेने
तिपदात्पूर्वव्यवहारापेक्षायामिति शेषः ॥ तत्र संवातः ॥ किं जीवकत्वं त्रिवृत्कृतमौ

सूत्र०
६१७

तिकोत्पादनमुत्तरपरदेवताकर्तृकमितिसंगतिस्तु पूर्वनामरूपमेवात्रागोडिययोर्भेदः
इत्युक्तं तत्प्रसंगेन नामरूपव्याकरणां किं कर्तृकमिति विचार्यत इति प्रसंगजज्ञाणा बोध्या
सन्नलोके चारेण परस्मै न्यं प्रविश्य संकलयामात्पादो नराज्ञः साक्षात्संकलनकर्तृत्वं किंतु
चारस्मैवेति यथा तद्वदनेन जावेनेति विशेषणं जीवकमेव भौतिकोत्पादनमिति भवत्य
स्मवाक्यस्याकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेति वाक्येन विरोध इति प्राप्तेः समः संज्ञा
मूर्तिरिति वास्तुनिवृत्तुर्वत उपदेयात् ॥ तुरादेन जीवकर्तृकत्वं निरोधः ॥ निवृत्तुर्वतः प
रमेव रस्मैव संज्ञा मूर्तिरिति ॥ नामरूपव्याकरणां कार्यमवितुर्मर्तिरिति कस्मात् ॥ सेयं देव
तेत्फ पक्रम्य व्याकरणां वीतिव्याकरणास्प परा देवता कर्तृकात्पोपदेयात् ॥ नचाने
नजीवेति विशेषणं जीवकर्तृकत्वं ॥ मेरुसमुद्रादिनामरूपादिव्याकरणां सामर्थ्या

वारा० ०६०

१

६१७

भावरूपलिंगसहकृतसन्निधेर्बलायस्तेनानेन जीवेनेत्यस्य सन्निहितानुप्रविश्येत्यनेन सं
बंधात् ॥ अनेन जीवेनेत्यस्य गुणभूतस्य व्याकरणात्पनेन प्रत्यक्षानेनान्वययोग्यताज
ज्ञाणलिंगस्योक्तसन्निधेर्पेक्षया दुर्बलत्वात् ॥ तस्मात्सर्वत्रैश्वरकर्तृकमेव नामरूपव्याक
रणा मित्यविरोध इति सिद्धं ॥ रावं यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेष देवतानां समास इत्यं
तेन श्रुतिप्रबंधेन तेजोवत्तानां निवृत्तरणमुक्ता तासामेव तानां बहिःसिद्धत्वं कृतानां च
व्यात्ममपरं निवृत्तरणमुक्तं ॥ इमास्मिन् देवताः पुरुषं प्राप्य निवृत्तं निवृत्तं कैकाभवतीति
तद्दिदानीमाचार्यो यथाश्रुतं दर्शयति ॥ मांसादिभ्यो मयथा शब्दमितरयोश्च ॥ अविज्ञातं
विशेषरूपेणादृष्टमिवाभूदित्यस्य आसां तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति या
वदिति श्रुत्यर्थः ॥ इमास्मिन् निवृत्तता देवताः ॥ पुरुषं शरीरं प्राप्य निवृत्तं कायतेयरूपेण
पुरोपादातिरुक्त्येतस्य वारादिदृष्ट्यदर्शनं यतस्तत्तथा मांसादातिमांसादिर्यस्य मनः पुरोषस्य
तदिदमांसादिभ्यो मं ३॥

सूत्र०
७०

एकैकदेवतातेजश्चादिलक्षणवर्तते इति द्वितीयः श्रुत्यर्थः ॥ तथा हि एयि व्यावृत्तिर्यवादि
रूपायाः पुरुषेणाशितायाः कार्यत्रयं शरीरे वर्तते पुरुषमांसं मनश्चेति एवं पीतानामपि
सूक्ष्मं वोहितं प्राणश्चेति कार्यत्रयं ॥ तेजसोऽप्यादिदीपकस्य घृतादिरूपस्य कार्यत्रयं अस्मि
मन्नावागिति प्राणस्य जलाधीनस्य तिकत्वसात्रेण जलकार्यत्वप्यपदेशः ॥ तस्य वायु
कार्यत्वप्रसिद्धेः ॥ एवं मनसोऽप्यवभृतेऽणोऽस्वास्थ्यमात्रेण तत्कार्यत्वं ॥ वाचोपि ज्ञानानुक्तं
जलत्वसाम्येन तेजः कार्यत्वप्यपदेश इति बोध्यं ॥ एवं देहे कार्यत्रयरूपेणावर्तनमेवाध्या
त्मिकं विदत्करणमिति ॥ तदिदमाह सूत्रकारः ॥ मांसादीनि भूमेरन्नात्मिकायाः कार्यभो
मं मांसादिश्चादिपदेन पुरुषमनसो गृह्येते एवमितरयो रतेजसोः कार्यत्मिकायाः
कार्यभो मंतव्यर्थः ॥ एवमनेन सूत्रेण त्रिवृत्करणमेतदधिकरणाविषयः प्रदर्शितः

शारी० सू०
२

७०

तत्रेयं शंका भवति ॥ ननु सर्वेषां त्रिवृत्करणो विशेषाभावादियं एयि वीरमात्रा पदं तेज
त्यसाधारणो ह्यव्यवहारः कथं संगृह्यते कथं बाध्यात्मिकव्यवहारः ॥ इदं मांसादि एयि
वीकार्यं इदं जलस्येतितत्राह ॥ वैष्णवतवा दस्तवादः ॥ तु वा शरीरं शंका निरासार्थः ॥ सर्वे
षां एयि व्यादीनां त्रिवृत्करणविशेषेपि वैशेष्यात्समागच्छिका तत्रादः एयि व्यादिवादः
संगृह्यतः इत्यर्थः ॥ अस्यासौ ध्याय समाप्तिर्द्योतनार्थः ॥ तस्मात्प्रसिद्धः ॥ अतीनामविरा
धानां ब्रह्मणिसमन्वयः ॥ इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
कव्याणामस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥

सूत्र०
७१

शारी० ह०
२

७१

सूत्र०

१

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ पूर्वस्मिन्पादे जीवोपकरणं तन्नो निका निवृत्त्यणो जायत इत्युक्ता ननु पजीव
नदुपहितस्य जीवस्य संसारप्रकारं वैराग्यार्थं निरूपयितुं देहांतरं भूतसूक्ष्मसं परिषक्तस्यैव लो
कोत्तरगमनमित्याह ॥ तदेतरप्रतिपत्तौ रहसि सं परिषक्तः प्रश्न निरूपणाभ्यां ॥ पूर्वस्मिन् ध्यायेत्तद्व
णिसमन्वयस्य ॥ स्मृतिन्यायश्रुतिविरोध निरासेनाऽनध्यवसायलक्षणाऽप्रामाण्य निरासे ॥ तापो
विचारो भवतीत्यनयो रध्या यथो हेतु हेतुमजावः संगतिः ॥ अत्र प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमा
ना गमनविचारेण वैराग्यं निरूप्यते ॥ तस्मात्कुरु श्रोतेति श्रुतेः ॥ द्वितीयपादे त्वं पदार्थं तत्पदार्थं
योः परिशीलने क्रियते ॥ तृतीयपादे सगुण विद्यासुगुणोपसंहारः ॥ चतुर्थपादे निर्गुणब्रह्मज्ञा
नस्य बहिरंगानियताश्च मादीनि ॥ अंतरंगानि शमादीनि च निरूप्यते ॥ अत्र श्लोकः ॥ तृतीये विरति
स्तत्पदार्थं परिशीलने ॥ गुणोपसंहारं तर्जानं बहिरंगादिमाधनमिति ॥ तथा च तत्र विचारात्मक

शारी० ३०

३

१

तेन तत्र दधिकरणानां तत्रत्यादसंगतिर्बोद्ध्या ॥ तत्र जीवो मुख्य प्राणो विद्यमहकृतो मूला विद्या
माधर्म पूर्वमसंस्कारात्मक पूर्वप्रज्ञा सहकृतः ॥ पूर्वदेहं परित्यज्य देहांतरं गच्छतीति श्रुतिमिदं
तादृशो जीवः किं देहांतरं भवेत् ॥ पंचाह तन्मृतमार्गः ॥ रातदेहवन्मुख्य प्राणादीनामाधारभूतैः
सं परिषक्तो गच्छत्युपसं परिषक्तो वेति सं देहे मानावा दसं परिषक्तो गच्छतीति पूर्वप्रज्ञः ॥ तथा च
निगधार प्राणादिगमना संभवात् न वैराग्यमिति फलं ॥ सिद्धांते तु तन्नं न वा वैराग्यमिति बोध्यं ॥ तत्रा
यं सिद्धांतः ॥ तदेतरप्रतिपत्तौ देहांतरप्रतिपत्तौ तद्वारं भूतैः सं परिषक्तैरंहति गच्छति कुतः प्रा
श्न निरूपणाभ्यां ॥ तथा हि द्युलोकपुन्यप्रथिवीपुरुषयोषिभ्युपेन स्वप्निदृष्टापासनाख्यपंचा
यि विद्याप्रस्तावे ॥ प्रवाहणख्यस्य राज्ञः समो प्रविष्टं श्वेतकेतुराजा पप्रच्छ ॥ वेत्ययथा पंचम्यामा
हता वापः पुरुषवचसो भवंति ॥ अयमर्थः ॥ अस्मिन्लोके जलमयदधिमयः प्रवृत्तिकप्रव्यकः

सूत्र०
२

होमेष्वपि पूर्वकृते तदुतं जलं यजमानं प्राप्य तद्वा राद्युलोकाख्यायि गच्छच्छ्रुत्वा ह्युतित्वा पापं
चं यजमानेन्द्रियाधिष्ठातृदेवास्तस्मिन् गमो नुहति तच्च हुतं जलं सोमाख्यदेहात्मना परिणाम
ते ॥ सच जलमयो देहः पर्जन्ये यो हृद्यमिमानि देवविशेषे हुतः स नृहृदि भवति ॥ तदेव जलं
सोमाख्यदेहभावं हृदि भावं चापचं ॥ इति च्यामग्री हुतं सद्गीहियवाद्यत्र भावमाप्नोति ॥ ता
श्चात्रात्र भावमापन्ना अपः पुरुषाग्री हुताः सत्योरेतो भावमाप्नुवंति ॥ ताश्चरेतो भावमापन्नाः
पंचमाहुतिरूपा अपो योषिदग्री हुता गर्भात्मना स्थिताः पुरुष इति संज्ञां लभन्ते इति पुरुषव
चस्तमपामिति ॥ वस्तुगतिः ॥ तां वस्तुगतिं जानन्नेव राजा पंचम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुष
शब्दाख्या अपः ॥ पुरुषाकारेण परिणमन्ते ॥ तथा किं त्वेवेत्येति पञ्चम्यं पंचम्यं श्वेतकेतुः
पितरंगौ तममागत्यो वाचैव राजा हं हृद्यो स्मितस्योत्तरं न जानामीति सच गौतमः स्वयमप्यजः

शारी० ३०
३

२

ममागत्यो वाचैव राजा हं हृद्यो स्मितस्योत्तरं न जानामीति सच गौतमः स्वयमप्यजः स नृराजसमी
पंगत्वा तां विद्यां ब्रूहात्युवाच ॥ एवमुक्तस्परजो गौतमं प्रति निरूपणं पंचाग्निविद्योपदेशस्तत्र
चापो पुरुषवचस्तप्रकारः स्फुटीकृतः ॥ एवं प्रश्न निरूपणान्यामवाहिभूतसं परिषक्तो रंहती
निगम्यते ॥ ननु क्व प्रश्न निरूपणान्यामद्भिः ॥ सं परिषक्तो गच्छतीति गम्यते ॥ तथा च कथम
वितरभूतपरिषंगसिद्धिस्तत्राह ॥ आत्मकतावुत्पत्त्या ॥ उरुक्तचोद्य निरासार्थः ॥ अ
पो विहृक्तरणस्य आत्मकता हेतुः ॥ यजमानद्वारा निर्गता च जन्यते सिद्धे इतरभूत
इयजन्त्यत्वं तत्परिषंगश्च सिध्यति ॥ यद्वा ॥ वातपितृस्येष्टमभिः विभिः ॥ शरीरस्य आत्मकता
कलमात्रजन्यत्वं न संभवति ॥ वातपितृयो र्जपुस्तेजः कार्यत्वात् तथा चायं वितरभूतचतुष्टय
जन्यत्वमपि ॥ गंधस्वेदपाकप्राणवकाशानां पंचभूतकारिणां दर्शनात् ॥ न हि सुतावज्ज

सूत्र०
३

ग्रहणं कथं तत्राह॥ भूयस्तदिति॥ यद्यपि देहे प्रथिवी भूयस्तमेव॥ तथापि तेज आद्यपेक्षया
पो भूयस्तं बोध्यं प्राणगतेऽप्य॥ प्राणानां मुख्य प्राणचक्षुरादीनां जीवहृत्तायां देहात्मना स्थि
तभूताश्चित्तानां गमनदर्शनात्॥ तमुक्तामेतं प्राणो नृकामति प्राणमनृकामंतं सर्वप्राणा
अनृकामंतीति श्रुत्या मरणकाले प्राणानां गतिश्चरणात्॥ भूताश्चित्ता एव प्राणा गच्छंतीति
वक्तव्यं॥ तथा च भूतसं परिषत्कस्य रंहरामित्यर्थः॥ अग्न्यादि गति श्रुतेरिति चेन्न भाक्ता
त्॥ ननु यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादि नावागदी
नां प्राणानां अग्न्यादिषु देवेषु गतेर्लयस्य अवरणान्तेषां लोकांतरं प्रति गतिर्यथा भूतसं परि
षंगसिद्धिः स्यादिति चेन्न प्राणमनृकामंतं सर्वप्राणा अनृकामंतीति श्रुतिविरोधेन यत्रा
स्यत्यादि श्रुतेरोपधीर्लोमानिव नस्यती नृकेशा इति सहपावेन॥ नोक्तत्वात्तदगमात्॥ न हि स्मृत

उपनि०
३

३

स्य लोमानिकेशाश्च प्रत्यक्षेण दृश्यमानाश्चोपधिवनस्यतिषु लयं गच्छंतो दृश्यंते॥ अतस्तस्मिन्
प्राणात् अग्न्यादिषु वागदिलयश्चोपचारिक इत्यर्थः॥ अथ मेऽश्वरणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः
ननु द्युलोकादिषु पंचाग्निष्वपामाहुति त्वेति सिद्धे पंचम्यामाहुता वपां पुरुषवन्स्तु प्रकाशानिश्च
तुं शक्यंते॥ तदेव नास्ति॥ अथ मे द्युलोकारव्याप्यावपामाहुति त्वस्या अवरणात्किंतु॥ तस्मिन्ने
तस्मिन् न गौदेवाः अर्धा जुहतीति॥ अथ मे गौ अर्धे वाहुति त्वेन श्रूयत इति चेत्॥ न हि यतस्ना
रावापः अर्धा शब्देनोच्यंते कुतः उपपत्तेः॥ अपां हि होम इत्येतेनाहुति त्वं संभवति॥ मनो ह
नि विदोषरूपश्चानुमनसः सकाशात्॥ अथ कृत्य होमा योपासतुं न शक्यंते॥ तदाहुति जा
न्यसो माख्यशरीरादेश्वाहुत्यानुपपत्तिश्च तस्मात् अर्धा सर्वमस्मिन् लोके बहुलदक्षिणपः॥
प्रवृत्तिर्यस्य हुतस्य द्युलोकाग्नौ आहुति त्वेन पर्यवसानादस्य अर्धा शब्दो लाक्षणिक इत्य

सूत्र०
४
यः ॥ अथोहास्मिंश्चदोसंनमंतेपुणायकर्मणश्चिन्तयतावपांश्चदाननकृत्यवराणां तानि
संबंधेनवाप्तुमशक्यं ह्यस्यलक्षणं ॥ अस्मिपुंसेऽप्योद्वानिमात्रेणस्वानादिपुण्यकर्म
मिद्यर्थंश्चदोसंनमंतेजनयंतीतिश्रुत्यर्थः ॥ अथुतत्वादितिचेनेष्टादिकारिणांप्रतीतेः ॥ ननु
भवतुसोमहृष्ट्यादिक्रमेणपंचम्यामाहुतावपांपुरुषवचस्त्वप्रकारस्तथाप्यः वादिभूतपा
रिषक्रोजीवोरंहतीत्युक्तमेवअत्रादिवक्त्रवस्परंहसाराकृत्यस्याथुतत्वादितिचेनेष्ट
दिकारिणांप्रतीतेः ॥ अथययमेगामेष्टाष्टर्तदन्नमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतीत्यादि
न्याहस्येस्पिताष्टाष्टर्तदिकर्मकारिणांधूमादिमार्गेणइदंलोकप्राप्तिमुक्ता ॥ तानि
ष्टादिकारिणां नलोकस्यासोमराजशब्देननिर्दिशति ॥ एषसोमोराजितिइहापिपंचा
ग्विबिद्यायांतस्मिन्नग्नौदेवाः श्रद्धांजुहति ॥ तस्याऽद्भुतेसोमोराजासंभवतीति सोमराजश

३

हृदयवर्णनरावेशादिकारिणः प्रतीयन्ते अतो भूतसं परिषक्तजीवानां रहणमित्यर्थः नन्वि
ष्टादिकारिणां भूतपरिषक्तानां चंद्रलोकं प्रति रहणं कर्मफलभोगायेत्येव हसंगतं तेन
चंद्राप्यात्र भवन्ति ताः सत्रदेवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्वापह्नीयस्तेत्येवमेताः सत्र
भक्षयन्तीति श्रुतौ चंद्रलोकं गतानामिष्टादिकारिणामन्नत्वेन भक्ष्यत्वश्वरणात् यथा यज्ञे
सोमं राजानं च भक्षयन्त्यमृतिजः आप्यायस्व पुनराप्याप्याप्यप्यपह्नीयस्व पुनः पुनरप
ह्नीय आपह्नीय भक्षयन्त्येवमेतान् कर्मिणां देवा भक्षयन्तीति श्रुत्यर्थः तत्रोत्तरमाह नाक्तं वा
नात्मवित्वा त्रया हिर्वायति वाशहृदयो दिनहोषनिरासार्थः तेषामिष्टादिकारिणाम
न्नत्वं नाक्तमेव न मुखं अन्यथा स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतिबाधप्रसंगात् हतः कर्मिणां दे
वान् प्रतिपुत्रभाषादिवज्रोगोपकरणत्वमात्रेणान्नत्वव्यपदेशः कर्मिणां मनात्मवित्वाच्च

सूत्र०
५

देवान्प्रतिगुणभावेनभोग्यत्वंतथाहिश्रुतिरनात्मविद्देवभोग्यत्वंदर्शयति॥अथयोन्योदेव
तामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीति॥नसवेदयथापशुरेवंसदेवानामितिभेददृष्टिमाननात्मा
विन्नात्मशुबदेवानामुपकरोति॥हविरादिदानेनेति॥देवभोग्यइतिश्रुतितात्पर्यं॥यद्देवानात्म
वित्तादित्यादिसूत्रभागस्यायमर्थः॥पंचाग्निविद्याविद्वत्तात्मविच्छेदोच्यते॥तथाचात्मवि
त्त्यंचाग्निविद्याविज्ञानभवतीत्यनात्मविन्नस्यभावस्तत्तस्मादित्यर्थः॥केवलेष्टादिकारिणां
पंचाग्निविद्यानभिज्ञानांदेवान्प्रत्यक्षभावेनभोग्यत्वंतस्मादित्यर्थः॥केवलेष्टादिकारिणं
चाग्निविद्याप्रशंसायंगौणमेवश्रुताबुक्तमितिभावः॥ननत्रतस्यसुरस्यतेपिप्रशंसासंभव
तीत्यतश्चाह॥तथाहीति॥यथात्रतस्यगौणत्वंतथाहिश्रुतिर्दर्शयतिसोमलोकेविभूतिः
मनुन्यपुनरावर्ततइति॥तस्मैष्टादिकारिणाःसोमलोकेविभूत्यनुभवोत्रतस्यसुरस्यते॥

शारी०४०
३

५

नसंभवति॥तस्मादत्रतस्यगौणत्वात्परलोकभोगार्थंभूतसंपरिषक्तस्यरहणमितिभिदं
तात्पर्येवुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यांयथेतमनेवंच॥एवंकर्मसंभवेनानामपांपंचमाहुतौपुरुषा
त्मनापरिणामश्चरणहेतुमाश्रित्यावादिभूतपरिवेष्टितस्यजीवस्परहणमुक्तं॥नदमुक्तंस्वा
र्गादवरोहतांजीवानांकर्माभावेन॥तस्मैमवेतापामप्यभावादित्याज्ञेपसंगतिः॥एवंपक्षेचंद्र
लोकभोगानंतरंतस्मादवरोहतांकर्माभावेनतदनुगुणतिर्यगादियोनिप्राप्त्यभावात्तत्कर्मफ
लेषुवेराग्यमिति॥फलंभिदंतेकर्मणःसत्वात्वेराग्यमितिविवेकः॥एवंहिस्वर्गिणामवरोहतां
श्रूयते॥तस्मिन्कावचंपानमुषित्वाथैतमेवाक्षानंपुनर्निवर्ततइत्यारभ्यरमणीयचरणारम
णीयांयोनिमापद्यंतकश्यपचरणाः॥कश्यपांयोनिमिति॥तस्मिंश्चंद्रलोकेयावज्जोक्तव्यकर्मो
षित्वाजोक्तव्यकर्मसमाप्त्यनंतरमेतमेववक्ष्यमाणमक्षानमाकाशवायुधूमाभ्वादिरूपंप्रतिपु

सूत्र०
६

नरागच्छन्तिनेचागतारमणीयचरणाः पुण्यकर्माणि ब्राह्मणादिपुण्ययोनिप्रविशंतिकश
यचरणाः ॥ कुस्मिन्कर्माणास्तिपंगदियोनो जायंत इति तत्र संशयः ॥ किं स्वर्गादवरोहंतः
सानुशयाजतनिरनुशया इति ॥ अनुशयशब्देनामुष्मिकफलप्रापककर्मातिरिक्तकर्मो
च्यते ॥ तत्र पावसंपातमुषित्वेति सर्वकर्मनाशानंतरमवरोहणश्रवणात् ॥ निरनुशयाण
वावरोहंतीति प्राप्तेषु मः ॥ कृतस्य स्वर्गसुखप्रापककर्मजातस्य भोगेनात्ययेनाशिरनुश
यावानेवावरोहति ॥ कुतः दृष्टस्मृतिभ्या ॥ तथा हि दृष्टाप्रत्यक्षास्युतिः ॥ तद्यद्दृष्टमणीयच
रणाश्च भ्याशो हयत्रैरमणीयां यो निमापद्ये रन् ब्राह्मणा यो निवाह्नविय यो निवा वैश्वयो
निं वाश्च यय इह क प्रयचरणाश्च भ्याशो हयत्रैक प्रयो यो निमापद्ये रन् भयो निं वा सुकर
यो निं वा चं ज्ञानयो निं वेति तेषां कर्मिणां मध्ये ये केचिदिह कर्मभूमौ पुण्यं कृतवन्तस्ति स्वर्गा

शारी० वृ०
३

६

दवरोहंतो रमणीयां ब्राह्मणादियो निमापद्ये रन् इति ॥ यत्र दम्पाशो हस्तिप्रहिश्च वरुपमेवे
त्यर्थः ॥ यो निशाब्दस्यानवचनः ॥ शारीरं ब्रूते ॥ यद्वा ॥ लोके जन्म नैव प्रति प्राणपूजावचमध्य
रूपभोगो दृष्टः ॥ सच निरनुशयानामवरोहंतीकारेऽप्यकस्मिन्कालवस्यादिति सूत्रस्य दृष्टदृश
ह्यर्थः ॥ स्मृतिरपि ॥ वस्माश्चाश्चमाश्च स्वकर्मनिष्ठिताः ॥ प्रेत्य कर्मफलमनुभूयते तः शेषेण वि
शिष्टदेशकालकुलरूपायुः श्रुतविंशतस्तु सुखमेधमोजन्म प्रतिपद्यंत इति ॥ सानुशया
नामेवावरोहणं दर्शयति ॥ वस्मैवस्मिन् ॥ आश्चमाश्चामिणः प्रेत्यास्माह्नोकात्समुत्था
यचं लोकमधिरुह्यत्यर्थः ॥ ततः शेषेण मुक्तफलादन्ये न कर्मणा अनुशयारभ्येन जन्म प्रतिप
द्यंत इति संबंधः ॥ श्रुतं तानं ह्यत्रमाचारः ॥ देशादयो विशिष्टा येषां ते तयोक्ता इति ॥ यनु यावसं
पातमुषित्वेति सकलकर्मनाशानंतरमवराणमिति तत्र यावत्पदस्य स्वर्गभोक्ताया शेषकर्मप

सुत्र०

७

रतेनमकलकर्मपरत्वाभावादिति॥ तस्मादिदं सानुशयानामवरोहणं॥ तेन कर्मिणो वरो
हेयेन मार्गेण चंद्रलोकमारुह्यस्ति नैव मार्गेण वरोहं त्युतमार्गविशेषेण वेति प्रश्ने उत्तरमाह
यथेतमनेवं चेति धूमाकाशयोरेवरोहणमार्गेऽनुत्तरीयवरोहणमार्गेऽनुत्तरीयत्वाद्युत्तरीयत्वाग
तमवरोहंतीति गम्यते॥ पूर्वश्रुतानां रात्र्यादीनां च श्रवणादभ्यास्यधिकश्रवणाच्चानेवं पूर्व
मार्गविपरीतमार्गेण वरोहंति न यथाश्रुतं पूर्वमार्गेणोत्तरार्थः॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षण
र्थेति काष्ठाजिनिः॥ ननु रमणीयचरणारमणीयो यो निमापद्यंत इति श्रुतिबलाच्चानुश
यानामवरोहणमित्यतः संगतं तस्याश्रुतौ चरणयोर्न्यापत्तिश्च श्रवणात्तत्र चरणस्याचार
त्मकस्य कर्मणोऽनुशयाद्विज्ञप्तादिति चेन्नार्थदोषः॥ यतः कर्मकाष्ठाजिनिराचार्य इयं च
रणश्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेति मन्यते॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्॥ ननु चरण

शारी० वृ०

३

७

श्रुतिरनुशयोपलक्षणार्थेति मन्यते॥ आनर्थक्यमिति चेत्संगतं चरणस्यैव सदाचारदुरा
चारात्मकस्य सदस्यो निपापकत्वसंभवात्॥ अन्यथा कर्मणोऽनुशयात्तदनुशयस्य सदस्य
द्यो निपापकत्वे चरणस्यानर्थक्यं स्यादिति चेन्न दृष्टादिकर्मणो चरणस्याचारनिर्वर्त्यत्वे
न चरणपेक्षत्वात्तत्र चरणस्यार्थवत्वादित्यर्थः॥ वस्तुतः कर्मचरणयोर्न मेद इत्याह॥ सुक
तदुक्तं तैवेति तु वादरिः॥ वादरिस्ताचार्यः सुकतदुक्तं तैवेति वाच्यं चरणशब्देनोच्येते इति म
न्यते लोके दृष्टादिकारिणा धर्मचरत्वेऽप्यमहात्मिकर्मचरणयोर्भेदेन प्रयोगदर्शनादिम
र्थः॥ तस्मादिष्टादिकारिणां चंद्रलोकं गतानां पुनरवरोहणं अनुशयोऽस्तीति सिद्धं॥ एवमि
ष्टादिकारिणां गतिविचार्यतेऽप्येति कृष्णनामनिष्ठादिकारिणां गत्या गतीविचारयितुमि
ष्टादिकारिणां चंद्रलोकं गच्छतीत्येतदाज्ञापति॥ अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतेः॥ अत्र

सूत्र०

८

पापिनां शुभमार्गे रागमनमपि नास्तीति सिद्धांतोक्त्या वैराग्यहृदी करणात्पादसंगतिः। सर्वप
क्षेपनिष्कारिणामविशेषेण चंद्रलोकगतिरिष्टादिकरणव्यर्थमिति॥ फलमिति सिद्धांते
पापिनां चंद्रलोकगत्यः भावान्तरार्थं यज्ञादिकरणसार्थकमिति विवेकः॥ अत्र पापिनां चंद्र
लोकगतिरस्ति न वेति संदेहे अस्तीत्याहाः निष्टेति इष्टादिकारिणामिवा निष्टादिकारिणाम
पि चंद्रलोकगमनं ये वै के चास्माह्नोकात्पयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति श्रुत्या श्रुतं।
अतो धर्मिणा एव चंद्रलोकं गच्छंतीत्येतदसंगतमित्यर्थः॥ अनुधर्मिणामधर्मिणां च चंद्रलो
कगमनं पापिनां नरक प्राप्तिबोधकशास्त्रविरुद्धमिति चेन्न पापिनां चंद्रलोकगमनांगीकारेपि
तत्र भोगानंगीकारात्॥ किंतु चंद्रलोकगमनमात्रं कृत्वा ततो वरोहतां पापिनां नरकेष्वनुम
वदति प्राप्ते च ते॥ सांयमने तनुभूयेतरेषामारोहा वरोहोत न तिदर्शनात्॥ तुः सर्वपक्षनिरा।

शारी० २०

३

८

सार्थः भोगार्थं हि चंद्रलोकगमनं तत्र पापिनां भोगसंनवात्तदमनं व्यर्थमेवान् चंद्रलोक
मेव ते सर्वे गच्छंतीति श्रुतिरिष्टादिकारिमात्रविषया सर्वमुक्तितिरावचंद्रलोकं गच्छंतीति पा
पिनस्तु यमलोकमारुह्य संयमने यमालये स्वपापापानुरूपपापार्थातना अनुभूय पुनरिमं लो
कं प्रत्यवरोहंतीत्येवं भूतावेव तरेषां पापिनामारोहा वरोहो भवतः कुतस्तदिति दर्शनात् यम।
लोकगतेः श्रुतौ दर्शनादित्यर्थः॥ तस्योपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यंतं विह्वमोहेन मूढं॥ अयं
लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यतमेति॥ वैवस्वतं यं गमनं जनानामित्यादिकं पा
पिनां यमलोकगतौ लिंगं सम्यगवश्यं भावेन परः परस्ताद्देहपाताद्दृष्टं मयते गम्यते इति श्रुत्या
त्यासं परायः परलोकः॥ तस्माधनमृतकर्मविशेषः सांपरायः स बालमविवेकिनं विशेषतो नि
वृत्तिमित्रेन मोहेन मूढं ह्वयदृष्टिं व्यतरेव प्रमाद्यंतं प्रमादं विषयासक्तिं कुर्वंतं प्रति न भातिसव

सूत्र०
८७

लोनकेवलमज्ञाव॥ किंतु॥ विपरीतदर्शयनोयमेवलोको॥ त्रपानादिरस्तिनपरइतिमननशी॥
जस्तस्मात्तदनुपपापमाचरन्पुनः पुनर्जन्ममरणप्राप्त्यमेवमवशमापद्यतइति॥ मृत्यो
नचिकेतसंप्रतिवचने॥ जनानांपरलोकगतानांपापिनांसंगमनेसम्यगस्यैवैवस्वतेयमरा
जानेहविषाप्रीणायतेत्यर्थः॥ स्मरंतिच॥ मन्नादयः॥ शिष्टाः॥ पापिनांनरकभोगंस्मरंति॥ अत
श्चधर्मिणामेवचंद्रलोकगमनेनास्त्येपामित्यर्थः॥ अपिचसप्त॥ सप्तरोरवादयो नरकाः पा
पफलभूमितेनस्मर्यंतेपौराणिकैः॥ तान्पापिनः प्राप्नुवंतीतिनचंद्रप्राप्तिरितिभावः॥ ननु
पापिनोयमसंबंधिनीर्यातनाश्चतुमवंतीति॥ यदुक्तं॥ तदसंगतंरौरवादियुचित्रगुप्तादी
नामधिष्ठातृत्वस्मरणादित्यतश्चाह॥ तत्रापिचतद्यापारादविरोधः॥ तत्रापिरोरवादियु
चित्रगुप्तादीनामधिष्ठातृत्वस्मरणादित्यतश्चाह॥ तत्रापिचतद्यापारादविरोधः॥ तत्रापि

शारी० वृ०
३

८७

रोरवादियुतस्यैवयमस्याधिष्ठातृत्वापारादविरोधः॥ चित्रगुप्तादीनांयमप्रयुक्तत्वादितिभावः
उपासकानामर्चिरादिमार्गः॥ केवलकर्मिणां धूमादिमार्गइतिश्रुतिस्मृत्यादिषुव्यवस्थान
यांचैतन्मार्गद्वयभ्रष्टानांपापिनांवृतीयमार्गोक्तेरपिनतेषांचंद्रप्राप्तिरित्याह॥ विद्याक
र्मणोरितितुप्रकृतत्वात्॥ पंचाग्निविद्यायां प्रवाहरणख्येनराजाभूतेर्जनैर्बहुभिश्चंद्रलोकः
कथंभूतेसंप्रयतेतत्प्रकारंकिंतुनजानासीतिश्वेतकेतुः॥ एष्टस्यप्रश्नस्यश्वेतकेतुपि
तरंगोतमंप्रतिराजएवप्रतिवचनंश्रूयते॥ अथेतयोः पयोर्नकतरेणचनैतानीमानितिह
ज्राणसकृदावर्त्तानिभूतानिभवेतिजायस्यस्यस्येत्यतश्चतृतीयस्यानेनैनासीलोकोनसंप्रय
तेइति॥ अथैतयोरितिपदस्यार्थमाहसूत्रकारः॥ विद्याकर्मणोरितीतिअर्थइतिशेषः कुतः
विद्याकर्मणोरेवदेवयानपिचयारात्मकंमार्गद्वयसाधनत्वेनप्रकृतत्वात्॥ प्रकृतवानक

सूत्र०
१०

त्वमेतच्च ह्यस्य युक्तमित्यर्थः॥ एतदुक्तं भवति॥ एतयोर्विद्याकर्मणोः पयोमार्गसाधनयोरन्य
तरेण मार्गसाधनेन विद्याकर्मणा वा न्यतरस्मिन्पथिनाधिकृताः पापिनस्तिषां ह्यजंतुन
ज्ञाणो मरुदावर्तिर्जन्ममरणबाहुल्ययुक्तस्वतीयः पंथा इति न चंद्रप्राप्तिरिति श्रुतौ जायस्य
म्रियसेत्यनेन जन्ममरणबाहुल्यमुक्तं स्यान्न शो मार्गद्वयोपक्रमानुरोधात्तृतीयमार्ग
लक्षयनिस्तृते तु शब्देन चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति श्रुतिप्रयुक्तशंका निरासः कृतः॥ सर्व
ज्ञह्यस्य पुण्यपुरुषमात्रपरत्वादिति भावः॥ ननु पापिनामस्मिन्लोके देहप्राप्त्यर्थं चंद्रलो
कगमनमंगीकर्तव्यं पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीत्याहुतिसंख्या नियमेन देहप्रा
प्त्यभिधानादन्यथा संख्या नियमाभावप्रसंग इत्यत आह॥ न तृतीये तथोपलब्धेः॥ तृतीये मार्गप्रति
ष्ठानां पापिनां देहप्राप्त्यर्थमाहुतिसंख्या नियमो नादरणीयः॥ कुतः तथोपलब्धेः॥ संख्या नियमं

शारी० वृ०
३

१०

विनेव जायस्य म्रियसेत्येतस्वतीयस्यानमिति श्रुतौ तृतीयमार्गदेहप्राप्तिरुपलब्धेरित्यर्थः इष्ट
दिकारिणामेवायं संख्या नियम इति भावः॥ किंच॥ पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति
पंचम्यामाहुतावापां पुरुषवचस्त्वेति पाद्यतेनापंचम्यामाहुतौ वापः पुरुषवचसो भवंतीति
स्त्वेति विध्यते वाक्यमेदप्रसंगात्तथा च ये चंद्रगतास्तेषां संख्या नियम इति तेषां तु विनेव संख्या
नियमं भूतांतरप्रविष्टानि रश्मिदेहव्याप्यत इत्यनियमः॥ स्मर्यतेऽपि च लोके॥ अपि च लोके
भारतादौ क्षीराक्षुधुमादीनां सीताक्षीपद्यादीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते॥ तत्र क्षीराक्षीनां यो
षिदाहुतिरेकानास्ति क्षुधुमादीनां योषित्सुरुषविषये देव्याहुती नस्तस्याहुतिसंख्याया
अनियमः॥ एवमन्यत्रापि ति भावः॥ दर्शनाच्च॥ किंच॥ लोके जरायुजां उजस्वरजोक्षिजेषु चतुर्वि
धेषु देहेषु सैव जोक्षिजयोस्त्रिपुंयक्रिसंयोगविनेवोत्पत्तिदर्शनात्तनाहुतिसंख्या नियम इत्यर्थः

सूत्र०
११

जरायुजं मनुष्यादिशरीरं च उजं पद्मादिकं स्वेदजं सूकादिकं उद्भिजं वृक्षादिकं । ननु तेषां रसनि-
षां भूतानां त्रीणेषु बीजानि भवन्त्याजं जीवजमुद्भिजमिति श्रुतौ शरीरं त्रैविध्यं श्रूयते । अतः
कथं चानुर्विध्यमन आह ॥ इतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ श्रुतावं उजं जीवजमुद्भिजमि-
त्यवरोधेनोद्भिजशब्देनावरोधः संग्रहः ॥ संशोकजस्य स्वेदजस्य वृक्षादिकं हि स्थयी वा मुद्भि-
जजायते स्वेदजं तु जलमुद्भिद्ये तु भयोरवयवार्थत्वाविशेषादुद्भिजपदेन संग्रहः श्रुतीकृतः
नह्येतावता चानुर्विध्यहानिर्भवति स्यावसंगमात्मकत्वेनोभयोर्भेदस्य दूरपक्षवत्तादिति
भावः ॥ तस्मादनिष्ठादिकारिणां न चंद्रलोकप्राप्तिः किं तिष्ठादिकारिणामेवेति सिद्धं ॥ त-
स्मान्नाच्यापन्निरुपपत्तेः ॥ पूर्वमिष्ठादिकारिणां चंद्रगताः कर्मफलभोगानंतरं सानुशयाच्च
वरोहंतीत्युक्तं ॥ अवरोधेनामवरोहप्रकारश्चित्यते ॥ तत्रावरोहश्रुतिः ॥ पृथक्तेऽथैतमेवाध्वनं पुन

वारा० २०
३

११

निर्वर्तते पथेन माकाशमाकाशावायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा भ्रमवत्पुच्छं भूत्वा मेघो
भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति च यमोक्तव्यकर्मसमाप्त्यनंतरं अध्वानमेवादपथेति ॥ यथाग-
तमित्यर्थः ॥ इदमुपजज्ञाणं च नेवमित्यपि दृश्यं ॥ यावत्त्वापश्चंद्रलोके देहमारब्धवत्पत्ता-
कर्मज्ञयेदना आकाशंगतास्तसमायस्य भवन्ति ॥ तदा तदुपहिता अनुशयी नो जीवाश्च ।
प्राकाशसमाभवंतीत्याह ॥ आकाशमिति ॥ एवं वाद्यादावपि योजनीयं ॥ वायुर्भूत्वा वायुस-
मो भूत्वा रावमेव मग्नेऽपि निमिषं तार्थः ॥ पूर्वाधिकरणो जायस्वप्नियस्वेति इतीयस्यानमित्या-
वस्थानशब्दस्य मार्गद्वयोपक्रमसामर्थ्यात् इतीयमार्गलक्षकत्वमुक्तं नद्युक्तं मोक्षोवा-
ह्यणावित्युपक्रम्यापेक्षतीयस्यादौ इतीयस्यापक्रांतसजातीयस्यैव दर्शनादिहेतुर्भवति श्रु-
तेर्मुख्यार्थपरित्यागे माताभाव इति प्रत्युदाहरणसंगतिः ॥ पूर्वपक्षे भवति श्रुतेर्मुख्यत्वसिद्धिः क-

सूत्र०
१२

लंसिधाने गोरान्तमिदिरिति विवेकः॥ तत्र संशयः किं स्वर्गादवरोहं तो जीवा आकाशादिसंरूपं
प्रतिपद्यंते उत तन्नाम्यमिति तत्र तत्र भवति श्रुते र्मुख्यतानुरोधात् आकाशादिसंरूपापत्तिरेव
जीवानामिति प्राप्ते ब्रूमः॥ जीवानां नैराकाशादिभिः साभाव्यापत्तिः साम्यापत्तिरेव कुतः उपपा
त्तेः॥ लोके जीरस्य रधिभावो युक्तः जीरकाले दध्यभावादिहेतुपूर्वं विद्यमानाकाशादिभावो
जीवस्य दुष्कपपादः॥ किं न॥ जीवस्याकाशात्संरूपापत्तौ वाद्यादिक्रमेणावरोहाभावप्रसंग
त्यादियुक्तिवशाद्भवति श्रुते र्गौरास्त्वमंगीकर्तव्यमित्याकाशादिसंबंधमात्रमेव जीवानां सं
बंधश्च सादृश्यातिरिक्तो न संभवतीति सादृश्यमेवेति सिद्धं॥ रावमाकाशादिषु वर्षांतेषु पूर्व
वसादृश्यानेतरमुत्तरोत्तरसादृश्यमित्युक्तं न दुपजीव्यविचार्यते॥ किं जीवश्चिरकालमेकसाद
रेण नावस्थायाः परसादृश्यं गच्छत्युक्तान्यकालमिति विषयेनियामकशास्त्राभावादनियमइति प्रा

शारी० ३०
३

१२

प्रेसिद्धांतयति॥ नातिविरेणा विशेषात्॥ जीवो नातिविरेणाल्यं कालमेवाकाशादिवर्षांते सादृश्ये
नावस्थापवर्षभारादराष्ट्रियीषविज्ञातिः कुतः विशेषात्॥ एथियनंतरं बीत्यादौ प्रवेशासु
क्ता बीत्यादिभ्यो जीवस्य निःसरणसमये बीत्यादिषु चिरकालावस्थानरूपविशेषं दर्शयि
त्वा निःसरणं दर्शयति श्रुतिः॥ अतो वैरलुदुर्निष्पन्नतरमिति॥ एकस्तवरो लुप्तः छांदसप्र
क्रियया अतो भ्या बीत्यादिभावात् दुर्निष्पन्नतरं दुःस्तरं जीवानां निःसरणं भवतीत्यर्थः
बीत्यादिभ्यो जीवस्य दुःस्तरं निःसरणं भवतीत्युक्ते आकाशादिभ्यः सुखं निःसरणं जातमिति प्र
तीयते॥ यथा लोके कश्चिन्मंडितो नेकराजसभा संचारं चरित्वा॥ कस्यो निजजसभायां आंदोलि
का प्रतिष्ठापयित्वा ते तुक्ते इतरा सुसभा सुआंदोलिकानलब्धवानिति प्रतीयते न इत॥ बीत्याका
शादिषु सुखदुःखे जीवस्य दीर्घकालावस्थानाल्यकालावस्थाने एव॥ तदानीं स्थूलशरीराभा

सूत्र०
१३

वेन॥ मुख्यसुरवदुःखयोरसंभवात्॥ तस्मात्ब्रीह्यादि प्रवेशात्पूर्वमल्पमेव कालं तत्र साह
श्रुतेनावस्थानमिति सिद्धं॥ अन्यमिच्छिते पूर्ववदमितापात्॥ तस्मिन्नेवावरोहे जीवानां वर्षधा
रादारा पृथिवी प्रवेशानंतरं पद्यते॥ तदहं ब्रीहियवा औषधिवनस्पतयस्ति लमाषास्ति जा
यंतरिति॥ तेऽनुशायिनो जीवा इत्यर्थः॥ तत्र संशयः॥ किं जीवानां ब्रीह्यादिभावेन जन्मस्य
निर्मुख्योत्तजीवांतरमिच्छिते ब्रीह्यादौ संसर्गमात्रमिति॥ तत्र पूर्ववत्तदुर्निश्चयपतराहस्य
सर्वोक्तयुक्तिवजात् विरकालावस्थानलक्षकत्वेऽपि प्रकृतज्ञास्यदधिभावेनेवावादिभूतसं
परिषक्तजीवानामवादिदारा ब्रीह्यादिभावेन मुख्यस्यैव जन्मनः संभवात् ब्रीह्यादिस्थावेरा
शरीरेषु सुरवदुःखभाजोऽनुशायिनो जीवा इति प्रत्युदाहरणोऽर्थपक्षे सिद्धांतः॥ अन्ये जीवैरा
मिच्छिते ब्रीह्यादौ संसर्गमात्रमनुशायिनां भवति पूर्ववत्॥ यथा काशादौ संसर्गमात्रं तद्वत्कु

शारी० ३०
३

१३

तः पूर्ववत्तदमितापात् यथा काशादिषु वर्षांतेषु कर्म परामर्शमंतरेणैव प्रवेशात्कृतावे ब्रीह्या
दिषु पिकर्म परामर्शं विनैव प्रवेशादमितापादित्यर्थः॥ पूर्ववदिति पदेऽस्मिन्नेत्यर्थद्वयाभिप्राये
राप्रयुक्तमिति पुनरुक्त्या यव्याख्यातं तस्मात्कर्म परामर्शाभावात्॥ न ब्रीह्यादिषु अनुशायि
नां सुरवदुःखभाजं यत्र तमनुशायिनां सुरवदुःखभाजं तत्र कर्म परामर्शो रमणीयचरणा इ
त्यादिना ह्यपतरिति॥ जायंतरिति श्रुतिः॥ संसर्गमात्रमिच्छितं न मुख्यमिति बोध्यम्॥ अशुद्धमि
ति चेन्न शब्दात्॥ ननु ज्योतिष्मादिकं कर्म पशु हिंसायोगादशुद्धं तत्कारिणा मनुशायिनां ब्री
ह्यादिषु स्थावरेषु दुःखानुभवार्थं मुख्यमेव जन्मस्ति ति चेन्न ज्योतिष्मादेः॥ शब्दादि विज्ञा
स्त्वाकर्मत्वेनावगतत्वाच्च दुःखहेतुत्वमित्यर्थः॥ किंच॥ रेतःसिंघो गोय॥ अथ ब्रीह्यादिभावा
नंतरमनुशायिनां रेतःसिंचनीतिरेतःसिंकृतद्योगस्तद्भावः॥ श्रुतावाच्चापते॥ योरेतःसिंचनित

सूत्र०
१४

द्रूपरावभवतिइति॥ अनुशयीब्रीह्याद्यनकाराधुरुषे प्रविष्टस्तद्रूपोभवति तत्रावंगच्छतीत्य
र्थः॥ ननुत्रावुशपिनोरेतः सिग्भावो मुख्यः संभवति॥ इदानीं पुरुषे प्रविष्टत्वेनाप्राप्तयोवन
तादस्तत्रावस्तत्संसर्गोवक्तव्यः॥ तथाच ब्रीह्यादावपि संसर्गरावन्वाकाशादावपि संसर्ग
स्येवावगतत्वेन संसर्गान्यायादिति भावः॥ ननुशपिनो सर्वत्र संसर्गस्यैवांगीकारे मुख्यः
जन्मकापिन स्यात्॥ तथा स्मरणीयां यो निमापद्ये रवित्यादि श्रुतेर्गौरात्वं प्रसंग इत्यत आ
ह॥ योनेः शरीरे॥ योनेरेतस्मिन् प्रविष्टो ततः शरीरमनुशपिनामनुशयारव्यकर्मभोगाया
जायत इत्याह शास्त्रं॥ तद्यद्हरमणीयचरणी इत्यादि॥ तस्मात् ब्रह्मणा दियोनावेवावुश
पिनो मुख्यजन्मन ब्रीह्यादाविति गत्या गतिविवेककृतं वैराग्यं ज्ञानसाधनमित्यनवद्ये ॥ ६
तिश्री ब्रह्मसूत्रवृत्तौ शारीरवृत्त्याद्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ रावंगत्या गतिनिरूपी

शारी० २०
३

१४

न कर्मफलेभ्यो विरक्तस्य महावाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थोऽशोधयितुं पादमारभमाणो गत्या
गतिनिरूपेणो नैव जाग्रदवस्थानि निरूपितेत्यभि संधायात्मनः स्वप्नप्रकाशात् तस्मिन्नेव स्वप्नाव
स्थावक्तुं पूर्वपक्षयति॥ संध्ये सृष्टिराह हि॥ तथाचानयोः पादयोर्हेतुहेतुमद्भावः संगतिः सि
द्धिविरक्तेभ्यस्य पादस्य प्रवृत्तेस्तत्पदार्थयोर्मध्ये तत्पदार्थस्योद्देश्यत्वात् तस्यानतोपात्तः
प्राक्तस्यावस्थानिर्मुक्तत्वं प्रतिपाद्यते॥ ततश्चापादसमाप्तेस्तत्पदार्थो विचार्यते॥ तत्र स्वप्ना
वस्थाय जाग्रदानंतर्पात्तस्य यज्योतिष्सिद्धौ स्पष्टसाधनत्वाच्चादौ विचारः जाग्रदवस्थायां
सूर्यादिप्रकाशमतेनात्मनः स्वप्नप्रकाशतंदुर्यहं स्वप्ने तु सूर्याद्यभावेऽपि प्रत्यक्षतया दृश्यमान
नात्सुग्रहमिति॥ स्वप्नस्य स्वयं योतिष्सिद्धौ स्पष्टसाधनत्वं गतव्यं॥ एवं हि स्वप्नमध्ये प्रकृत
त्यश्नुयते॥ नतत्र रयानरथयोगानपेक्षी नोभवत्यथ रयानरथयोगान् पथः॥ सृजत इत्यादि

सूत्र०
१५

न त्रसंशयः॥ किं स प्रसृष्टिर्व्यावहारिकी घटादिबहुतशुक्तिरजतवन्म्यायामात्रमिति॥ एवं च जे
घटादिवत्सत्यास्य प्रावस्यातो जीवस्य च यत्करणा योगाद्ब्रह्माभेदरूपवाक्यार्थान्वयासि
द्धिः फलं॥ सिद्धांतेन तस्मिन्निदिरिति भेदः॥ तत्रेदं सर्वपक्षसूत्रसंध्यस्ति संध्ये जाग्रदुषु स्योः॥ सं
ध्ये भवेत्प्रसृष्टिर्व्यावहारिको वह्नियतः शुक्तिरेवमाह॥ अथ यथा नृथयोगान्यथः सृजत
इति॥ निर्मातारं च तथैकेषु त्रादयश्च॥ किंचैके शास्त्रिनोस्मिन्नेव स्वप्ने कामानां निर्मातारं तथा
जीवमिव परमात्मानमात्मनंति॥ येषु सुप्तेषु जागर्त्तिकामं कामं पुरुषो निर्मिमारा इति॥ रा
षु च कुरादिकरणेषु सुप्तेषु निर्व्यापारे धित्यर्थः॥ ननु शुतो कामानां बुद्धिदृष्टि विज्ञोपायां नि
र्माता परमात्मेति श्रूयते नार्थनिर्यातेत्यत आह॥ पुत्रादयश्चेति काम्यं ते इति व्युत्पत्त्या पु
त्रादय एव कामा इत्यर्थः॥ निर्मातृत्वं परमात्मन इत्यर्थः॥ तथा च स्वप्नसृष्टिः सत्या ईश्वर

शारी.व.
३

१५

बाधस्यैवानिव्यक्तिः ४

कर्तृकत्वादित्यादिवदित्यनेन सूत्रेणोक्तं तस्माच्छ्रुत्यनुमानाभ्यां स्वप्नसृष्टिः सत्येति प्राप्ते ।
 १ प्रत्याह ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ तु सर्वपक्षानिरासार्थः स्वाप्नसृष्टिः
 मायामात्रं शुक्तिरजतवत्कुतः ॥ कार्त्स्न्येन उचितदेशकालादिसंपत्त्या वाङ्मभावेनैवानभि-
 व्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ न हिरयादीनामुचितो देशः स्वप्ने संभवति ॥ देशान्तर्जातिप्रविष्टमनोव-
 द्धिब्रह्मादिनिष्ठत्वात् नाप्युचितः ॥ कालोऽस्ति घटिका मात्रवर्तिनस्वप्ने बहुसंख्यसंख्यसाध्यसं-
 सरणस्य दर्शनात् तस्मात् प्राप्तिभासिक एव स्वप्नप्रपञ्चः ॥ यदुक्तं ॥ अथ पथरथान् रथयो-
 गान् पथः सृजत इति जीवकर्तृकां सृष्टिं शुचिराहेति सृष्टेः सत्त्वमिति तच्छ्रुत्यैव न तत्र रथान् र-
 थयोगान् पथानो भवन्तीत्यादिकया स्वप्ने रथाद्यभावबोधिकया परिहृतं अनुमाने चोचि-
 तदेशादिजन्यत्वमुपाधिः ॥ स्वप्नसृष्टिः सत्याश्चराकर्तृकत्वादित्यत्र यत्र यत्र सत्यतन्तत्र तत्रोचि-

सूत्र०
१६

तद्देशादिजन्यत्वं यत्र यत्र ईश्वरकर्मकत्वं तत्र तत्रोचितदेशादिजन्यत्वं नेति साध्यव्यापकस्य सा-
धनाव्यापकस्य चोदितदेशादिजन्यत्वस्योपाधेर्भविष्येमानत्वात् व्यभिचारस्य तिभावः ॥ हेतुमि-
थिश्च त्वत्परे सहिकर्तृत्वस्यैव निहत्य स्वयं निर्मायस्वेन ज्योतिषा प्रसवितृत्वमिति च स्पष्टं ॥
वक्तृकत्वश्च वरात् ॥ स्वयं निहत्य पूर्वदेहं निश्चेष्टं कृत्वा स्वयं निर्माय ॥ अथर्वं स्वाप्नदेहं संपा-
द्यस्वेन भासासीयांतः करणवत्यास्वेन ज्योतिषा स्वरूपं चैतन्येन चेत्यर्थः ॥ तथा च कामं कामं
पुरुषो निर्मिमारा इत्यत्रापि जीवराव निर्माता ज्ञेयः ॥ ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सत्यशुभाशुभसूच-
कत्वं न स्यादित्यत आह ॥ सूचकश्च हि शुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ सापेगजादिप्रकाशो सत्यराव-
वस्तुतः ॥ सच सूचकस्य सत्यस्य साधुः साधु सूचनस्य हेतुः ॥ तथा हि यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्व-
प्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ने निवृत्तिरित्यादि शुतेरवगम्यते स्वप्नः ॥ आच

उपारो० सू०
३

१६

चक्षते स्वप्नाध्यायविदः ॥ शुभाशुभसूचकत्वं स्वप्नस्येत्यर्थः ॥ यद्यपि प्रकाशस्यासंबन्धं नैव रथोप-
रागेणैव सूचकत्वमिति वस्तुतः ॥ सत्यतमप्रयोजकं तथापि रजनस्य सत्यहर्षादिजनकत्ववत्
सत्यसूचकत्वमविरुद्धमिति तात्पर्यं ॥ ननु यथेष्टः संकल्पमात्रेण जगत्सृजति एवं तद्देशो-
जीवोपि संकल्पमात्रेण निमित्तेन स्वातंत्र्यं जगत्सृजतु तथा चोचितनिमित्तानावाप्तिरप्यास्वप्ना-
सृष्टिरित्यसंगतमित्यत आह ॥ परामिथ्यानावृत्तिरोहितं ततोऽस्य बंधविपर्ययो ॥ जीवेश्वरयो-
रभेदेऽपि माययैश्वर्यस्य तिरोहितत्वात् न जीवस्य संकल्पमात्रेण सृष्टत्वमिति परामिथ्यायः जी-
वस्य तिरोहितमाश्वर्यत्वं परस्यात्मनो भिधानादभेदाभ्यासरूपध्यानप्राप्तादीश्वरप्रमादा-
दभिव्यक्तं भवति ॥ कुतः ततः ईश्वरादज्ञानात् बंधः ज्ञानात् तद्विपर्ययो मोक्ष इति श्रुतिदर्शय-
ति ॥ तस्मादीश्वरप्रमादादभिरहितानां नैश्वर्याभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ श्रुतिस्तु पद्यते ज्ञानादेवं

सूत्र०
१७

वपाशापहानिः क्षीणैः केचिर्जन्ममृत्युः प्रहाणिः ॥ तस्याभिधमनाचूतीयदेहनेदेविशेषे श्रयः
केवलप्राप्तकामसति ॥ देवं सप्रकाशमीश्वरमहंतेन साक्षात्कृत्य सर्वपाशानां मिथ्याज्ञानश
गादीनां क्लेशानां पहानिः ज्ञेयस्मिन् भवति ॥ एवं क्षीणैः केचिस्तत्कार्यजन्ममरणज्ञयो
भवति निर्गुणविद्याफलमुक्तामगुणविद्याफलमाह ॥ तस्येति ॥ तस्येश्वरस्याभिमुख्येन ध्या
नादुक्तहानिद्वयाः पेक्षया चूतीयमणिमाद्येश्वर्यं देहनेदेदेहविशेषे सिद्धदेहेषां मुक्तानि
गुणविद्यादये केवलोऽद्वितीयप्राप्तकामो निरतिशयानंदरूपं नैवावतिष्ठतेति ॥ कममुक्तिः
वाक्यार्थः ॥ ननु जीवस्येश्वरत्वतिरोभावे को हेतुरित्याशङ्क्याह ॥ देहयोगादसोपि ॥ सोपि जीव
स्येश्वरत्वतिरोभावो देहेन्द्रियादियोगात् ॥ यथा भस्मयोगाद्देहः ॥ प्रकाशनसामर्थ्यतिरोभावस्त
ददित्यर्थः ॥ ननु जीवस्येश्वरत्वाभावरावस्त्विति शङ्का वा शङ्के न निश्चयति ॥ अनेदस्य श्रुतिसहस्र

शारी० ३०
३

१७

सिद्धत्वादिति भावः ॥ तस्मादुचितसामर्थ्यभावाज्जामदवसरे वाधिगतत्वाच्च श्रुतिरूपवत्मापा
मात्रं स्वप्नदर्शनमिति तदवस्थाविनिर्मुक्तो यमात्येति सिद्धं ॥ एवं बाह्यकरणोपरमरूपं स्वप्नात्म
नः ॥ स्वप्नकाशत्वाय परीक्ष्यतः करणोपरमरूपं सुषुप्तिं स्वप्नानंतरभाविनी तस्यैव सत्तायनि
रूपयति ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ सुषुप्तेः स्वप्नकाशरूपत्वात् ॥ तदानीं याच्यहेतु
हेतुमद्भावः ॥ आनंतर्यवासंगतिः ॥ तत्र सुषुप्तिवाक्यानि विप्रतिपन्नानि दृश्यं ते तद्यत्रैव सुप्त
ः ॥ समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्या सुतदा नाडीषु सुप्तो भवतीति ॥ तत्तासु स्वप्नाद्यव
स्थासु पत्रावस्थाया मेतदाहोन्द्रियोपरमरणं यथा स्नात्तया सुषुप्तः ॥ मंहतबाह्येन्द्रियइति पा
वत्समस्तः ॥ अविशेषवृत्तिः ॥ संप्रसन्नसंहतानः करणमप्यदा संप्रसन्नजानाति तदानीं सुषु
प्तइत्यर्थः ॥ क्विन्नाडीभिः सरणानंतरं पुरीतिसुषुप्तिः श्रूयते नामिः ॥ इत्यवमृष्यपुरीततिशेत्

सूत्र०
१८

इति॥ क्वचित्परमात्मनि सुप्तिः॥ श्रूयते यशो तर्ह्ययथाकाशस्तस्मिन् शीत इति स ता सोम्य तदा
संपन्नो भवतीत्यादिभिः॥ तत्र संज्ञायः॥ किं जीवस्य नाडी पुरीतत्परमात्मनो मध्ये यत्र कुत्रचित् सु
षुप्तिरुत नाडी पुरीतत्प्रवेशानंतरं परमात्मन्येवेति॥ तत्र पूर्वपक्षे सुषुप्तिस्थानविकल्पा जीव
स्य ब्रह्मेकानियमः॥ सुषुप्तौ नम निवृत्तावपि षड्वह्नौ क्य प्राप्तिरनियमादिति॥ फलं सिद्धते त
न्नियम इति चेदः॥ तत्रैकयागनिष्पादकत्वेन श्रुतं ब्रीहि यववदेकशयन निष्पादकनाडादी
नां विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः॥ तदभावस्वप्नावः॥ सुषुप्तिनाडीयात्मनि चेति नाडादीनां समुच्च
यशवनविकल्प इत्यर्थः॥ समुच्चयश्च नाडी पुरीतत्प्रवेशं विना संपन्नैरभावान्न यो नाडी
पुरीततो गुणत्वेन परमात्मनः॥ प्रधानत्वेन ज्ञेयः॥ कुतः तच्छ्रुतेः॥ तस्य नाडादीनां सुषुप्तिस्था
न तस्य श्रुतत्वाद्भुक्त समुच्चयानंगीकारे श्रुतीनां संग्रहो न स्यादिति भावः॥ किंच॥ विनो जीव

शारी० २०
३

१८

स्य स्वप्नानंतरं नाडी पुरीततोः॥ संचारोतः करणाद्युपाधेः॥ सत्ता संभवतीत्युपाधिसंचारं विना स
तस्तस्य संचाराभावाच्च सुषुप्तौ तु उपपाध्यभावात् नाडी पुरीतयोः॥ शयने जीवस्य न संभवतीतीत्यपि
प्रष्टव्यं॥ अतः प्रबोधोऽस्मात्॥ यतः परमात्मे व सुषुप्तिस्थानमनरावतो हेरस्मात्परमात्मनो जी
वस्य प्रबोध उपदिश्यते॥ प्रबोधकाले कस्माज्जीवात्मनः समुत्तिष्ठतीति प्रश्ने परमात्मनः सा
काशादुत्तिष्ठतीति॥ श्ववराणां वात्मनो न्यसुप्तिस्थानत्वे इदं श्ववराणां बाध्येत॥ अन्यत्र सुषुप्तस्य
न्यस्मादुत्थानायोगादिति भावः॥ तस्माच्च सुप्तौ मिथ्याज्ञानाभावमात्रेण पञ्चदश संपत्तेः॥ सत्ता च
ज्ञाननिवृत्तौ सा कल्पेन ब्रह्मसंपत्तिरविरुद्धेति जीवस्य ब्रह्मत्व नियम इति सिद्धं॥ सत्ता च
मानुस्मृतिशब्दविधिन्यः॥ सुषुप्ते परमात्मनः सकाशाज्जीव उत्तिष्ठतीति परमात्मे व सुषुप्ति
स्थानमित्युक्तं॥ तदुक्तं॥ सुप्तादन्यस्य प्रबोध संभवेत्॥ सुप्तस्य नाडादिस्थानत्वेऽपि विरोधादि

सूत्र०
११७

त्याज्ञेपासंगतिः॥ पूर्ववदेवफलं॥ तत्रयः सुप्तोजीवः॥ स एवोत्तिष्ठति उत सवान्योवेति॥ अनि
यमइति संशये॥ जलराशौ जित्तु विंदोरिव अनियमइति प्राप्ते ब्रूमः॥ यः सुषुप्तो जीव स एवोति
ष्ठति नान्यः॥ कुतः कर्मातुस्मृतिशब्दविधिन्यः॥ पंचभ्यो हेतुभ्यो दिनदयसाध्यकर्मणो धं कृता
सुप्तः॥ पुनरुत्पानां याः विशिष्टमर्द्धकर्म करोति॥ अनुशब्देन प्रत्यभिज्ञा यो हं सर्वदिने काशी
नायमज्ञां सोहमिरानी मणिकर्मिकायां स्थितो स्मीत्याद्याकारा सूच्यते॥ पश्चाच्चेतुंगता
स्पसतादृशः काशीनाथ इत्यादि स्मरणं स्मृतिशब्देनोच्यते पुनः॥ प्रतिन्यायं प्रतिन्यायव
ति॥ बुद्धांतयैवेत्यादि श्रुतिजातं शब्दः॥ अयने गमनमायः॥ प्रतिनियतगमने प्रतिन्यायः॥ स
यथाभवति॥ तथा यो निशारीरं प्रति सुप्तः॥ पुनरागच्छति जागरायेत्यर्थः॥ कर्मविद्याविधयो विधि
शब्देनोच्यते॥ यदिसुप्तस्य पुनर्नोत्पानेन दोक्तहेतवो बाधेरनुत्पत्त्यर्थः॥ तस्मात्सुप्त एवोत्तिष्ठति॥

शारी० सू०
३

११७

तीति सिद्धं॥ एवमवस्थावयवनिर्मुक्तत्वमात्मन इष्टुरव्यभिचारिण उक्ता मूर्च्छा वस्या किं सुप्तावंतर्भ
वति॥ उतानिरिक्तावेति संदेहे अतिरेके प्रमाणभावात् सुषुप्तिरेव मूर्च्छेत्युपजीव्योपजीवका
नावेन पूर्वपक्षे सिद्धांतः॥ मुग्धेर्धसंपत्तिः परिशेषात्॥ पूर्वपक्षे मूर्च्छा वस्या विवेकार्थं यत्नो न
कार्य इति फले सिद्धांतो यत्नः॥ कर्तव्य इति बोध्यं न तावत्प्रजागरिते मूर्च्छा वस्या ज्ञानाभावा
त्तापिमरणावस्था प्राणो अणोः सत्वात्॥ नापि सुषुप्तिः वैजगत्प्रायः॥ मुग्धस्य शरीरे कंपो
मयं करं वदनं॥ निश्चले उन्मीलिते नेत्रे निश्चलश्च प्राणो वतिष्ठति नेत्रे सुषुप्तो भवति तस्मात्
परिशेषात् अर्धसंपत्तिर्मुग्धातिरिक्तैव ननु मुग्धे पि बाह्यां नः करणानामभावेन संपत्तिः सु
षुप्ता विवाविशेषात् कथमर्धसंपत्तिरिति चेत्॥ सत्यं न हि ब्रह्मणोऽर्धसंपत्तिर्मुग्धस्य ब्रूमः कि
तु॥ सुषुप्त्यवस्थायां धर्माः॥ प्रसन्नवदनतन्निमीलितनेत्रत्वप्राणो ह्वासविशेषविज्ञानराहित्या

सूत्र०
२०

दयः॥ तत्र विशेषविज्ञानराहित्यादिना र्धेन धर्मजातेन मूर्च्छावस्थायाः संपन्नता र्धेन मरणा
वस्था धर्मजातेन कंपनादिना च युक्तत्वा र्धे संपत्तिर्मूर्च्छेत्युच्यते इत्यनवद्यं॥ एवमुद्देश्यतेन प्र
थमे जिज्ञास्ये त्वं पदार्थं स्वप्रकाशं सर्वावस्थाविनिर्मुक्तं निर्विशेषं संशोध्य तन्निज्ञास्यो परमा
नेतरं जिज्ञास्यं विधेयं तत्पदार्थं मवसर संगत्या शोधयितुं तस्य निर्विशेषत्वमाह॥ नस्यानतोपि
परस्योनयलिङ्गं सर्वत्र हि॥ सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरस इत्यादिना ब्रह्मणाः संविशेषत्वं श्रूयते
अस्यूलमन एव त्यादिना निर्विशेषत्वं॥ तत्र संशयः॥ किमु नय श्रूयतु सारादु नयरूपं ब्रह्मोति
करूपं एक रूपमित्यत्रापि सविशेषं निर्विशेषं वेति पूर्वपक्षे विरूपं ब्रह्म ध्येयं सिद्धं ते निर्विशेष
मेवेति फलभेदः॥ तत्र यथा मूर्च्छावस्थायाः॥ विरुद्धमुपनिमरणावस्थोनय धर्मवत्वं तथा ब्रह्म
णो नय रूपत्वं भवतु न ताच्चेति दृष्टं तेन पूर्वपक्षे सिद्धं तः॥ न तावत्स्वतः परस्य ब्रह्मणाः उभ

शारी० वृ०
३

२०

एकदेवभूतलंघ्यत्वत्वं नावस्थेति तद्वत्॥

यरूपत्वं संभवति सत्यस्य वस्तु नो र्धेरूपायेणात्॥ न ही कमेव वस्तु एकैवा तद्वत्त्वं नाववच्छेदं
एतेन मूर्च्छादृष्टं तो निरस्तः वैलक्षण्यपा॥ नापि स्यान्नतः उपाधितः॥ परस्योनयरूपत्वं नातिकं
युक्तं अग्निसंयोगमात्रेण जलस्योष्णसंभावता दर्शनात्॥ तस्मादेकरूपं ब्रह्म तदप्येकरूपत्वं
निर्विशेषत्वमेव हियतः सर्वत्र वेदां तेषु ब्रह्म परेषु अशब्दमस्य शमित्यादिषु सविशेषत निरा
सेन ब्रह्मोपदिश्यते तस्मा निर्विशेषमेवेकरूपं ब्रह्म॥ न मेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्
ननु निर्विशेषमेव ब्रह्म कुतः मेदात्॥ प्रतिविद्यं ब्रह्मणा आकारभेदे न मेदात्कस्यां विच्छास्वा
यां चतुष्पाद्ब्रह्मोपदिश्यते कस्यां चित्तपोऽशकलं कस्यां चिन्ने लोकप्रशरीरं वैश्वानरारयं तस्या
सविशेषमपि तु तिस्रामर्यादंगकर्तव्यमिति चेन्न प्रत्येकं प्रत्युपाधिभ्यस्तद्वचनात् ब्रह्मणाः
परस्याभेदस्यैव अवगादित्यर्थः॥ यथायमस्यां दृष्टिं चोतेजो मयोऽमृतमयः पुरुषो यथाय

सूत्र २१

मध्यात्मशारीरस्तेजोमयोमृतयः॥ पुरुषो यमेवमयो यमात्मेत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः सर्वोपाधिषु
यिष्यवादिष्वभेदः श्रूयते॥ अस्यां शयिष्योतेजोमयः सप्रकाशो नाशरहितो यः पुरुषः यश्चा-
त्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानः॥ शारीरो जीवस्तावुभौ सर्वेषां भूतानां सुपकारको संतो मधुसः
शारीरशयिष्यमिन्नः पुरुषो यमेव यो यमात्मा सर्वकारणभूत इति श्रुत्यर्थः॥ अपि चैवमेकं
किं चैकेशास्त्विनरावेभेदनिंदा पूर्वकमभेदमेव ब्रह्मणः समामनेति मनसैवेदं ब्रह्ममात्रव्यं ने-
हनानास्ति किंचन॥ मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति शास्त्राचार्यसंस्कृतमनसै-
वेदं ब्रह्मज्ञातव्यं ज्ञातेति ह ब्रह्मणि किंचिदपि भेदजातं नास्ति यस्तु विद्याकृतं नानारूपमदि-
ति पश्यति समरणान्मरणेषु नः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ननु सगुणनिर्गुणपरश्रुतिद्वये सति कथं
निर्गुणो ब्रह्मणि पक्षपातस्तत्राह॥ अरूपवदेव हितव्यं न त्वात्वरूपादिहीनं निर्विशेषमे-

आरी.व.
३

22

सविज्ञोपेतात्पर्यउपासनातात्पर्यंच॥

वब्रह्मावधारयितव्यं न स विशेषं कुतः ॥ अस्मिन् मित्यादि निषेधशस्त्रस्य निर्गुणबुद्धप्रधाना
त्वादित्यर्थः ॥ उपासनावाक्यानां स विशेषेतात्पर्याभावात्तात्पर्यांगीकारे वाक्यभेदापत्तेरितरे
षां सविशेषवाक्यानां प्रत्यक्षादिसिद्धप्रपञ्चानुवादकत्वेन निर्विशेषपरत्वात्तदनन्यतमित्या
दिना प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनाच्च न स विशेषतंब्रह्मणः प्रामाणिकमिति भावः ॥ ननु तर्हि सवि
शेषश्रुतीनां कागतिरित्याह ॥ प्रकाशवच्चा वैयर्थ्यात् ॥ यथा सूर्यादिप्रकाशो बक्रवङ्गाद्यु
पाधिनावक्रवहोर्ध्ववतुरिव भवति तद्वद्ब्रह्मापि स्थितिव्याद्युपाधिनावशात्तत्तदाकारमिव
भवति तादृशान्योपाधिकाकारः ॥ सविशेषश्रुतीनां गतिरिति तासां भवैयर्थ्यान्निरर्थकत्वा
भावात् न विरोध इत्यर्थः ॥ ननु किदृशं निर्विशेषं ब्रह्मेत्यत आह ॥ आह च तन्मात्रं ॥ तन्मात्रं चे
तन्येकरसं निर्विशेषं श्रुतिराह ॥ यथा सैधववनो नंतरो बाह्यः ॥ कृष्णारसवनरावैवं चान्ये

सूत्र०
२२

अथमात्मानं तरो बाह्यः ॥ कृत्स्नः प्रज्ञानघनरावेति राकरसे दृष्टांतः ॥ यथा लोके संधवद्य नोल
वणमूर्तिविशेषो नर्बहिश्च विलक्षणरसमृत्त्यः सर्वो नवगौकरसस्तथा यमात्मा तर्बहिर्मेद
रहितः सर्वः ॥ प्रकाशविदेकतानस्ति एतातिष्ठुत्यर्थः ॥ किं न ॥ प्रपंचनिषेधमुखेन ब्रह्मणा उ
पदेशाद्ब्रह्मनिर्विशेषं सविशेषत्वे सविशेषवाक्येरेव न तस्मिन्निर्विशेषोपदेशानर्थक्यं भवे
दित्यत आह ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ अथात आदेशो नेति नेत्यादिश्रुतिनिषेधमुखे
नैव ब्रह्मदर्शयति ॥ पंचभूतोक्तानंतर्यमथ शब्दार्थः ॥ तस्याः परब्रह्मधीहेतुत्वमतः शब्दार्थः
इति शब्दः ॥ सर्वोक्तपंचभूतपरामर्शतन्निषेधावधिभूतः ॥ परमात्मित्यादेश उपदेश इत्यर्थः
सूत्रगताथो शब्दस्तथार्थः ॥ तथा स्मर्यते च निषेधमुखे न ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ज्ञेयं यत्तत्त्वव्याप्तिय
ज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते ॥ अनादिमध्यपरंब्रह्मन सन्नत्वा सदुच्यते इति भगवद्गीता आदिमकार्य

शारी० ३०
३

२२

मस्य न विद्यत इत्यनादिमकार्यरहितमित्यर्थः ॥ न स नकारणं कस्यचिन्नकार्यं स्वयंकस्यचि
दित्यर्थः ॥ अतएव चोपमासूर्यकादिवत् ॥ यतएव परप्रतिषेधोपदेशो निर्विशेषो यमा
त्माः तएवोपाधिकसविशेषत्वमादाय जलसूर्यकादिवदित्युपमाग्रह्यते ॥ यथा ह्ययं ज्यो
तिरात्मा विवस्वानयो मित्रा बहुधेको नु गच्छन् ॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः ज्ञेयेष्वेवम
जोयमात्मेति ॥ एकएवतुभूतात्मानूतेभूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्र
वत् ॥ ज्योतिः सभावो विवस्वानेकोपितत्र तपात्र गता मित्रा अपो नु गच्छन् बहुधा क्रियते ॥
एवमयमात्मा देवः स्वप्रकाशोऽजः क्लृप्तस्य नित्यराकोपि मित्रेषु ज्ञेयेषु अनुगच्छन् उपाधि
ना भेदरूपः क्रियत इति योजनाः ॥ तथा चैतदृष्टं तबलारपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति सूत्रा
कृतात्यर्थं दृष्टं तवैषम्यं शंकेते ॥ अंबुवदग्रहणाच्च तथा त्वं ननु यथांबुसूर्यादिभ्यो मूर्तेर्नापि

सूत्र०
२३

चंद्रस्य प्रतिबिंबोपाधिभूतमुपजन्मते ॥ तद्वद्वापकादात्मनोद्वरस्योपाधेरग्रहणं तदात्म
नोमूर्तत्वाभावाच्चविषमोद्दृष्टं तदिति ॥ न तथा तेन सूर्यादितुल्यत्वमिति शंकायः तत्रोत्तर
माह ॥ वृद्धिहासभाक्कर्मनभावाद्भुवनयसामंजस्यादेवं ॥ यथासूर्यप्रतिबिंबस्य जलांतमृ
तास्य जलगतवृद्धिहासादिभाक्कर्मनस्वाभाविकमित्येतावतांशेनोभयोर्दृष्टं तदार्ष्टिकः
योः सामंजस्याद्भवतिसूर्यादिदृष्टं तः ॥ न हि सर्वात्मना साम्यं दृष्टं तदार्ष्टिकयोः वाक्यतेव कुं
दृष्टं न त्वविरोधादिति भावः ॥ किंवागमसमधिगम्येथेन बोध्यमित्याह ॥ दर्शनाच्च ॥ परस्यैव
ह्यणो देहांतरानुप्रवेशस्य प्रतिबिंबावरूपस्य श्रुतीदर्शनादित्यर्थः ॥ पुरश्च केचिपदः पुर
श्च केचनुष्यदः ॥ पुरः स पद्मीनृत्वा पुरः पुरुषत्वाविशदिति श्रुतिः ॥ पुरः शरीराणि दिपादयुक्ता
निचनुष्यादयुक्ता निचर्चकैकृत्वा पुरश्च जगद्यनिव्यक्तेः सर्वसंसारुषदश्चरः पद्मीलिंगशरी

73

रंभूतापुरःशरीराणिस्थान्याविशदित्यर्थः॥ तस्मात्त्रिविंशोपमेवचैतन्यैकसंब्रह्मेति सिद्धं॥ न
नु निषेधश्चुतिभिर्निर्विंशोपंब्रह्मसिद्ध्यतीति यदुक्तं॥ तदुक्तं॥ युताभिर्ब्रह्मणोपि निषिद्धत्वादि
न्याज्ञेपसंगत्याधिकरणमारभ्यते॥ प्रकृतैतावन्नेहि त्रिषेधमिति नो ब्रवीति च न्ययः॥ तत्र पूर्व
पक्षे ब्रह्मा सिद्धिः फलं सिद्धान्ते तस्मिन्निर्विबोध्यं॥ देवावब्रह्मणोरूपे मूर्त्तं चेतुपक्रम्य पंचभू
तात्मकं रूपद्वयं तेजोवनात्मकं भूतत्रयं मूर्त्तं स्पृजावयवं प्रत्यक्षं बाह्यं काशात्मकं भूतद्वयं परा
ज्जममूर्त्तिमिति देवा विभज्य तत्र मूर्त्तं स्पृजं यश्च जगो लकं चकार्यं सारः॥ अमूर्त्तं स्पृजं तु सूर्या
नं च त्रिकरणात्मकं हिरण्यगर्भं च जगो लकं दक्षिणे चक्षुरूपेण वर्त्तमानः सार इति चोक्तात्
स्य करणात्मकं जिह्वारूपं हिरण्यगर्भं स्पृजं पुरुषं शब्दाद्यस्य वासनामयानि स्वाप्नरूपा
णि मायामयानि दर्शयित्वा रूपद्वयवतो ब्रह्मणः सरूपं बोधयितुमिदमारभ्यते॥ अथात आदि

देवावस्यस्यार्थः

सूत्र०
२४

शोनेतिनेतिनह्येतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्यथनामधेयंसत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यनेपामे
षसत्यमित्युपक्रमेवावशाद्भवकारार्थः॥ सपरिकररूपद्वयोपन्यासानंतर्यमथशब्दार्थः॥
रूपद्वयोपन्यासस्यब्रह्मज्ञानहेतुतंब्रह्मणोवक्तव्यत्वेनपरिशेषोवातःशब्दार्थः॥ इतिशब्देनब्र
ह्मणोरूपद्वयंसपरिकरंयदुपन्यस्ततत्परामृश्यतेइतिशब्देनपरामृश्यं सर्वंनजावीश्रयानिषि
द्यतेनेतिनेतीति॥ वीश्रयाविषयज्ञानस्यसर्वस्यनिषेधेऽप्यविषयः॥ अतपगात्मानिषेधावा
धिभूतइतिनिर्विकिञ्चज्ञानंभवति॥ एवंनेतिनेतीतिब्रह्मोपदेशंरुक्तानेतिनेतीत्युपदेशस्य।
कोथइत्याकांक्षायांतमेवोपदेशंनिर्वक्तिनह्येतस्मादितिहियस्मादेतस्मान्नेतिनेतीत्यादिष्टत्वं
ब्रह्मणोऽन्यत्तिरिक्तंनस्तिब्रह्मेवतुपरमस्तिनस्मान्नेतीत्युच्यतेइतिनिर्वचनवाक्यस्यार्थः॥ यदा।
नेतिनेतीतिप्रपञ्चनिषेधरूपपञ्चादेशःकृतःसरातस्मादित्यनेनपरामृश्यते। एतस्मान्नेतीतिप्र

शारी० बृ०
३

२४

पञ्चनिषेधरूपाब्रह्मोपदेशानादन्यत्परमुपदेशनंनह्यसीत्यर्थः॥ ब्रह्मणोनामधेयकथनया
जेनापिस्वरूपमाह॥ अथेति॥ नेतिनेतीतिनिषेधस्यब्रह्मविषयताभावस्तन्नाथोच्यते॥ ना
मधेयमाह॥ सत्यस्यसत्यमितिनद्याचष्टेत्युतिः॥ प्राणाइतिप्राणाशब्देनलिंगशरीरमुच्यते
तस्यसत्यत्वंसूत्रदेहापेक्षयावस्यापितंद्रष्टव्यंएषपरमात्मासत्यस्यापिपरंसत्यमितिब्रह्म
गतिः॥ तत्रनेतिनेतीतिनिषेधस्यकोवाविषयइतिसंहित्युक्तेकिंप्रपञ्चोब्रह्मवेत्युनयमपि।
निषिध्यतेउतैकंएकमित्यत्रापिकिंप्रपञ्चोनिषिध्यतेउतब्रह्मेतिनत्रनियामकानावाहुमप
मपित्रतिषिध्यतेइतिप्राप्ते॥ यदा॥ निरविज्ञाननिषेधायोगात्एकंब्रह्मेवनिषिध्यतेप्रपञ्च
स्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेननिषेधायोगादितिप्राप्तेब्रह्म॥ ब्रह्मणोयद्रूपद्वयंसपरिकरंप्रकृतंप्रधानं
एतावन्नमित्यत्रापरिच्छिन्नंतत्प्रकृतैतावन्नंतदेवप्रतिषेधनिनेतिनेत्यादिष्टुतिः॥ इतिशब्दस्य

सूत्र०
२५

प्रधानत्वेन प्रकृतपरा मर्शितात् ब्रह्म तु न प्रधानत्वेन प्रकृतं देवा ब्रह्मणोरुपपत्तिरूपदया।
त्यक्तजगदुपसर्जनत्वेनेवोक्तत्वादित्य ब्रह्मणो न निषेधः॥ यस्मान्नतः प्रपंचनिषेधो नंतरं
भूयो ब्रह्मास्तीति ब्रवीति॥ न हात्यादि परमस्तीति त्वंतं निर्वचनवाक्यं तस्मादित्यर्थः॥ ब्रह्मणोपि
निषेधे किमस्तीति ब्रूयादिति भावः॥ निर्वचनवाक्यस्य द्वितीयव्याख्यायां तु ततः प्रपंचनिषेधस्य
परस्तादर्थ्यनामधेयमित्यादिवाक्यं ब्रह्म ब्रवीत्यतो नेतात्मा हि वाक्येन निषेधमात्रं न ज्ञेयं किंतु॥
तेन निषेधेन भावरूपं ब्रह्म ज्ञातव्यमिति सूत्रभागस्यार्थः॥ न च प्रपंचनिषेधे प्रत्यक्षा विरोधः॥ ना
स्म व्यावहारिकप्रामाण्यादित्यनवद्यं॥ ननु यदि ब्रह्मास्ति तर्ह्युपलभ्येत न ब्राह्म तदव्यक्तमा
ह हि॥ तद्ब्रह्मा व्यक्तं न्युत्पत्तिरिक्तमा नागोचरं॥ द्रियतः शुक्तिराह॥ न च ज्ञापारह्यते नापि वाचाना
न्येदे वैस्तस्मात्कर्मणा वा॥ स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिना ब्रह्मणः प्रत्यक्षा

शारी० व०
३

२५

द्यगोचरत्वं न्येदे वै रिंदियां तरे रित्यर्थः॥ नेति नेनाति यच्चात्मा व्याख्यतः स एषोऽगृह्यः अस्मा
ह्यः॥ यस्मान्न हि गृह्यते ग्रहणायोग्य इत्यर्थः॥ तर्हि सर्वरा ब्रह्म ग्रहणाभावे मोक्षो न स्यादित्या
शंकाह॥ अपि संग्रहने प्रत्यक्षा नुमानाभ्यां॥ अपि चैवमात्मानं संग्रहने समाध्यवस्थायां॥
कृतार्थाः॥ प्रपंचीनि प्रत्यक्षा नुमानाभ्यां शुक्तिस्मृतिव्यामवगम्यते॥ तथा हि शुक्तिः॥ परां विस्म
नियच्छणत्सु यं नृस्तस्मात्परा इ प्रपत्तिनांतरात्मन॥ कश्चिद्द्वारः प्रत्यगात्मानं मैज्ञतश्चा
ह त्रवस्तु रमृतत्वमिच्छति॥ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धमत्तत्तत्सु तं प्रपत्तिनिष्कलं ध्यायमान
इति स्वयंभूः परमात्मा ख्यातिश्चो वात्मका काशोपलब्धिता निरिंदियाणि परो निश्चिनात्मवि
षयाणि चरणतर्हि मितवा न्दं द्रियारां हिंसाऽनात्मविषयतया सज्जनमेव तथा सज्जने गम
कृत्वात्॥ तस्मादिति॥ ननु यदीदृशेः परां च मेवार्थं प्रपत्तिनांतरात्मानं कथं तर्ह्यात्मज्ञानं तवा

सूत्र०
२६

ह। कश्चिदिति॥ कश्चिदीरो विवेकी आहतचक्षुः॥ संयतेन्द्रियो मोक्षपिप्यन् प्रत्यगात्मानं समाधा-
वीक्षितवानित्यर्थः॥ ज्ञानस्य करणव्युत्पत्त्या अंतःकरणस्य प्रसादेन रागादिगहितेन विमु-
क्तसत्त्वः॥ प्रत्यक् प्ररणोतः करणः॥ ततस्तु विमुक्तसत्त्वत्वादेनोक्तमात्मानं निर्वयवध्यायमा-
नः॥ उपति साक्षात्करोतीत्यर्थः॥ स्मृतिरपि॥ यं विनिजानितम्यासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ज्यो-
तिः पश्यन्ति पुंजा नास्तस्यै योगात्मने नमः॥ निजितम्यासा इति प्राणा यामपराः॥ योगात्मत्वा-
ध्यानात्मक योगगम्यत्वं॥ ननु जीवेश्वरयोर्ध्यातुर्ध्यायभावांगीकारे भेदः स्यादित्याशङ्क्याह
प्रकाशादिवच्चा वैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्॥ यथा सौरः प्रकाशश्चाकाशो वायुः
ज्याद्युपाधी कर्माणि भिन्न इव चक्र इव भाति वस्तु तत्त्वेकरूपस्तद्वत्प्रकाशश्चात्मा पिध्यातृ ज्ञाना-
दौ कर्मण्युपाधी भिन्न इव चक्र इव भाति वस्तु तत्त्वे वैशेष्यरूपमेकरूपत्वमेवात्मनः कुतः॥

शारी० सू०

३

२६

भ्यासात्तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्चुत्पत्त्यासादित्यर्थः॥ अतो न तेन नयाहिलिंगं॥ अतो भेदस्योपा-
धिकत्वादिद्यया भेदं निरस्य जीवो न तेन परमात्मनाराकृतांग इति॥ तथाहिलिंगमपूर्वार्थज्ञाप-
कं शुक्तिजातं ब्रह्मैव सत्तत्त्वस्याप्येतीत्यादि॥ एवं जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकमभेदमुक्त्वा स्वमत-
शुद्ध्यर्थं नेदाभेदपक्षमुपन्यस्यति॥ उभयपक्षदेशात्तद्विहिकुंडलवत्॥ ध्यातृध्येयभावादिना
भेदस्याभेदस्य च शुक्तौ व्यपदेशाज्जीवेश्वरयोर्भेदाभेदो भवतः॥ कुतः तु शङ्कः॥ सिद्धांतभेद-
द्योतनार्थः॥ अहिकुंडलवत्कुंडलमहेः संस्थानविशेषः॥ अहिकुंडलयोरहित्वेनाभेदः कुं-
डलत्वेन भेदस्तद्वदित्यर्थः॥ धर्मभेदेन भेदाभेदाविति पक्षमुक्त्वा एकधर्मावच्छेदेनैव भेदा-
भेदाविति पक्षमाह॥ प्रकाशाश्रयवदा तेन स्त्वात्॥ यथा प्रकाशः सौरस्तदाश्रयश्च सवि-
ता तयोर्नात्यंतभेदस्तेजस्ताविशेषात्तथापि भिन्नत्वेन प्रतीयते॥ तथा चैकनेजस्तावच्छेदे

सूत्र०
२७

नैव प्रमाणावलादिरादि हो यथा तद्वदानी वेद्यरपोर्मेदा मेदा वित्पयः॥ ननु मेदस्य पारमार्थिक
कत्वे ज्ञाना विवृते रसं भवान्मोक्षो न स्यादेकावच्छेदेन तयोरेकत्रागीकारे लोके विरोधकथेव
न स्यादित्यादि हो पपरम ते मत्वा सुसिद्धां तमाह सर्ववदा॥ प्रकाशवच्चा वैशेष्यमित्यत्र
वैभेदोपाधिकश्च भेदः पारमार्थिक इति पथोक्तं स एव सिद्धांतो न्युपेत्य॥ प्रतिषेधाच्च ना
न्योतो स्तिष्ठेत्यादिशास्त्रेण परमात्मा निरिक्तस्य चेतनस्य नेति नेत्यादिवाक्यैः॥ अपंचस्य
च प्रतिषेधात् ब्रह्मादितीयमित्यपमेव सिद्धांत इत्यर्थः॥ तस्मान्मुक्तिवजात् निर्विशेषाकः पर
मात्मेति सिद्धं॥ ननु मेति नेतीति ब्रह्मा निरिक्तं वस्तु निषेध्यमित्युक्तं तदुक्तं ब्रह्मणः सेतुत्वा
न्मानादियपदेशेन वस्तुंतरमत्वावगमात् सुन्वाद्यधिकरणे सेतुत्वस्य गौरात्वेन नीनतेषु।
न्मानादीनां गते रदर्शनादित्यादिपति॥ परमतेः सेतुत्मानसंबंधमेदस्य पदेशेन्यः॥ तत्र सर्वप
स्वशब्देनानाम्पावेत्यस्मिन् सूत्रे॥ सर्वेभ्यः स्मृत्यपरिमाणो न्यग्रह इत्यमानमुन्मानां॥ इत्युक्ताप
हस्यपरिमाणमिति यावत्॥

आशी० वृ०
३

२७

ज्ञेयवाधिकरणा सिद्धांताः सिद्धिः फलं सिद्धांतेन तत्सिद्धिरिति बोध्यं॥ अत्र ब्रह्मा निरिक्तं वस्तु
स्ति न वेति संशये॥ अस्तीत्याह॥ परमिति॥ अतो ब्रह्मणः परं वस्तु स्ति अथ य आत्मा स सेतुरि
ति ब्रह्मणः सेतुत्वव्यपदेशात् तथा च ब्रह्मसिद्धितीयं सेतुत्वात् जलसेतुवदित्यनुमानयुक्तं
ब्रह्मचतुष्पादिति श्रुता बुन्मानव्यपदेशादेतावदिदमिति॥ परिच्छिन्नत्वव्यपदेशादेव समी
पस्य कयसाधनपाषाणादिवच्चदितीयं ब्रह्मेत्युन्मानाद्वार्थः॥ चतस्रो दिशा एकः पादः।
पृथिव्यंतरिकं द्यौः समुच्चय इति द्वितीयः पादः॥ अग्निसूर्यश्चंद्रमा विद्युदिति तृतीयः पादः
चक्रः श्रोत्रं वायुन इति चतुर्थपादः॥ इति श्रुता बुपासनार्थं चतुष्पाद्वह्ये त्युक्तमिति गंतव्यं। सुषु
प्तौ प्राप्तेनात्मना शरीरः संपरिबृक्त इत्यादिना ब्रह्मणः संबंधव्यपदेशात् संबंधत्वेन हेतुमाव
दादिवत्सिद्धितीयत्वेन वदादिवत्सिद्धितीयत्वमिति संबंधार्थः॥ आदित्ये हिरण्यं यं पुरुषमीश्वरं

सूत्र०
२८

व्यपदिश्यते नो मे देना हि पुरुषस्य व्यपदेशात्परमात्मासक्तिरिति प्राप्ते सेतुत्वादिति हे-
तोरसिद्धिमाह ॥ सामान्यात् ॥ महावादिमये हि सेतुशब्दो रूढो लोके न हि तादृशं सेतुत्वं ब्रह्म-
णोति ॥ किंतु ॥ सेतुर्यथा जलस्य व्यवस्थापक एव ब्रह्मणोऽपि सकलजगत्पर्याय व्यवस्थापक-
त्वेन प्रसिद्धं सेतुसामान्यात् ॥ सेतुत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ तु शब्दः पूर्वपक्षे निरासार्थः ॥ राकवि-
ज्ञानप्रमिताविरोधः ॥ सर्वेषामनुमानानां बोध्यः ॥ उच्यते व्यपदेशोऽपि न मुख्य इति द्वितीयं ॥
हेतुमपि न सिद्धादुपयति ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ब्रह्मचतुष्पादिति श्रुता बुद्ध्यन्यपदेशो बुद्ध्य-
र्थः ॥ पादवत् उपासनार्थः ॥ निर्विशेषस्य बुद्धिस्तथा योगादुपासनादारा बुद्धिस्तथा योगादुच्चा-
न्यपदेशो न मुख्य इत्यर्थः ॥ पादवत् यथा ब्रह्मपुत्राकस्य मनसो वाक्प्राणचक्षुः श्रोत्राण्युपा-
सनार्थं पादवत् न व्यपदिश्यते ॥ तद्वदित्यर्थः ॥ अवशिष्टहेतुद्वयमप्यसिद्धादुपयति स्थानवि-

शारी० २०
३

२८

शेषात्प्रकाशादिवत् ॥ सुषुप्तौ ब्रह्मणो जीवेन न घटस्य पटेनेव संबंधः ॥ किंतु ॥ स्थानविशेषात्
बुद्ध्याद्युपाधि विशेषात्प्राप्तस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमादुपशमैः प्रियक्तोपाधिप्रयु-
क्तभेदाभाव एव जीवपरयोः ॥ सुषुप्तौ संबंध इति व्यपदिश्यते ॥ अह्मादित्यपुरुषयोर्भेदव्यप-
देशोऽप्यह्मादित्यरूपस्थानविशेषापेक्षया प्रकाशादिवत् यथा सौरः प्रकाशश्चाकाशो वा ॥
गुणियोगात् घटसूची प्राज्ञाद्युपाधिविशेषात् संबंध इति न च स्वमात्रि उपाधिविगमे तदानीं
सत्त्वं इति न च स्वव्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ तस्मात् जीवपरयोः संबंधो भेदश्चोपाधिनिमित्त-
त्वात् न स्थाभाविकः ॥ ननु मुख्य एवास्ते न ब्रह्म ॥ उपपत्तेश्च ॥ न मुख्यः संबंधो जीवपरयोः सुप्तौ संभव-
ति स्वमपीति भवतीति स्वरूपस्यैव संबंधत्वव्यपदेशात् स्वरूपस्य च सदा तत्त्वात् सुषुप्तौ गो-
णसंबंधत्वमेव एवं भेदोऽपि न मुख्यः श्रुतिमहत्प्रविरोधादित्युपपत्तिवशाच्चैमिदं कुर्यात्त्वर्थः ॥

सूत्र०
१७

एवंमेतन्नादीनहेतुनिराकृत्यब्रह्मणोऽद्वितीयत्वंहेतुतरेणाह। नयान्यप्रतिषेधात्। यद्यसि
तुतादिहेतुभ्योनवस्तंतरप्रमातयाहमेवाधस्तात्तैवाधस्तादित्यादिवाक्येनन्यस्यवस्तु
नः। प्रतिषेधादद्वितीयमेवब्रह्मोत्यर्थः॥ ननुब्रह्मणोद्वितीयत्वेनसर्वगतत्वंकथमनयाह॥ अ
नेनसर्वगतत्वायामशब्दादिभ्यः॥ अनेनमेतुतादिव्यपदेशमुख्यत्वस्यवस्तंतरस्यवप्र।
तिषेधेनब्रह्मणःसर्वगतत्वंसिद्धंअप्रतिषेधेप्रसिद्धमेतुब्रह्मणोऽसर्वगतत्वंप्रसज्येत॥ सर्व
गतत्वेमानमाहाऽयामेति॥ आयामशब्दोव्यापकत्ववाचकः॥ आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्या
दिशब्दः॥ आदिपदेननित्यःसर्वगतःस्मारणरित्यादिस्मृतिरुक्ता॥ तस्मादद्वितीयस्यब्रह्मणो
विद्यकंसर्वमाहायश्रुतिस्मृतिभ्यांसर्वगतत्वंसिद्धं॥ ननुब्रह्मातिरिक्तस्यवस्तुनोतिषेधेब्रह्मणो
निर्विशेषत्वेनकर्मफलदातृत्वंनस्यादित्याक्षेपेव्यावहारिकफलदातृत्वमविरुद्धावित्याह॥

शास्त्री०वृ०
३

१७

फलमतउपपत्तेः॥ पूर्वंनिर्विशेषंतत्पदलक्ष्यंब्रह्मोक्तमिदानींतत्पदवाच्यंविचार्यतेइतिपा
दसंगतिः॥ पूर्वपक्षेकर्मणरावफलदातृत्वात्॥ ब्रह्मणोऽकिंचित्करत्वमिदिः फलंसिद्धातेन
श्वरस्यैवफलदातृत्वमिदिरितिभेदः॥ किंसर्वस्यजंतोःकर्मणरावफलंभवति॥ जंतेश्वरादि
तिसंदेहेअग्रेपूर्वपक्षेनिराकरिष्यन्सिद्धान्तमाह॥ फलमिति॥ अतःपरमात्मनः॥ फलंसर्व
स्यलोकस्यभवितुमर्हतिज्ञाणिकात्कर्मणःफलासंभवेनेश्वरस्यैवफलदातृत्वोपपत्तेरित्यर्थः
॥ श्रुतत्वाच्च॥ सवाणमहाजनआत्मान्नादीवसुदानइतिइश्वरफलहेतुत्वस्यश्रुतत्वाच्चेश्वरः
फलदातेत्यर्थः॥ अत्रमासमेतावप्राणिभ्योददातीत्यन्नाद॥ वसुदानोधनदाता॥ शंकते॥ धु
मंजैमिनिरतएव॥ यतःश्रुत्युपपत्तिभ्यामीश्वरंफलदातारंमन्यतेसिद्धान्तीत्यतएवश्रुत्युपप
त्तिभ्याधर्मफलदातारंजैमिनिराचार्योमन्यते॥ तथाहिस्वर्गकामोयजेतेतिविधिविषयस्ययाग

सूत्र०
३०

स्य स्वर्गसाधनतेश्चते॥ तन्निर्वाहाय श्रुतिप्रमाराकैरपूर्वाख्योच्चापारोयागस्योत्तरावस्यारूपः क
ल्पनीय इति यागाधिधर्म एव फलदाता इत्यस्य सर्वसाधारणस्य विविधफलदातृत्वानुपपत्तेः
इति॥ समाधत्ते॥ पूर्वतुवाद्वाद्ययोगो हेतुव्यपदेशात्॥ वाद्वाद्ययोगस्तत्त्वाचार्यः॥ पूर्वोक्तमीश्वरं फ
लदातारं मन्यते तुरुक्तशंका निरासकः॥ कर्मापूर्ववात्सर्वरूपस्य विनियोगमाज्ञाकरवदधि
ष्ठितं न विदुर्महं निश्चयेन तत्त्वात्॥ मृदादिवत् इत्यनुमानेन संभाविते र्ये श्रुतिस्मृतीप्रमाणा
यति॥ हेतुव्यपदेशादि निरापराधसाधुकर्मकारयति॥ अनादीवसुदान इत्यादि श्रुत्या लभ
ते न ततः कामान्मयैव विहितान् हिंसा नित्यादि स्मृत्या चेश्वरस्य धर्माधर्मयास्तत्फले च हेतुते
न च्यवदिष्टत्वादित्यर्थः॥ तस्मात्तत्र कर्मसापेक्ष्यादीश्वरादेव सर्वेषां फलसिद्धिरिति सिद्धं॥ इ
ति श्रीमद्भक्तसूत्रोत्तरीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ २॥ एवं तत्पदं लक्ष्यवाच्यात्मकं निगुणं स

वारा० वृ०
३

३०

गुणं ब्रह्मज्ञेयं व्याख्यातमिदानीं तज्ज्ञाने किं प्रकारकमित्यपेक्षायां नदि चाराय पादोत्तरमारभ्यते॥
सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्॥ पूर्वपादे वाक्यार्थज्ञाने कारणीयभूततत्त्वं पदार्थनिरूप
णोक्तं तच्च स्मिन् पादे वाक्यार्थनिर्वाच्यते इत्यनयोः पादयोर्हेतुहेतुमभावः संगतिः॥ स
गुणविद्यायाः सत्त्वशुद्धिद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपयोगित्वात्॥ तद्वाक्यार्थविंताक्रियते इति गंत
व्यं॥ तत्र तावच्च गुणब्रह्म प्राणपंचाग्यादि विषयेष्वात्मनेषु नेदाभेदविंता आरभ्यते कि
मप्रतिवेदांतं प्राणोपासने पंचाग्युपासने इत्येवं जानीय कस्युपासने मियते न वेति पूर्वपक्षे उ
पासकानां नेदादेकवेदांतोक्तोपासनस्य गुणानां वेदांतानां नरोक्तोपासने तु पसंहारः सि
द्धांते उपासने क्यगुणोपसंहारे तदुपासनात् सत्त्वशुद्धिद्वारा वाक्यार्थज्ञाने मुक्तिरिति फलिष्य
ति॥ इत्येव ते यथा यागस्य रूपं तथा पासनस्योपास्य रूपं तथा च यथा आभिज्ञानाजिनयाग

सूत्र०
३१

योर्द्वयं रूपमेवास्ति ॥ एवमुपासनानामुपास्यरूपमेवास्ति न्यासः ॥ तथा हि क्वचित्पञ्चाग्निवि-
द्यायां पञ्चाग्निरुपास्यः श्रूयते क्वचिन्नुशाखायां पञ्चाग्नय इत्येवं रूपेणान्वतत्रोपासने रूपमेवाव-
गमादुपासने भिद्यत इति ज्ञाते च ॥ सर्वे वेदांतेः प्रत्यप्यप्रतीयमानान्युपासनानि न भिद्यन्ते ॥ कु-
तः चोदनाद्यविशेषात् प्रादिपदेन कर्मभेदे हेतुत्वेनोपन्यस्ताः संयोगरूपाख्या गृह्यन्ते चोद-
नासंयोगरूपसमाख्यानामविशेषादित्यर्थः ॥ यथा सर्वशाखास्यग्निहोत्रं जुहोतीति चोदनायाः
अविशेषादित्याग्निहोत्रमेकं तथा यो ह वै ज्येष्ठं च प्राणं वेदेत्यादि चोदनायाश्चंदोगानां
वाजसनेयिनां चाविशिष्टत्वादेकेव प्राणविद्या सर्वेषां शास्त्रिणामिति गम्यते यः प्राणोपासकः
स ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्चानां भवति फलसंयोगस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च न विद्यायामेव ॥ ज्येष्ठत्वा-
दिगुणकप्राणस्योपास्यरूपस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाच्च ॥ तथा प्राणविद्येति समाख्यायाः सर्वत्रा-

शाखी० वृ०
३

३१

विशेषाच्च विद्यैकमिति ॥ भेदादिति चेन्नैकस्यामपि ॥ ननु वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां पञ्च-
प्रसिद्धं मयि उपास्यत्वेनामनतितस्य मृतस्य यजमानस्य कृत्विगिराणं प्रापितस्य प्रसिद्धो-
गिरेवाग्निर्भवति तीक्ष्णो मासु पञ्चाग्नान्वेदेत्यामनंति ॥ ननु पञ्चमग्निस्तथा च रूपमेवास्ति
ज्ञावाजिनयागयोरिव शाखादये पञ्चाग्निविद्यायामेदो न्याप्य इत्युक्तमिति चेन्नयतः ॥ एकस्या-
मपि विद्यायामप्येव रूपमेव उपपद्यते ॥ तथा हि येद्युल्लोकादयः पञ्चाग्नयो वाजसनेयिशाखाया-
मुक्तास्तत्रावच्छादो गे प्रत्यभिज्ञायते तथा च न विद्यामेदो युक्तः ॥ न च पञ्चाग्निर्दमावाभ्यामेव ॥ ए-
कस्मिन्नेवातिरात्रे षोडशी ग्रहणतदभावयोर्दर्शनात् ॥ यद्वा ॥ नेकगुणप्रत्यभिज्ञानुरोधात् तद्धो-
दो गे षष्टाग्नेरुपसंहारः ॥ कर्तव्यः न चाग्निषु पंचत्वसंख्याश्रवणविरोधः ॥ तस्य स्वबुद्ध्या संपादिता
विपरत्वादिति भावः ॥ ननु ब्रह्मविद्या प्रतिपादकमुंजकाध्ययने सिरस्यगारपाचधारणरूपं च

सूत्र०
३१

तं कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते इतरोपनिषदध्ययनकाले तु शिरोव्रतं नापेक्षते तथाच मुंडकस्य विद्या।
पेक्षया इतरोपनिषद्विषयविद्याया भेदो युक्तः॥ न हो कैव विद्या शिरोव्रत रूपधर्म मपेक्षते नापे।
क्षते चेति युक्तं अतो धर्मभेदाद्विद्याभेद इत्याशं क्पाह॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे धिका
राच्च सर्ववच्चतवियमः॥ स्वाध्यायस्यैवैष शिरोव्रतारव्याधर्मो गंगविद्यायाः॥ कुतः हि पतस्त
थात्वेन स्वाध्यायांगत्वेन समाचारे वेदव्रतो पदे प्रापरे ग्रंथे शिरोव्रतमपि वेदव्रतत्वेनाथर्वणि।
काः समामनेति तथाच यथा गोदानरूपं वेदव्रतं वेदाध्ययनांगं एवं शिरोव्रतमपि मुंडकाध्ययना
ंगमेव न मुंडकोक्तविद्यांगमित्यर्थः॥ अधिकाराच्च नैतद्वर्त्तमानं व्रतो धीते इत्यत्र न्यादधिकृतमुंड
कग्रंथजातपरादेतच्छब्दाच्चकारादधीत इत्यध्ययनशब्दाच्च शिरोव्रतमध्ययनस्यैवांगमित्यर्थः
अर्वात्त्वतः॥ अननुष्ठितशिरोव्रतः॥ तस्य शिरोव्रतस्य मुंडकाध्ययनेति पम इत्यत्र दृष्टांतः सर्व

शाश्व० ३०
१

३१

वच्चेति पथा सवाः सप्तहोमाः॥ सोर्यादयः॥ शतौ दनां ताः॥ शारवांतरोक्तवेताग्न्यः संवेधादथर्वणो
क्तैकाग्रिसंवेधाच्चैकाग्रिनामाथर्वणिकानामेव नियम्येतेन ददेतच्छब्दादधीत इति शब्दाच्च
मुंडकाध्ययनरावशिरोव्रतस्य नियम इत्यर्थः॥ तस्माच्चर्ववविद्येकं॥ दर्शयति च॥ सर्ववे।
दायत्यदमानेतीत्यादिवाक्यनिर्गुणस्य ब्रह्मणो वेद्यस्य सर्ववेदां तेष्टेकत्वेन तद्विद्यायाः स
र्वत्रैकत्वं दर्शयति॥ तथा वाजसनेपिके सगुणस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रेत्वेन सं
पादितस्य छांदोग्ये सिद्धबहुपादानं॥ यस्त्वेवमेव प्रादेशमात्रं वैश्वानरमुपास्त इति तदपि स
र्ववैश्वानरविद्यायां एकत्वं दर्शयति॥ तथाच यथा निर्गुणस्य सगुणस्य वा ब्रह्मणो एक
त्वेन सर्वत्र श्रूयमाणत्वात् तद्विद्याया एकत्वं तथा शस्त्रविशेषरूपोक्तादीनां सर्वत्र श्रूयणा
त्वात् इदमवगम्यते सर्वत्रोपास्त्यर्थे तेषां श्रवणमिति ततश्चापास्योक्तादीनामेकत्वाद्बहुपास

सूत्र०
३३

नानामप्येकमिति। नममभिध्याहारदितरेषामप्युपासनानामभेदमिदिरित्यर्थः॥ उपासनै
कविचारस्य प्रयोजनमाह॥ उपसंहारोऽर्थभेदादिविशेषवत्समानेव॥ सर्वत्रोपासनानामेकत्वे
कशाखास्य विद्यायां कतिपयगुणपुक्तायां शाखांतरस्याधिकगुणानां उपसंहारोऽस्ति न वेति संदे
हो यत्र पावंती गुणाः श्रुतास्तेरेवाकांक्षांशान्ते नोपसंहार इति प्रतिबुद्धमः॥ समाने उपासने गुणोपसं
हारो युक्तः॥ कुतः अर्थभेदात् उपास्यगुणो निर्वर्त्यस्योपासनरूपार्थस्य सर्वशाखास्य भिन्नत्वा
त् न हो कमेवोपासनं गुणांतरमपेक्षतेनापेक्षतेति युक्तं विधिरोपवत् यथा गृहीतं सर्वत्र
कृतान्छेषाणामुपसंहारस्तदित्यर्थः॥ अत्र सर्वपक्षेऽर्थाधिकरणप्रयोजनस्य गुणोपसं
हारस्याभिधिः फलं सिद्धांते तस्यिदिरिति बोध्यं तस्माच्चोदनाद्यविशेषेण हेतुना कृतस्योपा
सनैकविचारस्य फलत्वं सिद्धं॥ इदानींचोदनाद्यविशेषस्योपासनैकसाधकत्वाऽपवादार्थ

आरी० वृ०
३

३३

माह॥ अन्यथा तं शब्दादिति चेन्न विशेषात्॥ बृहदारण्यकेऽप्युपतेजो यद्वाह्यं तस्य
पास्तामस इत्यस्ति असुराः॥ पाश्चात्तिक इत्यस्ति देवास्तेषां देवा सुराणामन्योन्यं स्पृशन्ति
मम इत्युच्येसात्तिक इत्युच्यते॥ सात्तिक इत्युच्यते च तामस इत्युच्यते इत्येवं रूपांश्चावपिता
न तद्देवाः॥ सामभक्तिरूपेणोद्गीथोद्गातृकर्मणा असुरजपंकुरिष्याम इति बुद्ध्या वाचं प्राणां
चक्षुः श्रोत्रं मनश्चोचुः तमस्माकमौ जात्रं कर्मो जीयं कुर्विति ते च वागादयस्तथास्ति युक्तं
तः कर्मणि प्रवृत्तांस्तानुजाहृत् असुराणि रुजाहृन्निर्देवा अस्मज्जपंकुरिष्यंतीति बुद्ध्या ताडि
तवंतस्ते च वागादयस्ताडिता इति वागादिविदित्वा मुख्यप्राणमुजाहृत्वेन आवपति॥ अथ हे
मं मुख्यं प्राणं देवा ऊचुस्तमस्माकमुजाता भवेति स प्राणस्तथास्ति युक्ता कर्मणि प्रवृत्तं
चोजातारप्राणं प्राप्य हतुका मा असुराः प्राणं प्राप्य वेगवान् लोहश्च विशीलं वयवा अमृ

सूत्र०
३४

त्रितिप्राणस्तुतिं कृत्वो जीय कर्तारं प्राणमुपास्येदं यतीति रावमेव छांदोग्येऽपि श्रूयते तदेवा
उजीयमाजहुरनेनेनानभिभविष्यामः॥ तत्तत्र सर्ववदेवासुस्पृष्टापो देवा उजीयो पलक्षित
मोजात्रं कर्माहृतं ततो नेन कर्मणो तावतामसं हतिलक्षणानसुरात् अविभविष्यामः इत्युपक्र
म्य सर्ववदेव वागादिभिर्दं कृत्वा अथ हयरावायं सुराणां प्राणस्तमुजीयमुपासां च क्रिरे देवाः॥
तिसर्वत्र वागादिशब्दास्तदभिमानि देवता परा बोध्याः॥ तत्र संज्ञायः॥ किमनयो विद्ययोरभेद
उत भेद इति॥ अत्र पूर्वपक्षे गुणोपसंहारः फले॥ सिद्धांते विद्ययोर्भेदा नोपसंहार इति शेषः॥ नो
दनाद्यविशेषादित्यत्र समाख्यायां अविशेषादिद्यैक्यमित्युक्तं तर्ह्यत्राप्युजीयविद्येति समा
ख्यायां अविशेषादिद्यैक्यमेवेति दृष्टं तसंगत्या प्राप्तं तदाज्ञिपति सिद्धांतीत्यन्यथा त्वं श
ब्दादिनिवेद इति छांदोग्यहृदयारण्यकवाक्यानां प्राणस्यान्यथा त्वं मित्राकारत्वं हृदय

प्राण० व०
३

३४

रण्यके उजीय कर्तृत्वं छांदोग्ये उजीय कर्मात्मकत्वमित्येवं रूपं गम्यते॥ तथा च कर्तृकर्मणोर्भेदे
नोपास्यभेदाच्च विद्यैक्यमिति शंका र्थः॥ पूर्वपक्षी परिहरति नेति कुतः॥ अविशेषात् देवाश्च सु
रस्पृष्टाः पिकमादीनां बहुनामर्थानामुभयजादौ शेषात् छांदोग्ये नमुजीयमुपासां च क्रिरे
ति॥ प्राणस्यो जीय कर्मात्मकत्वश्रवणं लक्षणयो जीय कर्तृत्वेनैव व्याख्ययमिति विद्यैक्यमिति
प्राप्ते सिद्धांतयति॥ नवाप्रकरणभेदात्परोवरीयस्तादिव तन्नैवात्र विद्यैक्यं युक्तं प्रकरणभे
दात् उपक्रमभेदादित्यर्थः॥ तथा हि उंमित्येतदंशं सुराणां मुजीयमुपासीतेत्योकाराद्यनेकवर्त्म
पावयवविशिष्टस्य सामभक्तिविशेषास्यो जीयस्यावयवभूतमोकारमुपास्यमुपक्रम्य
तस्यैवोकारस्य प्रथिव्यादिभ्यः सारतमत्तादिगुणानुक्ता पुनरुजीयावयवमोकारमनु
वर्त्य देवासुराख्यापिकारूपेण प्राणमुजीयमुपासां च क्रिरे देवा इत्याह अत्रत्याजीयशब्देनो

सूत्र०
३५

जीयावयवउंकारावसीकर्तव्यः॥ उपक्रमेउजीयपदेनतस्यैवोक्तत्वादन्ययोजीयपदेनस
कलसामभक्तिग्रहणोउजीयकर्तृलक्षणायोचोपक्रमोवाध्येन॥ तस्यादन्तोजीयावयवैर्भूतकारे
प्राणउपास्यः॥ हृदहारणकेतुउजीयकर्तृप्राणउपास्यइत्यनयोर्विद्ययोर्भेदइतिपरोक्षीय
स्तादिवत्ययोपासितसाम्येपेकत्रोजीयेपरमात्माध्यासेनप्राणाद्यपेक्षयापरत्ववरापस्ता
दियुगाकमुपासनंमरणपरोक्षीयानुजीयइत्यादिवाक्यविहितमह्यादित्यपुरुषगतहिरण्य
स्मश्रुतादियुगाविशिष्टोजीयोपासनाद्रिद्यतेनइदित्यर्थः॥ संज्ञातमेतदुक्तमस्तिनूनदपि न
जीयविद्येति संज्ञायाकत्वाच्छास्त्रादपेक्षितेनमिदमित्युक्तमितिचेत्तत्रोत्तरमुक्तंनवाप्रकरणमेषा
दिति सूत्रे संज्ञाकरणास्यपौरुषेयत्वावविद्येकसंवादकत्वमितिभावः॥ किंच॥ तस्यैकत्वंपरो
क्षीयस्तौद्युपासनयोर्विन्नयोरप्यस्तिउजीयविद्येति सूत्रस्यापिवाहेनान्यापिदृष्टानः॥ सूत्र्या

शारी०
३

३५

नेययेकस्मिन्काटकग्रथेचोदितानांमिन्नानां कर्मणांकारकैकसंज्ञत्वमस्त्यनः पौरुषेयसंज्ञै
कंविद्येकीप्रयोजकमितिभावः॥ तस्याहंरोगवासजनेपिशारवयोः॥ प्रकृतविद्ययोर्भेदइति
सिद्धं॥ नत्वोमित्येतदज्ञरमुजीयमुपासीतेत्युपक्रमेउजीयपदस्योकारपरत्वनिर्धारणो नसिद्धं
तः कृतः॥ तदुक्तंउपक्रमवाक्यस्यान्यथापियोजनासंभवेननिर्धारणायोगादित्याज्ञेपेसमा
धनेव्याप्तेश्चसंभवे॥ उमित्येतदज्ञरमुजीयमित्योकारत्वोजीयमित्योकारत्वोजीयत्वयोःसा
मानाधिकरणप्रतिभासोस्ति सकिंनान्निब्रह्मदृष्टिबद्धासउतयज्ञतंसाश्रुक्तिरितिबद्धा
वादः॥ किंवाभूदसुरेब्राह्मणःइतिचतुर्थधर्मावनासन्नाहोस्ति तनीलमुत्पलमितिबद्धोजीयो
कारयोर्विशेषणविशेष्यभावावनासइतिसंशयः॥ तत्रपूर्वपक्षेनिर्धारणोकारणाभावादनिर्धा
रितार्थकमिदमुपक्रमवाक्यमप्रमारामिति तन्मूलकस्यैवाधिकरणसिद्धांतस्यासिद्धिः क

सूत्र०
३६

लंसिद्धांतेनाकारस्य प्रत्ययं प्रत्ययानुवाचकं प्रति सामं चाद्यं तेषु व्याप्ये व्यापित्वा त्कोचा उकार उपा
स्य इत्याकां ज्ञाया सुजीया वयवत्वेनो कारो विशिष्यते ॥ उमित्येतद्वार सुजीय सुपासांतेति ॥ तथा
चो जीयमित्यो कारस्य विशेषणमित्येव समं जस सुत्यलस्य नीलत्वमिव नत्वः ॥ ध्यासादिपञ्चम
हणो युक्तमित्युपक्रमवाक्यस्य निर्धारितार्थत्वात् नन्मूलकस्य सिद्धांतस्य सिद्धिरिति ॥ बोध्यं स
त्रैव शब्दोपेतु शब्दस्याननिवेशी तु शब्देना ध्यासादिपञ्चमसंभवेः सूचितः ॥ तथा हि उक्तं य
त्रो कारस्यो कारे बो जीयस्या ध्यासेनो पास्यत्वे उत्तरत्र विधीयमाना दो कारे प्राणादृष्टि रूपा दु
पासना द्वित्रिभिरसुपासनमिति ॥ वक्तव्यं तथा च प्रत्ययक फलकल्पनाप्रसंगः सिद्धांते तु प्राणा
अयत्रो कारो विशिष्य समर्प्य तदतिना यदोषः नापि द्वितीयः पञ्च ॥ उकारो जीययो रन्यतरज्ञा
नस्यान्यतरज्ञानबाधकत्वादर्शनात् ॥ नापि तृतीयः उकारो जीयवा इयोः पयो यत्वा नावा दिति

वारा० ३०
३

३६

नस्मान्पदेकदेशी दग्धे पदो दग्ध पद इत्यादिवत् उजाय पदं स्वावयव मोंकारं लज्जयतीति सिद्धं ॥
सर्वाभेदादन्यत्रैमे ॥ वाजसनेयके छंदोग्ये च प्राणा संवाहे सुरव्यप्राणस्य श्रेष्ठ गुणकस्योपा
स्यत्वमुक्तं वाक्चक्षुः ॥ श्रोत्रमनोरेतासिकमेरावशिष्ट त्वप्रतिष्ठा त्वसंपन्नापतनत्वजनिमत
रूपगुणयुक्ता निसेकीर्त्यते च वागादयः ॥ प्राणाक्षी न स्थितिकत्वं स्वेष्टुनिश्चित्य स्वनिष्ठा नवशि
ष्टत्वादिगुणान् प्राणो समर्पितं वं न इत्युक्तं वाचो हिवशिष्ट त्वं वाग्मिनो लोके सुखेन वास दर्श
नात् ॥ चक्षुषः प्रतिष्ठा त्वं चक्षुष्यतः सुखेन पादप्रतिष्ठा दर्शनाच्छ्रोत्रस्य संपन्नं सुतात्मनिर्वा
रणेन परमसंपत्तिदर्शनात् ॥ मनो हि भोग्याकारवृत्तिद्वारा भोग्यानामायतनं पुरुषाद्याकारे
ण परिणाममानं रेताजनिमन्मन्यं ॥ एवं कोशीतकादिशरावास्त्रपि प्राणसंवादे पुत्रयातोनि
श्रेयः साधनं एताह वै देवताश्च हं श्रेयमेविवदमाना इत्यादिना प्राणा श्रेष्ठमुक्तं ॥ वशिष्टत्वादि

सूत्र०
३७

गुणास्तु नोक्ताः॥ निश्चेयसंश्रयं तस्या धानं निर्धारणं तदिनोपास्तेरयोगान्नदारभ्य तद्व्याहृत्य॥ अथ
येति गतावागाद्यभिमानिन्यो देवताश्च हंशेयसेस्वकीयश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः॥ तत्र किं वशिष्ठत्वादिरु
णानां कचिदुक्तानामन्यत्रोपसंहारोक्तिर्न वेति संदेहे सर्वमोकारस्य समीपस्य गुरोरेवोपास्यत्व
दत्रापि यत्र ये गुणाः श्रुतास्तैरेवोपास्यत्वं प्राणस्येति नोपसंहार इति दृष्टं तेन प्राप्ते ब्रूमः॥ अथ
त्रवशिष्टत्वादिरुणानामन्यत्रोपास्यत्वेऽमेव शिष्टत्वादयोगुणा उपसंहर्तव्याः कुतः सर्वमेवाव
सर्वा सुशारवा सुप्राणोपासनस्य प्राणसंवादस्याभिन्नतादित्यर्थः॥ एकस्यामेव विद्यायां वशि
ष्टत्वाद्यपेक्षा तदभावयोर्विरोधादिति भावः॥ ननु प्राणस्य विशेषत्वाच्च वतुशारवांतरायता
दीयगुणोपसंहारो ब्रह्मणास्तु निर्विशेषत्वेन स्वशाखागतधर्मेरेव ज्ञानसंभवात्तान्यशाखास्तु
तानामानंदादीनामुपसंहार इति प्रत्युदाहरणेनाज्ञिप्य समाधत्ते॥ आनंदोदयः प्रधानस्य निर्गु

शारी० ३०
३

३७

णब्रह्मपरास्तु श्रुतिषु आनंदस्वरूपत्वविज्ञानघनत्वापरिच्छिन्नत्वादित्येतादयो धर्माः॥ कचिन्न
विश्रयं नेतव्यं संशयः॥ किं यत्र ये धर्माः॥ श्रुतास्तरावतत्र ज्ञेया उत सर्वे धर्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्या इति
अत्र सर्वपक्षे केषां चिद्धर्माणामनुपसंहाराद्यावत्तत्त्वरूपज्ञानासिद्धिः फलसिद्धौ तेन सिद्धिरि
ति बोध्यं॥ तत्रानंदादीनां नोपसंहार इति प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रधानस्य ब्रह्मण आनंदस्वरूपात्तादयो ध
र्माः सर्वत्रोपसंहर्तव्याः वेद्यैर्जनविद्यैक्यादिति सर्वसूत्रोक्तहेतोरित्यर्थः॥ ननु तैत्तरीयके आ
नंदमयपरमात्मानं प्रस्तुत्य तस्य प्रियमेव शिरः मोक्षोदक्षिणः पक्षः॥ प्रमोद उन्नतः पक्षः॥ आ
नंद आत्मेति प्रियशिरस्तादयो धर्माः श्रूयंते तेषामप्यानंदस्वरूपत्वादधर्माणामिव सर्वत्रोप
संहारः स्यात् ब्रह्मधर्मत्वाविशेषादित्यत आह॥ प्रियशिरस्ताद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे
प्रियशिरस्तादिधर्माणानसर्वत्र प्राप्तिः॥ हियतः प्रियमोदप्रमोदानंदाः परस्परापेक्षयोपविताय

सूत्र०
३८

चित्सरूपा उपचया पचयवन्तौ हि धर्मौ धर्मिणि भेदे सत्येव स्वानाविकौ संभवतः ॥ ब्रह्मणस्त्विति
यत्वा नोपचिता पचितप्रियादिधर्मस्वभावत्वेन स्वभावधर्माणां ब्रह्मज्ञानार्थेनोपसंहार इत्यर्थः
चंदनजं सुखं प्रियं पुत्रप्राप्तिजं मोदः सरवप्रकृष्टः ॥ प्रमोदः सुखसामान्यमानंद इति तेषां तारत
म्यं बोध्यं ॥ अत्र श्रीमद्भिः सूत्रकारैरानंदमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियादीनां तद्धर्मत्वे चांगोक्त्यहत्वे येषां
ना तस्यान्यत्र फले बोध्यं तथा हि वैद्यैकी विद्यैक्यादाने रादिधर्माणां सर्वत्रोपसंहारे सगुणाब्र
ह्मोपासनेषु भिन्नेषु विवेकस्य सगुणस्य ब्रह्मण एकत्वेनोपासनैक्यापत्तावन्योन्यगुणोपसं
हारः स्यादिति शंका निरासः फले ॥ उपासनानां विधिपारतंत्र्याद्यत्र यावदुक्तं विविष्टमुपासनं
विधीयते ॥ तत्र तावदुक्तं विविष्टमेव कर्तव्यं तत्र फलस्य तेनैव सिद्धे ॥ अस्तु परंतु निर्गुणविद्या
फलस्याविद्यानिवृत्ते यावत्स्वरूपज्ञानमंतरेणासंभवात् सर्वत्रानंदादिगुणानामुपसंहार इति शं

शारी० वृ०
३

३८

कानिरासप्रकारः ॥ उपास्यब्रह्मधर्माणां सर्वत्रोपसंहार इत्युक्तं तदपेक्षया ज्ञेयधर्माणां मानंदादीनां
सर्वत्रोपसंहार इति विशेषमाह ॥ इतरे तर्था सामान्यात् ॥ उपास्यधर्मापेक्षया इतरे त्वानंदादयो धर्मा
ज्ञानैकफलकाः सर्वत्रोपसंहार इत्युक्तं अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सामान्यात् एकत्वा इत्यर्थः ॥ उ
पसंहारं विना यथावत्स्वरूपविषयकमहावाक्यार्थज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तेरसंभवादिमिमा
वः ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ कववल्ली सुपद्यते ॥ इदियेभ्यः पराह्यथा इत्यारभ्य पुरुषा
न्परं किंचिन्माकाष्टासापरागतिरिति तत्र संशयः ॥ किमिमानि वाक्यानि भिन्नास्तु तात्पर्य
मेकमेव वाक्यमिति पूर्वपक्षे इदियादिपरत्वविशिष्टस्यार्थादेरुपास्यस्य प्रतिवाक्यमेवादि
द्यायाभेदः ॥ फलं सिद्धं ते निर्विशेषात्मप्रदर्शनपरमेकवाक्यमिति विद्यैकं फलं अत्रावपूर्वतः
पक्षयोर्विद्याभेदाभेदयोः ॥ अर्थवसानादस्याधिकरणस्य पादसंगतिः ॥ सर्वब्रह्मसरूपाणां मानं

सूत्र०
३५

दादीनामुपसंहायिणां ब्रह्मज्ञानोपायत्वं चिन्तितमिहानीमब्रह्मस्वरूपस्यानुपसंहाय्यस्यायादि
परतरुपधर्मस्य ब्रह्मज्ञानोपायत्वमुच्यत इति एकफलत्वमवांतरसंगतिः ॥ तत्रैवानिवाक्यानि
मिन्नानीति प्राप्ते ब्रह्म ॥ आध्यानाय ध्यानसाध्यसाक्षात्काराय पुरुष एवाचार्यादिभ्यः सर्वेभ्यः पर
तेन प्रतिपाद्यते इत्येकमेकवाक्यं न चिद्विद्यारिपरतेनार्थादयः प्रतिपाद्याः प्रयोजनानावा
नहीदियपरतेनार्थज्ञानं सतः किं नित्यं लंसाधयति ॥ अतः प्रतिपाद्यमेतानावा नवाक्यमे
दः ॥ पुरुषज्ञानं फलहेतुरिति तत्रैवोक्तं निचाय्यते मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति ॥ एवं वाक्यस्या
त्मभावपरत्वे फलवत्तेर्लिङ्गमुक्त्वाः सर्वतमपिलिङ्गमाह ॥ आत्मब्रह्म ॥ एष सर्वेषु भूतेषु
गूढोत्मानप्रकाशते ॥ ह्यपतेत्यस्याबुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनिरिति ॥ प्रकृतपुरुषे आ
त्मब्रह्मवशात् आत्मपरमेवेदेवाक्यं तस्यात्मनः श्रुत्या मानांतरावेद्यत्वरूपा सर्वत प्रतिपाद

शारी०
३

३५

नारितिभावः ॥ आत्मगूढीति रितरवदुत्तरात् ॥ ऐतरेयके श्रूयते ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
न्यकिं न्यिष्यत् प्रकृतलोका तु सृजा इति स रमा लोका न सृजेतां भो मरीची मरमापोः दौभः परेण
दिवंद्योः प्रतिष्ठं त रिहं मरीचयः इयि वीमरो याधस्तात्ता आ परति लोकाने वाहं न इति नद्या च
शुतिरदौभ इति तदंभः ॥ यत्परेण दिवं दिवः परस्ता इति ते न स्य च परस्ता इति मानस्य द्योः प्रतिष्ठा
आश्रयः साप्यंभः शब्दवाच्या दिवमारम्यो परित न लोकांश्चां इमसैरंभो भिर्या त्वा दंभ इत्युच्यं
त इत्यर्थः ॥ अंतरिक्षलोकः स विरुक्तिरणाया त्वात् मरीचयः स्यान्नेदा पेक्षया बहुवचनं मि
यनेः स्मिन्मूतानीति इयि वीलोको मरः यानि इयि च्या अथस्तात्या तात्तान्यः बहुलानि तान्या
परत्यर्थः ॥ तत्र संशयः ॥ किमात्मपदेन हिरण्यगर्भ उच्यते ॥ उत परमात्मेति ॥ सर्वपक्षे आत्मप
दस्य परमात्मपरत्वाभावात् तन्ममित्यर्थं नानंदादिधर्माणामत्रोपसंहार इति फले सिद्धांतेप

सूत्र०
४०

रमात्मनरावात्रोक्तत्वात्तत्त्वमित्यर्थमस्यानंदादिधर्माणामत्रोपसंहार इति मंतव्यं। तत्र पूर्ववा
क्यमेव प्रियायादीनां प्रथक प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्युक्तं तर्हि प्रजापतेरेतः कार्यं देवा इत्यादि। सर्व
वाक्ये हिरण्यगर्भस्य प्रकृतत्वात्परमात्मशब्देनोच्यते इति युक्तं॥ अन्यथा वाक्यमेव प्रसंगादि
तिदृष्टान्तसंगत्या प्राप्तेषु मः॥ अस्मिन् सृष्टिवाक्ये आत्मशब्देन परमात्मनरावग्रहणं तद्वद
त्रापि॥ कुतः उक्तं अस्मिन् सृष्टिवाक्ये आत्मशब्देन परमात्मनरावग्रहणं तद्वद
रूपोत्तरविशेषणादित्यर्थः॥ तच्च विग्रहीतिः नान्यस्य तद्वत्तरवत्॥ यथा इतरेषु सृष्टिवाक्येषु
आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिषु आत्मशब्देन परमात्मन विशेषणं परमात्मन्येव मुख्यत्वे
न श्रुत्यंतरेषु वगतिमिति भावः॥ अन्यथा इति चेत्स्यादवधारणात्॥ सर्ववाक्यादिपर्यालोचनपात्र
जापतावेव वाक्यस्यान्यददर्शनान्न परमात्मग्रहणं युक्तमिति चेत्॥ अत्रोच्यते स्यादवधारणादि

शारी० ३०
३

४०

ति॥ अत्र परमात्मनरावग्रहणं युक्तं स्यात्॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति सूत्रेः प्रागेक
त्वावधारणस्य परमात्मन्येवाजसत्वादित्यर्थः॥ न चास्मिन् वाक्ये लोकस्रष्टृत्वं श्रूयमाणं हिर
ण्यगर्भमेव गमयति॥ अन्यथा परमात्मन्येवाजसत्वादित्यर्थः॥ न चास्मिन् वाक्ये लोकस्रष्टृ
हणो महाभूतसृष्टिः श्रूयेतेति वाच्यं॥ छांदोग्ये तेज आदिसृष्टिश्च वरोपि यथा आकाशवायु
मृद्युपसंहारस्तद्वत्त्रापि महाभूतसृष्टेरुपसंहारात्॥ तस्मादस्मिन् वाक्ये आत्मनः परम्येव
ग्रहणमिति सिद्धं॥ सूत्रद्वयस्यापराव्याख्या॥ आत्मग्रहीति रितररदुत्तरात्॥ ब्रह्मद्वारापकेक
तम आत्मेति प्रश्ने योयं विज्ञानमयः॥ प्रागेषु ह्यंतर्ज्योतिः पुरुषः इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव
वात्मनो संगत्यादिकमुक्तासंवाणमहानज आत्मेति ब्रह्मात्मनामुपसंहरति छांदोग्ये तु सदे
वसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति विनैवात्मशब्देन व्यावृत्तमुपक्रम्य तेन आत्मा तत्त्वमा

सूत्र०
४१

सीतिब्रह्मात्मत्वमुपसंहरति॥ तत्र संशयः॥ किमनयोर्वाक्ययोस्तुल्यार्थत्वमुतपि नार्थत्वमि
ति॥ पूर्वपक्षे च नयोर्वाक्ययोरुपक्रमवैषम्यादर्थभेदेन विद्ययेर्निदानान्योन्यगुणोपसंहारः किं
तु॥ ब्रह्मद्वाराण्यके निर्गुणविद्याच्छंदोग्ये उपक्रान्तसत्तासामान्ये ब्रह्मत्वोपासनेति फलं सिद्धते
च्छंदोग्ये सत्यदेनात्मन एव गृहीतिरिति रितरवत् ब्रह्मद्वाराण्यके आत्मपदेनात्मग्रहणावत् उ
त्तरतत्त्वमसीति उपसंहारबलादित्युभयत्र विद्येकादस्त्यन्योन्यगुणोपसंहार इति पूर्वाधि
करणे वाक्यैक्यबलादर्थपरत्वं परित्यज्य विद्येक्यमुक्तं न हि प्रकृते उपक्रमे भेदेन वाक्यभे
दा विद्येक्यं न स्यादिति॥ प्रत्युदाहरणसंगतिरस्याधिकरणास्य बोधा॥ अन्वयादिति चेत् स्याद
वधारणात्॥ ननु पक्षसंहारबलात् सत्यदेनात्मग्रहीतिरित्यसंगतं उपसंहारस्योपक्रमान्वया
दुपक्रमपरत्वं त्वोदित्याक्षेपाशयः॥ परिहरति स्यादवधारणादिति सत्यदेनात्मन एव गृहीति

आशी० वृ०
३

४१

युक्ता स्यात्सदेवेत्यद्वितीयत्वावधारणात् सत्तासामान्यस्य च सद्वितीयत्वादवधारणानुपपत्तेरि
त्यर्थः॥ अयं भावः॥ आरंभणाधिकरणब्रह्मातिरिक्तवस्तुजातस्य मिथ्यात्वसाधनादात्म्यान्यस्य स
त्यदार्थत्वावुपपत्तेः॥ सत्यदेनात्मन एव उपक्रमः स दुपक्रमस्य ब्रह्मसत्तासामान्यपरत्वसंदेहे
पितत्त्वमसीति वाक्यशेषाद्ब्रह्मपरत्वनिर्णयः॥ न च शाखादये आत्मसंख्येया जीवब्रह्म
णोरुपक्रममादौषम्यं उभयोरलक्ष्ये केनावैषम्यादिति तस्मादनयोर्वाक्ययोरैकार्थत्वमिति सि
द्धं॥ कार्पास्यानादपूर्वम्॥ वाजसनेयके प्राणसंवादे प्राणोवागादीन्यब्रह्ममम किमने किं वास
इति नेषत्सु च यद्विदं किं वा अन्यथा कृमिभ्यश्चाकीरपतंगेभ्यो च तन्ने च न मापोवास इति तद
नेतरं श्रूयते न विद्वान्॥ श्रोत्रियाश्च शिष्यं तश्चाचामंत्य शिताचाचामंत्येतमेव तदनमनग्रं कुर्व
तो मन्यन्ते तस्मादेवं विद्वशिष्यश्चाचामेद शिताचाचामेदेनमेव तदनमनग्रं कुरुत इति॥ यस्मात्वा

सूत्र०
४२

प्राणस्यापोवासस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे तच्छब्दः॥ विद्वंसः॥ प्राणविदः श्रोत्रिया यष्टेष्ट चेषा शून्यामे
जनात्पूर्वोत्तरकालयोराचमने कुर्वन्ति तेनाचमनसंबन्धिना प्रब्रूमवाससेनमेवाने प्राणमनेया
माद्यादितं कुर्वन्ती मन्यन्ते चित्तयेति पूर्वजना॥ तस्मादिदानीं तनोपि प्राण विदेचं कुपादित्यर्थः
छांदोग्ये प्येव मेव श्रूयते किमेतस्माद्वा एतदशिष्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाक्षिः परिहृयति। न
स्मात्प्राणं प्रत्यपां वासस्तादित्यर्थः॥ अत्रमशिष्यंतः प्राणविदश्चाचमने कुर्वन्त एतच्छुर्व
निक्रमे तत्र भोजनात् पूर्वमूर्द्ध्वाक्षिः प्राणं परिहृयन्ति आद्यादयंतीत्यर्थः॥ नवाचमनीयास
मुप्राणवासस्तद्ध्यानमाचमने च प्रतीयते॥ तत्रोभयविधाने वाक्यभेदमपादेकमेव विधेयं
तदेकं किमाचमने विधेयं उत वासस्तद्ध्यानमिति संशयः॥ पूर्वपक्षे प्राण विद्यां गत्वेना पूर्वस्मा
चमनस्य विधेयत्वात्॥ तस्याचमनस्यात्र प्राणविद्याया मुपसंहारः॥ फलं सिद्धं ते तन्न उपसंहार

शारी० २
३

४२

इति मंत्रव्यं तत्र संदिग्धमुपक्रमस्य वाक्यशेषा त्रिर्त्ययवदाचामेनाति॥ वर्तमाना पदेशस्य वि
धित्वसंदेहश्चाचामेदिति॥ वाक्यशेषा त्रिधित्वनिर्णय इति दृष्टान्तसंगत्या प्राप्ते ब्रूमः॥ वासस्त
द्ध्यानमेवा पूर्वप्राणविद्यां गत्वेन विधेयं यथा प्राणविद्यां गत्वेन आदिमया दस्यानस्य प्राण
प्रत्यक्षत्वेन ध्यानं विधीयते न ह त॥ नवाचमनमत्र विधेयं कुत॥ कार्यरच्यानात्॥ किं नित्य
मुपसंश्रित्यादिना स्मार्तविधिना सकलानुष्ठानां गत्वेन शुद्ध्यर्थं कार्यस्याचमनस्य प्रा
णविद्यायामपि प्राप्ते स्याद्यानात् तदीयास्तु वासस्तविधानार्थमेतु बोधादित्यर्थः॥ समा
न एवंचामेदात्॥ राजसनेपिशारवायामग्निरहस्येशां लिप्यविद्याश्चुता॥ तत्रगुणाः श्रूयन्ते स
आत्मानमुपासीत मनोमये प्राणशरीरे मारुपमित्यादिना तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके
बुधुनः श्रूयते शांतिर्लेप न ह्यविद्या मनोमयो यं पुरुषो नाः सत्यस्तस्मिन्नंतर्हदये यथा ब्रीहि

वचनोत्तरेण प्रत्यस्य पुनर्वचनमनुवादः॥ ४॥

सूत्र०
४३

वयिवोवासरापसर्वस्मेशानः सर्वस्माधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्मियदिदं किंचेति भाः प्रकाशात्मक
कः सत्यः परमार्थतः तस्मिन्मनोमयपदप्रकृतिभूतमनः शब्देन प्रस्तुते हृदये च तः यथा बीजा
दितया तावत्परिमाराः पुरुषोस्ति स रापसर्वस्मेशानस्त्यादिगुणक इत्यर्थः तत्र संज्ञायः किम्
गिरहस्य बृहदारण्यकस्य योरनयोर्विद्ययोर्मेदं तैक्यमिति पूर्वपक्षे विद्ययोर्मेदादुक्तानुपसंहा
रः फलं सिद्धं ते विद्ये का गुणोपसंहार इति बोध्यं सर्वं प्राप्ता च मनानुवादेन वा सस्तु ध्यानं विधेय
मित्युक्तमिह श्रुत्वा कयोरेकस्यानुवादकत्वमेकस्य विधायकत्वमित्यत्र नियामकाभावाद्भूतयो
रपि स्वनिकटस्य गुणविशिष्टविद्याविधायकत्वमित्यनयोर्विद्ययोर्मेद इति प्रत्युदाहरणो न प्रा
प्ते च मः यथा मित्रा सुशाखा सुविद्ये कं गुणोपसंहारश्च भवति रावे समाने च एकस्यामपि प्रा
प्ता यो भवितुं युक्तं कुतः अमेदात् उपास्य समनोमयत्वादिगुणकस्योभयत्राप्यमेदेन प्रत्य

शारी० वृ०
३

४३

मिज्ञानादित्यर्थः यत्र एकस्यानुवादकत्वं एकस्य विधायकत्वमित्यत्र नियामकाभाव इति तत्रा
न्यगिरहस्ये बृहन्नां गुणानां श्रवणेन तत्रैव विद्योत्यत्र विधिकल्पनात् बृहदारण्यके तु विद्ये
कप्रत्यभिज्ञानार्थं तत्रैक मनोमयत्वाद्यः ल्यगुणानुवादेन सर्वज्ञानत्वाद्यो गुणविधीयते
इति न किंचिदधिकं तस्माद्भूतमयवशांश्चिज्य विद्ये क्यमिति सिद्धं संवेधादेव मन्यत्रापि बृहदारण्य
के सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भारव्यं सत्यं महदित्युपक्रम्य तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो यरापराव
तस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणो तस्य सत्यस्य स्थानमेदेन सुरुष इति तत्रैव सति यत्तत्सत्यं
हिरण्यगर्भारव्यं सोसावादित्यः किं मेदं लमेवादित्यः नेत्याहैष इति अत्र न अत्रिणि तस्य सत्यस्य स्था
नमेदेनादित्यचाक्षुषपुरुषात्मनावस्थानमुक्ताः दित्यपुरुषस्य सत्यस्य भूरिति शिरः भुव इति वाह
स्वरिति प्रतिष्ठापादाविति व्याहृतिदेह तं संपाद्य तस्योपनिषदहरिति अहं नाम तमुक्तं तदनंतरं वा

सूत्र०
४४

क्षुण्णपुरुषस्य सत्यस्य सर्वव्याप्तिरिति हेतुं संपाद्य तस्योपनिषदहमित्यहं नाम तन्मुक्तं उपनिष
च्छब्देन देवता प्रकाशकं रहस्यं नामोच्यते ॥ अहः शब्दः प्रकाशवाची अहं शब्दः प्रत्यगात्मवाची ता
वहरहं शब्दोक्तमेवादिभ्यश्चाक्षुषपुरुषयोर्नामनीति स्थितिः ॥ तत्र संशयः किमस्यां सत्यवि
द्यायां नाम्नोर्व्यवस्थया ध्यानं कर्तव्यमुत नामद्वयस्य पुरुषद्वयेऽप्युपसंहार इति सर्वपक्षेऽप्युपसं
हारः फलं सिद्धं ते त्वनुपसंहार इति ॥ तत्र दृष्टं तस्यैव सर्वपक्षयति संबंधादिति ॥ यथा शांतिव्या
विद्यायां मेकशाखायां विभागेनाधीतायां मेकशाखायां विभागेनाधीमतायां मेकविद्यात्वं संबं
धादन्योन्यगुणोपसंहारः सर्वमुक्त एव मन्यत्रापि सत्यविद्यायां भवितुं युक्तं एकविद्यात्वं संबं
दित्यर्थः ॥ समाधत्ते ॥ नवा विशेषात् ॥ नैव नामद्वयस्य पुरुषद्वयेऽप्युपसंहारः ॥ विद्येऽप्येयः इत्यादि
त्यरूपस्यानविशेषादित्यर्थः ॥ तथा य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषस्तस्याहरिति नामैतुक्ता तस्येति

शारी० ४०
३

४४

तच्छब्देनादित्यमंडलावच्छिन्नस्यैव परामर्शादित्येवाहं नाम तन्मुक्तमेवमहं नाम तं चाक्षुषपुरुषस्यैव
चक्षुरूपस्यानविशेषावच्छिन्नस्यैव तच्छब्देन परामर्शादिति ॥ तस्मादनयोर्नामोर्व्यवस्थेति ॥ दर्श
यति च ॥ किंच ॥ विद्यांतरे हिरण्यस्य श्रुतिरित्यादिनाऽदित्यपुरुषस्य रूपमुक्ता तद्रूपमक्षिपुरुषे
तिदिशति ॥ तस्यैतस्य तदेवरूपं यदमुष्यरूपमिति ॥ अयमिति देश इतरत्र सत्यविद्यास्य लेस्यान
मेदात्रोपसंहार इति दर्शयति ॥ अन्यथास्यानमेदेपि गुणोपसंहारांगीकारे यमिति देशो निर
र्थक एव स्यादिति तस्मान्नामोर्व्यवस्थेति सिद्धं संभूतिद्युव्याप्यपि वातः ॥ परिशिष्टोपदेशात्मा
केऽखिलग्रंथेषु श्रूयते ॥ ब्रह्मज्येष्ठा वार्या संभूतानि ब्रह्माग्नेज्येष्ठं च नन्यापेक्षं कारणं येषां ता
नि ब्रह्मज्येष्ठानि लोकि के श्वर वीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये भगः संभवति ब्रह्मा वीर्याणां तु नैव मि
त्याह ॥ संभूतानीति ॥ सर्वाधिकेन ब्रह्मण निर्विघ्नसमृद्धानीत्यर्थः ॥ तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्नेरं प्रादिज

सूत्र०
४५

नमः॥ प्रागेवस्त्विंस्वर्गमाततानव्याप्तवत्नियत्यमेवसर्वव्यापकमित्यर्थः एवंसंभृतिद्युव्याप्रा
दयोगुणाः ब्रह्मणाः श्रूयन्तेतत्रसंशयः॥ किंतेषांगुणानांतदीयोपनिषद्विहितंशोऽस्त्यादिब्रह्म
विद्यामूपसंहारःउततदुगाविशिष्टोपासनंयथेवात्रविधीयतइतितत्रोपसंहारइतिज्ञानेष्ट्वो
क्तन्यायमतिरिशानिसंभृतीतिसंभृतिश्चद्युव्याप्तिश्चसंभृतिद्युव्याप्तिरयथास्यानमेदानामो
व्यवस्थाएवंसंभृत्यादयोपिशोऽस्त्यादिविद्यासुनोपसंह्रियन्तेअतएवस्यानमेदानादेवेत्य
र्थः॥ शोऽस्त्यादिविद्यासुहृदपायतनतब्रह्मणाः श्रूयन्तेनैवमत्रतस्मात्संभृत्यादिगुणाविशि
ष्टमुपासनांतरमिति सिद्धं॥ अस्यातिदेशान्नष्टयकसंगत्याद्यपेक्षा॥ पुरुषविद्यायामिवचेत
रेषामनोमानात्॥ अस्तितांडिनांपैगिनोरहस्पद्वाह्योपुरुषविद्यातत्रपुरुषोयज्ञतेनकल्पि
तस्तदीयमापुस्त्रेधाविमन्यसवनत्रयंकल्पितंतस्ययानिचतुर्विंशतिवर्षाणितत्वातःसवनंत

शारी०३०
३

४५

तःपराणिचतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणिमाध्यंदिनंसवनंततः परारण्यचत्वारिंशद्वर्षाणिचतुर्थीयंसवनं
पुरुषविद्याविदः षोडशोत्तरशतवर्षजीवित्वादितिपासादिकंहीज्ञातेनकल्पितंतेनैत्रिंशयकेपित
स्मेवैविदुषोयज्ञस्यात्मायजमानः॥ अथापत्नीशरीरमिष्टमित्यादिनापुरुषः यज्ञः श्रूयन्तेतत्रसं
शयः॥ किमनयोर्विद्ययोरन्योन्यगुणोपसंहारोस्तिनवेति॥ तत्रप्रर्वयदुक्तं॥ संभृत्यादिगुणाः
शोऽस्त्यादिविद्यासुनोपसंह्रियन्तइतियुक्तंहितवन्प्रसाधरणाप्रत्यभिज्ञानाभावादिहनुमरा
णास्यावभृतत्वेनकल्पितस्यगुणस्याभयत्रसत्वेनप्रत्यभिज्ञानात्तुगुणोपसंहारोयुक्तइतिप्रत्यु
दाहरणसंगत्याप्राप्तेब्रूमः॥ नान्योन्यगुणोपसंहारःउपास्यरूपमेदानंतदाहानाचार्यः॥ पुरुष
विद्यायामितितांड्यादिशारवास्पपुरुषविद्यायोयथागुणान्मानंतथेतरेषोतेनरीयकाराणांपुरुष
विद्यायांगुणान्मानाभावादित्यर्थः॥ अन्यत्रपुरुषाण्यज्ञतेनोपास्यः तैत्तरीयकेतुविषेदेऽपुरुषस्य

सूत्र०
४६

असिद्धो यो यत्तत्तस्य पुरुषात्मादिषु यजमानतादिकल्पनयो यास्पतादेवं बहुतरुपास्य मे हो ह
उपते न देदाच्च विद्या भेदाना न्योन्यगुणोपसंहार इति ॥ यत्तद्वन्मृतगुणास्यो न यत्र सत्ता तत्र न्य
मिज्ञानमिति तन्न ॥ बहुगुण भेदे एकस्य प्रत्यभिज्ञानोपकत्वाभावादिति ॥ किंच ॥ तैत्तिरीयके श्रुत
ते पूर्वमात्मविद्यामुपदिशत चेष्टतेन पुरुषयज उपदिशते तस्यैवं विदुष इति तत्रोपनिषदो श्रुत
णा ॥ दन्त्यत्र तापुर्वदिफलकः पुरुषयजः स्वतंत्र ॥ इत्यनयोर्भेद एव न्याय्य इति ॥ विद्याद्यर्थभेद
त ॥ अस्यायवर्णिकानामुपनिषद्वारं भेदं पवनं सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः ॥ प्रमृज्य
शिरोभिः ॥ प्रहृज्य त्रिधा विभक्त इत्यादि तां दिनां देवसवित ॥ प्रसुवेत्यादि ॥ शाकट्यायनिकानां
स्येतास्यो हरितनीलोसीत्यादि ॥ तैत्तिरीयकानां शचो मित्र इत्यादि वाजने पिनां च उपनिषद्वारं भे
दवर्ण्य ब्राह्मणं पद्यते देवाह ॥ विसर्गं निषेदु रित्यादि ॥ कौशातकिनामग्निष्टोमब्राह्मणं ब्रह्मवा

शारी० सू०
३

४६

अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहं ब्रह्मणो वते ब्रह्मो पयंतिते मृतत्वमाप्नुवंति ॥ य एतदहं रूपयंतीत्यादि ॥
अयमर्थः ॥ अभिचारकर्म देवतामभिचारकर्म प्रार्थयते ॥ हे देव ॥ ते मद्रिपोः सर्वमंगं प्रविध्य
वित्तरय हृदयं च विदारय धमनीः शिराः ॥ प्रहृज्य निधितस्य शिरश्चाग्निनो निधिरावं मद्रिपुमि
धा विभक्तो विस्मिष्टो भवति त्यर्थः ॥ हरित इन्द्रनीलस्तदनीलो सीतां प्रः संबोध्य ते मित्रः सूर्य
ः शंसुस्व करो भूयादिति विद्यायां शास्ते अग्निष्टोमो ब्रह्मसयस्मिन्नहं निष्क्रियते ॥ तदहरपि
ब्रह्म ततो य एतदहं रूपयंति ॥ अहं निर्वर्त्य कर्म निष्ठं तिते ब्रह्मणो वसाधनेन ब्रह्म परमुपयं
तिते ब्रह्म कमेणा मृतत्वं मुक्तिमाप्नुवंतीत्यर्थः ॥ तत्र संशयः ॥ किमिते मे सर्वं प्रविध्येत्यादयो मे
त्राः ॥ प्रवर्ण्य हीनि च कर्माणि तत्र दुपनिषदुक्त विद्यासूपसंह्रियते रत्नवेति तत्र पूर्वयथापुरु
षयजस्यात्मविद्यासन्निधानात्तच्छेषतन्नामंत्राणां कर्मणा च तत्र विद्यासन्निधानात्तच्छेषतेनोपसं

सूत्र०
४७

श्रुतिजिह्वाकाप्रकरणस्यानसमाख्यातां समवाये पारदौ बल्यमर्थं विप्रकृषति ३
हारोस्तीति दृष्टं तेन प्राप्ते बुद्धमः ॥ नैषामुपसंहारो विद्यासु कृतः ॥ वेधाद्यर्थमेवा सर्वप्रविध्येत्यादि
मंत्रप्रकाशितानां वेधादीनां मर्थानां च भिचारकर्मादि समवेतानां मेवा विद्यासमवेतत्वादिति
त्यर्थः ॥ तथा च भिचारकर्मादि समवेतार्थं प्रकाशनसामर्थ्यलक्षणं जिह्वे सन्निधिं दुर्बलं तिरस्कृतं
त्यमंत्राणामभिचारादिकर्मो गतं संपादयतीति न विद्याशेषतः प्रवर्णादिकर्मणां सन्निधेर्बली
यस्माच्छ्रुत्यादिना न्योनितो मादौ विनिष्कृतानां न विद्याशेषतः मिति भावः ॥ हानौ हपायनशब्दो
पताकुशब्दः सुतुपगानवत्तुक्तं ॥ तांतिनोरहस्ये श्रूयते अथ स्वरो माणि विद्युयपापं
इदं राहो मुखत्वं मुच्यता शरीरमकृतं कृतात्मा च स्थलो कममि संभवामीति तथैवाथर्वणं
श्रुतिः ॥ तथा विद्वान्पुण्यपापे विद्युयनिर्मलः स न्यथा वाचं प्रोवाहो मुखत्वं मुच्यता स्वरो नव
त्येवमकृतं प्रवाहरूपेणानादि सिद्धं शरीरं धृत्वा त्यक्त्वा तिस्रः स न्यथा वाचं प्रोवाहो मुखत्वं

शारी० वृ०
३

४७

प्रमुच्यता स्वरो नवत्येवमकृतं प्रवाहरूपेणानादि सिद्धं शरीरं धृत्वा त्यक्त्वा तिस्रः स नवकृताः
त्माकृतकृत्यो ब्रह्मात्मकं लोकममि संभवाम्यामि सुरये न प्रत्यक्तेन प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ तथा शा
कद्यायनिनः पठंति तस्य पुत्रादाय सुपयंति सुहृदः साधुकृत्यादि पंतः पापकृत्या मिति त
स्य मृतस्य विदुष इत्यर्थः ॥ तथैव कौशिकिनः पठंति तत्सु कृतदुष्कृते विदुषु ने तस्य प्रियाज्ञा
तयः सुकृतसुपयंति अत्रिषा दुष्कृतमिति तत्रेन विद्याबलेन विद्वान्सुकृतदुष्कृते विदुषु ने न ज
नित्यक्तयोस्तयोर्वि नियोगमाह ॥ तस्येति ॥ तस्मादुपासको न विष्यति श्रुतितात्यर्थः ॥ तत्र शाक
द्यायनिश्रुता बुपादानमात्रं पुण्यपापयोः श्रुतं तत्र विदुषस्त्यागं विना न संभवतीति ॥ पुण्यपा
पत्यागश्चाक्षिप्यते यत्र तु तां द्याथर्वणं वाक्यं येषु पुण्यपापत्यागमात्रं श्रुतं तत्र किंत्यक्तयोस्त
पादानमन्यत्र श्रुतमत्रोपसं हि यते न वेति संदिह्यते सर्वपक्षे विद्यायाः श्रुतिप्रकर्षासिद्धिः फ

सूत्र०
४८

लंसिधोनेनूपादानस्यात्रोपसंहारादिद्यास्तुतिप्रकर्षसिद्धिः॥उपासककृतविद्यास्तुत्यर्थं हि श्रु
ताउपासकः॥पुण्यपापेत्यजति॥तेचान्यैरुपादीयेतेऽस्तुच्यतेसान्नुतिः॥सतागुणानन्याचो
पास्यगुणोपसंहारप्रसंगेनस्तुत्यर्थं गुणोपसंहारोविचार्यतेऽतिप्रासंगिकीपादसंगतिः॥तत्र
यथापूर्वंविद्यासन्निधौश्रुतस्यापिमंचादेर्विद्यामसामर्थ्यादनुपसंहारउक्तः॥रावेकचिकी
र्षीतकिरहस्येहानसन्निधौश्रुतस्याप्युपादानस्योपादानमंतरेणापिब्रह्मीहानसंभवेनहान
स्योपादानोपपादनसामर्थ्याभावाच्चोपसंहारइतिदृष्टंतेनप्राप्तिब्रूमः॥तुःकैवल्यवाचीत
थानकेवलहानौश्रुतायांसत्यांतत्रोपादानमुपसंहर्तव्यंकुतःउपायनशब्दशेषतादृश्यो
मविधूतनदृष्टंतेनोक्तस्यपुण्यपापहानस्यनाशानाभावेनविधूतयोःपुण्यपापयोरन्यत्राव
स्थानरूपोपायनसापेक्षतादुपायनेकचिदपिहानसन्निधौश्रुतमारांकेवलहानश्रवणोच्चाप

शारी०३०
३

४८

तिपुण्यपापहानेनापेक्षितस्योपादानात्मकस्योपायनस्यतद्वानशेषतादित्यर्थः॥ज्ञानाद्वर्गो
ःपुण्यपापयोर्नाशउत्तरयोरस्येवइतिफलाध्यायेवद्व्युत्ते॥अतोहानेविद्वज्ज्ञेयत्वाभावः॥तेच
त्मकर्मप्राप्तिरुपादानमितिफलतोदृष्टव्यं॥अमूर्तयोःपुण्यपापयोरन्यत्रसंचारात्मकोपा
दानस्यमुख्यस्यायोगास्तूत्रेशब्दपदेनहानावुपायनोपसंहारस्यस्तुत्यर्थत्वंसूचितमितिबो
ध्यं॥शाखांतरस्योविशेषःशाखांतरेष्यपेक्षितउपसंहारणीयइत्यत्रदृष्टंतमाह॥कुशाच्छं
दइत्यादिना॥तत्रकुशादृष्टंनोयथाकुशावानस्यत्याःस्येत्यादौभाह्वविनांशुतौहेकुशाः
समिद्धपापयवानस्यत्याःस्यमांयजमानंरजतेति॥यजमानप्रार्थनेवनस्यतियोगितेनसामा
न्यसमिद्धवरोऽष्टौदुंबराइतिशाखांतरयोविशेषश्चाश्रितः॥अष्टौदुंबराःकुशाइतिआच्छंदोद
ष्टौतोयथाच्छंदोभिःसुवीनेत्यत्रदेववासुरच्छंदसामविशेषेणार्थोवापर्यप्रसंगेदेवच्छंदंसिद्धव

सूत्र०
४७

रातिपेगिस्तुत्यानिर्मायः॥स्तुतिदृष्टो तोयथापोऽशिनः॥तात्रविशेषस्यग्रहणेऽंगभूतंस्तोत्रं
कदाकर्तव्यमित्याकांक्षायां चंदोगानां कालविशेषप्राप्तौ समयाविशितेसूर्येपोऽज्ञानः स्तो
त्रसुपाकरोतीति तैत्तिरीयकवाक्या कालविशेषधीर्भवति रावेभूतायाश्चाच्यानां शुतेर्वाका
लविशेषधीरित्युपगानदृष्टो तोयथाकृत्विज उपगायंती निसामान्यवाक्यशाखांतरा यनाध
युः उपगायतीति विशेषमपेक्ष्याधयुर्वर्जिता कृत्विज उपगायंतीत्येतदर्थपरतयानिश्चीयत
इति॥तथाचयथाकुशादिषुश्रुत्यंतरगतविशेषान्वयस्तथाहानावुपायनान्वयस्त्यर्थः॥कु
शादिसामान्यश्रवणं शाखांतराय विशेषसापेक्षमित्यंगकर्तव्यं निरपेक्षं तेऽदोषदृष्टवि
कल्पः स्यादित्यसामान्यवाक्यस्य विशेषसापेक्षं तजैमिनेरपि संगतमित्याह॥तदुक्तमिति॥एव
मांसायां जैमिनिना तदुक्तमित्यर्थः॥तथाहि॥अपितु वाक्येषः स्यादन्वाप्यतादिकल्प

शारी०ट्ट०
३

४७

स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागः॥अस्वीकृताः प्रामाण्यापगमः॥अनन्यपगतप्रामाण्यास्युग
मः॥अन्यपगताप्रामाण्यानन्यपगमः॥१॥

स्यविधीनामेकदेशः स्यादिति जैमिनिसूत्रे॥अस्यार्थः॥अथावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति॥
चतुरक्षरं यथेकाक्षरं यथेकाक्षरं ये यजमाह इति॥पंचाक्षरं चक्षरोवषट्कारा षडैस षडशः
प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्रत्यनारम्याधीतवाक्यं श्रुतं नान्याजेषु ये यजामहे करोतीति विशेष
वाक्यंतस्य वाक्यस्य विशेषः स्यात्तथाच नजः पर्युदासार्थतया अन्ययाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु स
षडशाक्षरगणः प्रयोक्तव्य इत्येको विधिर्भवति॥यदि नजो निषेधकत्वेन सामान्यवाक्ये विशेष
षानपेक्षं तदा सामान्यवाक्येन विहितस्य गणस्य निषेधादन्याजेषु तस्य वित्यः स्याच्चान्या
य्योविधीनामित्येकदेशावस्यादिति प्रजापतिरिति स्तुति सहितजिं गात्मा स षडश इति॥अथ
वा उदाहृतश्रुतिष्वेव किंपुरापपापयोर्विधूननं हानमभिप्रेतं उत तयोः फलतश्चाजनमिति विश
येफलतश्चाजनमेवेति न पुरुषांतरेतयोः फलहेतुत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः॥हानावेपायं विधूननं॥

सूत्र०
५०

होवन्नितुमर्हति॥ उपायनशब्दोपपायनशब्दसन्निधौविधूननशब्दस्यस्युतत्वादित्यर्थः
उपायनशब्दोपायनस्यहानेविनाशसंभवात्विधूननशब्दोपपायनशब्दस्यस्युतत्वादित्यर्थः
नचलनवाचकत्वेनापिहानमेवलक्ष्यमितिभावः॥ ननुपायनशब्दसन्निधौश्रूयमाणविधू
ननशब्दस्यहानिलक्षकत्वेपिकेवलविधूननशब्दस्यनहानलक्षकत्वमितिशंकाकुशाखंड
स्तादिना निराकरोति॥ यथाकुशादिस्थलेजाभसंतरीयविशेषश्रवणंनिर्मापकंनयेहापि
कविदिधूननसन्निधौश्रूयमाणमुपायनं सर्वत्रविधूननस्यनिर्मापकमित्यर्थः॥ तदुक्तमिति
पूर्वपक्ष्याख्येयं॥ सांपरायेतत्त्व्याभावाच्चयाहान्ये॥ पूर्वंविद्यायाःकर्महानिहेतुत्वंसिद्धं
त्वाकेवलहानश्रवणेउपायनस्योपसंहारउक्तइहानाविद्यायाःकर्महानिहेतुत्वंनास्तीत्याहो
पासंगतिः॥ अयंकस्यब्रह्मोपासकस्यदेहत्यागानंतरं देवमार्गेणब्रह्मलोकं प्रतिपयंकस्यव

शारी०३०
३

५०

ह्यत्राश्रयंगच्छतोमार्गमध्येविरजानहीतरणानंतरंकर्महानिहेतुत्वमिति विद्यायाहानिहेतु
त्वमिदिः॥ फलं सिद्धांतेविद्यासामर्थ्याजीवतएवकर्महानिरिति तस्मिदिरितिभेदः॥ तत्रतसु
कृतस्यत्रत्येनतरितिसर्वनाम्ना तस्मादर्थकत्वेनहेतुत्ववाचिनानहीतरणस्यैवाच्यरहितस्य
कर्महानिहेतुत्वमितिगम्यते॥ तथाचनहीतरणानंतरमेवकर्महानिरितिज्ञानेब्रूमः॥ सांपरा
येपरलोकसाधनाभूतविद्याकाजरावकर्महानिर्युक्ताकुतःतत्रव्याभावानहीतरणानंतरं
पुण्यपापकर्मणा तत्रव्यस्यनिर्वर्त्यस्यफलस्याभावाच्चदित्यर्थः॥ अत्रायं विकल्पः किंनहीत
रणानंतरंकर्मणा निर्वर्त्यफलसत्तात्तावत्पर्यंतमहीरातंकर्मणा उच्यते॥ उतनहीतरणंविना
कर्मज्ञयहेतोरभावाद्वाश्रयेस्त्वोक्तोहेतुर्विध्यः॥ द्वितीयस्तसिद्धः कर्मज्ञयहेतोर्विद्यायाः
सत्ताकर्मज्ञयंविनामहीतरणानुपपत्तेश्च नचसर्वनाम्नानहीतरणस्यहेतुत्वप्रतीतिर्युक्तास

सूत्र०
५१

वनाम्नः प्राधान्येन प्रकृतविद्या परामर्शितादिति ॥ तस्मात्पूर्वजातरावकर्मज्ञयोनदीतरागानंत
रंपद्यत इति मेतव्यम् ॥ तथा होके शास्त्रिनस्तां आदयो जीवदशाया मेव कर्मज्ञययमभ्युक्तो
माराणां तादावधीयते ॥ अतश्च जीवतरावविद्या सामर्थ्यात् कर्मज्ञय इति ॥ ननु कर्मज्ञयस्य वि
द्याफलत्वे ब्रह्मप्राप्तेरिव देहत्यागोत्तरकालीनत्वं स्यादत आह ॥ छंदत उभयाविरोधात् ॥ छंद
नः सेच्यया विद्यानुष्ठानं जीवतरावेति ॥ तदेतुकः कर्मज्ञयोजावतरावयुक्तः ॥ सति हेतौ कार्यवि
जंबादयोगात् ॥ रावं सति विद्या कर्मज्ञययोर्निमित्तनैमित्तिकभावे तां आदिशु त्प्यारुभयोरवि
रोधो भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मप्राप्तेर्देहत्यागं विनानुपपत्तेः ॥ प्रकृते चानुपपत्त्यभावात् जीवतराव
कर्मज्ञय इति भावः ॥ तस्मात् विद्याफलत्वं कर्मज्ञयस्येति सिद्धं ॥ रावं प्रसंगागतं विद्योदयानं
तरमेव कर्मज्ञानमिति निरूपयथाहान सन्निधौ क्वचिच्छ्रयमाणा मुपापने सर्वत्रोपसंक्षिप्यते ॥ त

शारीरु-
३

५१

प्रयोजनत्वं ॥ सगुरोर्निर्गुरोच ॥

याहान सन्निधौ क्वचिच्छ्रयमाणा देवयानः पंथाः सर्वत्रोपसंहर्तव्य इति ह शंतेनाज्ञिप्य समाधत्ते
गतेरर्थवत्तमुभययान्यथा हि विरोधः ॥ कर्मज्ञान सन्निधौ क्वचिद्देवयानः पंथाः श्रुतः क्वचिन्नश्रुतो नि
र्गुराविद्यास्य जेतव्यं किं देवयानोपसंहारोस्ति न वेति संदेहे च स्तोत्रिप्राप्ते ब्रूमः ॥ गतेर्देवयानस्योर्थ
वत्तं उभयथा विभागेन भवितुमर्हति क्वचिन्नसगुराविद्यायां देवमार्गोस्तीति क्वचिन्निर्गुराविद्यायां ने
ति ॥ अन्यथा सर्वत्र देवमार्गोपसंहारो गीकारे विद्यन्तु रापपापे विद्युय निरंजनः परमं साम्यं प्रत्य
गमिन्न ब्रह्मजज्ञाणो नित्यसिद्धमुपैतीति श्रुतिविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ किमिदानीं श्रुतिविरोधादनुप
पत्तेमपि ब्रह्मर्तव्यमित्यत आह ॥ उपपन्नस्तद्वज्जराण्योपलब्धेर्लोकवत् ॥ क्वचिदिद्यायां गतिरस्ति
क्वचिन्नास्तीति गतेरुभयथाभाव उपपन्नः ॥ कुतः तद्वज्जराण्योपलब्धेः सौगविकारो यत्तज्जराण्य
स्य सगुराविद्याफलस्य पर्यंकस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपस्योपसंहारः लोकांतर्बन्धिनोर्थस्य तस्य श्रुतिश्रुत्वा
तस्या गते जज्ञाणभूतः कारणाभूतो योर्थः ॥ प्रयोजनं पर्यंकारो हराणादी पर्यंकविद्या हो सगुराउ
पलभ्यते ननु निर्गुरोर्न निदर्शनो ॥

सूत्र०
५२

व्येतिरित्यर्थः॥ निर्गुणविद्यायां मार्गसाध्यफलाभावाच्च तस्योपसंहारः लोकवत्तया लोकेण ससे
नुवासिनो गंगा प्राप्यार्थं पयाश्च पेक्षितः॥ न गंगा स्यान्न तद्वदित्यर्थः॥ अस्मान् निर्गुणविद्यायां मा
र्गोपसंहार इति सिद्धं॥ अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानान्यो॥ सगुणविद्यासु क्वचित्पुन
प्रविद्यादिसु मार्गः श्रूयते क्वचित्पुन वैश्वानरविद्यादिषु न श्रूयते॥ तत्र क्वचित्छुतमार्गस्यान्या
त्रोपसंहारो स्ति न वेति संदेहे यद्विद्या प्रकरणे मार्गः श्रुतः स तत्रैवेति प्रकरणबलान्नियम एव
नोपसंहार इति॥ पूर्वप्रकरणे दृष्टं तेन प्राप्ता बुध्यते सर्वेषां सगुणोपासनानां मार्गस्याऽनि
यमः॥ क्वचित्छुतस्य सर्वत्रोपसंहार इति यावत्॥ तत्र प्रकरणबलान्नियमो युक्तः॥ अन्यथा
प्रकरणविरोध इति चेत्तदुच्यते॥ प्रकरणे नाविरोधरावानियमस्य कुतः शब्दानुमानान्योऽपि
स्मृतिम्यामित्यर्थः॥ तेषां वमेतद्विदुर्ध्वं चामीश्वर एव शब्दाः सत्यमुपासते ते चैव विधि संभवती

शारी० २०
३

५२

त्याद्याश्रुतिः॥ ये तेऽधिकतारकेद्युलोकादिपंचकमेवाग्नितेन ये विदुस्ते निर्भ्रमि संभवन्तीति संवे
धः॥ तद्वत्तद्वत्पमीश्वर एव सत्यं ब्रह्म शब्दानतः पूर्वमुपासते तेऽपि निर्भ्रमि संभवन्तीत्यर्थः॥ तथा च
पंचाग्निविद्यामिव विद्यातरुशालानां वाको नैव प्रकरणाद्वलीयसा देवमार्गं वगतेः प्रकरणे वा
ध्यमिति भावः॥ शुक्लरुक्मे गती हो ते जगतः शाश्वते मते॥ एकया यात्यनाद्वन्निमन्य यावर्त्तते पु
नरित्याद्यास्मृतिरप्युपासकस्या विशेषेण मार्गदर्शयति॥ जगतः विद्यायां कर्मणि वाधिकृतः
स्य जनस्येत्यर्थः॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां॥ पूर्वनिर्गुणविद्यायां न मार्गः सगु
णविद्यायां तु सर्वमार्ग इति व्यवस्था कृताः॥ इहानो निर्गुणविद्यायां मोक्षहेतुता तु पपत्तैरेव
दिफलकत्वेन क्वच्ये न च्चासुष्टिकं फलमार्गमंतराणानसंभवतीति कृतव्यवस्थायाः श्लाघासं
गतिः॥ अत्रोपसंहारमो वसिष्ठसन्त कुमारो नो निर्गुणब्रह्मविदोऽपुनः पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते अत्रो

सूत्र०
५३

तरतमो कलिदापरयोः संधौ विद्युनियोगात्कृष्णवैपायनः संबभूवेत्यादिना तत्र संशयः विदुषो वर्तमानदेहपातानंतरं देहांतरप्राप्तिरस्ति न वेति ॥ अत्र सर्वपक्षे विसिद्धादिनिष्ठव्यविद्यासंवेतरविद्वन्निष्ठव्यविद्याया अपि मोक्षहेतुत्वाभावे नैश्वर्यादिफलप्राप्त्यर्थं देहांतरप्राप्तिरस्येवेति निर्गुणविद्यायामपि मार्गोपसंहार इति फलसिद्धांतीति तु अत्रोत्तरतमः प्रभृतीनामाधिकारिकाणां वेदप्रवर्तनादिषु लोकव्यवस्थाहेतुषु अधिकारिषु परमात्मनानिपुक्तानां यावदधिकारमवस्थित्यवित्प्राप्य कर्मवस्थितिस्तस्य प्राप्य कर्मणः प्रतिबंधकस्यानेकशरीरभोग्यफलहेतोस्तस्य फलस्य भोगेन नाशे प्रतिबंधकांतराभावात् ॥ अनादौ संसारे संवितकर्मणां च ताननाशपक्षेनाप्रतिबंधकत्वादप्रतिबंधः साक्षात्कारो वर्तमानदेहपातानंतरं कैवल्यसंपादयतीति न देहांतरप्राप्तिरप्रतिबंधसाक्षात्कारवतः ॥ तथैव श्रुतिः ॥ तस्य तावदेव विरंयावच्च विमोः

शारी० सू०
३

५३

इत्येयं संप्रत्येति प्रतिबंधसाक्षात्कारवतो वर्तमानदेहपातावधिं कैवल्यस्य आवयति ॥ तथा च न विदुषो मार्गपेक्षेति न मार्गस्य निर्गुणविद्यायामुपसंहार इति सिद्धं ॥ अत्र रक्षितवरोधः सामान्यतया वाग्यामौपसदवन्नमुक्तं ॥ ब्रह्मरूपके श्रूयते पातवन्कास्पगार्गस्त्रियं प्रत्युत्तरं तदैतदज्ञरंगार्गवात्प्राणा अनिवरं त्यस्तुलमनरावहस्वमहीर्षमित्यादि ॥ रावमायवर्गोपज्ञरमधिगम्यत इत्यज्ञरवत्सोपक्रम्य आवयति ॥ यत्र दृष्टमग्राह्यमगोत्रमवर्त्ममचक्षुरित्यादि ॥ एवं तत्र तत्र निर्गुणब्रह्मप्रमित्यर्थनिषेधाः श्रूयन्ते तत्र संशयः ॥ क्वचिन्निषेधश्रुतावश्रुतनिषेधानां श्रुत्यंतरादुपसंहारोस्ति न वेति ॥ तत्र यथा सर्वमाधिकारिकाणां विसिद्धादीनां प्राप्य कर्मणो रावदेहांतरसंबंधसिद्धेर्न संवितकर्मणो देहांतरसंबंधहेतुत्वमित्युक्तं तथेहापि तत्र वाक्योक्तैरेव निषेधैरुपलक्षणा तया सर्वदेतनिषेधसिद्धेर्न शरणांतरा यनिषेधानां तत्र ब्रह्मप्रमिति

सूत्र०
५४

हेतुत्वमित्यनुपसंहार इति दृष्टान्तेन प्राप्ते बुद्धम् ॥ अहरेधर्मिणिदिनेति पेषधियो ह्यरधियस्तासां स
र्वत्र निषेधप्रकरणे वरोध उपसंहारो न्याय्यः कुतः सामान्यतद्वाच्यां देत प्रपंचनिरासेन ब्रह्मप्रति
पादनस्य सर्वत्र समानता तस्य ब्रह्मराः प्रतिपाद्यस्य सर्वत्र भावादेकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानताच्च
तच्चेष्टाणां निषेधश्च प्रत्ययानां सर्वत्रोपसंहार इत्यर्थः ॥ औपसद्वत् ॥ तथा हि यजुर्वेदे ॥ नमद
ग्निः पुष्टिकामश्च तत्रावेणा यजतेत्युत्पन्नेना मय्यहीने पुरोजागिन्य उपसदो नवंतीति पुरोजा
शयुक्तासूपसदस्मिष्टिपदिष्टासु पुरोजाशप्रधानकमेवाणां मुजाहवे होत्यन्ना नाम गेहोत्रं
वेरध्वरमित्यादीनां मुजात्राप्रयोगे प्राप्ते अर्धयु कर्तृके पुरोजाशप्रधानेतेषां संवाराणां विनियोगा
दिनियोगविधेः सार्थकसंपादकस्य स्वरूपमात्रबोधकोत्पत्तिविधिपेक्षया मुख्यत्वात्पुर्या
पुरोधेनाध्वर्युरौवप्रयोगेन गौणात्पत्तिविध्यनुरोधेनोक्तात्राप्रयोग इति यथाध्वर्यु कर्तृकपुरो

शारी० सू०
३

५४

जाशविशेषाणां संवाराणां यत्र क्वचिच्छ्रुतानां मप्यध्वर्युरासंबंधः ॥ एवमहरेधर्मिणिदिनेति ॥ शेषाणां नि
षेधानां यत्र क्वचिच्छ्रुतानां मप्यहरेण सर्वत्र संबंध इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नेवार्थे अहरेणांतरविवक्षा
याजमिनि सूत्रमुदाहरति ॥ तदुक्तमिति ॥ गुणमुख्यस्य व्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोग
इति जेमिनि सूत्रं ॥ य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति ॥ यजुर्वेदविहिताधानेन गत्वेन ॥ य एवं विद्वान्नास्म
यंती वंगायति ॥ य एवं विद्वान्यज्ञायज्ञायंगायति य एवं विद्वान्नामदेवे चंगायतीति ॥ यजुर्वेदराव
सामानि विहितानि विषयः ॥ वारवतपदयुक्तं साम वारवंती यं रावमग्ने पि उच्चैः ॥ साम्नी पांस्तु
यजुषेति साम यजुषोः स्वरमेहोस्ति तत्र संशयः ॥ किमेतानि सामानि सामवेहोत्यन्ना तदा
येनोच्चैः स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यानि उत येन यजुर्वेदेन विनियुक्तं ते तदा येनोपांस्तु स्वरेणिति
तत्रोत्पत्तिविधिबलादुच्चैः स्वरेण प्रयोगे प्राप्ते सिद्धांतः ॥ गुणमुख्येति गुणमुख्ययोरुत्पत्तिवि

सूत्र०
५५

नियोगविध्योर्व्यतिक्रमेस्वरविषयेविरोधेमुख्येनविनियोगविधिनावारवन्तीयादेर्वेदस्यसंयोगो
ग्राह्यः साम्नांविनियोजकवेदस्वसंयोगइतियावत्। कुतस्तदर्थत्वात्तत्पत्तिविधेर्विनियोगार्थ
त्वादित्यर्थः॥ एतन्ममानन्यायत्वेनोपसदमंत्राः सर्वमुदाहृता इतिगंतव्यं॥ इयदात्मननात्। का
सुपर्णसयुजेत्यादिमंत्राश्चयवर्णादौश्रूयते॥ कावकेपिकृतं पिवंतौसुहृतस्यलोकेगुहां
प्रविष्टौपरमेपराद्ये इत्यादिश्रूयते॥ तत्रसंशयः॥ किमनयोमंत्रयोर्विद्याभेदउतविद्यैक्यमि
तिपूर्वपक्षेविद्याभेदादन्योन्यगुणाः। नुपसंहारः। फलंमिदंतेविद्येक्यादुपसंहारइति॥ तत्र
पूर्ववेद्यस्याज्ञरस्याभिन्नत्वेन॥ विद्येक्यादज्ञरविद्याउपसंहारउक्तस्तर्हिप्रकृतैवासुपर्णा
ति॥ मंत्रैराकस्यैवभोक्तृकृतं कृतं पिवंतावित्यत्रोभयोरपिभोक्तृत्वंश्रूयतेइत्युभयत्रवेद्यभेदादि
द्यायाभेदइतिप्रत्युदाहरणेनप्राप्तेर्ब्रूमः॥ मंत्रद्वयेविद्येक्यमेव। कुतः॥ इयत्तावद्विन्नस्पदित्वा

शारी० वृ०
३

५५

वद्विन्नस्पवेद्यस्योभयत्राप्यभिन्नत्वेनाऽमननादित्यर्थः॥ अत्रहिमंत्रद्वयेभोक्तृजीवानुवादेनपर
मात्माभेदः प्रतिपाद्यः॥ पिवंतावितिप्रयोगस्तुभोक्तृजीवसाहचर्यादभोक्तृरीश्वरेछविणोगच्छंत
तिवत्उपपद्यतइत्युक्तं गुहाधिकरणेतयानप्रतिपाद्यैक्यान्निर्गुणविद्यैक्यमित्युक्तिरिष्टः॥ अत
राभूतग्रामवत्सात्मनः॥ ब्रह्मद्वारापकेउपसृतायाजवल्गुपप्रच्छयस्याज्ञादपरोक्षाकृत्या
आत्मासर्वतरस्तमेवाचक्ष्वेतिसतोपरोक्षंब्रह्मैवप्रत्यगात्मेत्याह॥ यन्मात्मेति॥ एतत्प्रश्नो
क्तरेयः प्राणोनप्राणितिसनआत्मासर्वतरइत्यादिनाकार्यकारणरहितआत्माप्रतिपादि
तरावमेवतदनंतरब्राह्मणोर्षवत्कहोउपश्रयोशानायापिपासेशोकंमोहंजरंमृत्युमत्येता
त्यशानायाद्यतीतआत्माप्रतिपादितस्तत्रसंशयः॥ किमनयोब्राह्मणयोर्विद्याभेदउतविद्ये
क्यमितिफलंपूर्ववत्॥ पूर्वपिवंतावित्यस्यपदस्फुटाज्ञाणिकत्वेनवेद्याभेदादिद्यैक्यमुक्तं

सूत्र०
५६

तुवेद्यैकोपिनविद्यैकं समिधो यजतीत्यादौ यजत्यभ्यासवत् प्रकृतेऽथात्मान्यासादिद्यायामेदस्मि
रिति। मुख्यः पूर्वपक्षः॥ एकत्रकार्यादिरहितात्मन उपपत्त्यादयत्राज्ञानायाद्यतीतात्मन उपपा
स्यत्वादुभयत्रवेद्यभेदादिद्याभेद इति गौराः पूर्वपक्षः॥ तत्र गौरां पक्षं ह्ययमिति॥ अतरेति प्र
वृत्तस्य स्यामननादिति पदस्यानुपपत्तिः॥ ब्राह्मणद्वयेपि सात्मनः सर्वान्तरत्वा मननादिद्य
स्यात्मनराकलं मेवं उभयोरेकस्मिन् देहे सर्वान्तरत्वायोगात् भूतग्रामवद्यथा भूतसमूहात्म
कस्मलदेहदृष्टिष्वपेक्षया जलमांतरं॥ जलापेक्षया तेज इत्यादि क्रमेणापेक्षिकं भूतानां मांत
रत्वं न मुर्यं सर्वान्तरत्वं तद्वद्ब्राह्मणद्वयेवेद्यभेदांगीकारे वेद्यात्मक्यस्यापि स्यादित्यर्थः॥ यदा
भूतग्रामवदिति श्रुत्यंतरदृष्टांतार्थं यथाराकोरेवः सर्वभूतेषु गृह इत्यादि श्रुत्यंतरे सर्वेषु भू
तग्रामेषु सर्वान्तराकरावात्मा मायते। तद्वदनपी ब्राह्मणमोरित्यर्थः॥ तथा च वेद्यैकादिद्यैक
आंतरतमत्वात्॥

शारी० ४०
३

५६

सिद्धं मुख्यं पक्षमनूद्य ह्ययमिति॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशांतरवत्॥ अन्यथा वि
द्याभेदानंगीकारे आत्मानमेदस्याभ्यासस्यानुपपत्तिः प्रयोजनाभावादिति चेन्न उपदेशांतर
वदभ्यासस्योपपत्तेरित्यर्थः॥ तथा हि छांदोग्ये तत्तमसीत्युपदेशेन वक्तृत्वान्यस्य मानेपिन
विद्यामिद्यते॥ उपक्रमोपसंहारयोरविशेषात्॥ तद्वद्ब्राह्मणद्वयेपि प्रश्नरूपेणोपक्रमस्या
तो न्यहर्तृमित्युपसंहारस्याचाविशेषात्॥ द्वितीयप्रश्ने यदेवसाक्षादपरोक्षाद्व्यत्येवका
रेण विद्याभेदनिरासाच्च न विद्याभेदः॥ अन्यथा स्यादर्थतेनाज्ञानायाद्यतीतत्वादिविशे
षप्रतिपादनार्थत्वेन बोधोपपत्तेरिति॥ व्यतिहारो विशिष्टं तिहातरवत्॥ एतरेपिन आदित्यपुरु
षमधिकृत्य समामनंति तद्योहं सोमो यो सोमो ह मिति॥ तथैव जवाला अपि त्वं वा अहमस्मि।
मगवतो देवते अहं वै त्वमसीति तत्र संशयः॥ किमात्मन ईश्वरेणोक्तं त्वविषयमेकरूपमेव विं

49

५

विधेयमिति सिद्धं। सर्वस्वत्रे उपदेशांतरवदिति दृष्टं तत्वेन तत्र मसीत्येकवाक्यकथनप्रसंगेनैक
त्ववाक्यकथनप्रसंगस्य तद्योहमित्यादेर्विचारात् प्रासंगिकीपादसंगतिर्बोद्धा। यद्वा॥ अत्र
स्यामहं ग्रहोपास्तो व्यतिहारस्यानुपास्यत्वान्न सर्वत्राहं ग्रहोपास्तो तस्य व्यतिहारस्योपसंहा
रइति पूर्वपक्षे फलं सिद्धं ते तस्योपास्यत्वान्न सर्वत्रोपसंहारइति साक्षादेव पादसंगतिः सेव।
हिमत्यादयः॥ वाजसनेयके हृदयारव्यहिरण्यगर्भं प्रसृत्य सम्यो हेतुमहद्यज्ञं प्रथमजं वेदा
सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांस्तोका निमित्तमत्यविद्याविधायतदंगत्वेन तदेतत्तद्व्यहरे सत्यमिति स
त्येकमज्ञरंतीत्येकमज्ञरं यमित्येकमज्ञरं प्रथमोन्नमे अज्ञरे सत्यं मध्यतो नृतं तदेतदहं
तमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सहभूयमेव भवतीति सत्यनामाज्ञराणां सुपासनमुक्तानं
तरं श्रावयति तद्यत्र सत्यमसौ स आदित्यो यराषरा तस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे ज्ञा

सूत्र०
५८

नुरुषत्पादिः प्रथमर्थः हेराह्वपास्यप्रसिद्धयः ॥ एतदिति हिरण्यगर्भार्यं ब्रह्मोपास्यं परास्यं
शतिः ॥ महत् व्यापकं ॥ यज्ञं प्रज्यं ॥ प्रथमं भौतिकापेक्षयेति शेषः ॥ वेदनाप्रकारमाह ॥ सत्यं
ब्रह्मेति ॥ सचत्पञ्चेतिसत्यं पञ्चभूतात्मकं हिरण्यगर्भार्यं ब्रह्मयोवेदउपास्ते सः सत्त्वोक्तान्
जयतात्यर्थः ॥ तौत्येकमज्ञरमित्यत्र तकारोपरितनर्दकारउच्चारणार्थः ॥ निरकुञ्चतकारो
बोध्यः ॥ अत्र हि प्रथमोन्नमे अज्ञरे सत्यं सत्युसा म्यामावातमध्यतो मध्यस्य मज्ञरमचतं स
त्युः ॥ सत्यचतयोस्तकारसाम्यात् तदेतदचतं सत्यु रूपमुभयतः ॥ सत्येन परिगृहीतमंतया
वितमतोः किं चित्करंत सत्यभूतं यंसत्यबाहुल्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ तत्र ब्रह्मदयात्मकते सा
त्यात्मकते च ब्रह्मणः सिद्धित्यर्थः ॥ यत्र सत्यमित्यादिकं संबंधादेव मन्यत्रापि त्यधिकरणो
व्याख्यातं ॥ तत्र संशयः ॥ किं तद्यसत्यं अस्मौ स आदित्य इत्यादिना मुताविद्या पूर्वसत्यवि

शारी० वृ०
३

५८

द्यातो भिद्यते न वेति सर्वपक्षे विद्याभेदादुक्तानुपसंहारः ॥ सिद्धांते तदुपसंहार इति बोध्यं तत्र सर्वं
जीवब्रह्मणोर्ब्रह्मोक्तिभेदादिद्यायाः द्विरूपत्वमुक्तं तद्वदिहापि सत्यविद्यायां लोकजय
स्य फलत्वादनंतरविद्यायां च हंति पात्रा नमित्यादिना पापनिवृत्तेः ॥ फलत्वात् फलोक्तिभेदा
दिद्याभेद इति दृष्टांतो न प्राप्ते ब्रूमः ॥ इयमनंतरविद्या सैव सत्यविद्यैव न ततो भिद्यते ॥ कुतः त
द्यत्र सत्यमिति प्रकृत्या स्यैवोपास्यस्य हिरण्यगर्भस्याकर्षणादिनिहिता हस्तचितो हेतुबोध्यः
न हि वेद्याभेदे विद्याभेदो युक्तः ॥ न च फले भेदादिद्याभेदः सत्यविद्याप्रकरणोपवितस्य फल
स्य सर्वस्यापि सत्यविद्याफलत्वादिति तस्मादिद्यैक्यात्पूर्वापरवाक्यस्याः ॥ सर्वो सत्यादयो
गुणाः उपसंहर्तव्या इति सिद्धं ॥ कामादीतरत्र तत्र चायतं नादिभ्यः ॥ इतरविद्यायां इतराका
शमात्मानं प्रकृत्यं दोगा आसनेति राष आत्मा पहत आत्मा पहत पात्रा विरजो विमृत्युर्विशो

सूत्र०
५५

कोविनिषयोपिपासुः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादि तथा वाजसनेपिनोपि ॥ सवाणमहान्
जन्मात्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु यणेषां तर्ह्यश्चाकाशस्तस्मिंश्चेते सर्वस्य वशा सर्वस्यैवा
न इत्यादि ॥ तत्र संशयः किमन्योन्यगुणोपसंहारोस्ति न वेति ॥ तत्र सर्ववेद्याभेदेन विद्यैकागुणो
पसंहार इत्युक्तं तर्हि प्रकृतेच्छांदोग्ये दहराकाशस्यैवोपास्यत्वाद्वाजसनेपिके आकाशनिष्ठ
स्यात्मानो ज्ञेयता देद्यभेदेन सगुणानिर्गुणविद्ययोर्भेदान्नोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते
ब्रूमः ॥ कामादिसत्यकामत्वादगुणानां तमितरत्र वाजसनेपिके उपसंहर्तव्यं ॥ यच्च सर्ववि
त्तादिकं तदपि तत्रच्छांदोग्ये उपसंहर्तव्यं कुतः ॥ आयतनादिभ्यः हृदयस्यायतनस्य ब्रह्मण
श्चोपास्यस्य ब्रह्मणः ॥ मेतु तव्यदेशस्य चोभयत्रा विशेषादित्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ दहराधिकर
णे दहराकाशस्य ब्रह्मतत्त्वसमर्थनान्न वेद्यभेदः ॥ ननु तथापि सगुणानिर्गुणविद्यस्यारनयोर्भे

आरी० ३०
३

५५

दो दुर्वार इति चेत् सत्यमस्ति भेदः कथं तर्हि गुणोपसंहारश्च विद्याभेदेऽपि संवेत्तव्योपासनाय
गुणोपसंहारं ब्रूमः ॥ किंतु ॥ विद्यास्तुत्यर्थं स्तुत्यर्थगुणोपसंहारश्च विद्याभेदेऽपि संभवति स्तुतेरु
भयत्रा विशेषादिति ॥ आदरादलोपः छांदोग्ये वैश्वानरविद्यायां प्राणाग्निहोत्रं श्रूयते ॥ तद्यज्ञ
क्तं प्रथममागच्छेत्तद्गोमीयं सयां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तान् जुहुयात् प्राणायस्वाहं इत्यादिना ॥
भक्तमन्त्रं जाबालश्चुतो पूर्वोऽनियिभ्योऽश्यादिति वैश्वानरोपासकस्यानियिभ्यः पूर्वभोज
नं विधायानियिभोजनं प्रायम्य निंदया पूर्वभोजनं स्तोति ॥ यथाह वै स्वयमहुताग्निहोत्रपर
स्य जुहुयादिवं तदिति ॥ यथा स्वाग्निहोत्राकरणेन पराग्निहोत्रकरणमयुक्तमेवं तदिति पि
भ्यः पूर्वभोजनदानमित्यर्थः ॥ तत्र संशयः किं भोजनलोपे प्राणाग्निहोत्रस्य लोप उता लोप इ
ति ॥ अलोपसिद्धिः ॥ पूर्वपक्षे फले सिद्धांते तु लोपसिद्धिरिति उपास्ति विचारत्रसंगेन तदंगपूर्व

सूत्र०
६०

भोजनाश्रितप्राणाग्निहोत्रविचारादस्तिपादसंगतिः॥उपास्तिलोपेपिस्तुत्यर्थेनगुणोपसं।
हारवभोजनलोपेपिपूर्वभोजनस्तुत्युपपत्त्यर्थेप्राणाग्निहोत्रलोपस्तुत्यवंतरसंगतिः॥तत्र
पूर्वपक्षेसूत्रेच्छादरादलोपः॥भोजनलोपेप्यग्निहोत्रस्यालोपः पूर्वभोजनस्यप्राथम्यरूप
पक्षमलोपमसहमानयाजावालस्युत्पादाणाग्निहोत्रस्यालोपः पूर्वभोजनस्यप्राथम्यरूप
मलोपमसहमानयाजावालस्युत्पादाणाग्निहोत्रेच्छादरकरणात्तन्निधर्मलोपमसहमाना
स्युतिः॥प्राणाग्निहोत्रस्यधर्मिणालोपसहतेतस्माद्भोजनलोपेप्यन्येननद्वयद्वयेराप्राणा
ग्निहोत्रेकर्तव्यमित्येवंप्राप्तेसिद्धांतयति॥उपस्थितेस्तद्वचनात्॥भोजनेउपस्थितेचतः॥अ
स्मादेवभोजनप्रव्यात्प्राणाग्निहोत्रेकर्तव्यंअनुपस्थितेभोजनेप्राणाग्निहोत्रेकर्तव्यमेवकुतः
तद्वचनात्॥तदोमीतिवचनात्॥सन्निहितसाकांक्षात्तद्यमकंप्रथममागच्छेदित्यनेनसन्निहितस

शारी० वृ०
३

६०

चमसेनापप्रणयेत्तगोहोहनेनपशुकामस्य

भोजनार्थप्राप्तद्वयस्यहोमसाधनत्वप्रतीतेरित्यर्थः॥तथाचमकागमनस्यभोजनप्रयुक्तस्या
भोजनलोपेलोपाद्वयलोपेऽग्निहोत्रस्यलोपरावच्छादरवचनेनुभोजनप्रसक्तिदशायाद्वयं।
तद्विचारणानियमस्तद्वेः प्रयग्विप्रतिबंधः फलं॥संनिकर्माणेहोत्रायादिपुत्राणाद्युपासना
नितानिकिंपर्षतावक्तृमांगानित्यवदनुष्ठेयानिउतगोहोहनवस्वतंत्रफलसाधनान्यनित्या
नानिसंशयः॥पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिरेवपूर्वोत्तरपक्षयोः फलेउपासनाविचारात्मकतादस्यपा
दसंगतिः॥अनित्यभोजनांगाश्रितप्राणाग्निहोत्रस्यानित्यत्ववदित्यकमांगश्रितोपासकानां
नित्यत्वमित्यवंतरसंगतिः॥तत्रयस्यपर्समयीनुहर्भवतीति॥कंचिक्रतुमनारभ्याधीतस्यप।
र्समयात्स्याव्यभिचरितक्रतुसंबंधिनुहृदाराकृतंगत्ववदनारभ्यतेवांकमांगश्रितानां
निर्धारणानामुपासनानामनियमः॥रभ्याधीतानांउजायाद्युपासनानामप्युजायादिकाराक

सूत्र०
६१

त्वं गत्व मिति प्राप्ते ब्रूमः॥ तन्निर्धारणानियमरतितनित्यवदनुष्ठानाभावः कुतः तद्वष्टेः तस्यापि नि-
यमस्य श्रुतौ दर्शयनादित्यर्थः॥ तथा हि तेनोभौ कुरु तो यश्चेत्तदेवं वेदयश्च न वेदना नानुविद्या
पिकर्मणि कर्तुं त्वं वदंतीति श्रुतिरुपासनस्यानियतत्वं दर्शयति॥ उपासनस्य प्रत्यक्षफलमवगादपि
पशुपतिफलप्राप्ते गोरोहनवन्नकर्मो गत्व मित्याह॥ अथ गच्छति हि यतः प्रयगः प्रनिबन्धः॥ कर्म
णो वीर्यवन्नरत्वात्मकसमृद्धिरूपः फलमुपलभ्यते॥ अतोपिन कर्मो गत्व सुपासनस्येत्यर्थः॥ त-
था ह्युपासनस्य प्रत्यक्षफलत्वे श्रुतिः॥ तेनोभौ कुरु तो यश्चेत्तदेवं वेदयश्च न वेदना नानुविद्या
नानुविद्या नपदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदात्तदेव वीर्यवन्नरं भवतीति॥ तेनोकारेणोभावा-
पिकर्मकुरुतः॥ यश्चेत्तदेवोकारस्य मन्त्रं रावं सतमत्वादिश्लो गुणकं वेदयश्च न वेदतावुनावि-
तिसंबन्धः॥ रावमनभिप्रेतपक्षमुक्त्वा स्वाभिप्रेतमाह श्रुतिः॥ नानाविनिःतुः पूर्वपक्षनिरासा-

शारी० व०
३

६१

र्थः॥ ओंकारमात्रज्ञानपिज्ञयारसतमत्वादिगुणकोंकारज्ञानं नानैवं प्रत्यक्षफलं कंदष्टो हिम-
णिक्रियेश्वरवणिजोः सामान्यविशेषज्ञानाभ्यां फलमेव स्तस्याद्यदेव कर्मविद्यायोनीया-
दिविषयया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्धौपनिषदात्तदेव तादृशानेन युक्तं करोति तदेव कर्म वीर्य-
वन्नरं भवतीत्यर्थः॥ अनेन विद्याहीनं कर्म वीर्यवन्मात्रं विद्यासहितं तु वीर्यवन्नरमिति गम्यते॥
न हीदं विद्यायाः कर्मो गत्व संभवति॥ अंगहीनस्य कर्मणो वीर्यवन्मात्रस्य फलजनकत्व-
ज्ञानस्यानुपपत्तेः॥ तस्मात्पुण्यात्मा अक्रियात्मकत्वेन क्रतुसंबन्धं विना स्मांतं चैराफलसा-
धनताभावेन विषमत्वादिद्यायाः क्रियात्मकत्वेन स्मांतं चैराफलसाधनत्वसंभवाजोरोहनव-
त्मानं च मेवेति सिद्धं॥ पदानवदेवनदुक्तं॥ ब्रह्मद्वारापकेच्छां दोग्धे च संवर्गविद्यायां वागादिभ्यः॥
प्राणाः श्वेष्टः॥ अग्न्यादित्यादिदेवताभ्यः श्वेष्टो वायुरिति अवधारितं तत्र संशयः किमस्यो विद्यायां

सूत्र०
६२

वायुप्राणयोः प्रयोगैकं उत प्रयोगभेद इति फलपादसंगती पूर्ववत् पूर्व फलभेदात्कर्मो गानां त
दाश्विनोपासनानां च नित्यतानित्यत्वलक्षणाः प्रयोगभेद उक्तस्तर्हि प्रकृते वायुप्राणिलक्षणा फ
लैक्या वायुप्राणयोः स्वरूपतरुणत्वेन वेद्याभेदेन विद्यैक्या च प्रयोगैक्यमिति प्रत्युदाहरणो न
प्राप्तेऽत्र मः ॥ यथैकस्मिन्नपि होत्रे दधितंडुलादिभिर्गुरोः ॥ प्रयोगभेद एवमेकस्यामपि विद्यायां
वायुप्राणयोः ॥ स्वरूपाभेदेऽप्याधिदैविकत्वाध्यात्मिकत्वस्वरूपावस्थ्याभेदेन गुरोर्गानेदात्प्रयोग
भेद इति प्रदानवदेवेदं द्रष्टव्यं ॥ तथा हि दं प्रायराते पुरोडाशमेकादशकपालमिंद्रायाधिराजा
पेन्द्रायस्वराज इति पुरोडाशव्यवस्थामिष्टौ श्रुतायां किंवा प्राणां पुरोडाशानां सह प्रदानमुत
प्रदानभेद इति विषये देवतैकात्म्यप्रदाने प्राप्तेराजाधिराजस्वराजगुरोर्गानेदेन तद्विशिष्टदेव
ताभेदात्पुरोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्य भेद इति ॥ यथा तद्वत्प्रकृते वेद्यभेदात्प्रयोगभेद इत्य

शारी० वृ०
३

६२

र्थः ॥ तदुक्तं ॥ देवताकांशे ॥ नानावादेवनाष्टयकृतानादिति वा शब्दे देवतैक्यनिरासार्थः ॥ नानादेव
तैक्यवहेतुमाह ॥ अथ गिति ॥ उत्पत्तिवाक्यरावराजाधिराजस्वराजगुरोर्गानां अथ गजानां तद्विशिष्ट
देवतानां नानात्वेऽयुक्तमित्यर्थः ॥ लिंगभूयस्तान्निवलीयस्तदपि ॥ वाजसनेपिनो गिरहस्ये
नैव वा इह मुच्यते ॥ पूर्वमदासीनाप्यसदित्युपक्रम्य मनसः ॥ प्रादुर्भावमुक्ता तन्मनश्चात्मा
नोग्रीनपश्यदिति मनो धिक्कृत्य पश्यति षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोग्रीनकात्मनो मा
यान्मनश्चित्तरत्यादि ॥ तथैव वाक्चित्तः प्राणाश्चित्तश्चक्षुश्चित्तः श्रोत्रचित्तः ॥ कर्मचित्तोऽपि चित्त
त्यन्यानग्रीनामनेति ॥ अथ मर्थः ॥ पुरुषस्यायुषेन क्लृप्तशतवर्षाणामहोरात्राणि षट्त्रिंशा
सहस्राणि तैरवच्छिन्ना मनो ह त्रयोपि षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति ॥ एकस्मिन् होरात्रेऽत्यवस
र्वमनो ह त्रिषहोरात्रगतैक तारोपात्राण्यवतावसरया कामनो ह त्रयश्चिका त्वेनापि तेन च सं

सूत्र०
६३

पाद्यतेष्विंशत्सहस्राणीत्यादिनामनराकस्वद्वितरूपानग्रानर्कानन्यानितरावमनोविका
रान्मनश्चितः॥मनसाचीयंतेसंपाद्यंतस्तिमनश्चितः॥तानपश्यदित्यर्थः॥रावमेववागाद
योपिस्वस्वद्वितीयेनाप्यपन्निति॥प्रतीदियद्वत्येकैकमग्रिचयनेसंपाद्यं॥प्राणोवागो
कर्मपदमनुक्तकर्मैदियपरं॥रातेग्रयः॥कर्मप्रकरणोपविताः॥तत्रसंशयः॥किमेतेमनश्चि
दादयोग्रयःकर्मगिभूताउतस्वतंत्रास्ति॥पादसंगतिफलेष्ववदपूर्वमेकप्रयोगाःयोगा
वायुप्राणयोःप्रयोगैदस्तुक्तं॥तर्हिमनश्चिदादीनांप्रकरणात्कर्मगितेनैकप्रयोगसं
भवात्प्रयोगैकमितिप्रत्युदाहरणेनप्राप्तेर्ब्रूमः॥सिद्धान्तमुपक्रमतेलिंगेति॥मनश्चिदादयो
ग्रयः॥स्वतंत्रावकुतः॥लिंगमूयस्तात्स्वातंत्र्यत्वापकलिंगानांभूयसांसत्वादित्यर्थः॥तथा
हियत्किंचेमानिभूतानिमनसासंकल्पयंति॥तेषामेवसाकृतिरिति तानहेतानेवंविदेसर्वदा

शारी०वृ०
३

६३

सर्वाणिभूतानिचिन्त्यपिस्वपतस्याहानिलिंगानिसंति॥अथमर्थः॥सर्वाणिपिभूतानि
जंतवोयत्किमपिमनसासंकल्पयंति॥तेषामेवाग्रानासाकृतिःसंपादनंसर्वजंतुमनश्च
दिद्वितीनामग्रितेनध्येयत्वादित्येकंलिंगंनहियत्किंचित्प्रकरणंकर्मगंसंभवतीतिरावेवि
देस्वपतेजाग्रतेपिसर्वदासर्वाणिभूतानितानेतानग्रानिचिन्तयतीति लिंगांतरं॥तत्किंकर्मगं
सर्वदानुष्ठीयमानंदृष्टं॥कालविशेषरावनदिधानादिनि॥तदिलिंगंप्रकरणावलीयःतद
पिबलीयस्त्वमस्तुक्तं॥पूर्वकांडेष्टुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्यानसमारब्धानांशमवायेपार
दोर्बल्यमनर्थविप्रकर्षादिति॥एतच्छ्रुत्वायोविस्तरेणवाचस्पतिमिश्रेरेतत्पादादौवेद्याधिक
रणोवस्मिन्तदाहविस्तरमयान्नोच्यतेइति॥सिद्धान्तमुपक्रम्यपूर्वपक्षयतिपूर्वविकल्पप्र
करणाभ्याक्रियामानसवत्संकल्पात्मकामनश्चिदादयोग्रयोःनस्वतंत्राःकिंचित्प्रकरणिर

सूत्र०
६४

प्रित्वितुनरतिप्रकृतस्य सर्वस्य क्रियामयस्याग्रेरयं विकल्पः ॥ संकल्यात्मकोऽग्निः प्रकरणात्मा त
नलिगादग्नीनां स्वातंत्र्यं प्रकृते उक्तलिङ्गस्यार्थवारिकार्थदर्शनलक्षणस्य अर्थवादस्य तेन विहि
तमानसिकाग्निस्तुतिपरत्वेन विद्ये कवाक्यतया स्वार्थपरत्वाभावात् सिद्धे हि स्वार्थे न दर्शनं लि
गं अग्नीनां स्वातंत्र्यं गमयेन्न ह्यसि स्वार्थसिद्धिस्तस्मात् क्रियानुप्रवेशिन रावेते मानसिकाग्रय
रातेन सौ वं क्रिया पदे व्याख्यातं मानसवत् ॥ तथा हि द्वादशाहं श्रूयते अथ नयात्वापात्रेण समु
द्रसया प्राजापत्यं मनो ग्रहं गृह्णामीति तां समुद्रमनयारसया दधिव्यापात्रेण प्रजा
पतिदेवताकं मनो ग्रहं ध्यानमयग्रहमापाद्यं गृह्णामीत्यर्थः ॥ तत्र किमिदं मानसं द्वादशा
हादहरं तरे उत तन्मध्यपातिनो दशमस्याहो गमिति संदेहे वा गेद्वादशाहो मनो मानसमि
ति संदेव्य पदेशादहरं तरपरत्वेन विद्ये कवाक्यतया स्वार्थपरत्वाभावात् सिद्धे हि स्वार्थे न दर्शनं

शारी० २०
३

६४

लिङ्गमग्नीनां स्वामिति प्राप्ते मानसस्याहरं तत्वे मानाभावात् संदेव्य पदेशस्यो गंगिभावेनाप्युपप
त्तेरहरं तत्वे द्वादशाहं संज्ञायामोरात्प्रसंगात्मुख्ये संभवति ॥ गौरात्वायोगात् द्वादशाहमा
ध्यपातिनो दशमस्याहो गं मानसमिति ॥ यथा तथे मे मानसिकाग्रयः प्रकृतकर्मशेषा इत्य
र्थः ॥ अतिदेशाच्च ॥ मानसिकाग्नीनां मध्ये एकै कोऽग्निस्तावान्यावानसौ पूर्व इति ॥ पूर्वो
ष्टिकाचितेनाग्निना मानसिकाग्नीनां सा दृश्या पदेशाच्च तच्छेषत्वमेकक्रियानुप्रवेशातिरि
क्तसाहचर्याभावादित्यर्थः ॥ सिद्धांतयति ॥ विद्ये वतु निर्धारणात् ॥ तुरुक्तपञ्च निरासार्थः ॥ वि
द्यात्मकाराते मनश्चिदादयः स्वतंत्रा एव न कर्मानुप्रवेशिनः कुतः ॥ तिहेते विद्यावितरावेत्य
वधारणादित्यर्थः ॥ रावकारकश्रुत्या कर्मप्रकरणा बाध्यमिति भावः ॥ लिङ्गादपि तद्वाध्यमि
त्याह दर्शनाच्च ॥ मानसिकाग्नीनां स्वातंत्र्यं ज्ञापकलिङ्गस्य दर्शनाच्च प्रकरणा बाध्यमिति भावः

सूत्र०
६५

लिंगं सर्वदर्शितेन चिदं लिंगेन साधकमित्युक्तमित्यत आह ॥ श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥
श्रुतिरेवकारः ॥ आदिपदेन लिंगवाक्ययोग्यं ह्यं लिंगमुक्तमेव विद्यया हे वैतरावं विदमि
ता भवन्तीत्येतेषां मानसिकाग्नीनां पुरुषं संबन्धमाचक्ष्णाणं वाक्यं स्वातंत्र्ये बोधकं तथाचै
तेषां श्रुतिलिंगवाक्यानां वलीयस्त्वदुर्बलेन कर्मप्रकरणेनाग्नीनां न स्वातंत्र्यबाध इत्यर्थः
न च लिंगस्यार्थवादस्य तेनासाधकत्वं लिंगप्रदर्शनार्थमुदाहृतवाक्यानां विधिप्रत्ययसा
मीप्साभावादस्यार्थशोधकत्वाच्च विधायकत्वेनार्थवादत्वाभावादिति भावः ॥ इतोऽपि मन
श्चिराद्यग्नीनां स्वातंत्र्यमित्याह ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्कवदृष्ट्यतदुक्तं ॥ ते मन
से बाधयेत मनस्वातंत्र्यमित्याचीयंत मनसेव ग्रहाश्च ग्रहां तमनसास्तु वन्मनसां संसृज
यत्किंच ॥ यत्ने कर्मक्रियते यत्किंच यशायं कर्म मनसेव तन्मनो मयेषु मनश्चि सुमनो म

शाश्व० ३०
३

६५

यमक्रियत इति दिना मनश्चादिदृष्टिषु कर्मणां अनुबन्धासंपादनादग्नीनां स्वातंत्र्यं कर्म
गतैः गानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेन संपादनं वेय्यं ॥ आदिशब्देनातिदेशो गृह्यते प्रतिदेशो
हिक्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यमेकैकस्य मानसिकाग्नेर्दर्शयस्वातंत्र्यमेषां दर्शयति यत्न
यमतिदेशः ॥ पूर्वपक्षानुक्तं न इति तत्र न्यमित्यसादृश्येनास्मातिदेशस्य सिद्धांतेषु पक्षैः
सूत्रे बहुवचनमिच्छार्थपूर्वाक्तश्रुतिलिंगादिकं बोध्यं उक्तस्तुत्यर्थस्तु तेन मनसे बाधा
येत आधानकर्मणा संपादिनाः ॥ अचीयेत इति चिंताः ॥ राशुषिषु ग्रहाः ॥ पात्राण्यगृह्यंत गृही
ताश्चस्तु वन्स्तोत्रं कृतं वन्त उजातारः ॥ अशंसन् अशंसन् कृतं वेतो होतारः ॥ किं बहुना यत्किंच क
र्मारादुपकारकं यत्किंच ॥ यत्तियं यत्निष्पत्यर्थं सन्निपत्योपकारकं च क्रियते तद्विदुषो मनसै
वाक्रियत इति ॥ अनुबन्धादिभ्यो हेतुभ्यः स्वातंत्र्यं मनश्चिरादीनां प्रज्ञांतरपृथक्कवदृष्ट्य

सूत्र०
६६

याप्रज्ञांतराणां शांतिरित्यादि विद्यानां स्वातंत्र्यं तद्वत् ॥ नन्वग्रीनां स्वातंत्र्ये कर्मप्रकरणादुत्कर्षः
काप्यः दृष्टः कल्पितः स्यादत आह ॥ दृष्टश्चेति ॥ राजा स्वराज्यकामो राजसूयेन यजेतेति रा
जसूयं प्रकृत्याग्नेयोष्ठाकपालो हिरण्यं दक्षिणे त्यादिना श्रुतायाश्च वेष्टे ब्राह्मणादिकर्तृका
याराजमानं कर्तृकराजसूयप्रकरणापुरुषदुत्कर्षो दृष्टस्तद्वत्वाप्यग्रीनां कर्मप्रकरणा
दुत्कर्ष इत्यर्थः ॥ इदं सर्वं प्रथमतः उक्तमित्याह ॥ तदुक्तमिति ॥ यदुक्ते ॥ मानसवदग्रीनां कि
याशेषतमिति तदुपपत्तिः ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहिलोकापत्तिः ॥ मनश्चिदादी
नां मानसेन मानसिकत्वं सामान्यादपि क्रियाशेषत्वं न कल्प्यं उक्तं श्रुत्यादिभ्यः ॥ स्वातंत्र्यं
त्रोपलब्धेर्मृत्युवत्तथास्मावमृत्युर्यथापरातस्मिन्मंडले पुरुष इति च प्रथितं मृत्युरिति
चादित्यपुरुषस्याग्नेश्च मृत्युशब्दसाम्येऽपि परस्परवैषम्यं यथावाद्युजोकोमिस्तस्या

शारी० वृ०
३

६६

दित्यः समिदित्यादौ समिदादि साम्यान्न हि दुलोकस्याग्नित्वापत्तिः ॥ किंतु ॥ परस्परवैषम्यं तद्व
न्मानसमानसिकाग्नौ मानसिकत्वं साम्येऽपि परस्परवैषम्यमित्यर्थः ॥ परेच्छाद्वस्यतादिध्या
नूपस्तान्ननुबंधः ॥ मानसिकाग्निब्राह्मणात्परस्मिन् ब्राह्मणोऽप्येवावलोक्य राषीमिच्छि
त इति शब्दस्य तादिध्यानिते गौष्ठयिवाहृष्टिरूपस्वतंत्रविधित्वमेव लक्ष्यते न कर्मो गविद्या
विधिस्तथापदेतन्मंडलं तपता निष्प्रस्मिन् अपि ब्राह्मणो विद्याप्राप्त्या न्यदृश्यत इति च का
र्यः ॥ तथा च तस्मिन्मिद्याहारादस्मिन् अपि ब्राह्मणो विद्यायाः प्राप्ता न्यमिति नावः ॥ नन्वस्मि
न्ब्राह्मणो मानसिकाग्निविद्यायाः प्रधानत्वे किमर्थं कर्मोपक्रमस्तत्राह ॥ नृपस्तदिति
कर्मो गानां मानसिकाग्निविद्यायां संपाद्यानां बहुतादिद्यायास्तदुपक्रमेणानुबंधः ॥
निपादनमित्यर्थः ॥ तस्मादिदं मानसिकाग्निविद्यास्वतंत्रपुरुषार्थहेतुरिति सिद्धं ॥ ननु वि

सूत्र०
६७

द्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वमयुक्तं देहादिरिक्तस्य पुरुषस्याभावादिप्राप्तिरिति। एकस्यात्मनः शरी
रेभावात्॥ प्रसंगादस्य पादसंगतिविध्या॥ अत्र किमात्मा देह एव उत तदतिरिक्त इति संश
यः॥ सर्वपक्षे देहातिरिक्तोत्पाभावात्सर्गादिशास्त्रवैयर्थ्यं सिद्धं तेन तत्सार्थकमिति किमा
वः॥ तत्र एकं देहात्मवादिनो जीकायतिकादेहातिरिक्तस्यात्मनोऽसत्त्वं मन्यमाना देह एवात्मे
तिवदंतिकुत शरीरे सति चैतन्यसुखादीनां भावात्॥ तदभावे चाभावात्सत्यत्वं व्यतिरेका
भ्यां तेषां देहधर्मत्वेनातिरिक्तात्मसिद्धभावादिति प्राप्तिमिदं तयति॥ व्यतिरेकसमभावात्
नितान्न च पलब्धिवत्॥ न तात्मानो देहादव्यतिरेकः किंतु॥ व्यतिरेक एव न्याय्यकुतः चैतन्या
दीनामात्मधर्माणां तस्य शरीरस्य मरणावस्थायामभावेऽप्यभाविता देहधर्मता संभवाद्यथा दे
हभावेभावादेहधर्मत्वं तथा देहभावेऽप्यभावादेहधर्मत्वमेव कुतो न स्यादित्यर्थः॥ किंच नि

शरी० सू०
३

६७

श्चितानप्यतिरेकाभ्यां देहधर्मत्वं वक्तव्यं न चावदेहाभावेऽप्यभावात्सत्यव्यतिरेकनिश्चयः सं
भवेति॥ एतद्देहाभावेऽपि देहांतरावच्छेदेन तदधर्मसत्त्वं संभवादिति॥ उपलब्धिवत्॥ तथा हि
स्तितावत्पराद्युपलब्धिः सावनदेहधर्मस्युक्तं॥ किंच देहधर्मत्वे तस्याः प्रकाशकत्वा
दुपपत्तिः॥ देहरूपावदिवदिति॥ यथा देहादिविषया या उपलब्धेः सत्त्वमंगीक्रियते तथा त
स्यादेहादिव्यतिरेकोऽप्यंगीकार्यः स एव चोपलब्धिर्न्यात्मेति॥ तस्मादेहातिरिक्तस्यात्मनोऽस्ति
त्वमिति सिद्धं॥ अंगाववदास्तु न शरीरासु हि प्रतिवेदं॥ संतिकर्मांगान्धिता उपासना उजायावप
वांकारे प्राणादृष्टिरुक्थेऽथिवाहृष्टिः लोकेषु पंचविधं सामोपासीतेति लोकशब्दः॥ अथिवा
ग्यंतरिज्ञादित्यलोकपरः॥ अथिवादिविषयकदृष्ट्या पंचविधं सामोपासीतेत्यर्थः॥ अथि
वाहिकारः॥ अग्निः प्रस्तावः॥ अंतरिज्ञमुजायः॥ आदित्यः प्रतियारः॥ द्यौर्निधनमिति हिंसारादि

सूत्र०
६८

पंचविधेसांमिश्रयित्वादिहिरिति विभागः॥ तत्र संशयः॥ किमेता उपसना यत्र शाखायां विहिता
स्तच्छाखागतो जीयाद्यालंबना उत्तमं शाखागतो जीयाद्यालंबना इति पूर्वोत्तरपक्षयोः॥ पूर्वो
त्तरकोटिसिद्धिः फलं उपसना विचारात्मकत्वाच्चाह्लादस्य पादसंगतिः॥ तत्र यथा शाखीरात्म
नोर्मेदात्मात्मधर्माणां शाखीरे न संभवस्तददेकशाखागतो जीयाद्यपेक्षया शाखांतरगतो
जीयादेः॥ स्मरमेवेन मेदादेकशाखागतो जीयादिधर्माणां मुपासनानां शाखांतरगतो जी
यादौ न संभव इति तदृष्टं तेन प्राप्ते च मः॥ अंगावबद्धास्ति नितुः पूर्वपक्षनिरासार्थः॥ एता
अंगाभ्युता उपसनाः प्रतिवेदं स्वशाखासु विद्यमानो जीयाद्यालंबना एव न भवेति॥ किंतु
शाखांतरयो जीयाद्यालंबना अपि कुतः॥ उ जीयमुपासीतेत्यादौ उ जीयादिश्रुतेरविशो
पादिति हि शब्दस्त्वितो हेतुर्बोध्यः॥ इमं मयं दृष्टं तसुरेनापि साधयति॥ मंवादिबद्धा विरो

शाखी० ह०
३

६८

धः॥ एकशाखाविहितोपासनानां शाखांतरो जीयादिषु प्राप्तिरविरोधः॥ मंवादिबद्धा तथादियथा
तेडुलपेषणार्थमश्मादानमेषः॥ कुरु रसीत्येकब्राम्नातः शाखांतरेपि प्राप्तेनियथावाप्रयाजा
एकब्राम्नाताः शाखांतरेपि प्राप्नुवंति तद्वद्वाप्यविरोधः वा शब्दो दृष्टो तत्र दर्शनरूपहेतुं तत्र
सूचनार्थः॥ तस्मादेकत्र विहितानामप्युपासनानां शाखांतरो जीयादिषु प्राप्तिरिति सिद्धं
भूमः कतुवज्या यस्तं तथा हि दर्शयति॥ वैश्वानराख्यायिकायां प्राचीनशाखादिषु दृष्टीणां
राज्ञा सह प्रश्नप्रतिबचनाभ्यां द्युलोकसूर्यवाद्यादिषु व्यस्तेषु वैश्वानरोपास्तिः॥ श्रुता तथा स
मस्तेषु वैश्वानराधिकरणानि विस्तारव्यापिका वाप्यनुसंधेया॥ तत्र संशयः॥ किमिहो मय
याप्युपास्तिर्विवक्षितं तसमस्तोपास्तिरेवेति॥ अत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदः॥ सिद्धांते तदेकमिति
बोध्यं॥ तत्रो जीयादिश्रुत्यासन्निधिप्राप्त्यवस्थां बोधितो जीयाद्युपासीनां सर्वशाखास्व

सूत्र-
हृष

वस्यावदत्रापि व्यस्तोपास्तीनां विधिस्तुत्यासमस्तोपास्तिमन्त्रिधिप्राप्तस्तुत्यर्थं तं वाधित्वा विधेय
तं न व्यस्तोपास्तीनां विधिस्तुत्यासमस्तोपासपिक्रतुवत् यथा दर्शश्च मासादेः क्रतोः सांगप्र
धानस्यैव प्रयोगो विवक्ष्यते न व्यस्तानामपि प्रयाजादीनां तद्वत् ॥ ननु भूमरावज्यायस्तं कु
तस्त्यत आह ॥ तथा हीति ॥ प्राचीनशालादिभिरुक्ता निव्यस्तोपासनानि निदिदिता के के येन
राजा व्यस्तोपासनस्योक्तत्वादेकवाक्यतामुत्तरवगम्यते ॥ तथा च एकवाक्यतामापनेयं
तिर्भूमरावज्यायस्तं दर्शयतीत्यर्थः ॥ ननु तर्हि राज्ञः प्राचीनशालादीन् प्रनिहेत्योपमन्यवकं
त्वमात्मानं वैश्वानरमुपास्मरति प्रमेहे राजन् ॥ सुते जाद्युलोको वैश्वानरो यंतं वैश्वानरमुपा
स्मरति ॥ प्रमेहे राजन् सुते जाद्युलोको वैश्वानरो यंतं वैश्वानरमुपास्मरत्यादौ व्यस्तोपास्तिषु वि
धिस्तुतीनां कागतिरिति चेत् ॥ प्राचीनवशालादिभिरवगत व्यस्तोपास्यनुवादेन समस्तोपा

शारी-हृ-
३

हृष

सनस्य विधेयतादनुवादतमेव श्रुतीनां गतिरिति ॥ तस्यासमस्तोपासनमेव ज्ञायति सिद्धं ना
नाशब्दादिभेदात् ॥ एकसगुणब्रह्मोपास्यकाः शांतिरूपद्वारा दिविद्याः संति एवमेकसुरव्य
प्राणविद्या अपि संति तत्र संशयः ॥ किमेकोपास्यकविद्यानां भेदोस्ति न वेति ॥ पादसंगतिप्रले
खवत् ॥ तत्र व्यस्तोपास्तिषु विधिस्तुतीनां सत्तेपिसमस्तोपास्तेरेव ज्ञायस्तव देकोपास्यको
पास्तिषु प्रत्येकं विधीनां सत्तेपिसमस्तोपास्तेरेव ज्ञायस्तमिति नास्ति विद्यानां भेद इति हं
तेन प्राप्ते बुद्धम् ॥ एकोपास्यकविद्यानां नैव कुतः ॥ शाब्दादिभेदात् ॥ वेदउपासीत सक्रतुं संक्रुत्यं कु
र्वीतत्यादिशब्दभेदात् ॥ आदिशब्देनोपास्यगुणभेदाच्चेत्यर्थः ॥ यथा यागदानहोमानां कर्मणां
यजेत दद्यात् कुहुयादिनिशब्दभेदाच्चेदस्तद्वदिनिष्ठं ॥ विकृत्यो विविधफलत्वात् ॥ याः सगुण
ब्रह्मादिविद्या उपास्यसाक्षात्करणेन फलहेतवस्तासां किं स्वैष या विकृत्यसमुच्चयान्यामनु

सूत्र०
७०

एतदुतविकल्पवेति संशयः॥ पूर्वपक्षे स्वेच्छया विद्यामुपहृतेर्याकां निदेकैकविद्याया वा
जीवमनुष्येति विकल्पोपि नास्ति द्विच्यारयो विद्याः समुच्चयेनानुष्येपास्त्वपि नास्तीत्यनि
यमः॥ फलं सिद्धं ते विकल्पवेति नियम इति भेदः॥ पूर्वाधिकरणेन विद्यानानात्वे सिद्धेऽप्यं
विचारः॥ प्रवर्तते नो चेन्नास्तीति हेतुहेतुमद्भावः॥ संगतिस्तत्रानुष्ठाननियमे हेतुमावाद्ये
अमनुष्ठानमिति प्राप्ते च मः॥ विकल्परावासां विद्यायां नायुक्तः कुतः॥ अविशिष्टफलत्वात्
अविशिष्टे ह्यसां विद्यानामुपास्यसाक्षात्कारस्य फलं तेनैकया विद्यया पास्यसाक्षात्कारेण
विद्यांतरमफलं विरुद्धोपास्यसाक्षात्कारस्य युगपदयोगाच्च विद्यांतरं व्यर्थं तं मेवेति को तेप
सदा तद्भावमावित इति भगवन्जीतास्पष्टमेकविद्यायारवानुष्येयतं दर्शयति॥ तस्मादुपास्यसा
क्षात्कारद्वारा फलहेतुत्वं तद्विद्येकैवानुष्येयेति सिद्धं॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्वाश्व

शारी० २०
३

७०

हेतुमावात्॥ योश्च प्रतीकोपास्तयो नाम ब्रह्मे तुपासीत तस्य यथाकामचारो भवतीत्याद्याः॥
काम्या उपास्यसाक्षात्कारानपेक्षारवाहृद्वारा फलहेतवस्तामुपवसं देहे उपासित्वा विशेषा
त्पूर्ववद्विकल्पनियम इति प्राप्ते च वा निकांस्यास्ति निकांस्यास्त्वदृष्टद्वारा फलहेतवो विद्यायथा
कामं समुच्चीयेरन्वा नवा समुच्चीयेरन्वपूर्वहेतोरविशिष्टफलतस्य विकल्पनियमप्रयोजक
स्याच्चाभावादित्यर्थः॥ तथा च प्रतीकोपास्तयो विकल्पेनैवानुष्येयाः॥ उपासित्वा त्वूर्वाक् विद्यावदि
त्यनुमाने उपास्यसाक्षात्कारहेतुत्वमुपाधिरिति भावः॥ अंगेषु यथाश्रयभावः॥ कर्मो गेहनीया
दिषु याश्चाश्रिता विद्यास्तासां किं समुच्चयेनैवांगवदनुष्ठान उत यथाकाममिति नावसंशयः॥ पूर्व
पक्षे समुच्चयेनानुष्ठानात्फलबाहुल्यं॥ सिद्धं ते यथाकाममनुष्ठानात्त्वयोगसौकर्यमिति बोध्यं त
वप्रतीकोपास्तीनां स्वतंत्रत्वाद्यथा काममनुष्ठानं युक्तं अंगश्रितोपास्तीनामंगतंत्रत्वाद्यथा

सूत्र०
७१

यमावयथाश्रयाणामंगानामनुष्ठानस्यभावस्तदनुष्ठानस्यभाव इति प्रत्युदाहरणेन सर्वप
क्षः ॥ शिष्टेऽपि ॥ शिष्टिः शासनं विधानमित्यर्थः ॥ यथा प्रतिवेदं विधानं तथा तदाश्रितोपास्ती
नो विधाना विशेषाच्चो गवसमुच्चयनियम इत्यर्थः ॥ इतश्चैवमेवेत्याह ॥ समाहारात् ॥ क्रमेदो
क्तप्रणवस्य सामवेदोक्तो जीयस्य चैकोपासने उजावाकृते फलमाह श्रुतिः ॥ होतृषदनादि
वापि दुरुजीयमनुसमाहरतीति होतृषदनशब्देन होतृशंसनस्यानवाचिना होतृकृतं शंस
नार्यं कर्म लभ्यते उजाता प्रणवो जीययोरेकज्ञानमाहात्म्यात्वेन कृतं दुरुजीयमपि स्मृ
दि प्रमादादुष्टमप्युजानं होवा सम्यक्कृतशस्त्रसहायादनुसमाहरत्येव प्रति समाह्वयते
वरवलुहोतृकर्म संबद्धो कारस्य क्रमेदोक्तस्य सामवेदोक्तो जीयस्य चैकोन विंति तत्वादित्यर्थः ॥
तथा च वेदव्योक्तप्रणवो जीययोरेकज्ञानस्येदं फलं बुद्ध्वा कं सर्ववेदोक्तानामप्यंगानि

शारी० सू०
३

७१

तोपासकानो नोऽसमुच्चयं सूचयति ॥ सर्वोपासनेषु वेदांतरोक्तोपासनस्य वेदांतरोक्तो जीयादिना
संबंधस्य समानत्वादिति सूत्रकृतात्यर्थः ॥ गुणसाधारण्यश्रुतेऽपि ॥ उजीयोपासनायां गुणान्न
स्योपास्यस्योकारस्य तेनेयं त्रयीविद्यावर्तते तेनोकारेण वेदत्रयोक्तं कर्म भवतीति सर्वकर्म
णि साधारण्यस्य श्रवणात्तदाश्रितोपासनानामपि साधारण्यं समुच्चित्वा नुष्ठानमित्यर्थः य
द्वा ॥ कर्मगुणानां सुजीयादीनां सर्वेषां समुच्चित्वा नुष्ठानात्मकसाधारण्यभावे हितदाश्रितो
पासनानां समुच्चयोनभवेत् ॥ नैतदस्ति प्रयोगवचनेन सर्वो ग्राहिरातेषां साधारण्यश्रुतेः ॥
तथा च तदाश्रितानां सुपासनानामपि समुच्चय इत्यर्थः ॥ एवं प्राप्ते सिद्धं तयति ॥ तदा तस्मिन् भावा
श्रुतेः ॥ यथांगावाश्वस्त्यर्थः ॥ पक्षव्यावर्तमायः ॥ नागाश्रितोपासनानां मंगवसमुच्चयनियम
तस्मिन् भावाश्रुतेः ॥ यथांगानां सहभावः ॥ श्रुयते ग्रहं वा गृहीत्वा च मसं वो न्रीयस्ति नमुपाकुर्या

सूत्र०
७२

दित्यादिना ॥ तथा तेषां सुपासनानां सहभावस्यास्युतेरित्यर्थः ॥ नवांगतं वृत्तादुपासनानां समु-
च्चयनियमः ॥ अंगतं त्रयस्यापि गोदीहनस्यानुष्ठानानियमात् ॥ यदुक्तं ॥ शिष्टेऽपि तिसृत्रेऽंगव-
दिधाना विशेषाश्च समुच्चय इति ॥ तत्र ते नहीदमनुमानं जल्पते उपासनानि समुच्चित्यानुष्ठेया-
नि विहितत्वादेव इति ॥ तत्र च कतर्थात् सुपाधिः परं च सूत्रेण योक्तं त्रिंशद्वयमत्र योजकत्वे-
न दूषणीयं ॥ दर्शनाच्च ॥ दर्शयति च श्रुतिरंगाश्रितोपासनानां समुच्चयं ॥ एवं विद्वैव ब्रह्माय-
जं यजमानं ॥ सर्वोऽश्रुतिर्जोधि रज्ञातीति कवेदादिविहितं गलीषे व्याहृतिर्होमत्रायश्चित्राभि-
जतं ब्रह्मण एव विज्ञे सर्वोपासनानां समुच्चये हि विज्ञानेन वता ब्रह्मण परिपाल्यत्वमितरेषां मृ-
तिजानां तस्यां सर्वेषां सर्वविज्ञातस्य स्मिन्नपरिपाल्यत्वकीर्तनेन तस्मात्सर्वोपासनानां समुच्चय इ-
ति सिद्धं ॥ इति श्री ब्रह्मसूत्रे त्रैश्वरीरश्नसमाप्तः ॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ ३ ॥ ७२

शारी० वृ०
३

षायेतिः शब्दादिति वादरायणः ॥ पूर्वस्मिन्पादे परापरब्रह्मविद्यायां नागुणोपसंहारोक्ता-
परिमाणवपुमवधारितं इह तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते ॥ तत्र क-
र्मानपेक्षाणामासां विद्यानां कायं गानिस्त्याकांज्ञायां यज्ञादीनि बहिरंगा निशमादीन्यंतरा-
गानि निरूप्यते इत्येकं वेदाविषयकत्वमनयोः पादयोः संगतिः ॥ तत्र परब्रह्मविद्यामाश्रित्य
विचार्यते ॥ किमौपनिषदात्मविद्याकर्मकर्तृद्वारा कतनु प्रवेशिनी उत स्वतंत्रेव पुरुषार्थसा-
धनमिति ॥ अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसिद्धिः फलं पूर्वपादांत्याधिकरणिकमंगवि-
द्योक्तिः प्रसंगाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्मगतमाशंक्यसिद्धान्तमुपक्रमते पुरुषार्थ इति ॥ अतोऽस्मादौ-
पनिषदात्मज्ञानात् स्वतंत्रात्पुरुषार्थो मोक्षः सिध्यतीति वादरायणः ॥ आचार्यो मन्यते कुतः
तरति शोकमात्मवित्तं ब्रह्म वेदब्रह्मैव न वतीत्यादिः ॥ केवलविद्यायामोक्षहेतुत्वबोधकशब्दा-

सूत्र०
७३

दिन्यः॥ इदमुपलक्षणं सगुणविद्यानामपि स्वातंत्र्येण फलहेतवः तु तत्र तत्फलश्रुतेरिति बोधं
रावंच सिद्धांतमुपक्रम्य सर्वपक्षयति॥ शेषतात्पुरुषार्थवादो यथान्ये धितिर्जैमिनिः॥ कर्तृत्वे
नात्मनः कर्मशेषतात्॥ तत्त्वज्ञानमपि पक्षतावत्कर्मशेषात्पक्षाराकत्वं तत्र तत्फलत्वं न
चापेन योगः॥ तत्त्वज्ञाने कर्मो गफलश्रुत्यत्वे सति कर्मो गश्रुपत्वात्पक्षतावदिति॥ ननु विशेष
णा सिद्धो हेतुः॥ तत्र विशेषकमात्मविदित्यादिफलश्रुतेः॥ सत्तादित्यत आह॥ पुरुषेति॥ यथा
न्येषु न्यसंस्कारकर्मसु पक्षमयी न्ययजमानस्याजनादि संस्कारप्रयानादिरूपेषु न्यपा
पक्ष्योक्तश्रवणादिफलश्रुतीरर्थवादस्तथाचापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इति जैमिनिगतायो
मन्यते॥ तथा च न हेतोर्विशेषणा सिद्धिरिति भावः॥ आचारदर्शनात्॥ जैनको ह वै देहो बहु
दक्षिणेन यजेते न इत्यादौ ब्रह्मविद्यावतां जनकादीनां विद्याया सह कर्माचारदर्शनात्॥ लि

३

७३

गादिद्यायाः स्वातंत्र्याभावेन कर्मो गत्वमित्यर्थः॥ विदेहानामपि पतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षि
णा संज्ञेनाश्रमेधेन वा बहुदक्षिणा युक्ते ने जेत्यागे कृतवानित्यर्थः॥ तच्छ्रुतेः किंच॥ यदेव कर्म
विद्यया करोति तदेव वार्यवत्तरं भवतीति श्रुतीयाश्रुत्या विद्यायास्तस्याः कर्मशेषत्वस्य श्रवणा
त्स्वातंत्र्येण मुक्तिफलत्वमित्यर्थः॥ समन्वारं भगवात्॥ तं विद्याकर्मणा समन्वारं नेते इति॥ इति फ
लारेभे विद्याचिंतनकर्मणोः साहित्यदर्शनादपि न मुक्तिफलत्वं विद्यायाः॥ किंतु॥ कर्मो गत्वमेवेत्य
र्थः॥ तं परलोकं व्रजे तं विद्याकर्मणा समनुगच्छति श्रुत्यर्थः॥ तदतो विधानात्॥ आचार्यकुला
देदमधीत्ययथा विधानं गुरोः कर्मविशेषेणानि समावृत्त्य कुटुंबे श्रुचौ देशे स्वाध्यायमधीया
न इति श्रुत्या सकलवैदार्थ्यज्ञानवतः कर्मविधानादपि लिङ्गात् कर्मो गत्वमेवेदार्थं ब्रह्मविद्याया
इत्यर्थः॥ यद्यपि वेदमधीत्येव न्यध्ययनमात्रश्रुतं नार्थबोधस्तथापि फलवदर्थविबोधपर्यंत

सूत्र०
७४

मध्ययनमिति बोध्यं ॥ आचार्यस्य कुलं गृहं उपनयनं कृत्वा न दत्तं तं रंगुरोः शुभ्रपराकूपक
मविधाय अतिशेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाणि तत्राशु स्वत्वादिविधानम
नतिक्रम्य वेदमधीत्यानेतरमभिसमावृत्य ब्रह्मव्रतविसर्गं कृत्वा कुटुंबे गार्हस्पत्यतः शुचौ
देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्कर्मनिराणि च विहितानि यथाशक्ति कुर्वन्नेत्रलोकात्मनि सं
पद्यत इत्यर्थः ॥ नियमाच्च ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषे च तः समाः ॥ एवं त्वयि नान्यथेतो
स्ति न कर्मलिप्यते नरे इत्यादि ॥ काद्या वक्त्री वं कर्माचार नियमाच्च विद्यायाः कर्मशेषत्वमेवेत्य
र्थः ॥ इह ते देहे ज्ञातं समाः ज्ञातं संवत्सरा नृणां विदुषि ह्येदित्यतः कर्माणि कुर्वन्नेवेति नियम
विधिः ॥ एवं त्वयि नरे वर्तमाने सत्यः शुभं कर्म न लिप्यते त्वं न लिप्यस इत्यर्थः ॥ इतः प्रकारा
दन्यथा प्रकारांतरं नास्ति यतः ॥ कर्मलेपो न स्यादित्यर्थः ॥ तस्मात् ब्रह्मविद्या कर्मागमेवेति प्राप्ति

३

७४

समाधत्ते ॥ अधिकोपदेशावुवाच यथास्येवं तद्दर्शनात् ॥ तुः सर्वं पदं निरासार्थः ॥ यदुक्तं तत्तज्ज्ञा
नं कर्मागं फलशून्यत्वे सति कर्माश्रयत्वादिति तद्देहो विज्ञेयमिदं ॥ कुतो विज्ञेयमिदं ॥ अ
धिकोपदेशात्कर्मकर्तुः संहारिणः कर्मागदधिकस्या कर्तुं संसारिणां चिन्मात्रस्य वेदांतेषु
पदेशात् ॥ तथा च ॥ तत्तज्ज्ञानं चिन्मात्राश्रयमेवेति भवति विशेषासिद्धिः ॥ एवं तत्तज्ज्ञानफलशून्यं
रपि नार्थं ज्ञातं तस्मात्पुरुषार्थोक्तः ॥ ज्ञात्वा हितियन्मते वा दशायणस्य तदेवमेव तथैवेत्यर्थः ॥
अधिकोपदेशासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ तद्दर्शनादिभिः ॥ तस्मादधिकस्यात्मनोपः सर्वतः सर्वविदित्या
दिश्रुतिमहत्त्वेषु दर्शनादित्यर्थः ॥ यदुक्तमाचारदर्शनादिति तत्राह ॥ तुल्यं तु दर्शनं ॥ विद्यायाः
कर्मशेषत्वमावेप्याचारदर्शनं तुल्यमेव तथा हि रातदस्मै तत्सर्वं विद्वंसोऽप्यिहो वचनं नुहु
वोचकिर इत्यादिकाश्च निर्विदुषः कर्माचाराभावं दर्शयन्ति तु शब्देनाकर्मागतत्वं लिङ्गदर्शनस्य

सूत्र०
७५

त्राबल्यंस्त्वितं॥ नहि ब्रह्मविद्यावतां जनकादीनां कर्माचारदर्शनं विद्यायाः कर्मशेषत्वेति
गतेषामहमभिमानाभावेन चोदनाप्रवृत्त्यसंभवात्तत्कृतकर्मणां श्रद्धादनालज्जरात्तानां
नाः कर्मतेया तदाचारदर्शनस्य विद्यायाः कर्मशेषत्वबोधने दुर्बलत्वादिति तत्तच्छेतेरिति य
दुक्तं तत्राह॥ असार्वत्रिकी॥ यदेव विद्यया करोतीति श्रुतिरसार्वत्रिकी सर्वविद्याविषयानन
वति॥ प्रकृतो जीयविद्यामात्रपरत्वात्॥ तथा च न श्रुतिबलात् ब्रह्मविद्यायाः कर्मगतमित्य
र्थः॥ यदस्युक्तं समन्वारंभणादिति तत्राह॥ विनागः शतवत्॥ तं विद्याकर्मणां समन्वारभेते
इत्यत्र विनागो बोध्यः विद्यान्यं पुरुषमन्वारभते कर्मो न्यमिति शतवत्॥ यथा शतमान्यादी
यतामित्युक्ते विभज्यते॥ यते पंचाशदेकस्मै पंचाशदप्यस्मेतदिति त्वर्थः॥ कस्तुतोस्य समन्वा
रंभवाकस्य मुमुक्षुविषयत्वाभावात् विद्याशब्देन विहितो जीयादिविद्याप्रतिषिद्धाचनम्

३

७५

स्वीदर्शनादिरूपा गृह्यते नाह शविद्यायाः॥ फलारंभे कर्मसाहित्येपिन ज्ञातिरिति मंतव्यं
यत्पुनरुक्तं तद्वतो विधानादिति तत्राह॥ अध्ययनमात्रवतः॥ आचार्यकुलादिदमधीत्येति
वाक्ये वेदाध्ययनमात्रवतः॥ कर्मविधीयते नात्मज्ञानवत इत्यर्थः॥ मात्रपदेनोपनिषदात्म
ज्ञानमेव व्यावर्त्यते॥ न कर्मकांजाय विबोधः॥ कर्मज्ञानं विना नुष्ठानासंभवादिति॥ यच्चो
क्तं नियमाच्चेति तत्राह॥ नाविशेषात्॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि तिनियमवाक्यं न ज्ञानविषयं वि
द्यानिति विशेषाभावादित्यर्थः॥ अस्मिन्नियमवाक्यस्य ज्ञानविषयत्वेऽप्यविरोधः॥ ज्ञानस्तु
त्यर्थत्वादित्याह॥ स्तुतये तु मतिर्वा॥ इयं विदुषः कर्मानुमतिः कर्मानुज्ञाब्रह्मविद्यास्तुतये ज्ञा
तव्यास्तुतिश्चेद्व्यावर्त्तकं कर्म कुर्वन्त्यपि तपि विदुषि न कर्मलेपाय भवति॥ विद्यासामर्थ्या
दिति अस्मिन्पक्षे नान्यथेतोऽस्तीत्यस्यायमर्थः॥ एवं कर्म कुर्वन्त्यपि तपती ब्रह्मभावादिव्या

सूत्र०
७६

लभ्यादन्यथासंसारपत्रिनास्तीयनोनकर्मलिप्यतइति॥ अपिचब्रह्मविद्यायाः प्रत्यक्षो
फलं दर्शयतीत्युति॥ कालान्तरभाविफलकर्मगतं वारयतीत्याह॥ कामकारेण चैके राके
विदांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलापरोक्षकर्मफलसाधने प्रजादिकं कामकारेण सेवयात्य
क्तवन्ति श्रूयन्ते॥ एतदस्मै तत्पूर्वे विदांसो मनसः प्रज्ञानकामयन्ते॥ किंतु प्रजया करि
ष्यामीयेषां नो यमात्मा ये लोक इति विद्यायाः कर्मगतानां वेपि विदुषः सेवया कर्मसाधन
प्रजादित्यागो लिंगमनेन सूत्रेण सूच्यतइति वा बोध्यं विद्यायाः कर्मगते हि कर्मसाधनत्वा
गोन स्यादिति श्रुत्यर्थस्तु॥ येषां नो स्या कर्मयमपरीक्षन्त्यात्मा श्रूयं लोकः प्रत्यक्षं फलं तेव
ये किं प्रजया करिष्यामरिति निश्चित्यापि होत्रादिकर्मने कृतवन्ति॥ उपमर्दे च किंच कर्मा
बुद्धानहेतोः क्रियाकरकफलविभागस्य समस्तस्याः विद्याकृतस्य विद्यायामप्युपमर्दे

३

७६

अभावमामनेति॥ यत्र तस्य सर्वमात्मैवाधुनत्वेन कं पश्येदित्यादिना तथा च ब्रह्मविद्याया
ः कर्मविरोधित्वान्न कर्मगतमिति भावः॥ विद्यायाः कर्माचरंगत्वे हेतुं तन्माह॥ अर्धरेतस्सु
च शब्दे हि॥ अर्धरेतस्सु यतिषु ब्रह्मविद्यावगतानां हितस्याः कर्माचरंगत्वं संभवति यती
नामपि होत्रादिकर्माभावात्॥ तथा चार्थप्रयोगः॥ विद्याकर्मणां गांगिभूते मियो व्यभि
चारित्वात्॥ कतुगमनैश्चि कृतवदिति॥ ननु यस्याश्चमसज्ञाये किं मानमित्यत आह॥ शब्दे
हातिवेदे ह्युर्ध्वरेतसामाश्रयाः श्रूयन्ते॥ त्रयोधर्मसंक्षाः॥ यतोध्ययने दानमिति प्रथमस्तपा
वद्वितीयः ब्रह्मचार्यः चार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुले वसादयुवसर्वभूते
पुराणलोका भवन्ति॥ ब्रह्मसंस्थां मृतस्त्वमेतीति ब्रह्मचर्यादेव प्रवृत्तेरित्यादौ श्रुत्यर्थस्तु संक्षेप
ह्यप्याश्चमपरः यत्तादिधर्मप्रधानो गार्हस्पत्याश्चमराकः तपःप्रधानो वानप्रस्थाश्चमो द्वितीयः॥

सूत्र०
७७

द्वितीयः स्पष्टः रातेषामाश्रयिणामनित्यफलभाक् सुक्तावृत्त्यसंस्पृश्यसंन्यासिनोनित्यफल।
तमाह ब्रह्मसंस्पृश्यः। ब्रह्मणि प्रत्यग्रूपे सम्यक् निष्ठा यस्य स ब्रह्मसंस्पृश्यः। परित्रादित्यर्थः।
तस्मात्तद्वत्त्वाविद्यानक्रमं गच्छेत्। किंतु स्वतंत्रा मुक्तिफलेति सिद्धं। त्रयोधर्मसंक्षारत्यादिश्रुति
शक्त्यसंज्ञावेप्रमाणमित्युक्तं। तदाह पतिः। परमेशं जैमिनिश्चोदनाचापवदति हि। तत
ज्ञानस्यांतरंगसाधनं पारिव्राज्यमत्र निरूप्यत इति स्फुटं साधनाध्यायपादसंगतीं श्रवणं संश
यः। किं पारिव्राज्यमनुष्ठेयं न वेति सर्वपक्षे पारिव्राज्यस्याभावादिद्यायाः कर्माभिचारिणक
र्मगतत्वमिति फलं। सिद्धं तेन स तादिद्यासांतं च मिति बोध्यं तत्र पारिव्राज्यं प्रमाणमावात्
नानुष्ठेयमित्याह। परमेशमिति त्रयं इति श्रुतौ च तुल्यमाश्रयमाणं परमेशं मनुवादमात्रं जै
मिनिश्चोदयेमि न्यते। तद्विधीयते इत्यंशु निश्चोदनालंजादिश्रुत्याश्रयाः श्रुतेर्ब्रह्मसंस्पृ
विधायकशब्दाभावः इत्यर्थः॥

२

७७

तास्तुतिपरत्वेति चकारार्थः। तथा चान्यपरादाकारानुवादमात्रेणानाश्रयमसिद्धिरिति भावः
तपःशब्देनैव वानप्रस्थयत्याश्रमयोरनुवाद इति दृष्टव्यं। निंद्यमानत्वाच्च पारिव्राज्यं नानुष्ठे
यमित्याह। पवदति हि। वीरहावापदेवानां योपि मुदा स यत इत्याद्याश्रुतिरस्युदासन
प्रधानं पारिव्राज्यमपवदतीत्यर्थः। यत्याश्रमानिरिक्ताश्रमांतरमपि होत्रादिविधानसा
मर्थ्यान्वामाणिकमेव त्रय इत्यादिश्रुतावच्छेदते यत्याश्रमस्तु न श्रुतिरिति सिद्धं। किंतु स्मृ
तिसिद्ध एवावच्छेदतेः स्मृतिश्च यावज्जीवमपि होत्रं तु हुयादित्यादिप्रत्यक्षाश्रुतिविरोधात्
प्रमाणमिति सर्वपक्ष्यनिर्माणः। यद्यपि ब्रह्मपित्र्यादेव प्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षाश्रुतिरस्ति ता
यापि यंश्रुतिर्नास्तीति कृत्वा चिंतयेमंतं च। समाधत्ते। अनुष्ठेयं वादरायणाः साम्यश्रुतेषां
रिव्राज्यमनुष्ठेयं मगवान्वादरायणो मन्यते। कुतः त्रय इत्यादिश्रुतौ प्रामाणिकगर्हस्येन।

सूत्रं
७८

वचनांतरेण प्राप्तस्य पुनर्वचनमनुवादः ५

साम्यश्चरणादित्यर्थः। अयंभावः। तपःशब्देनवानप्रस्थाश्रमस्यैवानुवादः संन्यासिनोतपःश्रम्यः।
तात्त्विकस्यस्यत्यनेनैवपत्याश्रमानुवादः। आश्रमचतुष्टयानुवादेनब्रह्मसंस्तुतिपरत्वमे
ववाक्यस्यतथाचान्यपराहपिवाक्यात्तृतीयमानाश्चाश्रमाः सिद्धंतिदेवताधिकरणान्यायात्त
चवीरहेत्यादिश्रुतिविरोधः तस्याः श्रुतेरज्ञानादस्युदासनोद्यताहिताग्निविषयत्वादिति। एवम
स्यवाक्यस्यानुवादतमंगीकृत्यानुवादस्यप्रमाणंतरसापेक्षतादाश्रमाणांप्रामाणिकत्वमु
क्तमिदानीमस्मिन्नेववाक्येऽप्याश्रमाणांविधिकल्पनमन्यथास्यानुवादकत्वेऽप्याश्रमविधा
यकवाक्यांतरकल्पनायांगौरवप्रसंगात्सिद्धेवाक्येविधिमात्रकल्पनायाश्चलबुतादित्याह
विधिविधिरणवत्। अस्मिन्वाक्येऽप्याश्रमाणांविधिरेवनानुवादः। नचानेकाश्रमविधाने
वाक्यभेदः स्यादितिर्वाच्यं। अपूर्वत्वेनाश्रमाणांविधिरवश्यकत्वेनवाक्यभेदस्येष्टतात्पर्यक

३

७८

मानांतरप्राप्ततेना॥

वाक्यप्रतीतावपितस्यागेनापूर्वार्थविधौदृष्टान्तमाह। आरणावदिति॥ महापितृयज्ञेसुविप्रज्ञि।
महविराहवनायेप्रनियदानीयतेतत्रश्रूयतेअधस्तात्समिधंधारयचतुर्वेदुपरिहिदेवमोक्षा
रयेतीति॥ तत्रसुगृहंजदधस्तात्समिधंधारणविध्यैकवाक्यत्वस्यउपरिहीत्यादेरनुवादनयाप्रती
तावपिस्मृतिस्मृतिरूपरिसमिधंधारणास्यापूर्वतादेकवाक्यतामंगेनविधिर्यथाकल्पितस्तथेहा
पीत्यर्थः। वस्तुतस्तुब्रह्मसंस्तुतमेवपारिव्राज्यलक्षणमववाक्येविधीयतेऽप्याश्रमत्रयानुवादे।
नानित्यफलत्वेनाश्रमत्रयनिंदयाब्रह्मसंस्तुतस्यैवनित्यफलत्वेनस्तुयमानत्वाद्यतस्तुयतेन।
द्विधेयमिति न्यायात्तत्रब्रह्मसंस्तुतस्ययौगिकार्थस्यगृहस्यादेरपिसंभवात्तथेवब्रह्मसंस्तु
तंपरिव्राजणवेनिवाच्यगृहस्यादीनांस्वसुकर्मासक्ततयाब्रह्मसंस्तुतायोगात्परिशिष्यमाणा
परिव्राजेवब्रह्मसंस्तुतिस्तथाचनान्तिन्यहेवाक्यभेदः। तस्मात्पारिव्राज्यस्यप्रामाणिकत्वा

सत्विचाश्रमांतरेब्रह्मसंस्तुतेनकर्मिणांमित्यभिप्रायः॥

सूत्र०
७१५

त्रेपांचकर्माभिरात्मिदं ब्रह्म विद्यायाः स्वातंत्र्यं । स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्न पूर्वत्वात् । उजी
यारिविद्यासु श्रूयते सराष उजी यो रसानां रसतमः परम इत्यादितत्र संशयः । किमिदं कर्म ।
गोमयस्तुतिमात्रं उतो जीयोपासनानां यां गुणविधायकमिति पूर्वपक्षे उजीयमुपासीतेत्या
देः सर्वस्यापि स्तुतिमात्रत्वात् कर्मोपाश्रितोपासनानुष्ठानासिद्धिः सिद्धांतं कर्मोपाश्रितोपासा
नानाविधेयत्वात् अनुष्ठानसिद्धिरिति । एवं चोगपरतंत्राणामपि विद्यानामनुष्ठानसमर्थनेन पु
रुषार्थहेतुत्वात् कर्मावगानाश्रितब्रह्मविद्यायाः । पुरुषार्थहेतुत्वं किमुक्तं चमिति सिद्धे । पादसं
गतिः । तत्रानुष्ठेयाश्च मसाम्पश्यते । पारिव्राज्यस्यानुष्ठेयत्ववदियमेव जुहुरादित्य इत्यादिक
मंगस्तुत्यारसतमत्वादिकास्य साम्यात् स्तुतिमात्रत्वमिति हंशतेन पूर्वपक्षयति स्तुतिमात्र
मिति रसतमत्वादिकां सर्वमपि कर्मोपाश्रितस्तुतिमात्रं कर्मोपाश्रितोपादानादिति चेन्न

३

७१५

कुतः । अथ पूर्वत्वात् कर्मोपाश्रितोपादानां रसतमत्वादिरुणानां चापूर्वत्वान्मानांतरा प्राप्ता
त्वाद्यागादिविधेयत्वमेवेत्यर्थः । प्रकृत एव विधिसंभवे प्रकरणान्तरगतो जीयादिविधिस्तुति
ज्ञाणाकल्पनमन्याय्यतरमिति भावः । भावश्चात्र । उजीयमुपासीत सामोपासीतेत्यादिविधिः ।
ब्राह्मणविधेयत्वमेवेत्यर्थः । पारिव्राज्यार्थेति चेन्न विशेषितत्वात् । वेदां तेषु तत्र न च अथ ह्या
तवल्कास्पदोपाश्रितं भवतु मेवेया च कात्यायनी चेत्याद्याश्चार्यापिकाः श्रूयते तत्र संशयः ।
किमेताः पारिव्राज्यार्थं न सन्निहितविद्यास्तुत्यर्थेति पूर्वपक्षे कथानामासां पारिव्राज्ययो
गशेषत्वात् तदेकवाक्यतापन्नं ब्रह्मबोध्यविद्यायाः प्राश्नान्याभावेन पुरुषार्थहेतुत्वासिद्धिः सि
द्धांतं तत्र सिद्धिरिति संतयं । एवं फलपर्यवसानादेवास्पपादसंगतिर्बोध्यम् । तत्र रसतमत्वादे
रुजीयादिस्तुत्यर्थत्वापेक्षया पारिव्राज्यशेषत्वं ज्याविषयसमर्पकत्वस्य न्यायस्तवक्तव्यम् ।

सूत्र०
८०

मपिविद्यास्तुत्यर्थत्वापेक्षयापारिज्वरोपतंज्यायइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयतिपारिज्वरायां इति चे
दिति त्रयमेवेष्टुनादिपरिहृता यराज्ञेयत्वानाविधकया कथनं न त्वापारिज्वराज्ञेनोच्यते तदर्थ
एवौपनिषदकथान्त्रयात्यर्थः समाधत्तेनेतिकुतः विज्ञोषितत्वात्पारिज्वरमात्रज्ञानेत्सुपक्र
म्यमनुर्वैवस्वतोराजेत्यादि वाक्यशेषिकासां चिदेव कथानां पारिज्वरोपतं न विज्ञोषितत्वादित्य
र्थः तस्मादौपनिषदकथानां न पारिज्वरोपतं ननु तर्हि किमर्थमाः कथा इत्याशंक्यमत्रि
धिवलादिद्याया इत्याह तथा चैकवाक्यतोपबंधात् तथा चोक्तयुक्ता पारिज्वरायां तामावेसति
सत्रिधिवलादिद्याशेषतं कथानां युक्तं एकवाक्यतोपबंधात् सत्रिहितं न तद्विद्यैकवाक्यतादर्श
नादित्यर्थः कथानां विद्यास्तुतिज्ञकत्वेन विद्याज्ञानसौकर्यार्थत्वेन च विद्यैकवाक्यतं बोध्यं त
स्मात्सत्रिहितविद्याशेषमेव कथानामिति सिद्धं एवं पुरुषार्थाधिकरणे ब्रह्मविद्यायाः स्मार्तं

३

८०

अनुवादः कीयते

अप्रतिपाद्यतत्त्ववक्ष्याप्राप्तं विचारं परिसमाप्प पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह अनरावचा
संधनाद्यनपेक्षा किं ब्रह्मविद्यास्य फले विद्याशेषतेनापेक्षान्याय्या यज्ञादिश्रुत्या विवि
दिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौंदर्यलभ्यायां तस्यामननयादिछाविषयज्ञानसाध्य
मोक्षेन यस्य संभवादपेक्षतश्चिप्राप्ते ब्रूमः आद्याधिकरणे ब्रह्मविद्यायाः कर्मशेषतनि
रासेन यत्पुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं तदतः शब्देन परामृश्यते अनरावब्रह्मविद्यायाः स्मार्तं येषा
पुरुषार्थहेतुत्वादेव अग्र्यो धनशब्देन स्वस्वाश्रमविहितानि कर्माणि लक्ष्यं ते विद्याफले मोक्षे
कर्मापेक्षानास्ति श्रुतिज्ञानस्यैव रजनममनिवृत्तावित्यर्थः अयं भावः यज्ञादिश्रुत्या विविदि
षायां मेव कर्मणां विनियोगाश्रयणात् न मोक्षे कर्मापेक्षाननुविषयसौंदर्यलभ्यायां तस्याम
ननयः कर्मणामिति वाच्यं ब्रह्मज्ञाने चोत्पत्तिप्रतिबंधककल्मषनिवृत्तिजननदारे छयामन

सूत्र०
८१

यसंभवा इति॥ अस्याद्याधिकरणफलपरत्वात् न ह्ययं कृपादसंगत्याद्यपेक्षा॥ सर्वापेक्षान्
यज्ञादिश्रुतेरभ्यवत्॥ ब्रह्मविद्या किं सोऽत्यन्तौ कर्मण्यपेक्षते न वेति संदेहः॥ सर्वपक्षे ज्ञानार्थयः
ज्ञाद्यवस्थानाभावः॥ फलसिद्धांते तदनुष्ठानावश्यकताः॥ अत्र यज्ञादीनां शमादीनां च ज्ञानसाध
नानां निरूपणादस्ति पादसंगतिः॥ तत्र यथा ब्रह्मविद्यायाः प्रमात्वाद्भुक्तिज्ञानस्यैव स्वफले क
र्मानपेक्षा तथा सोऽत्यन्तावपिन कर्मपेक्षा प्रमात्वादेवेति दृष्टांतेन प्राप्ते ब्रह्मः॥ विद्यायाः सोऽत्य
न्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणामपेक्षास्तिकुतः॥ यज्ञादिश्रुतेः॥ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविवि
दिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाश्रमेनेत्येवंरूपायाः कर्मणां सर्वेषां ज्ञानसाधनत्वबोधिका
याः श्रुतेः॥ यद्यप्यत्र विविदिषंतीति वर्तमानापदेशः॥ प्रतिभाति न विधिस्तथापि यज्ञादीनां
ज्ञानसंयोगस्याश्वत्वादिधिः कल्पः ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादिकुर्यात् न चानुभवस्य प्रमा

३

८१

णाधीनत्वाच्च यज्ञाद्यपेक्षेति वाच्यं मलिनांतःकरणस्य सत्यपि प्रमाणेऽनुभवानुत्पत्तेरनुभावो
त्पत्तिप्रतिबंधकांतःकरणमालिन्यनिवृत्त्यादिपरंपरया ज्ञानस्य यज्ञादिजन्यत्वेन तदपेक्षाया
आवश्यकता इति ननु परंपरया ज्ञानोत्पत्तौ कर्मपेक्षावन्मोक्षेऽप्यपेक्षास्तु तत्राहाश्रवदिति
यथाश्च श्रौयोग्यतावलाप्य चर्यायां विनिर्मुच्यते॥ नलांगलाकर्षणेन च कर्मणां मोक्षयोग्य
त्वाभावाच्चापेक्षेत्यर्थः॥ ज्ञानोत्पत्तौ बहिरंगमुक्त्वांतरंगमाह॥ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि न
दिधेस्तदंगतया तेषामवस्थानुष्ठेयत्वात्॥ यदिकश्चिद्यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे विद्यमाना ब्र
ह्मविद्यार्थी नानुष्ठेयत्वं मन्येत तथापि शमदमाद्युपेतस्तु ब्रह्मविद्यार्थस्यादेव कुतस्तदिधेः त
स्मादेवं विच्छांतीहांत उपरतस्ति त्रिजुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति॥ तदंगतया
विद्याहेतुत्वेन तेषां शमादीनां विधानादिहितानां च तेषामवस्थानुष्ठेयत्वादित्यर्थः॥ यज्ञादीनां

सूत्र०
८२

ज्ञानसाधनविधिनास्तीतिपरञ्चानिमस्युपेत्येवमुक्तंमगवतासूत्रकृतानयापितिति।वस्तुतो
विधिरस्तीत्युक्तमेवेतिबोध्यंयस्मादेवमात्मानंविदितापापेनकर्मणानलिप्यते।तस्मादेवं
विद्यमाद्युपेतोभूताविचारयेदितिश्रुत्यर्थः॥अतरेवेवंविदितिविद्यासंनिधानाच्चमादीनामं
तरंगतंविदिषासन्निधानाद्यज्ञादीनांबहिरंगतंबोध्यं॥सर्वानानुमतिश्चप्राणात्ययेतद्दर्श
नात्॥बृहदारण्यकेऽप्युपेतप्राणसंवादेनहवास्यानन्तजग्धंभवतीति॥अस्यप्राणोपासकस्य
यजंतुमात्रस्यजग्धंभक्ष्येतसर्वमवदिद्यांगंविधीयते॥उतस्तुत्यर्थंकथ्यतइतिपूर्वपक्षेप्राण
विदोभक्ष्याभक्ष्यविभागसिद्धिः॥सिद्धांतेतत्सिद्धिरिति॥अत्रब्रह्मविद्यासाधनस्यप्राणावि
द्यायाःस्वतंत्रपुरुषार्थहेतोःस्तुत्यर्थंसर्वानानुज्ञानमितिनिरूपणात्पादसंगतिः॥तत्रविद्या
सन्निधानाच्चमादिवदिद्यांगमेवसर्वानानुमतिरितिप्राप्तेर्ब्रूमः॥नसर्वानानुज्ञानंविद्यांगंवि

३

८२

धीयतेविध्यभावात्स्यादिमर्यादस्यानस्यप्राणोपासकेनानुमशक्यत्वाच्चनह्यशक्येविधिःसं
भवति॥तस्मात्प्राणविद्यायांप्राणस्यान्मिदंसर्वंइतियच्चित्तंविहितंनत्परांसाथोयमर्थवा
दः॥इदमपिप्रेत्याहसूत्रकारः॥सर्वानानुमतिप्रमाणात्ययइतिसावधारणमिदंसूत्रंप्राणात्य
यवहिपरस्यामापदिसर्वमन्नंमुरावर्ज्यंविदांसंप्रतिवाऽदनीयत्वेनानुमतेनस्वस्यप्रतितद्दर्श
नात्॥अभक्ष्यभक्षणस्यापक्वाणवशुतोदर्शनादित्यर्थः॥तथाहिमरुचौहतेषुकुरुषित्येतस्मि
न्ब्राह्मणोवाक्कायणः॥किलकपिः॥कुरुदेशेदुर्मिद्वेजातेक्षुत्याडितोदेशांतरमागतःकदाचि
हस्तिपालकदेशसन्निविष्टस्तेनहस्तिपालकेनार्द्धमक्षितान्कुर्यान्माषान्मज्जितवा
चनेनोदपानंरुहणोत्पुक्तेसत्युच्छिष्टंनपीतंस्यादितिप्रतिषिध्यकिमेतेमाषाज्जिह्वातेति॥
हस्तिपालकेनोक्तेनेत्यवहेतुमाहवाक्कायणः॥कुल्माषाभक्षणंयद्यहंनकुर्यातेहिमेजीव

सूत्र०
८३

नमेव न स्यादुदपानं तु तदा कादिषु सेव्यातो भविष्यतीति रावमिभ्यो छिद्यन्माषान् पारितानि
शान्ताया यं रदौ तथा च मनुः स्मभावज्ञतया निहितानुत्तरदिनेपि भक्षितवानिति श्रुतेरावेत्
परो छिद्यपर्युषिता न भक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेरयं भावः ॥ परस्यामाषदिप्राणनिर्वाहार्थमा
भक्ष्यमपि भक्षणं यं सस्यावस्यायां विदुषा पितृकर्मव्यमिति मरवीश ह्येन पाषाणवृष्ट
योरक्तवर्माः क्षुद्रपक्षिविशेषावाग्राह्यास्तस्मात्सर्वानानुज्ञानमर्थवादमात्रं ॥ अवाधम
भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रस्यावाध्यवार्थवादमात्रमित्यर्थः ॥ अन्यथा सामान्यरास्त्रविशे
षपरतयानियम्यमानं वाधितं स्यादिति भावः ॥ अपि च स्मर्यते ॥ अपि च परस्यामाषदि विदु
षोऽविदुषश्च सर्वान् भक्षणं स्मर्यते ॥ जीवितात्ययमापन्नो यो न मत्तियतस्तनः लिप्यते न सा
पापेन पद्मपत्रमिवो भवेति ॥ तयामद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेदिति ॥ तस्मात्सस्येन विदुः

३

८३

पापिनाभक्ष्यं भक्षयितव्यं ॥ स्मृतिमूलभूतां श्रुतिमप्याह ॥ शहश्चातोऽकामकारे सेव्याकृत
प्रवृत्तिनिश्चयस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रतिषेधकस्तस्मात् ब्राह्मणसुरां नपि वेदित्येवं रूपः शह
श्चाऽकामकारे सेव्याकृतप्रवृत्तिनिरासे वर्तनस्त्यर्थः ॥ तस्मात्प्राणविदः ॥ सर्वाननुज्ञा
तेऽर्थवादमात्रमिति सिद्धं ॥ श्रुतेन तस्मादिति सुरापब्राह्मणस्यात्युष्मसुरासेकस्य मरणं
तप्रायश्चित्तस्मसतादित्यर्थः ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्माणि सर्वापेक्षेत्यत्र स्वस्याश्रमनित्य
कर्मणां तत्त्वज्ञानसाधनत्वमुक्तं तानि नित्यकर्माणि च मुमुक्षुणा कर्तव्यानि न वेति संदेहः
तत्र तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिनाविद्यासाधनत्वनिर्णयात्तर्कव्यापिनिर्णयः ॥ यदा स
र्वाननुमतेः शास्त्रान्तरविरोधात्स्तुतित्ववत्तयावर्जावमित्यादिकर्मनित्यत्वशास्त्रविरो
धादयज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वश्रुतिः ॥ स्तुतिमात्रं अन्यथानित्यत्वेनावर्षानुष्ठेयं तज्ज्ञानार्थ

सूत्र०
८४

तेन काम्यतया वश्यानुष्ठेयत्वाभावश्चेत्येकश्चिन्तकर्मणि विरुद्धधर्मद्वयस्य दिति प्राप्तेऽत्र मः
अमुमुह्यत्वाप्याश्रमकर्मनुष्ठेयमेव यावज्जीवमग्निहोत्रमित्यादिना विहितत्वादित्यर्थः। नेने
वंसति विद्यासाधनत्वं कर्मणां न युक्तं विरुद्धधर्मद्वयपक्षे रिति तु क्तमित्यत्र आह। सहकारि
त्वेन च॥ विद्यासहकारित्वेनापि सत्तुष्ट्यादिद्वारा विद्यासाधनत्वेनापि नित्यकर्मणि पनुष्ठे
यानियतादिश्रुत्या विद्यार्थत्वेन विहितत्वादेवेत्यर्थः॥ यथैकस्म्यस्वादिरत्नस्म्यस्वादिरौघूपोभ
वतिस्मादिरंवीर्यकामस्येति शास्त्राद्वयक्रतयत्वेन नित्यत्वं पुरुषार्थत्वेनानित्यत्वं चाविरु
द्धतद्वदिहापि शास्त्रद्वयवजात्कर्मणां नित्यत्वं चाविरुद्धं सिद्धे हि वस्तुनि विरुद्धधर्मद्वययोगो
बाधकः॥ ननु साध्ये कर्मणि उभयस्याप्यनुष्ठानसंभवात्॥ न च काम्यतेयावज्जीवमिति नित्यत्व
श्रुतिविरोधः। काम्यानुष्ठानेनैव नित्यसिद्धेरिति तात्पर्यं। अत्र पूर्वपक्षे यज्ञादिश्रुतेः स्तुतिपरः

३

८४

त्वं फलं सिद्धं ते विधायकत्वमिति बोध्यं। ननु ज्ञानकांस्म्ययज्ञादिश्रुत्या कर्मकांस्म्ययज्ञाद्यनु
वादेन ज्ञानसाधनत्वं विधानेन युक्तं॥ किंतु पूर्वयज्ञादीनामेव प्रकरणाभेदेन कर्मभेदस्याव
श्यकत्वादित्यत्र आह॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्॥ सर्वथापि नित्यत्वेन ज्ञानार्थत्वेन चानु
ष्ठेयायज्ञादयो धर्मास्त एव न कर्मभेदोऽस्ति कुतः॥ उभयलिङ्गात् श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गा
च्चेत्यर्थः॥ तथा हि श्रुतिलिङ्गं यज्ञेन विविदिषंतीति यज्ञादिशब्देन प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेन वि
द्यासाधनत्वं विधीयते॥ ननु मासमग्निहोत्रं जुहतीत्यत्रैव प्रसिद्धाग्निहोत्रात्कर्मोत्तरं तद्वदि
जुहतीति विधायकत्वात् प्रकृतिभूतस्य जुहोतेर्योऽग्निहोत्रमिति युक्तस्तस्य प्रसिद्धा
ग्निहोत्राद्भेदः॥ जुहोतेः साध्यहोमव्यक्तिवचनत्वेन सिद्धाग्निहोत्रपरमज्ञानुपपत्तेः॥ अत एव
नदेकार्थकाग्निहोत्रादस्म्यननित्याग्निहोत्रानुवादकत्वं व्यक्तिवचनत्वादेव प्रकृते तु न यज्ञादि

जुहोतिरकार्यका॥१॥

प्रकृतार्थत्वात्॥१॥

सूत्र०
८५

विधायकारव्यातप्रकृत्यर्थः॥विविदिषायाएवतदर्थत्वात्तस्माद्व्यातप्रकृत्यर्थादिनार्थकैर्य
ज्ञादिशब्दैः॥प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेनविद्यासंयोगमात्रमज्ञ्वैविधीयतेइतिनकर्मभेदः॥अनमिम
वचदृश्यति॥रागास्मृतिलिङ्गमपिअनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियइति॥प्रसिद्धमे
वकर्मज्ञानार्थंदर्शयति॥तस्मात्तकर्मभेदः॥रागादिभिःकैशैरेषह्यात्माननवपतिपंचवृत्तच
येणानुविंदतइत्याद्याश्रुतिवृत्तचर्यादेराश्रमकर्मणोमनःशुद्धिकाराज्ञानसाधनत्वेत्या
त्मानमिभवंलिङ्गंदर्शयतीत्यर्थः॥तस्मात्सर्वेषामाश्रमनित्यकर्मणांज्ञानार्थत्वमिति सिद्धं
अंतराचापितुतदृष्टेः॥अस्त्यंतरालेवर्तमानोविधुरः॥तस्यकिं ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्तिनवे
निसंदेहेयज्ञादिश्रुत्याश्रमकर्मणामेवज्ञानसाधनत्वविधानादाश्रमिणामधिकारेपि
विधुरकृतकर्मणांज्ञानहेतुत्वाभावात्तास्मधिकारस्यानाश्रमइतिप्रत्युदाहरणो नप्राप्तिरूपः

३

८५

अंतराचापिअश्रममंतरावर्तमानस्याप्यस्त्यधिकारः॥तस्यब्रह्मविद्याधिकारस्यानाश्रमि
णोरैकादेःश्रुतौस्मृतौचदर्शनादित्यर्थः॥पूर्वपक्षेअनाश्रमिणोजपादीनांविद्याहेतुत्वासि
द्धिःफलंसिद्धांतेनसिद्धिरितिबोध्यं॥ननुऐकादीनांजन्मांतरकृतादपिकर्मणोविद्यासंभवात्
तेषांविद्यादर्शनमाधुनिकानाश्रमिणोविद्याधिकारेलिङ्गंविद्याहेतुभूतकर्माभावादित्यत
आह॥विशेषानुग्रहश्च॥अनाश्रमिणोपिजपोपासनादेवताराधनादिभिःकर्मविशेषैर्ज्ञान
हेतुमिरस्तिविद्यायामनुग्रहइत्यर्थः॥तथाहिजपेनैवतुसंसिद्धेर्ब्राह्मणानात्रसंशयइतिस्म
तिवृत्त्याणामात्रसंबन्धित्वंजपस्यदर्शयति॥विधुरस्यापिविद्यायामधिकारंदर्शयति॥तस्मादा
स्त्यनाश्रमिणोधिकारः॥ननुयदिविधुरस्यापिब्राह्मणवर्त्ममात्रसंबन्धिनयादिनैवविद्यासि
द्धिस्तस्याश्रमित्वंयथमित्यतआह॥अतस्त्वितरस्यायोलिङ्गाच्च॥अतस्त्वनाश्रमितादितरा

सूत्र०
५६

हाश्रमित्वं बहुज्ञानसाधनसमानाधिकरणं ज्यायः शीघ्रमेव विद्याहेतुः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । तेनै
 ति ब्रह्मवित्पुरुषर्हन्तैजसश्चेति ॥ श्रुतौ पुरुषकृत्तविशेषणरूपश्रुतिर्लिङ्गाच्चेत्यर्थः । तेन ज्ञानेनानि
 ब्रह्मप्राप्तेति ब्रह्मवित्पुरुषकृत्साश्रमोक्तकर्मकृत्तैजसि परमात्मन्यात्मनेन वर्तत इति तैजसः । त
 त्रपुरुषकृत्तविशेषणादाश्रमित्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया ज्यायः इति गम्यते ॥ नन्वाश्रमिणामपि क
 र्मविद्याहेतुश्चेदुत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्स्य कर्मविद्याहेतुरिति किमुवाच्यमिति कैमुतिकम् ।
 न्यायसंगत्याश्चाक्षेपे समाधत्ते ॥ तद्धृतस्य तु नानाज्ञावेजैमिनेरपि नियमात्तद्गुणभावेभ्यः कि
 मुत्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्स्य कर्मविद्याहेतुर्वा नवेति संदेहः ॥ पूर्वपक्षेऽप्याश्रमप्रच्युतस्या
 श्रमिणः कर्मणो विद्याहेतुताभावेऽप्याश्रमज्यायस्त्वनस्यादिति फलं सिद्धांते प्रच्युतेरप्राप्ता
 णिकत्वादाश्रमज्यायस्त्वमिति मंतव्यं । तत्राश्रमात्प्रच्युतस्यापि कर्मज्ञानहेतुरिति प्राप्ति

ब्रूमः॥ तद्धूता तस्य प्राप्नोत माश्रमस्य च तद्भावः॥ उन्नमाश्रमात्प्रच्युतिर्न कथमपि संभवतीति चे
मिनेरपि च्छाचार्यस्य संमतं॥ अपि शब्देन स्वस्य बादरायणस्य संमतमेवेति दर्शितं कुतः॥ अ
रण्यमियादित्यादि नियमात्॥ अरण्यशब्देनैकांतिकोपलक्षित उन्नमाश्रम उच्यते॥ नमि
याकृच्छेदित्ययं शास्त्रमार्गः॥ तस्मादुन्नमाश्रमान्न प्रत्यवरोहेदित्युपनिषद् इत्यमित्यर्थः॥ अ
तद्धूपशब्देन प्रत्यवरोहबोधकस्युत्पभाव उच्यते॥ अभावशब्देन शिष्टाचारभावस्ततोप्याश्र
मप्रत्यवरोहो न युक्त इत्यर्थः॥ तस्मात्प्रच्युतेरप्रामाणिकत्वात् प्रच्युतस्य कर्मविद्याहेतुरिति
सिद्धं॥ एवं प्रत्यवरोहोऽशास्त्रीय इत्युक्तं॥ यदि प्रमादात्प्रत्यवरोहो नैष्टिकब्रह्मचारिणा कृ
तस्तस्य किं प्रायश्चित्तमस्ति न वेति संदेहे नास्तीति पूर्वपक्षमाह॥ नवाधिकारिकमपि पतना
नुमानात्तदयोगात्॥ पूर्वप्रच्युतस्य कर्मनविद्याहेतुरित्युक्तमिदानीं प्रच्युतस्यापि कृतप्राय

सूत्रं
८७

अथ न स्य कर्म विद्या हेतुरिति सर्व सिद्धस्योऽसर्गस्यापवादो संगतिः ॥ पूर्वपक्षे प्रच्युतस्योऽर्हः
रेतसः पातित्यमेवेति फलं सिद्धांते कृतप्रायश्चित्तस्य तस्य फलसिद्धिरिति मंतव्यं ब्रह्मचार्य
वकीर्णानैर्कृतं गंधमालमेतेति प्रायश्चित्तं सुतंतदधिकारलक्षणोऽवकीर्णपरगुण्यतद
दाधानस्याप्राप्तकालत्वादित्यत्र निष्कर्षात् शब्देन योनौ निषिक्तं रेत उच्यते तदस्या
स्तीत्यवकीर्णतस्य यः पशुः सः लौकिकाग्नौ होतव्यः यथोपनयकाले लौकिकाग्नौ होमस्त
ददाधानस्य पत्नी परिग्रहोत्तरकालतया पूर्वमप्राप्तकालत्वादिति ॥ तदिदमधिकारलक्षणो
सिद्धं प्रायश्चित्तं माधिकारिकं तदपि नैष्ठिकस्यावकीर्णानैर्वास्तिकुतः ॥ आरूढो नैष्ठिकं ध
र्मयस्तु प्रच्यवते पुनः प्रायश्चित्तं न पश्यामियेन सुखेऽन्ध्रान्महेति पतनानुमानादनिवर्त्य पा
तित्यस्य तु मापकस्मरणात्तस्य प्रायश्चित्तस्यायोगादित्यर्थः ॥ समाधत्ते उपहर्षमपित्वे

३

८७

भावमज्ञानवन्नदुक्तं नेदं महापातकं येनोक्तं प्रायश्चित्ताभावः स्यात् ॥ अपित्वेके आचार्या उपप
दपूर्वकमेवेदं पातकं मन्यन्ते यदुरुदारादिभ्यो न्यत्र गमनं तस्मादेतस्योपपातकतादुपकुर्वाणस्य
वनैष्ठिकस्याप्युक्तं प्रायश्चित्तमावमिच्छन्ति उभयोर्ब्रह्मचारित्वे सत्यवकीर्णत्वाविशेषात् ॥ अज्ञान
वत् ॥ यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाग्निनो व्रतलोपः पुनः संस्कारश्च तदप्रायश्चित्ताभावस्य ज्ञा
स्वप्नसिद्धभावात् ॥ प्रायश्चित्तस्य च तस्मात् प्रायश्चित्तं पुनरुक्तं मस्युपगतं च स्मिन्नर्थे यवका
दाधिकरणसंमतिमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ यवमयश्च रुवांराही उपानहा बुपसुंचत इत्यत्र यववरा
हशब्दाभ्यां किंप्रियं गुरुहृदयशकुन्योर्गह उत हीर्षशूकरयोरिति संदेहे उभयत्र प्रयोग
साम्यादिकल्प्यति ॥ प्राप्तेरियं गुरुहृदयशकुन्योः शास्त्रप्रसिद्धभावात् हीर्षशूकरशूकयोश्च
रापोश्च हं गावोऽनुधावेतीत्यादिशास्त्रप्रसिद्धिसत्वात् तयोरेव ग्रहणमिति प्रमाणलक्षणो सिद्धांत

सूत्र०
८८

तेन येहापीत्यर्थः ॥ तस्मात्प्रायश्चित्तेन पञ्चपाप्माणि निश्च्युतिः ॥ कृतप्रायश्चित्तेनाप्यवकीर्तिना स
ह्यवहारानावेयत्वं गौरवं सद्भिः कर्तव्यमित्येतत्परेत्यदोषः ॥ बहिस्तु तयथापि स्मृतेराचाराच्च
कृतप्रायश्चित्तेन सह शिष्टाचाररूपं कर्म किं विद्यासाधनं न वेति संदेहे प्रागुक्तप्रायश्चित्तेनै
व तस्य शुद्धता विद्यासाधनमिति पूर्वसिद्धहेतुमुपजाव्य पूर्वपक्षे सिद्धौ तः ॥ ऊर्ध्वरेतसांसाश्च
मात्रच्युतिर्महापातकमुपपातकं वास्तु उभयथापिते कृतप्रायश्चित्ता अपिशिष्टे बहिष्क
र्तव्याः ॥ प्रायश्चित्तेन पञ्चपाप्मा निश्च्युतपतिते विप्रदृष्टानां प्रायणोचरेदित्यादि निंदा स्मृतेः शि
ष्टाचाराच्च न ह्यवकीर्तिना सह शिष्टा नामध्ययनाद्याचारोक्तिस्तस्मात्प्रायश्चित्तेन परलोक
सिद्धेनापितेन सह कृतश्च वरादिकं न विद्यासाधनमिति फलितं ॥ सामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः
किमंगाश्चितोपासनानियजमानकर्तृकाणि आहोस्तिरति कर्तृकाराणि तिसंदेहेयः कृतप्रायश्चित्ते

३

८८

नः ॥ ससं व्यवहार्य इत्युत्तमगम्य निंदा स्मृत्या बाधवदिहाप्यंगानुष्ठातुरेवांगाश्चितोपासितकर्तृकत्व
मित्युत्तमगम्यवर्षति इहास्मै यजमानोऽप्यादि फलश्रुत्या यो यत्फलभोक्ता स एव तस्मिन् कर्म
णिकर्त्तृनिन्यायोपहृतिरित्याबाधेन फलभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षमा
ह ॥ सामिन इति ॥ सामिनो यजमानस्यैवांगाश्चितोपासितशुक्लकर्तृत्वमित्यात्रेयश्चाचार्यो मन्वते
कर्मांगे च पंचविधसामिदृष्ट्या सकृत्सर्ववर्षति इहास्मै इत्यादि फलश्रवणादित्यर्थः ॥ तस्मात्स
लभाजो यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति प्राप्तिमाधने ॥ आर्त्तिज्यमित्योऽलोमिस्तस्मै हि परिकीय
ते ॥ अंगोपासनमार्त्तिज्यं कृत्वा कर्तृकमेवेत्योऽलोमिराचार्यो मन्वते ॥ तस्मै हि सांगा यकर्मणि
कृत्वा परिकीयते यजमानेन तथा च यजमानगामि फलकमप्यंगोपासनेन यजमानेन सगामि
फलककर्माथं परिकीर्तितकर्तृकमेव कर्मांगोपासनाश्रितगोरोहनवदिति न फलश्रुति

सूत्र०
८५

विरोधः किंच तद्वपरावसुजीयारव्यपरावदृष्ट्याविदितत्वकनामाकपिः सविगासुजातावभू-
वेतिश्रुतिवाक्यशेषात्उपासनस्यतिक्कृत्कत्वमेवेति॥ अत्रस्तेनफलानामुपासनानाम्
तिक्कृत्कत्वेपियजमानगामिफलकनोक्तेरस्तिपादसंगतिः॥ सर्वपक्षेकईतनोक्तयोरैका-
धिकरणसिद्धांतेकत्विजः कर्तृत्वस्वात्म्यधीनमिति॥ परंपरयैकाधिकरणमितिमतव्यं॥ सह-
कार्यंतरविधिपक्षेणतृतीयेतदतोविध्यादिवत्॥ ब्रह्महारणके श्रूयते॥ तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं
निर्विद्यवाल्मेयनित्यमेववाल्मेयपांडित्यंननिर्विद्यायमुनिरमौनेचमौनेनचनिर्विद्यायब्राह्म-
णाश्चात्मानंविदितः नित्यस्मात्सर्वेब्राह्मणाश्चात्मानंविदित्वापुत्राद्येषाणाम्युभयायमिज्ञान-
यंतरंनितस्मादधुनाननोब्राह्मणः पंजःध्ययनजाश्चापातब्रह्मधीस्तदात्पंडितस्तस्यैकत्वंपा-
दित्यंश्वरांतत्रिविद्यनिश्चयेनलब्धवाल्मेयज्ञानबलभावेनमननेनशुद्धांतःकरणत्विनवास्या

३

८५

नुमिच्छेत्तद्वयंलब्ध्वाश्रयश्रवणमननानंतरंमुनिर्मननशीलोनिदिध्यासनपरः स्यात्तन्मौने-
श्रवणमननेमौनेनचनिदिध्यासनंलब्धोक्तत्रयस्यब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्॥ तत्रयानंतरंब्रह्मा-
वगच्छतीतिब्राह्मणः॥ निदिध्यासनपरः स्यात्तन्मौनेश्रवणमननेमौनेनसाक्षात्कृतब्रह्मम-
वतीत्यर्थः॥ तत्रसंशयः॥ किमत्रनिदिध्यासनारव्यंमौनेविधीयतेनवेतिश्रुत्वमौनस्यानुष्ठेया-
त्तासिद्धिः॥ सिद्धांतेज्ञानंप्रत्यंतरंगस्यतस्यानुष्ठेयत्वमिदिरितिबोध्यं॥ तत्रहंतंहवकोदालभ्यो-
विदोचकारसहनैमिषीयानामुजातावभूवेतिवाक्यशेषादुक्त्यापासकस्यवकनामकृत्वि-
क्तबोधकादेगापासनस्यतिक्कृत्कत्ववदिहाप्ययब्राह्मणान्तिवाक्यशेषादिविधिरादवमु-
निरित्यत्रनमौनविधिरितिदृष्टांतेनप्राप्तेबुधः॥ सहकार्यंतरविधिरिति॥ फलभूतसाक्षात्कारेश्र-
वणाद्यपेक्षयासहकार्यंतरस्यमौनस्यनिदिध्यासनारव्यस्यविधिरित्यर्थः॥ अनुगार्हस्यामावा

सूत्र०
१५०

नित्यत्वात्प्राप्तः ५ उपनिषद्वाक्ये ४ लौकिकमेदं दर्शितं

यत्कुलं मौनं वा न प्रस्यमित्यत्र मौनशब्दस्य पारिव्राज्ये प्रयोगात्कथमत्र मौनं निदिध्याने स्यादतश्चा
ह॥ तृतीयमिति॥ अवरामननदयापेक्षया तृतीयं निदिध्यासनमेवात्र मौनं विधेयमित्यर्थः॥ तत्रे
तराश्च मसमविद्याहारबलानि निदिध्यासनप्रधानं पारिव्राज्यं मौनशब्देन लक्ष्यत इति भावः॥ क
स्यायं मौनविधिस्तत्राह॥ तद्वत इति परोक्षज्ञानवतः पूर्ववाक्ये प्रकृतस्य सन्यासिन इत्यर्थः॥ न
नु सद्धमवस्तुसाक्षात्कारे निदिध्यासनस्य प्राप्तत्वाच्च विधेयत्वमतश्चाह॥ पक्षेणेति॥ यस्मिन्पु
क्षेनेदं दर्शनं प्राप्तं तस्मिन्पक्षे प्राप्तिमात्राविधिरर्थवानित्यर्थः॥ ननु ब्रह्म परैवाक्ये कथं मौन
विधिरित्याशंक्यदृष्टान्तमाह॥ विद्यादिवदिति॥ यथा दर्शयित्वा मासप्रधानपरेवाक्ये अनाधा
नादेरंगजातस्य विधिरिति इत्यर्थः॥ प्रधानमारभ्यो गपर्यंतो विधिरिति विद्यादिः॥ प्रधानमि
ति यावत्॥ अतएव प्रयाजादिर्विध्यं तस्तु च ते वाह्यस्य फलत्वाच्च विधिकल्पनाविफलमिति भा

३

१५०

वः॥ ननु अवरगादिप्रधानोपद्यस्ति संन्यासः॥ कथं न हि ह्यं दीप्ये गृहिणोपसंहारः॥ अभिसमा
हृत्य कुटुंब इत्यत्र तेन हित इति रिक्तः संन्यासो नास्तीति द्योत्यतश्चाह॥ कस्त्रभावावु गृहिणोप
संहारः॥ गृहिणः कर्मबाहुल्यात्तेनोपसंहारो ननु संन्यासान्नावादित्यर्थः॥ कस्त्राश्च मकर्मणां
संन्यासादीनां पथा संभवं गृहिणि भावादित्युद्गारार्थः॥ एवं संन्यासगार्हस्थ्यमप्युक्त्या मंद
बुद्धेरितराश्च माभावशंका स्यात्तत्रिरासार्थमाह॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् मौनशब्दे
न संन्यासगार्हस्थ्ययोर्ग्रहस्तद्वदितरयोरपि ब्रह्मचर्यवानप्रस्ययोस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मच
र्याचार्यकुलवासी तृतीय इत्यादावुपदेशादनुष्ठेयत्वमित्यर्थः॥ बहुवचनेन त्वं तत्र मेदापेक्षा
या गायत्र्या वा त्वा प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारिमेदाः॥ फेनश्चोदुंबरो वैरवानसी बालखिल्य
श्चेति वानप्रस्थमेदा इति॥ अनाधिकुर्वन्नयात्॥ सर्वोदाहृतवाक्ये मौनं विधेयमित्युक्ता तत्र

सूच०
१०१

त्यंवाच्यं किमित्यपेक्षायां तत्स्वरूपमवतिरूप्यत इति संगतिः । तत्र किंवाच्यं शब्देन बालस्य
कर्मतिष्ठन्मूत्रादिकमुच्यते उत गर्वप्रसूदेवियताद्यभावरूपभावश्चदिरिति संशयः । सर्वप
क्षे सर्वस्य ज्ञानो गतेनानुष्ठानं फलं सिद्धांते उन्नरस्येति बोध्यं तत्र प्रसिद्धिबलानिष्ठमूत्रतादि
कं वाच्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । उक्तभावश्च विरेवाववाच्यं विद्यां गता सर्वस्य बालकर्मणो विद्यावि
रोधित्वादिति तदिदं मोहः । अनाविश्वं विविदिष्यानादि विरात्याने परार्थमविज्ञापयन् गर्वादि
रहितः स्यात्तु मिच्छेदिति वाच्येन निष्ठासेदित्यस्यार्थः । कुतः अन्वयात् अस्म्यवाक्यस्य विद्यां
गान्त्यस्यैव मेव संभवादित्यर्थः । एवं यज्ञादिकमारभ्य वाच्यं तं विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं
विद्यायाः कालमाह । रोहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबंधेन दर्शयनात् । किमिदं वज्रन्यनिविद्योत्
तिरुतकदाचिदमुत्रापीति संशयः । सर्वपक्षेऽप्यवगादेर्विद्याहेतुतानियमः । विद्यायां रोहिक

३

१०१

विद्यायाः अविच्छेदं विद्याविच्छेदं विफलं यस्य तत्तथा ।

तेन क्वचिददर्शनादिति सिद्धांतेन प्रतिबद्धश्रवणादेस्तत्रियमिति संतप्य । तत्रैव वज्रन्यनि
विद्याजन्मास्ति निकासनया श्रवणादिषु प्रवृत्तेरैहिकमेव विद्याजन्मेति प्राप्ते ब्रूमः । विद्याया
विरुद्धफलं कं देशकालविशेषापेक्षं फलोन्मुखं कर्मप्रस्तुतं तेन प्रतिबंधाभावे सत्यैहिकं वि
द्याजन्मसमि श्रवणादिषु कल्प्ये भवत्येव विज्ञाफलपशुवत्समिति प्रतिबंधे अमुत्रापीति ।
अनियमरावनतिहेवेति नियमः । कुतः न दर्शनात् प्रतिबंधाप्रतिबंधाभ्यामनियमस्य श्रुतौ द
र्शनात् । तथा हि श्रुतिर्जन्मांतरा बुद्धितश्च श्रवणादेः फलं जन्मांतरे दर्शयति गर्भस्य एव च वाम
देवः । प्रतिबुद्धे ब्रह्मनावमिति सति तु प्रतिबंधे विद्यादुर्लभे न्यप्याह श्रुतिः । श्रवणायापि
बहुभिर्योनित्यः । श्रवणं तोपि बहुवीयत्र विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाश्च
श्रयो ज्ञाता कुशला नुशिष्ट इति । आत्मश्रवणमपि बहुना दुर्लभं कुतश्चिदाग्याश्रवणानि

सूत्र०
१५२

पितृकलंज्ञानंदुर्लभं तद्वहेतुराश्चर्यं इति ॥ यथा परस्मात्पुनोवक्ता आश्चर्यं विदुतवदेव संभवति
सम्पगाचार्यलानेपितस्मान्छुतास्यात्मनो लब्धसाक्षात्कर्तृश्चर्यः ॥ निष्ठुसाक्षात्कारः
ज्ञानेनाचार्येणानुशिष्टे पिशास्त्रेणास्यात्मनः परोक्षत्वेन ज्ञाताप्याश्चर्यं रावेत्यर्थः ॥ तस्मा
दनियमो विद्याजन्मन इति सिद्धं ॥ एवं मुक्तिफलानि मस्तदवस्थावधनेस्तदवस्थावधने
यथा विद्यायाः श्रवणादिसाधनोत्कर्षापकर्षाभ्यामैहिकमुष्णिकतरूपोपनयापचयवत
नियमरावेतत्फले मुक्तावुपचयापचयवत नियमोक्तिनवेति संदेहः सर्वपक्षे स्वर्गादिवक्त
मसाध्यत्वं मोक्षस्येतत्प्रादाद्याधिकरणमिदं फलं सिद्धं तेन तस्य निर्विशेषस्य ज्ञानैक्य
जन्मत्वमिति सिद्धिरिति गंतव्यं ॥ तद्वर्वाक्त विद्यादृष्टानेन फलत्वेन हेतुना मोक्षस्य सा
निशयत्वनियमप्राप्ते ब्रूमः ॥ एवं विद्यावंतुक्तिरूपफलस्यानियमः ॥ निर्विशेषत्वमेव कुतः

३

१५२

तदवस्थावधनेः मुक्तावस्थाया निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेन ब्रह्मवेदब्रह्मैव न भवतीत्यादिष्वधार
णादित्यर्थः ॥ तथा च फलत्वहेतुका नुमानस्या गमबाधः ॥ न हि साक्षात्काररूपविद्याया
मुपचयापचयवत्त्वमस्ति न हि पूर्वोत्तरभाविष्यत्साक्षात्कारयोश्चिरत्वा निरत्वमिति शयः
निकश्चिदभ्युपैति ॥ तस्माद्विशेषश्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैकरूपत्वात्तद्व्यभ्यासो मोक्षो नि
रतिशयानं तात्पर्यकराकरूपरावेति सिद्धं ॥ अस्यासौऽध्यायसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ इ
ति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तीवृत्तीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥
शुभं भवतु ॥ ४ ॥

सूत्र०
१५३

॥ इति तृतीयाध्यायसमाप्तः ॥ ३ ॥

३

१५३

सूत्र०
१

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ पूर्वध्यायां त्याधिकरणो मोक्षो विरोधनियमाभावउक्तः संप्रति मोक्षो
तुलानसाधनेषु श्रवणादिष्वहत्यानुष्ठाननियममाह ॥ आहतिरसकृदुपदेशात् ॥ पूर्वस्मिन्
ध्यायेपरपरविद्यासु साधनविषयो विचारः कृतः ॥ अत्र तत्फलविचारः क्रियते ॥ अनयो रध्याय
यो हेतुमद्भावः संगतिः ॥ अत्र प्रथमपादे श्रवणाद्याहत्यानिगुणमुपासनयासगुणं वा ब्रह्मसा
क्षात् कुर्वतः प्रारब्धकर्मातिरिक्तपुण्यपापनिवृत्तिरुपाजीवतो मुक्तिः प्रतिपाद्यते ॥ द्वितीयपादे
धियमाणां स्मोक्तांतिस्मृतीयपादे सगुणविरोधतस्योत्तरीमार्गश्च प्रसंगात् स्फुर्यते ॥ तृतीयपा
दे पूर्वध्यायेन निगुणब्रह्मविरोधहेतुर्हो वल्यं ॥ उत्तरार्धेन सगुणब्रह्मविरोधलोकापि स्फुर्यते ॥ चतुर्थपा
दे इति तत्र विचारः कश्चिदधिकरणानां तत्त्यागसंगतिर्बोद्धव्या तदुक्तं ॥ चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुक्तं
तिरोति उत्तराः ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति पारार्थसंयह इति ॥ पूर्वध्याये साक्षात्कृत्युक्तसाध्या

च०
श्री० हं०
४

१

नविचारः कृतः इदानीं फलार्थापत्यालभ्यस्याहत्यादेविचारस्मृतीयोपरवाद्याह्याधिकरणप्रय
ते क्रियते ॥ तत्र साक्षात्कारसाधनत्वेन श्रुतश्रवणारिषु संवयः ॥ किं स कृदेव श्रवणादिकर्तव्यमुत श्र
वणाद्याहतिरिति पूर्वपक्षे श्रवणादीनामहृद्यार्थत्वं फलसिद्धांते यावत्फलमावर्तमायत्वा देववाता
दिवत्तदृशयत्विमिति बोध्यं तत्रैकवारमेव श्रवणादिकंप्रयाजादिवत्कर्तव्यमिति प्राप्तेर्ब्रूमः ॥ श्रव
णाद्याहतिरेव कर्तव्या कृतः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यसकृदुपदेशात् ॥ तत्र श्रव
णाद्याहतिर्न श्रूयते इति चेत् उच्यते ॥ साक्षात्कारस्यैवाविद्यानिवर्तने ज्ञमत्वेनाहि विभ्रमादौ दृष्ट
त्वात्सूक्ष्मवस्तुसाक्षात्कारस्य नो हतिविशिष्टश्रवणादिसाध्यत्वस्य षड्जादिस्वरे हृष्टत्वादहृष्टदुर्वि
ज्ञेयात्मश्रवणादावपि संसारानर्थमूला विद्यानिवर्तनं कृतसाक्षात्कारयाहतिः कर्तव्या ॥ इदं संभ
वत्सदृशकल्पनानुपपत्तेरिति तात्पर्यं ॥ एवमुपास्य साक्षात्काराणामफलहेतुपासनैवाहतिर्बोद्धव्या

सूत्र०
२

दृष्टयत्वात्तवेदोपासीतेत्याहृतिश्रवणाच्च॥ प्रत्ययेप्रवाहस्येवोपासनत्वात्॥ वेदेत्यस्यासुपास
नार्थकत्वात्तथाहिसंवर्गविद्यायांविदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहारोदृश्यतेदृश्यते॥ यस्तदेव
त्सवेदसमयैतदुक्तइत्युपक्रम्यानुमएतांभगवोदेवतांज्ञाधियां देवतामुपास्मइत्युसंहारात्
यत्सरेकोवेदप्रमाणतत्ससर्वकर्मफलंप्राप्नोतिएवंरेकादन्योपियस्तत्रैकवेदांवेदसौषित
येवफलप्राप्नोतिसएवंभूतोरेकोमयाएतदुक्तइत्यमुक्तइतिहंसंप्रतिहंसांतरवचनंहेभगवोरे
कयां देवतांत्वमुपास्मोत्यामेतांमेनुशाधिश्चिह्नतत्तापयेतिज्ञानश्रुतिवचनंतस्मात्साक्षात्
कारसाधनेष्टावृत्तिसिद्धिः॥ लिंगाच्च॥ तथाहिउक्तयोपासनंप्रकृत्यादित्युक्तीयइत्युपासनमे
कपुत्रतादोषेणापोद्यरवमीत्संपयवित्तयोदितिरस्मिदुक्तीपासनंवदुपुत्रतायेविदध्वा
कंप्रत्ययावृत्तिसूचयतिः॥ तस्मात्साक्षात्कारसाधनेष्टावृत्तिसिद्धिः॥ हेपुत्रत्वरवमीनादित्य

च०
४

२

चप्रत्येकंपयवित्तयात्तकारमंतर्भाष्यपयवित्तयतादितिमध्यमपुरुषैकवचनंउपासित्यर्थः
आत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिच॥ पूर्वश्रवणमनननिदिध्यानामावृत्तिरुक्तातामुपजीव्यसंदि
ह्यते॥ किंनिदिध्यासनावृत्तिकालेप्रयत्नेनेश्वरध्यानंकर्तव्यमुतभित्त्वेनेतिपूर्वपक्षेऽश्रुतीना
त्मवेदपराणां गौणार्थत्वं सिद्धांतैश्चुरव्यायत्वं सिद्धाप्यभेदश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारा
त्मकमिदमधिकरणमविरोधाध्याससंगतः॥ तथापिमहावाक्यार्थविरोधपरिहारस्यसभा
धावंतरंगत्वादितत्पादसंगतिः॥ तत्राभेदस्यप्रत्यक्षेणसर्वतत्त्वकिंचित्तत्त्वादिविरुद्धधर्मत्वमि
गकानुमानेनचवाच्यादिवत्त्वेनध्यानमितिप्राप्तेर्बुभुः॥ आत्मेत्येवेश्वरीध्येयः॥ तथाहि॥ जावालाश्रम
त्वेनेश्वरमभ्युपगच्छंतिः॥ त्वंवाश्वहमस्मिभगवोदेवतेऽहंवेत्वमस्तीतियायाहयंतिचेऽश्वरमात्मन
नतत्वमस्यादिवाक्यानिनचतेषानामब्रह्मेत्यादिवर्जोणार्थत्वंसतिश्चुरव्यायत्वंसंभवेगोणत्वायो

सूत्र०

३

गात्रं न च प्रत्यक्षादिविरोधादसंभवः तेषां मिथ्याभेदगोचरत्वेन पारमार्थिकाभेदविशेषित्वान्ना
वादिताभावः न प्रतीकेन हि सा नो ब्रह्मेत्युपासीतनामब्रह्मेत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः
किं प्रतीके मनश्चादौ स्वात्मबुद्धिः कर्तव्या न वेति पूर्वपक्षेः प्रतीकोपासीतनामहं ब्रह्मोपासिभ्यो वि
शेषासिद्धिः सिद्धांते तु विशेषसिद्धिरिति बोध्यम् एतद्वारम्भाधिकरणत्रयस्य प्रासंगिकीपाद
संगतिः तत्र ब्रह्माणः स्वाभिन्नत्वाद्यथा स्वात्मत्वेन बुद्धिरेवं प्रतीतिकस्य ब्रह्मविकारत्वेन जीवाभिन्न
ब्रह्माभिन्नत्वादुपासकजीवात्मत्वबुद्धिः कार्येति दृष्टान्तेन प्राप्ते ब्रह्मः न प्रतीके स्वात्मबुद्धिः कार्या
न हि स उपासकः आत्मत्वेन प्रतीकमनुभवति अत्रायं विकल्पः किमनुभववत्त्वात् प्रती
कआत्मत्वेन बुद्धिः कार्येति श्रुतत्वात् आहोसिद्धस्वाभिन्नब्रह्माभिन्नत्वाद्वा नाद्यस्तु कर्तुं न हि सति
न द्वितीयः अथ वरणात् न तृतीयः प्रतीकस्य स्वरूपेण ब्रह्माभिन्नत्वायोगात् तद्वयकसत्वाच्चेत्तो

च

८

३

पासनाविध्यभावप्रसंगदिति भावः ब्रह्मदष्टिकृत्कर्षात् पूर्वोक्तिप्रतीकोपासनेषु ब्रह्माणि मन
श्चादिदष्टिः कर्तव्या उत मनश्चादौ ब्रह्मदष्टिरिति वा संशयः पूर्वपक्षेति कृष्टे उक्तबुद्धिः कर्तव्ये
ति न्यायानपेक्षा सिद्धांते तदपेक्षेति मतम् एकविषयत्वमवांतरसंगतिः तत्र ब्रह्मण्येव मनश्चादिद
ष्टिः ब्रह्माणः प्राधान्येनोपास्यत्वोपपत्तेयेकतृत्वेति प्राप्ते ब्रह्मः मनश्चादौ वेव ब्रह्मदष्टिः कार्या ब्रह्मा
ण उक्तकर्षात् उक्तदष्टो निरुद्धे कृतायां निरुद्धस्मोक्तदृष्टा भवति तथा मात्मेराभाबुद्धिः फला
य न तु राशिं न्यमास्य बुद्धिः न चैवं ब्रह्मणः प्राधान्याभावः दृष्टत्वादिति भावः आदित्यादिमतया
आगउपपत्तेः य एवासीत् पतितमुनीयमुपासीतेत्यादिभ्यं गाश्रितोपासनानि संतितत्र संश
यः किं गदित्यादिषु मयादिदष्टिः कर्तव्यो तो मयादित्याषु आदित्यादिदष्टेरिति तत्रोमी
प्यादीनां कर्मरूपाणां फलहेतुत्वेनोक्तदृष्टत्वादित्यादीनां सिद्धरूपाणां तदभावेन निरुद्ध

फलानावेन

सूत्र०
६

त्वात्पूर्वस्या येनादित्यादिषु उनीयादिदृष्टिरिति दृष्टं तेन प्राप्तेषु मः उनीयादीक मागेन्द्रादित्या
दिमतय एव कर्तव्याः कुतः उपपत्तेः यथा प्रोक्षणादिना ज्ञायादिसंस्कृतेषु प्रकृतकर्मापूर्व
मुत्पद्यते तथा कर्मागेष्वादिषादित्यादिदृष्टिभिः संस्कृतेषु प्रकृतस्य कर्मणाः फलादि
कालज्ञाणासमृद्धिर्भवति अन्वयानमवेदादित्यादिना मनगत्वा ततया च कर्मसमृद्धिरूपफा
लोपपत्तेरंगेषु नंगमतिरित्यर्थः अदित्यादावुनीयादिमतिपक्षे फलापसिद्धेः नोनीयादीना
मुक्तर्ष इति भावः आसीनः संभवात् किं कर्मागेश्चिनासु पासना निति दृष्ट्वा सीनः शयानो
वा कुर्यादित्यनियम उता सीन एवेति नियम इति संशयः पूर्वोत्तरपक्षयोः पूर्वोत्तरकोटिसि
द्धिरेव फलनिदिध्यासनादौ विद्यासाधने आसननियमोक्तेः पादसंगतिः तत्र पूर्वोक्तकर्मा
गोपासनेष्विवानियम इति प्राप्तेषु मः आसीन एव कर्मानि गोपासनाविकुर्वीत कुतः समा

च०
६

६

न प्रत्ययप्रवाहात्मको पासमनस्यासीन एवोपासके संभवात् इति दृष्टः पुंसोपासनं संभवा
तिवारी स्धारणो यन्नापेक्षायां चित्रविज्ञेपातः नापिशयानस्य निद्राप्रसंगात् अंगोपासनानां त्वंग
पारतंत्र्यादुक्तस्तत्रानियम इति ध्यानाच्च उपासनस्य ध्यायत्यर्थं ध्यानरूपत्वाद्ध्यायतेश्चासी
नेषु वकादिष्वेकविषयदृष्टाषु प्रयोगादासीन एवोपासीतेत्यर्थः अत्र च त्वं चापेक्षः किंच ध्याय
ती वदथि वीत्यनुश्रुतोऽथिव्याश्च त्वमपेक्षध्या नोपचारे दृष्टः तस्मादपिलिंगादासीन एवोपा
सीत स्मरं निच शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन इत्यादिना बाह्यासनविधानस्मर
णाच्चासीन एवोपासीत यथायोगशास्त्रे षड्कादीनां शारीरमनानां स्मरणादासीन एवो
पासीतेत्यर्थः यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् दिदेशकालेषु संशयः किमगाश्चिना पासनेषु
दिगादिनियमोक्तिरनवेति ते आसननियमवदस्ति नियम इति प्राप्तेषु मः प्राच्यादिदि

सूत्र०
५

द्वियमः प्रदीपादिकालनियमः नदीतीरादिदेवानि यमोवा नास्ति कुतः यत्रदिशि देवीकालेवाचि
तस्यैकाग्रताप्रत्ययप्रवाहोत्पूर्यंतवोपासीतदिगादिविरोधाश्रवणादित्यर्थः यद्योपासनं
शायकायतायाः सर्वत्राविरोधादित्यर्थः समेशुचोवाकरावक्रिवाजुकावि वक्तिरेव जल
अपारिभिः मनोबुकूलेन तु चक्षुः पावने गुहानि न वाताश्रयणे प्रयोजयेदिति श्रुतिरपि चित्तस्य
कायसंपादके देवोपासीतेति दर्शयति शर्करासूत्रमपाषाणाः जलावायकनर्तनीतनिवृ
त्यर्थं चक्षुः पाप्मं मराकादिकं तस्मादुपासने दिगादिनियमो नास्तीति सिद्धं ॥ आश्रयणात्
त्रापि हि दृष्टं ॥ उपास्यसाक्षात्काराफलहेतुपूनासनेषु अहं ग्रहनामकेषु संशयः
किं कदाचिदुपासनं कृतोपरमेतजतयावकीवमुपासीतेति पूर्वपक्षेः कदाचिदुपासनात्
पावनेरदृष्टत्वात्तद्विकालेध्येयबुद्धिहेतुत्वं सिद्धं तेषां वाहिकोपासनस्य साक्षादेव तै
ध्येयबुद्धिः

च०
६

५

हेतुत्वमिति विभागः तत्र देशादिनियमाश्रवणात्तदभाववद्यावकीवमुपासनाः श्रवणात्तदभाव
इति प्राप्तेः ॥ आश्रयणाद्देहपातपर्यंतमुपासीतद्विद्यतस्तत्रापि मरणकालेपिसयावक्र
तुरस्माद्वीकात्वेति श्रुत्याध्येयप्रत्ययानुवर्तनं दृष्टं न च दृष्टसाध्यं दृष्टे संभवत्पददृष्टक
ल्पनानुपपत्तेः श्रुतो सर्वनामार्थोपासकः कतुरुपासनं सदा तत्रावमावित इति श्रुतिश्च यावा
कीवमुपासनं दर्शयति तस्मादहं ग्रहोपासनीयावकीवमुपासनेति सिद्धं ॥ एवं ज्ञानसाध
नानुष्ठाने यत्राधिकार्यं फलाध्यायेपिसाधनानुष्ठानक्रमं विचार्य फलाध्यायस्यां फलचिंतासु
पक्रमते तदधिगमउत्तरपूर्वाद्योरश्चेषविनाशो तद्व्यपदेशात् तथा चास्य फलविचारप्र
तिबंधसाधनजितासाभावरूपावसरसंगतिर्लक्षा किं ब्रह्मविद्यायां मुत्पन्नायां तदुपासनावि
ष्यत्पापाः संबन्धपूर्वपापविनाशो भवतीति संदेहात्पूर्वपक्षे सत्यामपि विद्यायां पाप

सूत्र०
६

फलभोगानंतरं विद्यातो मुक्तिः सिद्धांते विद्योत्पत्त्यनंतरमेव मुक्तिरिति बोध्यं तत्र फलभोगवि
नानास्ति विद्याया पापनाश इति प्राप्तिब्रूमः । तदधिगमेन साक्षात्कारे सति उन्नतपूर्वधियो
रस्येष विनाशो भवत एव कुतः तयोर्विदुषि श्रुत्या व्यपदेशात् यथा पुष्करपत्राश्रयापो न हि
प्यंतेः एवमेवं विदिपापकर्मनश्चिप्यत इति श्रुतिर्विद्यात उन्नतस्य पापस्यास्येवं द्रव्यमिति । तद्य
थेषीकात्तलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं ह्यस्य सर्वपापानः प्रदूयंत इति श्रुतिर्विद्यातः पूर्वस्य पाप
स्य विनाशो व्यपदिशति एवै निगुणविदो विपापलये व्यपदिशति ज्ञायंते चास्य कर्माणि तस्मि
न्वृष्टे परावर एहत्यादिका श्रुतिस्तस्मात्तत्र ह्यविद्यावतः पूर्वोन्नतपापासंबंध इति सिद्धं । इत
रस्याप्येवमसंश्लेषः पातेतु । पूर्वब्रह्मविद्यातः पापनाशा संबंधा कर्त्तव्यत्वेन तदुपपत्त्यपि ना
शासंबंधो भवेतो न वेति संदेहः । पुण्यतत्त्वज्ञानयोः शास्त्रीयत्वेनापि हो न दशयोरिव विरोधाभावात्

च०
६

६

भवत इत्यादिकांशं कायां पूर्वस्यापमतिदिशति । इतरस्यापि पापादितरस्य पुण्यस्याप्येवमेवमवद
स्येषो विनाशश्च ज्ञानाभावात् उमे उहै वैषातेतरति इत्यादि श्रुतिषु पापासंबंधवत्पुण्यासंबंधस्या
पि व्यपदेशात् फलता बुद्ध्योपपत्तिः । एष ब्रह्मसाक्षात्कारवान्मूर्तेः तु शशो वधारणा यः । एवं ब्रह्म
साक्षात्कारवतः पुरुषधोरैयस्य पुण्यपापयोर्बन्धहेतोरभावाद्देहपाते मुक्तिरवश्यमेव भवत्येवेत्या
धिकराण्यप्यस्य फलमुक्तं । अग्निहोत्रदशयोरविरुद्धफलवत्पुण्यविः । अस्यातिदेशत्वात् तद्य
यकसंगत्याद्यपेक्षा । अथारब्धकार्येण वतु पूर्वतेदवधेः । पूर्वज्ञानात्कर्मज्ञेयज्जन्तस्य प्रारब्धक
र्ममैतिरिक्तविषयत्वेनाभावात् संगतिः । ज्ञानजन्यकर्मज्ञेयः किमविशेषेण कर्ममात्रस्य
भवत्युत्तप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तस्येति संशयः । पूर्वपक्षे जावमुक्त्यसिद्धिः । फलां सिद्धांतेन तस्मि
न्निरिति बोध्यं । तः तद्विद्यते चास्य कर्माणां त्वविशेषेण अवगात्कर्ममात्रस्य ज्ञेय इति प्राप्ते

सूत्र०

त्यत्र नाशकः कथं तस्या विनियोगादिति चेत् तत्र वक्तव्यं सुहृदः साधुकृत्यामुपयंतीत्यस्य
कीर्त्यः न तावन्नामेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ अथादिव तस्याः प्राप्त्ययोगाच्चापितत्फलं प्राप्नुवंतीत्यर्थः
शास्त्रफलं प्रयोक्तरिति स्यापविरोधात् नैव वैश्चातरेष्टिन्यायः ॥ अथ वणात्सुहृदो नु देव्या
त्वाच्च तस्माद्विदत्ते वा कर्तृरित्युक्तदिविद्विष्टासाधुकृत्यास्वतुल्यासाधुकृत्याजनयति स्वा
यं च ज्ञानादव्यतीत्यविरोधः समानः पापकृत्याया सुहृदः ॥ अथ वा दत्ताच्चातीवामिनिवेष्टयं
पदेव विद्यपेति हि ॥ पूर्वमुक्तुणा ज्ञानार्थवित्यादिकमनुष्टेयमित्युक्तं तत्किमंगाश्चित्पा
सनमहितमेव ज्ञानार्थमनुष्टेयमिति नियममस्मीपास्ति सहितं केवलं वा नुष्टेयमित्यनिय
मइति संशयः ॥ एकविषयत्वसंगतिः ॥ पादसंगतिसु प्रासंगिकी बोध्या ॥ पूर्वपक्षे केवलस्यानि
त्यादेरनिहेतुत्वासिद्धिः ॥ सिद्धांते तस्मिन्निरिति बोध्यं ॥ तत्र नियमे प्राप्ते ब्रूमः नियमो न पुनरिति

स्व०

ध

८

तथा हि यदेव विद्यां करोति तदेव वीर्यवत्तु रभवतीति सुतिर्विद्यामहितस्य कर्माणि वीर्यवत्तु स्त
वृवंती विद्या हीनस्य कर्माणि वीर्यवत्तु फलहेतुत्वरूपं दर्शयति ॥ तत्र केवलकर्मणि ज्ञानरूपफ
लहेतुत्वाभावेन पुनरुक्तं स्यात्तस्मात्केवलमपि कर्मज्ञानहेतुरित्यनियमइति सिद्धिः ॥ एवमनियमे
नाग्निहोत्रादिकर्माणां ज्ञानार्थत्वात् न ज्ञानेन ज्ञयइत्युक्तं ॥ इदानीं प्रारब्धकर्मणि निवृत्तिप्रका
रमाह ॥ भोगेन त्वितरेकं पयित्वा संपद्यते ॥ किं बहु साक्षात्कारवा नुदेहपातानंतरमपि संसा
रति न वेति संदेहः ॥ पूर्वपक्षे साक्षात्कारस्य पुक्तिहेतुत्वासिद्धिः ॥ सिद्धांते तस्मिन्निरिति विवेकः ॥ ता
नुदेहपातात्पुनर्यथा साक्षात्कारे पिसंसारानुवृत्तिरेव देहपातानंतरमपीति नाना रक्षाधि
करणादृष्टांतेने प्राप्ते ब्रूमः ॥ संचितकर्मणां ज्ञानाच्चाशङ्कः ॥ इतरेत्वारब्धकार्येषु एव पापे मो
गेन रूपयित्वा विद्या न ब्रह्म संपद्यते ॥ अथ संपत्तये ब्रह्मे वसं न ब्रह्मा प्येति इत्यादि

सूत्र०
१५

श्रुतिभ्यः देहपातात्पूर्वप्रारब्धकर्मणां सत्त्वात् शुक्लालवक्रवर्णमिन्द्रियैर्न मिथ्या ज्ञानरूप
निमित्तनाशोऽप्यविद्योलेवाचुद्वित्रियुक्ता तज्जिगानंतरं कस्यचिदपि कर्मणां न तन्मराजज्ञ
रासंसारहेमोरभावात्तसंसारः ॥ तस्माद्भोगेन प्रारब्धकर्मनाशानंतरं विद्वानस्वरूपानंदम
नासंसारलक्षणं स्वात्म्यं मोक्षं लब्धमिति सिद्धं ॥ इति श्रीब्रह्मसूत्रब्रह्मविद्यासूत्रवर्षिण्या
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ पूर्वपादांत्याधिकरणोक्तं न पेक्षानिर्गुणप्राप्तिरुक्त
इदानीमगुणविद्याफलभूतब्रह्मजोक्तस्योक्तस्योक्तांतिविना त्वयोगात्तत्फलनिरूपयि
ष्यन्नेव तदेव भूतां मुक्तांतिमेर्गुणब्रह्मविद्याव्यतिरिक्तसर्वजनसमानानिरूपयितुं पादमार
तेवाद्यनसिर्दर्शनाद्यश्च ॥ अस्त्युक्तांतिकमबोधिकाश्रुतिः ॥ अस्त्यस्योक्तस्य पुरुषस्य प्रयतो वा
द्यनसि संपद्यते मनः प्राणि प्राणास्तेजसि तेजः परस्परं देवतायामिति प्रयतः प्रिय प्राणास्यो

त्वर्थः। तत्र वाङ्मनसि संपद्यत इत्यत्र संशयः किं हृत्तिमत्यावाचनं व मनसि लयात्मक संपत्तिरिति।
 न्यते उत वा गृह्णेरेवेति पूर्वपक्षे स्तोपादाने स्वस्य लय इति न्यायासिद्धिः सिद्धाते तस्तिद्विरिति बो-
 ध्यं तत्र श्रुतिवलादावाव मनसि लय इति प्राप्ते ब्रूमः॥ उक्तिर्वागिति भावः श्रुत्यत्यावाक्यं न वा-
 गृह्णति रुच्यते मनो हृत्तो सत्यामेव मनसि वा गृह्णतिः संप्रलीयते कुमः दर्शनात् मनो हृत्तो सत्या-
 मेव लोके वा गृह्णति लयस्य दर्शनात् तर्हि वाङ्मनसीति श्रुतेः का गतिरित्यत आह॥ वा शब्देति
 स्तोपादान इत्यवाधितस्यायानुसारेण वाक्यं वा गृह्णति हृत्तिमतो रभे दीपचारेण भावः श्रुत्या-
 त्यावायेति य इत्यर्थः॥ न च नुपादाने हृत्ति लक्ष्यो वाक्यमिति चेन्न श्रुति हृत्ति लयस्यानुपा-
 दानात् पुनर्दर्शनादिति॥ उक्तं श्रुतौ वाच्यं व श्रवणादिन्द्रियांतराणां च श्रुतौ दीनां मनसि हृत्ति ल-
 यो नास्तीति धर्मं वाच्यमिति॥ अत एव च सर्वत्राप्यनु॥ यत एव मनसो वागुपादानत्वाभा-

सूत्र०
१०

वान्मनसिवाचीवृत्तिजयमात्रं च तएव सर्वाणि चतुरादीन्यपि स्वानुपादाने मनसि सवृत्तिके
सवृत्तिजयमात्रेणानुवर्तन्ते प्रलीयन्ते न तु स्वरूपेणोत्तर्यन्ते तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्मविमंदि
ये मनसि संपद्यमानैरिति श्रुतिः सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि वृत्तिजयबोधिकादृष्ट्या तस्मा
दुक्रमणादुर्ध्वं उपशान्तदेहो ह्यः पुनर्जन्म मनसि स्थितैरिन्द्रियैः प्राप्नोतीत्यर्थः एवं वा वाद्यन
सीति वाक्यं विचार्य मनः प्राण इत्युत्तरवाक्ये किं सर्वेन्द्रियवृत्तिजयाधारस्य मनसः प्राणो स्वरू
पयोगिवृत्तिजयोगवेतिसंवाये च नमयं हि सोम्य मनः प्राणी मयः प्राण इति श्रुतौ प्राणमनसौ
रवन्नविकारत्वश्च वणादवन्नयोश्चोपादानोपादेयभावस्वरूपलय इति प्राप्ते सिद्धांतयति
तन्मनः प्राण उन्नरात् स्वीपादान इत्यादि न्यायानां वा तमवन्तिन्द्रियाणां मनसि वृत्तिजयः
इह तु न्यायसत्तात्स्वरूपलय इति प्रत्युदाहरणसंगतिः अतिदेशत्वात् संगत्यनपेक्षा

च०
४

१०

वा तत्सर्वेन्द्रियवृत्तिजयाधिकरणं मनोपि प्राणो सवृत्तिजये नैव लीयते न स्वरूपेणोति मनः प्रा
ण इत्युत्तरवाक्यादवगंतव्यं सुषुप्तिमृत्यवस्थयोः सवृत्तिके प्राणो सत्येव मनो वृत्तिजयदर्शना
दिति हेतुपंगः न ह्यवन्नयो रूपादानोपादेयत्वमात्रेण तद्विकारणो रप्युपादानोपादेयभावो यु
क्तः हि मध्वदयोस्तददर्शनादिति भावः एवं मनः प्राण इति वाक्यं विचार्य प्राणो जसीत्युत्तरवा
क्ये किं प्राणस्य वृत्तिजयस्तेजसि उत्तजो व इति संदेहे श्रुतिबलात्तेजस्येवेति प्राप्ते सिद्धांतयति
सौम्यहेतुदुपगमादिभ्यः ताका क्रमादर्थक्रमाच्चाधिकरणक्रमो बोध्यः स प्राणो ध्ये का
र्यकरणसंघातस्वामिति तत्साक्षीणि वाजी वेति वृत्तवृत्तिः सन्नवतिष्ठते कुतः तं जीवं प्रति
उपगमानुगमनावस्थानेभ्यः यथा राजानं यात्रे छावं तं संतं नृत्यान्प्राप्तिमु रमेना गच्छं
ति एवमेव ममात्मानं तं काले सर्वे प्राणा अभिसमायातीति श्रुतिरिन्द्रियाणां

सूत्र०
११

सुरव्यप्राणसहितानां जीवं प्रत्याभिमुख्येनागमनं दर्शयति तमुक्तामंतं प्राणो नृकामतीति श्रु-
तिगच्छंतं नीवं प्रत्यनुगमनं प्राणस्य दर्शयति ॥ सविज्ञानो भवतीति श्रुतिः ॥ करेण व्युत्पत्त्या
विज्ञानशब्दाच्चेंद्रियजातस्य प्राणसाहितस्य प्राप्रव्यकर्मफलज्ञानवति जीवे वस्थानं
दर्शयति ॥ तस्माज्जीव एव व्यप्राणस्य ह्येति लयः ॥ ननु कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरिति
त्यत आह ॥ भूतेषु तच्छास्तेः ॥ तच्छास्तेः प्राणस्तेजसीति श्रुतेः सूक्ष्मात्मना विद्यमानेषु तेजस-
सहितेषु उत्तरहैतारंभकेषु पंचभूतेषु पाधिभूषहि न चैव विद्यमाने जीवे प्राणस्य ह्येति लय-
इत्यवगत्य ॥ उपगमादिश्रुत्यंतरा नुसारात् तथा चोपहितजीवप्राप्ते प्राणस्योपाधि-
तेजश्चादिभूतप्राप्तेरयं सिद्धतात्प्राणस्तेजसीति श्रुत्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ ननु प्राणस्तेज-
सात्येकस्यैव तेजसः ॥ अथवा कथं तेजः सहितेषु भूतेषु कृतमित्यत आह ॥ नैकस्मि

च०
४

११

न दर्शयतीति ॥ एकस्मिन्नेव तेजसि जीवउक्तांतिसमयेनावतिष्ठते उत्तरहैतस्य प्रांचभौतिकत्वेन
पंचभूतेषु स्थितेरावश्यकत्वाद्दर्शयतीति ॥ यमयं रंहत्यधिकरणो व्याख्याते प्रश्नानिरूपणे या-
दाश्रुतिस्मृती इममर्थं दर्शयतः ॥ इति वीमयश्चापोमयो वायुमयश्चाकाशमयस्तेजोमय-
इत्याद्याः श्रुतिः ॥ अण्वो मात्रा विना शिन्वो दशाध्यानांतु याः स्मृताः ताभिः सार्धमिदं सर्वं संन-
वत्यनु पूर्ववदिति श्रुतिः ॥ अणवः सूक्ष्माः मीयंत इति मात्राः प्राकृमोक्षदविना शिन्वो दशा-
ध्यानांतु पंचानाभूतानामित्यर्थः ॥ ननु जीवस्योक्तांतिकाले भूताश्रयं त्वं तौ ह्यदुच्यतुः कर्महै-
व तदुच्यतुरिति कर्मश्रयत्वबोधकश्रुतिविरुद्धमिति चेन्न कर्मणो बंधनिमित्तत्वेना-
श्रयत्वे भूतानां देहीपादानत्वेनाश्रयत्वमित्यविरोधात् ॥ तौ यास्तव क्वात्र भागौ यजीवा-
धारभूतं ॥ समानास्तास्तु पक्रमादमृतत्वं चानुपीष्य ॥ पूर्वोक्तामुक्तांतिसु पजायसंदिह

सूत्र०
१२

तेकिमुक्तांतिरविदुषएवोतविदुषोदहरादिसगुणवसोपासकस्मापीतितत्रतयोर्धमायत्रमृत
त्वमेतीतिदहरीपासकंस्यमोक्षश्रवणादविदुषएवोक्तांतिरितिप्रोचिद्वमः॥सृतिःसरणानु
कूलोदेवयानमार्गस्तदुपक्रमात्पूर्वमाविनीयोक्तांतिःसगुणवसविदुषोःसमानैवअस्य
सोसोम्यपुरुषस्यप्रयतोवाचनसिसंपद्यतइत्यादिसामान्यश्रवणात्ःननुकर्यतर्हिसगुणवि
द्यायाममृतत्वश्रवणमिति तत्राह॥अमृतत्वंचेतिउपदाहइतिधातोरिदेरूपंअनुपोषे
तिरागादीनकेशान्मेवेदमापेक्षिकममृतत्वंब्रह्मजोकप्राप्तिजज्ञाणंसुरयोमोक्षः॥अतए
वतयोध्रमायन्नितिमूर्धन्यनालीधारीत्वांतिपूर्वकत्वममृतत्वस्यदर्शितंतस्मात्विदुषोः
समानैवोक्तांतिरिति सिद्धं॥ननुक्तांसत्यमानेत्यपुनर्मृतस्यस्वरूपावाप्त्येतंब्रह्मसंपत्तेरि
त्याहोपेक्षदमारभ्यते॥तदापीतेःसंसारमपदेशात्॥तेजःपरस्यादेवतायामित्यत्रतेजः॥स

च०
४

१२

जीवंसेन्द्रियजातं प्राणमनोभूतांतरसहितं परमात्मनिसंपद्यतइतिमूर्ध्वदारीरस्यजयःश्रूयते
सजयःकिमात्यंतिकरावोतानात्यंतिकइतिसंशयःपूर्वपक्षेमृतमात्रस्यमुक्तिःसिद्धांतैतदमाव
इतिबोध्यंतवब्रह्माण्डपादानत्वादात्यंतिकरावजयइतिप्राप्तेःब्रह्मः॥तदुक्तविशेषांसूक्ष्मं
तेजः॥आपीतेरामोक्षीदवतिष्ठतेयोनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वापदेहिनः॥स्याणुमन्येनुसंधेति
यथाकर्मयथाश्रुतमितिसंसारमपदेशानुविधितत्वज्ञानशास्त्रयोर्मृतमात्रस्यमुक्तावा
नर्थक्यंचप्रसज्येततस्मात्सुषुप्ताविवानात्यंतिकोजयः॥ननुक्लजज्ञाणंतेजोयद्यस्ति तर्हि
रेहाविर्गच्छत्याश्चस्योरुपजम्येतप्रतिहन्येतचेष्टादिवन्मूर्ततिरेणोत्पत्त्याह॥सूक्ष्मं प्रा
माणातश्चतयोपजध्वेः॥चकारःस्वरूपसौक्ष्म्यसमुच्चयार्थः॥उक्तंतेजःपरिमाणातःस्वरू
पतश्चसूक्ष्मंचसरेणुवच्चक्षुर्वच्चतस्पनालीधाराभिष्कमणश्चुत्यातथासूक्ष्मत्वेनोपलब्धेः

सूत्र०
१३

अत्र सूक्ष्मत्वेनैव स्वच्छत्वमुपलभ्यते ॥ तथा चानुभूतरूपवत्त्वेन सूक्ष्मत्वाच्चत्वं प्रतीयते ॥
स्वच्छत्वाच्चत्वं तद्विरेणानप्रतिहन्यते स्वल्पत्राद्यादीं संवारीषपन्निरिति ॥ सोऽपमर्देनातः अत्रा
एव स्वच्छत्वलक्षणसौख्यादसक्तत्वरूपादस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्पृजदेहस्य दाहक्षेदादि
निमित्तेनोपमर्देनोपमर्द इत्यर्थः ॥ सूक्ष्मदेहसंज्ञावेवोक्त्यलिंगकमनुमानमाह ॥ अस्मिन्नेव
पपत्तेरेषकथा ॥ स्पृजदेहाप्युपलभ्यमानकथान् अस्मिन्नेव सूक्ष्मदेहस्य धर्मः ॥ सत्येव सू
क्ष्मदेहेतदुपलब्धेस्तदभावेऽतदेहेतदनुपलब्धेरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदस्यैवोपा
पत्तेरित्यर्थः ॥ आसृत्पुष्पकमाधिकरणो मुखोऽसृत्तत्वं कान्त्यभावो दर्शितः ॥ सन्नुक्त
त्याक्षिपति ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ व्यवहिताधिकरणो नास्य संप्रतिः ॥ किं
निर्गुणब्रह्मविद उक्तांतिरस्ति न वेति संदेहश्चास्तीति प्राप्तं च न्वथा कामयमानो यो कामोनि

च०
४

१३

कामश्चात्र कामश्चात्मकामो न तस्य प्राणा उक्ता मंतीति परब्रह्मविदः शरीरात्प्राणीकान्तिप्र
तिषेधात्तस्युक्तांतिरिति चेन्न शरीरात्कीवाद्यं प्राणोक्तांतिप्रतिषेधो न शरीरात्तस्मात्प्रात्याणा
उक्ता मंतीति माध्यंदिमिशारवायां जीवादेव प्राणोक्तांतिप्रतिषेधस्य श्रुतत्वाच्च स्मात्प्राणादिम
हितस्य जीवस्य परब्रह्मे विरोधुक्तांतिरस्तीति पूर्वपक्षः ॥ अत्यर्थस्तु मुक्तिप्रक्रमा योऽयं शब्दः ॥
वाह्यविषयकामनाशून्यत्वमकामत्वं मानसिकविषयकामनाशून्यत्वं निष्कामत्वं ग्राह्यस्वरू
पा नंदत्वं त्वं चाप्रकामत्वं तत्र हेतुरात्मकाम इति सिद्धांतयति ॥ स्पष्टोऽहो केषाम् ॥ एकेषां का
वाणां शारवायां प्राणानां परब्रह्मविदेहा तस्यो उक्तांतिप्रतिषेधो हियत उच्यते न्यते अतोऽत
स्योक्तांतिरस्तीत्यर्थः ॥ तथा हि पत्रायं पुरुषोऽप्यत उच्यते स्मात्प्राणाः कान्त्याहीनेत्यात्तना
गप्रत्येक्षितं यमनुक्तांतिपक्षमाश्रित्य याज्ञवल्क्यो नोक्ता मंतीत्युक्ता तर्हि प्राणी कान्त्यभा

सूत्र०
१४

वेद्यतो नम वेदित्याशंक्यन्त्रैव समनीयं ते इति प्राणा विजयं प्रतिज्ञायत किंच ये उच्यते यत्प्रा
५ ध्यायत्याध्यातो मृतः। शीत इत्युक्तां त्यवधे देहस्योद्यमादिकमाह। एतस्मान्मान्यानां ध्या
दिनशाखायामपितस्मादित्यनेन देहस्यैव ग्रहणं बोध्यं। उत्पन्नात्मसाक्षात्कारस्य पत्रयदा
न्ययं स्पृजः प्रत्यक्षः पुरुषो दिशो विद्यते सर्वत्र शास्त्रयोः भिन्नो तजोभूमौ शीतेः तदास्मा
देहात्प्राणोऽकामं त्याहोपज्ञांतरेन च त्रैवनां यांतीति प्रश्नार्थः। अत्र प्राणशब्देन सूक्ष्मदे
होक्तिः स देह उच्यते उद्यमो भवति न न्ययं रोगः कश्चनेत्यत आह। ध्यायतीति बाहीनवायुना
धुरितो विविधा नृणां प्राणा नैरावत्करोति यत आध्यातः शब्दवाच्यमृतो विज्जीन सूक्ष्मशरीरः
स नृभूमौ शीत इत्यर्थः। तस्माज्जीवात्प्राणोऽकामं तेन प्राप्त्वेन निषेधायोमादिदेहादेव प्राणोऽकामं
प्रतिषेध इति न विदुषो मार्गोऽकामं तीक्ष्णः सम्यक्त्वेन। महाभारते मार्गोऽकामो रभावः सर्वध्वंसा

च०
४

१४

त्यमृतस्य सम्यग्भूतानि परपतः। दिवापि मार्गमुद्गच्छति च पदस्य पदेऽपि प्राण इति पदवाच्यः प्राणा
वाची स्वातिरिक्त पदं शून्यं ब्रह्मविदः पदेऽपि प्राणो देवाश्चुपि मार्गमुद्गच्छति मार्गेन जानति तदभावा
दित्यर्थः। तस्मादिदुषः स्वरूपे ब्रह्मण्येव प्राणानां लयानोऽकामं तीक्ष्णं रिति सिद्धं। ननु ब्रह्मणि प्राणा
लय इत्युक्तं पुनरुच्यते विद्यादिषु लयः कतेरित्याक्षेप इदमाह। तानि परे तथा ह्याह। किं विदुषः प्रा
णावाशमिधेयसूक्ष्मदेहलयः एयि व्यादिषु उत परब्रह्मणा तिसं देहे गताः कलाः पंचदशा
प्रतिष्ठा इति विरुद्धिषयश्च त्रैव एयि व्यादिषु लयावगमात् तेषु वलय इति पूर्वपक्षः। यदा
विमनः सहितानि दशोऽपि प्राणि पंचभूतसूक्ष्मसहितानि पंच प्राणसहितानि वा षोडशक
लाः संनित्यापि प्राणमनसोरेक एयि वा विकारत्वेनैक्यविवक्षया कृतौ पंचदशोऽप्युक्तं
प्रतिष्ठा शब्देन तत्र कलौ पादानां विद्यादीन्मुच्यंते तानि कलागतास्तत्र जीनाः

सूत्र०
१५

तियावता तत्र सिद्धांततासु कविशेषाणां प्रियाणि षोडशकलात्मकसूक्ष्मदेहसूत्राणि
परं ब्रह्मणि जीयंते तथा ह्यश्रुतिः एवमेवास्य परिदृष्टिमाः षोडशकलाः पुरुषावगाः
पुरुषं प्राप्या संगच्छंतीति यथानश्रुतिः समुद्रं प्राप्या संगच्छंति एवमेवास्मिन्निवस्य परिस
वर्ती नवस्त्रिंशत्पञ्चपञ्चदशद्विंशतिमाः सानुभवगम्याः कलाः पुरुषाश्च यास्तं प्राप्य जयं यांती
त्यर्थः स्तोपादाने स्वस्म्यलय इति व्याप्तिमुक्तकया वहारिकप्रमाणानुमानापेक्षया पूर्वश्रु
तौ श्रुतिव्याप्तिषु जिगृह्यारलय उक्तः तत्त्वावेदकस्युत्पत्तेरुपावसाविवर्तस्य सर्वस्य ब्रह्म
संगिलयो द्वितीयश्रुता बुक्त इत्यविरोधः स्तोपादानेषु प्रलीनाः कलाः स्तोपादानैः स
ह ब्रह्मणि विनश्यंतीति श्रुतिव्युत्पत्तित्यर्थः अविभागे वचनात् सोयं विदुः कलावि
लयः किमविदुषश्चानात्यंतिकः उतात्यंतिक इति संदेहः एकविषयत्वसंगतिः

च०
४

१५

पूर्वपक्षे मोक्षासिद्धिः सिद्धांते तत्सिद्धिरिति बोध्यं यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फला
मिति मतम् तत्रानात्यंतिकी लय इति प्राप्ते ब्रूमः विदुषः कलानां ब्रह्मणा सहात्यंतमविभाग
एव न सावशेषो लयः कुतः कलानां लयोक्तुं नंतरं भवेत्ते चास्मानामरूपे इति कलानां शक्त्या
त्मकनामरूपयोः पुरुषे लयमुक्ता स एषोऽकजो मृतो भवतीति वचनादित्यर्थः परविद्या चि
तां प्रासंगिकी सगाप्यप्रकृतानामपरविद्या चिंतामनुसरति तदोक्तो यजलनंतस्य काशित
कारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगम्यनुस्मृति योगाच्चादावुत्पद्यते इति लाधिकया आसु
त्युपक्रमाधिकरणे सगुणब्रह्मविदामविदुषां च समानोक्तं तिरित्युक्तं तत्र विदुः कलांती विज्ञे
षोऽत्रोच्यते तस्य लीनवृत्तिकवागादिसमूहस्योक्तमिष्यतो जीवस्योक्तं प्रायतनं हृदयं तस्य
यदयं नाडीकारमुखं न स्पृज्यं नं प्राप्नोत्येकं फलज्ञानरूपं ब्रह्मो तारव्यमादौ भवति तेन प्र

सूक्त
१६

द्योतेन प्रकाशितद्वारो विद्वान् विद्यां श्रुत्वा वतितथा हि श्रुतिः तस्य हेतुस्य हृदयस्याग्रे पद्योतते
ते तेन प्रकाशो तेनेष आत्मानिष्कामति चक्षुषो वा सूक्ष्मा विद्येभ्यो वा नारी रदेवोभ्यश्चित्तवसां
शयः किमपि दुष्पदं विदुषोऽप्यनियतेन केन केन चित्तद्वारेणोक्तांतिरुवमुच्चन्याजीद्वारेण
नियतेन न्यवेतितत्र विरुत्कलानां वचनादविभागवत् चक्षुषो वेत्स्यनियमवचनादनियतेन
तिप्राप्तेषु मः दहरीदिसगुणवस्त्रोपासकस्य सुदृष्ट्या नादेव निष्क्रमणं विद्यासामर्थ्यात् तन्म
याद्वारनियमाभावे विद्यातउत्कृष्टफलप्राप्तिर्न स्यादित्यर्थः मनुद्वारो नियमेऽप्युत्कृष्टफ
लप्राप्तिर्न विष्पतीति तन्वाह ॥ तल्लेषगत्पनुस्मृतियोगाच्चेति तस्याः सगुणविद्यायाः शेष
भूतागतिः सुदृष्ट्या नाजीप्रसूतिनिर्मागस्तस्यानुस्मृतिर्ध्यानं तद्विद्यानाच्च तेनेव ध्यातेन मा
गेण निष्क्रमणं युक्तं अन्यथा द्वा रानियमेऽपि फलप्राप्तेः मार्गध्यानविधिर्वैयर्थ्यस्यात्

सू
४

१६

तस्माद्दृष्टिरेन ब्रह्मणा सृष्ट्या सितेनानुगृहीतस्तत्रापि विद्वान् सुदृष्ट्यैव शतनाडीभ्यो
धिकयानिष्कामति च विद्योस्तितराभिर्मज्जिभिस्तथा च श्रुतिः हार्दवस्त्रे विद्यायां शतं वै काना
हृदयस्य नाशस्तार्तामूदनिमभिनिःसृतेका ॥ तयोधुमायत्रमृतत्वमेतिष्वकन्यायज्जुमणे
भवन्तीति ॥ विषदनानागतयः तस्माद्दृष्ट्या पुरुतया भाशुरपासूदनिंगतया सूर्यरश्मिभिरि
कीकृतया ब्रह्मणा द्याविद्या निष्कामतीति सिद्धं ॥ रश्म्यनुसारी ॥ हार्दं हृदयं विद्यायामेव ब्रह्म
नाडी रश्मिर्बन्धमुक्ताश्च ययत्रैतस्माच्चरीरादुक्तामत्यर्थे तैरेव रश्मिभिरुद्ग्राकमतत्र
तिपूर्वोक्तिरित्या ब्रह्मणा द्या निष्कामती रश्म्यनुसारित्वमुक्तं किंतु रश्म्यनुसारित्वमहर्मुत
स्यैव भवत्युतरात्रावपीति पूर्वपक्षे रात्रौ मृतस्य सूर्येदिया वेद्यासिद्धांतेतदनेप्रक्षयैव
ब्रह्मजो क प्राप्तिरेति फलं ॥ तत्राह निरात्रौ वा मृतौ रश्म्यनुसारीति सिद्धांतप्रेतिज्ञातामा

सूत्र०
१०

क्षिप्यसमाधत्ते॥ निशितेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च॥ अहनि सूर्यरश्मि
नाडीसंबन्धस्य सत्तात्त्रैव मृतीरश्मनुसारी निशितुनमवतिवत् सत्तादिति चेन्न नाडीरश्मिसं
बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावित्वं च श्रुतिर्दर्शयति अमुष्मादादित्यात्मतायंतेता॥
असुनाडीषु सृष्टाः प्राण्यो नाडीभ्यः प्रतायंते ते सुषुप्तिनादित्ये सृष्टा इति प्रतायंते विस्तृता मव
तिरश्मयः सृष्टाः संबन्धाः॥ न न्न संबन्धः श्रुतीन तस्य यावद्देहभावित्वं इत्याशंक्य प्रमाणां
तरसूत्रकसूत्रे चकारः प्रयुक्तः॥ रात्रावप्योक्तस्य देहे दर्शनाद्भिमसंबन्धो नुमे य इति
तस्मादहनि रात्रौ वा मृती विद्यातः विलंबेने वरश्मनुसारीति सिद्धं॥ अतश्चायनेपि दक्षि
णे किं दक्षिणायने मृती विद्यातः विद्याफलं प्राप्नोति न वेति संदेह उन्नरायण प्राशास्य प्रसिद्धे
भाष्यस्य तत्प्रेताहा दर्शनात् चानप्राप्नोतीति प्राप्तेः तिदिवाति पूर्वस्यायमतश्चेति॥ अ

च०
६

१०

तरवकालांतरप्रतीक्षानुपपत्तौ विद्यायानित्यवत्फलसंबन्धश्रवणाद्दक्षिणेप्ययने मृती विद्या
त्फलमाप्नोत्येवेत्यर्थः॥ अविदुषामुन्नरायणं प्राशास्यमित्यभिवदनरूपसहाचारप्रवृत्त्यर्थः
पितृप्रसादलक्ष्यं ह्यमरणज्ञापनार्थं वा मी भूस्पविदुष उन्नरायणं प्रतीक्षेति भावः॥
ननु भगवन्मातासुपन्नकाले तना हृत्तिमा हृत्तिं चैव योगिनः॥ प्रयातायां तितं कालं बद्ध्या
मिनरतर्षमेति कालमेव प्रतिज्ञायाः हरादिकालविशेषस्यानाहृत्तये नियतत्वोपदेशा
त्कथं रात्रौ दक्षिणायने वा मृती विद्यातः नाहृत्तिमाप्नुयादित्यत आह॥ योगिनः प्रतिवस्मा
त्प्रतिस्मात्त्रैवेति॥ योगिनः स्मात्त्रैविद्योपासकान्प्रत्यप्यन्तराह रादिकालविशेषः स्मर्यते
स्मात्त्रैव प्रत्यासन्नेः न श्योतदहराद्युपासकान्प्रति॥ न न्न योगोदहराद्युपासनमेवास्मृतं नाहस्मा
त्त्रैवेति इति॥ ब्रह्मा परा बुद्ध्या कृतमित्याग्रिहोत्रादिकर्मयोगः अनाश्रितः कर्मफलमित्यादि

सूत्र०
१८

स्मृतेः धारणा पूर्वका कर्तृत्वानुभवः सांख्ये इन्द्रियाणां प्रियार्थेषु वर्तते इति धारयति स्मृतेः
तथा च ते योग सांख्ये स्मृते तव न श्योत विद्यादिरूपे तथा श्रुति स्मृत्योरर्थमिदं ब्रह्मो तो पा
स्ति पु काल नियमः ॥ यदि च श्रुति क्रदे व पान पितृ पान यो रे वा ब्रह्म स्मृता व पि प्रत्यभिज्ञानात्
स्मृतौ काल श्रेय न तदभिमानि देवता ग्रह णं श्रुति समाना ये त्वा य क्रिय ते तदा हरा दिका
जाभिमानि देवतानां सर्वदा सत्त्वा त्र विदुषां मृतौ काल नियमा पेक्षे त्यन वदं ॥ तस्माद्यदा
कदाचिन्मृतो विद्या न विद्या फलं प्राप्नोतीति सिद्धं ॥ इति चतुर्थ अध्याये द्वितीयः पादः ॥ २ ॥
एवं सगुण विद्या फल प्राप्ते देवयान मार्गं वक्तुं तदेगो क्रांति चिंता कृता ॥ संप्रत्यंगिनंदे
वयानयार्गं वक्तुं मयं पादं प्राश्न्यते ॥ अचिरादिना तत्प्रयितेः ॥ अस्ति ब्रह्म लोक प्रा
प्तिहेतो मा गेश्रुतीनां विप्रतिपत्तिः ॥ नाडी संबद्ध रश्मि रूपो मार्गः ॥ क्वचिद्ब्रूयते क्वचि

न०
४

१८

१

चिदुक्तेः चिषमभिसंभवंत्यचिषो हरित्यादावग्यादिरूपः अत्यत्र तु सूर्यदारेणाते विस्त्राः प्रया
तीति श्रुत विस्त्राः नोपयायः मार्ग तत्प्रा फल विरोधे विधुरा इत्यर्थः ॥ ततश्च तिविप्रतिपत्त्या स
शयः ॥ किंपरस्परं भिन्ना एवेते मार्गाः उतानेक विशेषेण युक्ता एका एवेति पूर्व पक्षे येन केनचि
न्मार्गेणागमनमिति विकल्पः सिद्धांते मार्गे काश्चि कल्पाभाव इति बोध्यं तत्र प्रकरणाभेदात्
मार्गेभिदस्तथा च विदुषां मृतिका जानियमवन्मार्गे नियम इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सर्वो हि ब्रह्म लो
क प्रेक्षुरचिरादि नैवे केन मार्गेणागंतुमर्हति कुतः तत्प्रयितेः ॥ तस्याचिरादिगार्गस्य पंचा
यिविद्या प्रकरणे चामी अरण्ये श्वशो सत्पुपा सते ते चिषमभिसंभवंतीति पंचास्युपा
सकस्येवेतरस्यापि सगुणोपासकस्य श्रुतत्वादित्यर्थः ॥ न च प्रकरणाभेदात् मार्गभिदः
सर्वत्राचिराद्ये कदेश प्रत्यभिज्ञाना नुंतव्य ब्रह्म लोका भेदाच्च सर्वत्र सर्व विशेषणोपसंहार

सूत्र०
१७

एतानेकविशेषणयुक्तमार्गेण वगमात्रस्माच्च लोकप्राप्तिर्हेतुमार्गः सर्वेषामेक एवेति सि
द्धं॥ वायुमहादिविशेषविशेषाभ्यां॥ सर्वेषां मार्गविशेषणानां यथेन प्रकारः कथ्यते॥ स एतं
देवयानं तथा न मासाद्याग्निजोक्तमागच्छतिसवायुजोक्तं सवरुणजोक्तं स इंद्रजोक्तं स प्रजाप
तिजोक्तं स ब्रह्मजोक्तं इति कौशातकिनी देवयानं मार्गमिति सविद्यास्तत्र लोकं प्राप्त
तद्वज्रोक्तस्वामिनाय्यादिना नीयत इत्यर्थः॥ अदो गास्तेव मधीयते॥ तैर्विषमभिसंभवत्यचि
षीहरक्रत्रापूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदुःतिमासां स्तान्मासेभ्यः संवत्सरं
संवत्सरादित्यमिति॥ उतुद्वादिन्योयान् षट्मासानेति तानिति योजनाश्च वक्तव्ये
ष्यगिरादौ पवितः॥ अनंतरं त्वकीर्तयिष्यते वायुः श्रुतः सोर्विरादि मार्गे कस्मादनंतरं य
थितव्य इति संदेहे सर्वत्राचिराद्येकदेशप्रत्यभिज्ञाना न्मार्गेण वदय्य नंतरं वायुप्रत्यभिज्ञाना

च०
ध

१७

तत्रैव तस्य प्रवेष्टा इति प्राप्ते ब्रूमः॥ अथात्सं वत्सरादु नंतरं आदित्यात् पूर्ववायुमभिसंविशंति गतार
कुतः॥ अविशेषविशेषाभ्यां कौशातकिश्रुतौ वायोः कुतश्चिदानंतरं यं पूर्वतां वा विशिषीन ता य
ततश्चानकपदमावात्तु हहाराण्यके वादित्यात् पूर्वविशेषो दृश्यते यदा वैरुषीस्माद्धोकात्त्रे
तिसवायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजेही ते यथारथ चक्रस्य स्वं तेन दक्ष ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमा
गच्छति इति॥ पुरुषो ध्याता लोको देहः प्रैति तदेति शेषः॥ तस्मै प्राप्ताय याध्मवे स वायुस्तत्र विज
ही ते छिद्रं करोति यथारथ चक्रस्य छिद्रं तेन वायुनेन छिद्रेण घारेणोर्ध्वं आक्रमते स ध्याता क ऊर्ध्व
स्तमाहः॥ आदित्यमिति॥ तथा च तेनेति श्रुत्या आदित्यगमनहेतुकारदस्य वायोः पूर्वत्वस्या
दित्यादवगमादय्य नंतरं वाचस्पवाधः॥ अत्रैवं क्रमो निष्पन्नः॥ नाजी रशि प्रवेशानंतरं अचिरा
दिसंवत्सरं तं गच्छति विज्ञान् अदो ग्यश्रुत्सारात्तु हहाराण्यके मासानंतरं संवत्सरस्ये

सूत्र०
२०

वायु प्रवेशस्तस्य मासावयवित्वेन योग्यत्वात्संवत्सरानंतरं देवलोकावायो
र्वायोरदित्यस्यादित्याच्चंद्रमसः चंद्राच्चंद्रिहो कस्य प्रवेशस्तथा च सूत्रे वायु पदं देवलोकोपल
ज्ञकंश्च दानंतरं देवलोक सहितं वायुमागच्छति विज्ञा निति सूत्रार्थः ॥ एवमग्न्यनंतरं सुतवायो
स्यानमुक्ता तत्रैव कोशीत के श्रुतो वाद्यनंतरं श्रुतवरुणादीनामर्चिरादि मार्गे स्थानमाहा तदि
तोषिवरुणः संबन्धात् ॥ किं कोशीत किं वा के श्रुतो वरुणोर्चिरादि मार्गे संबध्यते न वेति संदे
हे स्थानबोधकमानाभावात्संबध्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ तदि तोषिविद्युह्वी कांदु परिष्ठा चरुणीः
संबध्यतेः कुतः संबन्धात् तजित उपरि हि सज जो मे घाटयंते जलाधिपतिश्च वरुण इति तदि
वरुणयोः संबन्धादित्यर्थः ॥ वरुणानंतरं मित्रादेः प्रवेशः कोषात् किं नोपावक्रमेवाधका
भावादिति एवमर्चिरादीनां कर्म निरूप्यतेषा मेव स्वरूपं निरूपयति ॥ अमिवाहिकास्तद्विंशति

च०
ध

२०

क्रमेतेर्चिरादयोगार्गचिह्नभूता उतंगं तृणां विदुषां भोगभूमयश्चाहीस्विराति वाहिका इति सं
शयः ॥ तत्रार्चिरादीनां वक्रनद्यादिवन्मात्रं चिह्नत्वं अग्निजोकं वायुलोकमित्यादिलोकशब्द
श्रवणात् भोगभूमित्वं वेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ एतेर्चिरादयश्चातिवाहिकाः कार्यब्रह्मगंतृणां विदुषां
गमयितारः कुतः ॥ तद्विंशतः अमानवः स एनात् ब्रह्मगमयति इत्यमानवपुरुषस्य विद्युह्वी
कंप्राप्तानुपासकास्त्रिगमयितृत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ न त्वयस्य गमयितृत्वं श्रुतं तस्यैव तदि
तिवाच्यं तस्य वाक्यस्यार्चिरादिमानवपुरुषसममिव्याहारप्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वेन सिद्धं
वहुमयितृत्वा नुवादकत्वादतः सिद्धवक्रमयितृत्वदर्शनाद्विंशतैर्वर्षा मप्यर्चिरादीनां पु
षाणां नैतत्त्वमिति न च लोकवाद्यमात्रेण भोगभूमित्यमिति पुंल्लिङ्गे त्रिंशत् विदुषां भोगा यो
गात् तस्मादयिस्मामिकं लोकं प्राप्य तेनाग्निना वाहकेनाह देवं प्राप्नोति तेन च देवतांतर

अमानवस्य श्रुतं च

पूर्वेषां मानवत्वं श्रुतं च

सूत्र०
२१

मिति योज्यं ननु लिंगमात्रं न पूर्वेषां नेतृगमकं न्यौ याभावादि त्पत आह ॥ उभयव्या
मीहा उन्नत्तिर्द्विः ॥ यद्यचिरादयो चेतनास्तदा विदुषामपि निर्देहानां लीनेन्द्रियाणां ज्ञा
नाभावे नोभयोर्विद्वदचिराद्यो व्यामीहा दत्तत्वात्कार्यब्रह्मप्राप्तिर्न स्यात् ॥ लोके हि स
र्वतो यत्तद्दीनो यत्तद्बद्धिश्चेतनां तरे नैव यते ॥ नाचेतनैः चेतो यत्तद्दीनश्चेतनश्चेतनां त
रे नैव यत इति न्यायसहिता द्विं गात्पूर्वेषामचिरादीनां देवतानां तत्सिद्धेर्नैव त्वसिद्धेर्न न्या
यही नं लिंगं च चिरादीनां देवत्वे रोत्रौ दक्षिणा यमेवामृतस्य विदुषो ब्रह्मलोकगति
युक्ततराभवति ॥ विवानां सत्त्वादिति ॥ ननु नाचिरिनीयं नेतृत्वं विदुषो ह्येकादमानपुरुष
स्यैव नेतृत्वश्रवणादुरुणादीनां नेतृत्वा योगादित्यत आह ॥ वैद्युते नैव तत्तत्तत्तत्तैः
अमानवः पुरुषो विदुषो कमागतो वैद्युतस्ते नैव ततो विद्युप्राप्तेरुर्हनीयमाना विधा

च०
४

२१

सः कार्यब्रह्मप्राप्नुवंति अमानवस्तत्त्वब्रह्मलोकान्गमयति विदुषो ह्येकस्यानित्यमानवस्यैव गम
यितृत्वश्रवणात् अमानवस्यैव गमयितृत्वश्रवणात् अमानवो यस्य जनेन वरुणादीनां नेतृ
त्वं न प्राच्यान्येन च चिरादिविद्युदंतानां तु प्राच्यान्येनैव ते तत्तत्तस्मादचिरादयो नेतार इति सिद्ध
म् ॥ एवं गंतव्यप्राप्तिहेतुमागं निरूप्य फलमृतं गंतव्यं निरूपयति ॥ कार्यहेतुवादिरस्य गत्युपपत्ते
स एता नू ब्रह्मगमयति इत्यत्र संशयः ॥ किं परं निगुणं ब्रह्म गमयत्यमानवः पुरुष उत कार्यस
गुणं ब्रह्म इति पूर्वपक्षे चिरादिगत्या ब्रह्मलोकप्राप्त्यनंतरं विदुषो लिंगशरीरलयेन परब्रह्मप्रा
प्तिः सिद्धांते कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थमेव गतिर्न परब्रह्मप्राप्त्यर्थमिति मंतव्यं ॥ उन्नतपूर्वपक्षे य
द्यत्रादीं सिद्धांतमाह कार्यमिति कार्यमिमेव ब्रह्मगमयतीति वादरिचिचायो मन्वतेः कुतः
अस्य कार्यब्रह्मणा परिच्छिन्नस्य गत्युपपत्तेर्गंतव्यत्वे उपपत्तेः प्रत्यक्षस्य परिच्छिन्नस्य पर

सूत्र०
२२

स्य तदनुपपत्तेरित्यर्थः वीक्षोषितत्वाच्च ॥ ब्रह्मजीकानुगमयतीति श्रुत्यंतरे वक्रवचने नमः ॥
तव्यब्रह्मणो विरोषितत्वात्मावयवस्यावयवभेदेन मित्रस्य ब्रह्मणावगतं तव्यत्वं न निवि-
रोषब्रह्मणः लोकशशाच्च भोगभूमेरेव प्राप्यत्वं न परस्येति चकारार्थः ॥ ननु न पुंसकब्रह्म-
शास्त्रस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वाक्युकार्यब्रह्मणि ब्रह्मगमयतीति व्यपदेशस्तत्राह ॥ सामोप्या-
वुत तव्यपदेशः ॥ तु श्योद्यनिरासार्थः ॥ परमे वहि ब्रह्मसत्यकामत्वादियुगायुक्तं कार्यवै-
सीत्युच्यते तथा च कार्यब्रह्मणः कारणपरब्रह्मसामोप्याकारणी मुख्यस्य ब्रह्म पदस्या-
कार्यव्यपदेशः ॥ लक्षणया प्रयोगः ॥ इत्यर्थः ॥ मुख्यासंनवा दिति भावः ॥ ननु कार्यब्रह्म प्रा-
प्तीतेषां न पुनरावृत्तिरिति श्रुतिविरोधस्तत्राह ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहा तपरमभि-
धानात् ॥ कार्यब्रह्म जीकस्यात्ययेनाशे सति तदध्यक्षेण तद्वीकस्याभिनाहिरायगर्भेण

च०
४

२२

सहः ॥ अतः कार्यब्रह्मणः परंब्रह्म प्राप्नुवन्ति ॥ त्वन्नात्मसाक्षात्काराविदांसः ॥ इत्युक्तं श्रुत्या मि-
थ्यानादवन्तं तव्यं इत्यर्थः ॥ स्मृते श्रु ॥ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ परस्यांते कृतात्मान-
प्रविशन्ति परंपदमिति स्मृतिश्च लोके प्राप्ता नोक्रममुक्तिं दर्शयति न्यतोपि नानावृत्तिरिति
विरोधः ॥ प्रतिसंचरो महा प्रलयः ॥ तस्मिन् प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्य च्छन्ती धि कारसमा-
प्तिः ॥ तदा कृतात्मानः ॥ शुद्धि यो ब्रह्मलोकवासिनः ॥ परंपदं प्राप्नुवन्तीति योजानाः ॥
तस्मात्कार्यब्रह्म प्राप्त्यर्थमेवाचिरादि गतिः ॥ न प्रत्यक्षं परब्रह्म प्राप्त्यर्थं घराकाशस्ये-
व महाकाश प्राप्त्यर्थं गतेरफलत्वादेति सिद्धं ॥ एवं सिद्धं तमुक्ता पूर्वपदं माह ॥ परं जै-
मितिसिद्धं ॥ परं जैमिनि मुख्यत्वात् ॥ न पुंसकब्रह्म शास्त्रस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात् परमे-
व ब्रह्मगमयत्यमानव इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ दर्शनात् ॥ तेषां न पुनरावृत्तिः ॥

सूत्रं
२३

तयोर्धमा यन्न स तत्त्वमैतातिव ॥ मुक्ते गति पूर्वकत्वदर्शनाच्च परमेव गंतव्यमित्यर्थः ॥
ननु प्रजापतेः सभां वैश्वप्रपद्यति मरणकाले उपासकस्य कार्यब्रह्मे प्राप्ति संकल्प्य श्रव
णान्न परं गंतव्यमित्याशंकाह ॥ ननु कार्ये प्रतिपत्त्यभि संप्रधिः ॥ अयं प्रतिपत्त्यभि संप्रधिः
प्राप्ति संकल्पः कार्यब्रह्मणि न कार्यब्रह्मविषयी न भवतीति यावत् किंतु परब्रह्म प्राप्तिवि
षयक एव तेषां दंत रात इति परस्मैव प्रकृतत्वात् ॥ ननु प्रकरणा बलादेव ब्रह्म प्राप्ति
संकल्पस्य परविषयकत्वेऽपि तस्याः प्राप्ते गति पूर्वकत्वं कथमिति चेत् ॥ उच्यते तदा
पराजिता पूर्वज्ञाः प्रभुविमितं हिरण्यमयं वैश्वमेति दहरविद्यायां हिरण्यगमविश्वप्राप्ते
गति पूर्वकत्वावगमादस्या अपि परब्रह्मे वैश्वम प्राप्तेर्मिति पूर्वकत्वमनुमीयाते वैश्वम
प्रतिपत्तिवत्सामान्यात् ॥ अथा ॥ प्रजापतेः ॥ सभां वैश्वम प्रपद्यति तत्रैव पदे गत्यर्थः ॥

च०
ध

२३

स्वामी व्यावृत्तव्यदेशः कार्यात्यये तदहोरोति सूत्रान्तां ८

त्वात् गतेश्च मार्गसाध्यता न्मार्गसाध्य गति पूर्वकत्वं परेश्वम प्राप्ते रिति पूर्वपक्षः ॥ अत्यर्थं सुत
तत्र लोकेन केनामविदुषा पराजिते त्यपराजिता पुरस्ति ब्रह्मणी हिरण्यगमस्य तेनैव प्रभु
णानिर्मितं हिरण्यमयं वैश्वमनास्तित्व निपद्यते ॥ ब्रह्मचर्यसंपन्नो विद्यानिति ॥ अप्र पूर्वपक्षे
सुरयत्वादर्शनाच्चैति हेतुष्यं पूर्वमेवैदं पक्षः यत्तु प्रकरणादेव प्राप्ति संकल्पः परविषय इ
ति तत्र प्रजापतेः सभां वैश्वम प्रपद्यति वाक्यश्रुतिभ्यां दुर्बलैः प्रकरणा विच्छेदे वैश्वम प्राप्ति सं
कल्पस्य कार्यब्रह्मसभादिविषयत्वावगमात्स्तुत्यर्थत्वेन वास्य परप्रकरणे कीर्तनं स
एव विद्या हि गतिमपेक्ष्य प्रजापति सभादि प्राप्ति फले हेतुरियं तु परविद्या गतिमिरपेक्षे
व निरतिशय फलहेतुरतीमहातीति स्तुति सत्समाकार्यब्रह्म प्राप्ते रिति गतिरिति किं
एवमचिरादि गत्या गंतव्यं निरूप्य गंतव्यं निरूपयति ॥ अप्रतीका जेवता वयतीति वादरा
श्रुतिलिङ्ग वाक्यप्रकरणे स्वभावेन समारब्धानां सवदापि पारदोषज्यमर्थविप्रकर्षतः

सूत्र०
२४

यथाउभयथाऽदोषात्तदुक्तम् ॥ किंममानवः पुरुषः सर्वानुपासकान् ब्रह्मलोकं प्राप
यतिः ॥ उत प्रतीकोपासकमित्रानिति संशयः ॥ तत्र नियामकाभावात्सर्वानिति प्राप्ते
ब्रूमः ॥ प्रतीकोपासकमित्रात्सर्वानुपासकात्तदयत्प्रमानवइतिवाहरा यथाश्चाना यो
मन्यते ॥ ननु तद्वानियमः ॥ सर्वेषामित्यत्र सर्वोपासनेषु मार्गोपसंहारोक्तिविरोधस्तत्रा
हः ॥ उभयथाऽदोषादिति कांश्चिदुपासकात्तदयतिः कांश्चिन्नेत्युभयथाभावात्पुनरुपगमे
दोषाभावादित्यर्थः ॥ अनियमन्यायस्य प्रतीकमित्रविषयत्वादिति भावः ॥ नियमका
माहः ॥ तदुक्तम् इति कतुरुपासनं कार्यं ब्रह्मविषयकतुर्यस्योपासकस्यास्तिसत्तदुक्त
स्तथानयोयदुपासकः सतत्प्राप्नोतीति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्तदुपासकानामेवकार्य
ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ प्रतीकोपासनेषु नाम ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मणः प्रतीकं प्रति विशेष

च०
४

२४

प्रतीकोपासकानां

एतेन प्रतीकस्यैव प्राधान्यात्तदुपासकानां ब्रह्मोपासकत्वं पंचास्युपासकानां ब्रह्मोपा
सकत्वेऽपि श्रुतिबलात् ब्रह्मप्राप्तिरिति ॥ विशेषं च दर्शयति ॥ किंच यावन्नामो गतं तत्रास्य यथा
कामनारोभवतीति नाम प्रतीकोपासनं फलदुत्तरवागाहुपासनानामुक्तं फलविशेषं द
र्शयति श्रुतिवर्गिवाचनामोभयसीत्याद्यान्त्रयं फलविशेषः ॥ प्रतीकानां उत्कर्षात् कर्षवता
मुपास्यते पुन्यतेन तु सर्वत्रैकस्य ब्रह्मणोपास्यते तस्माद्ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मप्राप्तिरिति
प्रतीकोपासकानामिति सिद्धं ॥ इति श्री ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥
एवं स गुणब्रह्मविदां प्राप्पमुक्ता निगुणब्रह्मविदां प्राप्पमाह ॥ संप्रदाविभविः सेनवाद्या
त ॥ एष संप्रसादीत्याद्यरीरात्ममुत्पापपरं न्योतिरुपसं पद्ये सेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइ
ति श्रूयते ॥ तत्र संशयः ॥ यथासु कृतिनः ॥ स्वीयेन सृष्टांतरेण फलेनाभिनिष्पत्तिस्तथा निगु

सूत्र०
२५

राविरोभिनिष्पत्तिरुतात्ममात्रेणाभिनिष्पत्तिरिति पूर्वपक्षे स्वर्गमोक्षयोरविरोधः। सिद्धं
विरोध इति फलं॥ अत्र फलनिरूपणादध्यायपादसंगत्योः स्फुटत्वे तत्र स्वर्गविमोक्षस्या
भिनिष्पत्तिः फलत्वाविरोधादिति प्राप्तेऽत्रमः॥ संपद्यस्वप्रकाशमात्मानं साक्षादनुभूयते नो
वात्ममात्रेणाविमविः॥ अत्र स्यान्न बाग्नवतिमुक्तः कुतः॥ सैनरूपेणाभिनिष्पद्यत इति
स्वरादादित्यर्थः॥ फलत्वहेतुका नुमानं बोधनित्यत्वश्रुतिबाधितमिति॥ ननु स्वरूपात्मा
कमोक्षस्य सदा सदा सत्वात्कः पुनः पूर्वविस्मानो विरोध इत्यत आह॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात्॥
यः स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते समर्पयति विनिर्मुक्तः सप्रकाशानिरतिशयानंददात्मनावति
एते पूर्वत्रावस्यात्रयकलुषितसंसारवेति विरोधः॥ ननु स्वरूपाभिनिष्पत्ती मुक्त इति
कुतो वेग म्यते॥ तत्राह प्रविज्ञानादित्यत्रात्मापसह तपा मेति उपक्रम्य एतत्त्ववनेभू

च०
४

२५

यो नु व्याख्यास्यामीतिसकलदोषमुक्तस्यैवात्मनो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञानादित्यर्थः॥ ननु कार्य
न्योतिरुपसंपन्नस्य कथं मुक्तत्वमित्यत आह॥ आत्मा प्रकरणात्॥ अत्र न्योतिरंत्मेवं न
भौतिकेतेतः यत्रात्मापहतपाप्मेत्यात्मप्रकरणादित्यर्थः॥ अविभागेन दृष्टत्वात्॥ परं न्योति
रुपसंपद्यमुक्तो विद्वानित्युक्तः तं मुक्तमुपजीव्यसंदिह्यते किं मुक्तो बुद्ध्या भिन्नत्वेनावतिष्ठतेः
उत बुद्ध्यात्मनैवावेति॥ तत्र भिन्नत्वेनेति श्रान्तिवारयतिः॥ अविभागेनेति भिरतिशयानंदबुद्ध्या
त्मनैवावेतिष्ठते मुक्तः कुतः दृष्टत्वात्॥ बुद्धौ वसन्नबुद्ध्याप्येति॥ तत्र मसिद्ध्यादिश्रुतिष
मेदस्य दृष्टत्वादित्यर्थः॥ ब्राह्मेत्यागजैमित्तिरूपस्यासादिभ्यः॥ पूर्वसिद्धबुद्ध्या भिन्नमुक्तमुप
जीव्यसंदिह्यतेः समुक्तो बुद्धो बुद्धकः॥ किं सत्येन सर्वज्ञत्वादिपुष्पं च न सहावेतिष्ठते॥ उ
त शशविषाणावदसर्वज्ञत्ववत्तत्वादिरितिसच्चिन्मात्रेणावेतिष्ठते आहो सिद्धस्तुतो निः

सूत्र०
२६

प्रपञ्चोपि व्यावहारिकसर्वज्ञत्वादिमानिति॥ तत्राद्यं पूर्वपक्षमाह॥ ब्राह्मेणोक्तिवत्संवा-
धिना सत्येन सर्वज्ञत्वादिना सहावतिष्ठते ब्रह्मात्मको मुक्त इति जैमिनिराचार्यो मन्यतेः कुतः
उपन्यासविधियपदेशोभ्यः॥ उपन्यास उद्देशः सच सो नैव इत्यादिविधानार्थमागता॥
यश्चात्मा पहतपाप्मेत्यादिरूपः विधिरज्ञातज्ञातज्ञापनं॥ सच तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचा-
रो भवतीत्यादिरूपः॥ उद्देशविधिविलक्षणोपपदेशः सच सर्वज्ञः सर्वेश्वर इतित्यादि।
रूपः॥ अयं हि नोद्देशः॥ विध्यभावात् नोपि विधिः॥ सिद्धेव विद्देशात् अतएवोद्देशोऽप्युक्तः प्र-
पञ्चरावात्येति॥ अक्षु नास्ति तार्थं पूर्वपक्षमाह॥ चित्तितस्मात्त्रेण तदात्मकत्वादित्योऽुज्जी-
मिः॥ जीवात्मनस्तदात्मकत्वात् त्विदेकरसत्वात् चित्तिसत्त्वात् त्रैण चैतन्यमात्रात्मनावस्थि-
तिमुक्ते ब्रह्मात्मनिसर्वज्ञ इत्यादिशब्दानिरर्थकारावप्रपञ्चतस्तौ दुलोमिराचार्यो मन्य-

च०
ध

२६

तेः सर्वज्ञत्वादीनां धर्माणां संभवाद्धर्मिरूपादन्यतमिदं त्वेऽतन्तामिदं त्वेवातेषां गवाभ्या-
वद्धमिव बद्धमन्तावुपपत्तेरिति प्राप्ते सिद्धं तयति॥ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वाद-
रायणः॥ एवं पारमार्थिकचैतन्यमात्रसरूपास्तु परमैषि पूर्वोपन्यासादिभ्यः॥ पूर्वस्पष्टात्
स्वरूपस्य सर्वज्ञत्वादेव व्यावहारिकस्य भावात् ब्रह्मणो मुक्तात्मनः सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वयोर-
विरोधं वादरायणाचार्यो मन्यते॥ अविद्यकधर्माणां सर्वज्ञत्वादीनामुपपत्तेर्न तेषां तुल्य-
त्वं तएव सर्वात्मनाः विद्यानिवृत्तौ विदेहकेवल्यनिष्प्रपञ्चमेव एतदभिप्रेत्योक्तं भगवता भा-
ष्यकारेण व्यवहारापेक्षयेति न ह्योपपत्तिपरा नामोद्देशेऽपि व्यवहृदिर्मता मूलाभावादिति भाव-
एवंपरविद्याफलमिध्याया परविद्याफलं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते संकल्पादेव तु तद्वृत्तेः॥
दहरविद्यायां श्रूयते स यदि पितृकामो भवति संकल्पादेवाप्यपितरः॥ समुत्तिष्ठति इत्या-

सूत्र०
२७

दितत्रसंशयः॥ किं बुद्धलोकस्य स्पष्टविदुषो मोगहेतवः पित्रादयः संकल्यादेव सिद्धातिउत
यत्नांतरसहकृतात्संकल्यादिति॥ तत्र लोके मोगसाधनं स्पष्टयत्नसाध्यत्वदर्शनादत्रापि य
त्नसापेक्षेच्छातएव बुद्धलोकस्य स्पष्टविदुषो विभूतिसिद्धिर्न केवलेच्छातइति प्राप्तेऽनुमः॥ संकल्या
देवास्पष्टविदुषः पित्रादिविभूदिति प्राप्तिः॥ कुतः साधनांतरनिरासकैवकारश्चतेः॥ अकृत्यात्
कोलौकिकानुमानस्य बाधइति॥ किंच यदि संकल्पः साधनांतरसापेक्षस्तर्हिः तदभावे विदु
षो बंध्यसंकल्पत्वासंज्ञो सत्यसंकल्पत्वं न स्यात्संकल्पानुगुणसाधनांतरमिदमेवेति॥
अतएव नान्याधिपतिः॥ अतएव सत्यसंकल्पत्वादेव विधानः नान्याधिपतिर्भवति
यद्विदुषः कश्चनाधिपतिः स्यात्तर्हि तदधीनमोगस्य संकल्पमात्रादसिद्धिः॥ सत्यसंक
ल्पं त्वं न स्यात्तस्मादीश्वरात्मकस्पष्टविदुषः संकल्यादेव सर्वेश्वर्यप्राप्तिरिति सिद्धं च भावं

च०
६

२७

चा

वादरिराहस्येवं॥ संकल्यादेवेति अकृत्या विदुषस्तावन्मनीस्तीत्यवगतं वारारं द्वियाणि सं
तिउत न संति॥ आहोसितं संति न संति संदेहे यथा संकल्यादेवेत्येवधारणा अकृत्या सा
धनांतरभावस्तथा वादरिराचार्यः वारारं द्वियाणां मभावं मन्यतेः आह ह्येवमात्रायः म
नसेतान्कामावप्यनुरमते यएते ब्रह्मलोकइति यद्विदुषः शरीरादिकं स्यात्तदा म
नसेति विशेषणमन्ययोग्यवच्छेदकमवधारणा परं चोच्यतेति शकः पूर्वपक्षः॥ पूर्वप
क्षोतरमाह॥ मार्ज्जे मिनिर्विकल्पामनसात्॥ वारारं द्वियाणां मनसेव भावं सत्तो जे मिनि
रायो मन्यते ए कक्षा भवति त्रिधा भवतीत्यादिना विदुषोऽने कक्षाभावविकल्पामनात्ः
नहि वारारमेदं विना कदाचिदेकक्षमावः कदाचित्त्रिधाभावइत्याद्यने कक्षाभावविकल्पः
संभवतीति भावः॥ सिद्धांतरमाह॥ आदशाहबुद्धेयविधंबादरा यणोत्तः॥ अतएव मनसे

सूत्र०
१८

तिविशीषणादिकल्पामननाच्चेति जिगृष्याद्यदाशरीरादिसंकल्पस्तदासशरीरेंद्रिया
त्वं यदातु तत्संकल्पामावेस्तदाशरीरेंद्रियराहित्यमित्युभयविधं विदुषोऽप्येवावराप
णाश्चाचार्यो मन्यते ॥ आदशाहवत् ॥ यथा आदशाहमृद्धि कामाउपेयुरित्युपायि चोदनाग
म्यत्वात् आदशाहस्य सत्त्वं आदशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहर्गणत्वे सति यजति चे
दनागम्यत्वात् न च नत्वं चेः त्युभयविधं तत्तद्वदित्यर्थः ॥ ननु विदुषः शरीराद्यभावे कथं भो
गस्तत्राह ॥ तत्तभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ ततोऽसंन्द्रियशरीरस्याभावकाले संध्यवत् यथा
स्वप्ने मानसिकविषयभोगो जीयज्ञो गविजज्ञाणास्तद्वज्जोगः ॥ कुतः मनसैतावकामाव
पवपनूरमत इति श्रुतेर्भोमि साधनांतरं वारयंत्या एवमेवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ननु देहा
द्यभावे विमोगसत्त्वे सशरीरतां गीकारो व्यर्थस्तत्राहामावे जाग्रद्वत् ॥ देहादिभावका

सू०
६

२८

त्वे जाग्रद्वज्जोगः स्वप्नभोगविजज्ञाणो भवतीत्यर्थः ॥ ननु विकल्पामननं जिगेन विदुषो नेक
शरीराणि संतीत्युक्तं तच्च यन्निरात्मकेषु तेषु भोगा योगादित्याहो ये इदमाह ॥ प्रदीपवदावे
वास्तथा हि दर्शयति ॥ किं विदुषा सृज्यमानानि शरीराणि करुयं न वन्निरात्मकानि उता स्मदा
दि हेहवत्सात्मकानि तिसं देहः ॥ पूर्वपक्षे विदुषा कस्मिन्नेव देहे भोगः ॥ सिद्धांते सर्वेषां
ति बोध्यं तत्रानाद्यं तत्करणपरिच्छिन्नस्य मोक्षविदुषः शरीरान्तरेषु प्रवेशां योगात् निरात्म
कानि तिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ विदुषा सृजमानेषु संन्द्रियमनस्तु बहुषु देहेषु विदुषश्च वेदो भिद्यक्तिः
विद्या सामर्थ्यादुपपद्यते पुरातनांतः करणपरिच्छेदस्य विद्वांसं योगसामर्थ्यात् व्यापकं
प्रत्य प्रतिबंधकत्वात् प्रदीप एव कोऽनेकवर्तिषु प्रविशति तद्वत् विद्वाने
नेका गंतु कोतः करणादारा देहेषु प्रविशति ॥ तथा हि ॥ दर्शयति ॥ वास्तु एव कश्चा भवति

सूत्र०
२७

विधा भवति पंचधा स वधानवधेत्यादि। पद्यपि विदुषः स वेष्टु देहे वै कर्तव्यं पानां तु भिन्नत
मिति वैषम्यमस्ति तथाप्युत्पादकदीपगतैक्यं सीदश्यादुत्पन्नदीपेषूपचयतिशितसाम्यं
बोध्यं॥ तस्मात्सर्वाणि शरीराणि सात्मका न्येवानुविदुषी न शरीरवत्तु कंतकेनकं
पश्येदितिः ननु तद्वितीयमस्ति ततो न्यदिभक्तं यत्पश्येदिति च विशेषविज्ञानाभावश्च
वणादित्यतश्चाह॥ राप्ययसंपत्योरम्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि॥ सुषुप्तिपरममुक्त्यो
रन्यतरापेक्षयदं विशेषविज्ञानाभावश्च वणादित्यतः प्रकरणो देवमाविष्कृतं सुषुप्तिप्र
करणेन तु तद्वितीयमस्ति ततो न्यदित्यादि श्रुतं परममुक्त्यपेक्षयान्वतत्केतैत्यादि
तस्मादेवं सगुणविदः शरीरां गीकारे बाधकमित्यर्थः॥ तत्र त्रसुषुप्ती द्वितीयं विमा
र्कनत्वस्यैत्यर्थः॥ योगिनां भौतिके वैवस्वातं न्यं नमूतेष्वित्याह॥ जगद्धा पारवर्जं प्रा

च०
४

२७

करणात्सन्निहितत्वाच्च॥ पूर्वसंकल्पमात्रेण देहादिसर्मेयदेश्वयमुक्तं विदुषस्तस्य जग
दुत्पत्त्यादावपवादी न क्रियते॥ किं विदुषोऽश्वयंश्च रस्येव निरंकुशं तस्मातिशयमिति
पूर्वपक्षश्च शूरनानात्वसिद्धांतैतदेक्यमिति बोध्यं तत्र विदुषोऽनन्याधिपतित्वादिरंकुशमी
श्वयमिति प्रोक्ते ब्रूमः॥ जगदुत्पत्त्यादिव्यापारवर्जं सातिशयमेवाणि मादौ श्वयं विदुषः
जगद्धा पारस्तु परमेश्वरस्यैव सृष्टिवाक्येषु सर्वजतस्येव प्रकरणात् विदुषश्च तत्रामन्निहि
तत्वात् नित्यसिद्धं हि परमेश्वरस्य निरंकुशमे श्वयं च काशे महाभूतसृष्टौ योगिनामशक्यं
त्वमप्याह॥ कथं वा विदुषश्च शूरप्रसादाय तत्र मागंतु कमे श्वयं निरंकुशमिति वक्तुं वाक्यं
तस्मात्सातिशयमे श्वयं विदुषः॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्न अधिकारिकमंडलस्योक्तेन नाना
प्रोतिसौराज्यमिति प्रत्यक्षा श्रुत्या रोम्योपदेशात् निरंकुशं विदुषोऽश्वयमिति चेन्न

आ प्रोतिस्वाराज्यमिमादे योगिनां जगद्धा पारैस्त्वनं न्यं मिति चेन्न कुतः १

सूत्रं
३०

विकारिकमंडलस्योक्तेः॥ अधिकारेतद्व्यापारेनियोजयज्यादित्यादीनि व्याधिकारिकः
सूयादिमंडलस्यः परमात्मा तस्योत्तरवाकोऽप्रीतिमनसस्पतिमित्यत्र प्राप्यतेनोक्तेर्वि
दुषः सातिशयमैश्वर्यमिति गम्यतेः॥ यदि पूर्ववाक्यावनि रतिशयमैश्वर्यमुक्तं तदेहमी
श्वरप्राप्तिवचनं व्यतिरिक्तं स्यादतः सातिशयमैश्वर्यं विदुषः ननु प्राध्वानिरिक्तस्य ब्रह्मणो
ऽसत्वे कुतोऽयं विभाग इत्यत आह॥ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह सगुणो ब्रह्मणो विकारो
रौ वर्ति च निगुणो सरूपमस्ति तयो हि ब्रह्मणो सगुणत्वयोः॥ स्थितिमाह श्रुतिः॥ एतावा
नस्य महिमेति सगुणत्वमुक्ताश्च तोऽप्यायां श्वपुरुष इति निगुणत्वमाह एतावान्सुखा
धेत्वादि रस्य परस्य महिमा विभूतिरित्यर्थः॥ अयं भावः॥ यथा सगुणो स्थितं निगुणोऽस
रूपमुपासको न प्राप्नोति तदुपासकत्वाभावात् तथा तद्वत्तज्जगत्तादृक्तादिकमप्येवैव

च०
ध

३०

भूतोत्पादनसमये योगिनां इश्वरं संनिधानाभावाद्दित्यर्थः १

न प्राप्नोति तद्वै पौंस्यभावात् उपास्यभावश्च श्रुत्यभावादिति॥ अत्र दृष्टं तार्थं निगुणोऽसत्
पमुक्तं तत्र प्रमाणान्तरमाह॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने॥ एवं ब्रह्मणो निगुणत्वं श्रुतिस्मृ
ती दर्शयतः॥ न तत्र सूर्यो भागति न च तारकमित्याद्या श्रुतिः॥ न तत्रासयते सूर्य इत्याद्या
स्मृतिः॥ ननु परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमुक्तं तत्समानशीलाश्च योगिन इत्यत आह॥
भोगमात्रसाम्यलिंगाश्च॥ उपासकस्योपास्यदेवतया सह भोगमात्रेण साम्यं श्रुतं न ज
गद्व्यापारेण तस्मात् प्राप्नोती वैखल्यमीयं तेलीको साविति तस्माद्विंशतिदुषः सातिश
यमैश्वर्यं गम्यत इत्यर्थः॥ तं ब्रह्मलोकस्य मुपासकं हिरण्यगर्भ आह प्राप्नोती वैखल्यमृता
मप्यो मयामीयं ते भुज्यते तद्याप्यसावमृती दकलक्षणो लोको भोग्य इत्यर्थः॥ ननु यदा श्वरे
श्वर्येणातिशयेन सहितं विदुषः ऐश्वर्यं सारिशयं तर्हि लोको किं कैश्वर्यं वदन्ति तस्मात्तथा

सूत्र०
३१

चविदुषोप्यावृत्तिः प्रसज्येतेत्याशंक्यदयासिंधुर्भगवान्बादरायणः समाधत्ते ॥ अना-
वृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ येचिंरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनावृत्तिरेवतेषां
नपुरावृत्तिरित्यादिकममुक्तामिधायकशब्दादित्यर्थः ॥ निर्गुणब्रह्मविदामावृत्तिशंकै-
वयास्तिः यतः सगुणविदामपि निर्गुणाश्रयणैर्नवानावृत्तिः नान्यथा ॥ तस्माद्ब्रह्मवि-
दांनिरस्तानर्थज्ञातस्वप्ननिरतिशया नंदब्रह्मात्मनावस्थितिरिति सिद्धं ॥ सूत्रावृत्तिः
शास्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ यः सर्वश्रुतिवदिविदिवंदिततनुर्मायात्मनि ज्ञातगोः सुप्तो
स्मिन्नमवपन्ननेपरिमितेकज्यांतरे ॥ यः सर्वापरिधयिसागनयजप्रज्ञाप्रवाहांतज-
प्रज्ञाजन्मसुखावृत्तिः कृतिमिमांशमः सगृह्णातुजः ॥ १ ॥ अस्मिन्पद्येऽध्यायचतुष्ट-
यार्थः सूचितः ॥ विदुषां कंवभूषेयंकृतावृत्तिर्मया प्रमो ॥ व्यासवाक्येणिसद्व्याप्री

च०
६

३१

तयेतेस्तु सर्वदा ॥ इति श्री परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सुकुंदगोविंदश्रीचरण-
शिक्षितश्रीरामकिंकरधर्मकृतौ ब्रह्मसूत्रवृत्तौ ब्रह्मासुतवर्षिण्यां चतुर्थस्याध्याय-
स्यचतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ समाप्तीयेत्यर्थः ॥ श्रीमत्तुंकरमगवत्यादचरणारविंदमकरं
दमकरंदमधुवृतसमवृत्ताभूतश्रीमद्ब्रह्मविद्याप्रदातृश्रीमनोविंदवाणीशिक्षितश्री-
मज्ञाववसरूपरामानंदसरस्वतीचरणारविंदमधुकराभूतोहं ॥ परमात्मनेनमः
कज्यांरामस्तु ॥ शुभंभवतुः ॥ श्रीरस्तुः ॥

सूत्र०
३२

461

च०
६

॥ इति सूत्रभाष्यसमाप्तः ॥
पत्र० ३१५

३२